

श्रीमदप्पय्यदीक्षितप्रणीतः

कु व ल या न न्दः ।

जयदेवविरचितचन्द्रालोकव्याख्यारूप-

चन्द्रालोकसहितः ।

श्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथसूरिविरचितया
अलंकारचन्द्रिकाव्याख्यया, टिप्पण्यादिभिश्चालंकृतः ।

THE

KUVALAYĀNĀNDA

OF

APPAYYA DĪKSIT

with the commentary (Alaṅkārachandrikā)
of Vaidyanāth Sūri, Foot-notes & Variants etc.,

तस्यैवं

661

न व मं संस्करणम्

श्रीमदिन्दिराकान्तचरणान्तेवासिना

नारायण राम आचार्य “काव्यतीर्थ” इत्यनेन

टिप्पण्यादिभिः समलंकृत्य संशोधितम् ।

मुम्बय्यां

सत्यभामाबाई पाण्डुरङ्ग इत्येताभिः

निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालये मुद्रापयित्वा तस्यैव कृते

तत्रैव प्रकाशितम् ।

मेहर चन्द मुन्शी राम

संस्कृत-हिन्दी पुस्तक-विक्रेता

शाकः १८६९, सन १९४७

नई सड़क, दिल्ली

कण्ठस्थः

सोऽपि त

135.

deadly po
men indee

तव युवति

रतिरमृत

ननु शुचि

मदनमधु

136.

full of def

etc. Ver

jects) is p

ther i

of

[All rights reserved by the publisher]

Publisher:-Satyabhamabai Pandurang, } For the Nirnaya Sagar Press,
Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Street, Bombay.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI.

Acc. No. 661

Date 28-12-58

Call No. SA 4A/8 SIK/ Ach.

8. In

scriptural knowledge is respected as a man

प्राथमिकं निवेदनम् ।

अथ प्रकाश्यतेऽयमस्माभिः कुवलयानन्दोऽलंकारचन्द्रिकाया युतः सकलजन-
मनःप्रमोदमाधातुम् । अस्य कर्तुः सुगृहीतनाम्नः श्रीमदप्पय्यवीक्षितस्येतिवृत्तं न
किञ्चित्समासादितमस्माभिरितिहाससाधनविधुरैरिति केवलमैतिह्यमालम्ब्य किञ्चि-
दिवात्र विलिखामः । अयं हि पण्डितो द्रविडजातीयः सकलश्रौतस्मार्तक्रिया-
कलापनिपुणः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभः कदाचित्काशीं गतः प्रभाते कृतभागीरशी-
ज्ञानो निर्वर्तितप्रातराह्निकः स्वभवनं प्रत्यागच्छन् घटे शयानं कंचन युवतीदत्त-
कण्ठग्रहं प्रावृताखिलशरीरमपि बहिर्निःसृतविस्रसाश्वेतशिखं पुरुषमद्राक्षीत् । अवा-
चीच तं क्रोधविषयकरुणाभिर्युगपदभिभूतचेताः—

‘किं निःशङ्कं शेषे शेषे वयसि त्वमागते मृत्यौ’ इति ।

तदाकर्ण्य यावदुत्क्षिप्य पटमवलोकयति पृच्छन्तं स शयानः पुरुषस्तावदिमं
पण्डितराजं जगन्नाथमभिज्ञाय श्रीमदप्पय्यवीक्षित उत्तरार्धमिदं पवाठ—

‘अथवा सुखं शयीथा निकटे जागर्ति जाह्नवी भवतः’ इति ।

एवं किंवदन्त्या पण्डितराजसमकालीनत्वमस्यावगम्यते । पण्डितराजस्तु
‘शहाजहानाभिधयवनसार्वभौमस्य संसदि प्रवेशं लब्धवान् । अधिगतवांश्च
निजविद्याचमत्कारपरितोषितात्तस्मादेव राज्ञः पण्डितराजपदवीम् । स्थितश्च प्रथमे
वयसि प्रायस्त्रैव तत्समीपे तत्सूनोर्दाराशिकोदस्य समीपे । शहाजहानमही-
प्रतिस्तु १६२७ तमे ख्रिस्ताब्दे राजसिंहासनमधिरूढः १६५८ तमे ख्रिस्ताब्दे
औरंगजेबनाम्ना खुपुत्रेण कारागृहे निवेशितः, १६६६ तमे ख्रिस्ताब्दे च पञ्चत्वं
गतः । पण्डितराजोऽपि वार्धके मथुरायां श्रीकादयां च गत्वा परमेश्वरा-
राधनेन वयःशेषं नीतवान् । तस्मात् ख्रिस्ताब्दीयसप्तदशशतकमध्ये पण्डितराज
आसीदिति सुव्यक्तमेव’ इति निर्णीतवान् रसगङ्गाधरभूमिकायां जयपुरस्थो
दुर्गाप्रसादनामा पण्डितः । तेनास्य कुवलयानन्दस्य प्रणेतुः श्रीमदप्पय्यवीक्षितस्य
जीवनकालेऽपि ख्रिस्ताब्दीयसप्तदश १७००^१ शतकमेवेत्यवसीयते ।

संप्रत्यस्मदुपलब्ध-पण्डितवर-हालास्यनाथंशास्त्रिभिर्मुद्रितरसिकरञ्जनीटीका-
सहितकुवलयानन्दे तु श्रीमदप्पय्यवीक्षितेन्द्रचरितमित्थमुपलब्धम्—[इमे खलु
वीक्षितेन्द्राः श्रीमति चोलदेशे काश्चीपरिसरविराजमाना डयप्पलक्ष्याग्रहारे गतेषु
४६५४ कल्यब्देषु तथा हौणाब्देषु १५५२ संख्याकेषु श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधि-
कौस्तुभमणेः श्रीरङ्गराजाध्वरीन्द्रतो लब्धजन्मानः विरचितबहुप्रबन्धाः
विजितवैतण्डिकनिकुरम्बाः प्रख्यातचरित्राश्चेति सार्वजनीनमेतत् । तेषां जन्म-
वत्सरादिकं तद्वंशैः शिवानन्दयोगीन्द्रैस्तच्चरिते सम्यङ् निरूपितम् । तेषां किल
त्रिसप्ततिर्वयसः परमावधिरित्यभियुक्ताः । तेषां चयं सूक्तिश्चरमा चिदम्बरक्षेत्रे ।
यथा—‘चिदम्बरमिदं पुरं प्रथितमेव पुण्यस्थलं सुताश्च विनयोज्वलाः सुकृतयश्च

१ पं. दुर्गाप्रसादानुमानितदीक्षितसमयः पं. हालास्यनाथनिर्दिष्टो वा समयो विश्वसनीय
इति निर्णये बौद्धविद एव प्रभवः ।

काश्चित् कृताः । वयांसि मम सप्ततैरुपरि नैव भोगे स्पृहा न किञ्चिदहमर्थये
शिवपदं दिदसे परम् ॥” इति । तेषां च विद्याग्रहणं पितुरेव । यतस्त एव निर-
बध्नन् तत्कृते सिद्धान्तलेशसंग्रहाख्ये ग्रन्थे—“सिद्धान्तलेशान् धियः । शुद्धौ
संकलयामि तातचरणव्याख्यावचःख्यापितान्” इति । तथा शिखरिणीमाला-
व्याख्याने शिवतत्त्वविवेकेऽपि—“सर्वविद्यालतोपपन्नपारिजातमहीरुहान् । महा-
गुरुजमस्यामि सादरं सर्ववेदसः” इत्युपक्रमे । तथा समाप्तावपि—“श्रीरत्नराज-
सखिनः श्रितचन्द्रमौलिरस्त्यप्पदीक्षित इति प्रथितस्तनूजः” इति ॥

तत्कृतयः संख्यया १०४ चतुरधिकं शतमिति तदीयविरुदलेखनक्रमगतेन
चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्वाहकपदेन ज्ञायते । तत्रेदानीमपि प्रचारे विद्यमाना
ग्रन्थाः श्रीमद्वैतसिद्धान्तावलम्बिनो निर्गुणवस्तुप्रतिपादनधुरीणाः—श्रीप-
रिमलः, सिद्धान्तलेशसंग्रहः, वेदान्तनक्षत्रवादावली, मध्वतन्त्रमुखमर्दनम्, मध्व-
मतविध्वंसनम्, न्यायरक्षामणिः, इति षट् । सगुणनिष्ठाः—शिखरिणीमाला,
शिवतत्त्वविवेकः, ब्रह्मतर्कस्तवः लघुविवरणम्, आदित्यस्वरत्नं, तद्व्याख्या,
शिवाद्वैतविनिर्णयः, शिवध्यानपद्धतिः, पञ्चरत्नं, तद्व्याख्या, आत्मार्पणं, मानसोल्लासः,
शिवकर्णामृतम्, आनन्दलहरी, चन्द्रिका, शिवमहिमकलिकास्तुतिः, रत्नत्रयपरीक्षा,
तद्व्याख्या, अरुणाचलेश्वरस्तुतिः, अपीतकुचास्वास्तवः, चन्द्रकलास्तवः, शिवार्कमणि-
दीपिका, शिवार्चनचन्द्रिका, शिवपूजाविधिः, नयमणिमाला, तद्व्याख्या, इति शिवो-
त्कर्षवाद् पराः षड्विंशतिः । तथा श्रीरामानुजमतानुसारिणः—नयनमयूखमालिका,
तद्व्याख्या, श्रीवेदान्तदेशिकविरचितयादवाभ्युदयव्याख्या, तथा तत्कृतपादुकासहस्र-
व्याख्या, वरदराजस्तवः, इति पञ्च । श्रीमन्माध्वसिद्धान्तानुसारिणो—न्यायरत्न-
माला, तद्व्याख्या, चेति द्वावेव । तथा व्याकरणे—नक्षत्रवादावली । अलंकार-
शास्त्रे—अर्थचित्रमीमांसा, कुवलयानन्दः, इति द्वौ । तथा पूर्वमीमांसायां—
नक्षत्रवादावली, विधिरसायनम्, इति द्वौ । एवं मिलित्वा चतुश्चत्वारिंशत् ।
अन्ये च बहवो ग्रन्थास्तत्कृता उपलभ्यन्ते न समप्राः ।] तेष्वेकतमोऽयमलंकार-
शास्त्रविषयो ग्रन्थः । अत्र श्रीजयदेवप्रणीतं चन्द्रालोकमेव मूलतया परिग्रह्योपमादि-
हेत्वलंकारान्ताः शतमलंकारा निरूपिताः । अग्रे च रसवदादयः संकरसंकरान्तास्त्र-
योविंशतिरलंकाराः स्वातन्त्र्येणैव निरूपिताः । एतच्च मूल एव ग्रन्थकृता दर्शितम्—

‘येषां चन्द्रालोके दृश्यन्ते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः ।

प्रायस्त एव तेषामितरेषां त्वभिन्नवा विरच्यन्ते’ इति ।

सोऽयमलंकारशास्त्रमध्येतृणामुपयोगायालंकारचन्द्रिकाख्यया टीकया सहितः
आचीनैर्द्वित्रैः पुस्तकैः संवाद्य पाठभेददृष्टिष्णीभिश्च समलंकृत्यैतदन्तर्गतानां सर्वेषा-
मपि श्लोकानामकारादिवर्णक्रमानुसारिण्या सूच्या च संयोज्य परिष्कृतोऽध्येतृणा-
मुपकाराय भूयादित्याशास्यते ।

चन्द्रालोकविषयानुक्रमः ।

क्रमः	विषयः	पृष्ठं.	क्रमः	विषयः	पृष्ठं.
प्रथमो मयूखः १.			तृतीयो मयूखः ३.		
१	तत्र काव्यहेतुः	१	७	काव्यविशेषलक्षणानि ...	५
२	काव्यलक्षणम्	१	चतुर्थो मयूखः ४.		
३	रुढियौगिकम्	२	८	काव्यगुणवर्णनम्	६
४	सामान्यपरिवृत्तिसिद्धकथनम्	२	पञ्चमो मयूखः ५.		
५	क्रमेण तदुदाहरणानि ...	२	९	शब्दालंकारपरिसंख्यानम्	७
द्वितीयो मयूखः २.			१०	अर्थालंकारपरिसंख्यानम् ...	७
६	काव्यदोषवर्णनम्	३			

कुवलयानन्दविषयानुक्रमः ।

क्रमः	विषयः	पृष्ठं.	क्रमः	विषयः	पृष्ठं.
१	मञ्जलचरणम्	१	१५	दीपकालंकारः	५१
२	ग्रन्थकरणप्रतिज्ञा	२	१६	आवृत्तिदीपकालंकारः ...	५३
१	उपमालंकारः	३	१७	प्रतिवस्तूपमालंकारः ...	५५
२	अनन्वयालंकारः	९	१८	दृष्टान्तालंकारः	५७
३	उपमेयोपमालंकारः	१०	१९	निदर्शनालंकारः	५९
४	प्रतीपालंकारः	११	२०	व्यतिरेकालंकारः	६०
५	रूपकालंकारः	१५	२१	सहोत्पत्त्यलंकारः	६६
६	परिणामालंकारः	२०	२२	विनोत्पत्त्यलंकारः	६७
७	उल्लेखालंकारः	२१	२३	समासोत्पत्त्यलंकारः	६९
८	स्मृत्यलंकारः	२३	२४	परिकरालंकारः	७४
९	आन्त्यलंकारः	२३	२५	परिकराङ्कुरालंकारः ...	७७
१०	संदेहालंकारः	२३	२६	श्लेषालंकारः	७८
११	अपहृत्यलंकारः	२५	२७	अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः ...	८२
१२	उत्प्रेक्षालंकारः	२२	२८	प्रस्तुताङ्कुरालंकारः ...	८८
१३	अतिशयोक्त्यलंकारः ...	२९	२९	पर्यायोक्तालंकारः	९३
१४	तुल्ययोगितालंकारः ...	४७	३०	व्याजस्तुल्यलंकारः	९६

क्रमः	विषयः	पृष्ठं.	क्रमः	विषयः	पृष्ठं.
३१	व्याजनिन्दालंकारः	... ९९	६५	मिथ्याध्यवसिलंकारः...	१४६
३२	आक्षेपालंकारः	... १०१	६६	ललितालंकारः	... १४७
३३	विरोधाभासालंकारः	... १०३	६७	प्रहर्षणालंकारः	... १५०
३४	विभावनालंकारः	... १०४	६८	विषादनालंकारः	... १५२
३५	विशेषोत्तयलंकारः	... १०८	६९	उल्लासालंकारः	... १५२
३६	असंभवालंकारः...	... १०८	७०	अवज्ञालंकारः	... १५४
३७	असंगत्यलंकारः...	... १०९	७१	अनुज्ञालंकारः	... १५५
३८	विषमालंकारः	... ११२	७२	लेशालंकारः	... १५५
३९	समालंकारः	... ११७	७३	मुद्रालंकारः	... १५८
४०	विचित्रालंकारः	... १२०	७४	रत्नावल्यलंकारः	... १५८
४१	अधिकालंकारः	... १२०	७५	तद्गुणालंकारः	... १६०
४२	अल्पालंकारः	... १२१	७६	पूर्वरूपालंकारः	... १६१
४३	अन्योन्यालंकारः	... १२२	७७	अतद्गुणालंकारः	... १६२
४४	विशेषालंकारः	... १२३	७८	अनुगुणालंकारः...	... १६३
४५	व्याघातालंकारः	... १२४	७९	मीलितालंकारः	... १६३
४६	कारणमालालंकारः	... १२५	८०	सामान्यालंकारः...	... १६४
४७	एकावल्यलंकारः	... १२६	८१	उन्मीलितालंकारः	... १६५
४८	मालादीपकालंकारः	... १२६	८२	विशेषालंकारः	... १६५
४९	सारालंकारः	... १२७	८३	उत्तरालंकारः	... १६६
५०	यथासंख्यलंकारः	... १२८	८४	सूक्ष्मालंकारः	... १६८
५१	पर्यायालंकारः	... १२८	८५	पिहितालंकारः	... १६८
५२	परिवृत्त्यलंकारः	... १३०	८६	व्याजोत्तयलंकारः	... १६९
५३	परिसंख्यलंकारः	... १३१	८७	गूढोत्तयलंकारः	... १७०
५४	विकल्पालंकारः	... १३१	८८	विवृतोत्तयलंकारः	... १७१
५५	समुच्चयलंकारः	... १३२	८९	युक्तयलंकारः	... १७३
५६	कारकदीपकालंकारः	... १३३	९०	लोकोत्तयलंकारः	... १७४
५७	समाध्यलंकारः	... १३४	९१	छेकोत्तयलंकारः...	... १७४
५८	प्रत्यनीकालंकारः	... १३५	९२	वक्रोत्तयलंकारः	... १७५
५९	अर्थापत्त्यलंकारः	... १३६	९३	स्वभावोत्तयलंकारः	... १७६
६०	काव्यलिङ्गालंकारः	... १३७	९४	भाविकालंकारः	... १७७
६१	अर्थान्तरन्यासालंकारः	... १४०	९५	उदात्तालंकारः	... १७७
६२	विकस्त्रालंकारः...	... १४३	९६	अत्युत्तयलंकारः	... १७८
६३	प्रौढोत्तयलंकारः...	... १४५	९७	निरुत्तयलंकारः	... १७९
६४	संभावनालंकारः	... १४५	९८	प्रतिषेधालंकारः	... १७९

क्रमः	विषयाः	पृष्ठं.	क्रमः	विषयः	पृष्ठं.
९९	विध्यलंकारः ...	१८०	११२	स्मृत्यलंकारः ...	१८९
१००	हेत्वलंकारः ...	१८१	११३	श्रुत्यलंकारः ...	१९०
१०१	रसवदलंकारः ...	१८३	११४	अर्थापत्त्यलंकारः ...	१९१
१०२	प्रेयोलंकारस्य भावा- लंकारत्वम् ...	१८४	११५	अनुपलब्ध्यलंकारः ...	१९१
१०३	ऊर्जस्व्यलंकारः ...	१८४	११६	संभवालंकारः ...	१९२
१०४	समाहितालंकारः ...	१८५	११७	ऐतिह्यालंकारः...	१९३
१०५	भावोदयालंकारः ...	१८६	११८	अलंकारसंसृष्टिः ...	१९३
१०६	भावसंध्यलंकारः ...	१८६	११९	अङ्गाङ्गीभावसंकरः ...	१९४
१०७	भावशबलालंकारः ...	१८६	१२०	समप्राधान्यसंकरः ...	१९५
१०८	प्रत्यक्षालंकारः ...	१८७	१२१	संदेहसंकरालंकारः ...	१९८
१०९	अनुमानालंकारः ...	१८७	१२२	एकवाचकानुप्रवेशसंकरः	१९९
११०	उपमानालंकारः ...	१८८	१२३	संकरसंकरालंकारः ...	२०१
१११	शान्दप्रमाणालंकारः ...	१८९	१२४	ग्रन्थोपसंहारे कविप्रशस्तिः	२०३

संपूर्णोऽयं कुवलयानन्दविषयानुक्रमः ।

कण्ठस्थः

सोऽपि त

135.

deadly po
men indee

तव युवर्

रतिरमृत

ननु शुचि

मदनमधु

136.

full of def
etc. Ver
jects) is p
there be i
of lust.

प्रिया

पदे

87

bel

es)

म

त्त

दाय

38. In

scriptura

श्रीः ।

चन्द्रालोकः ।

प्रथमो मयूखः १

श्रीगणेशाय नमः ।

उच्चैरस्यति मन्दतामरसतां जाग्रत्कलङ्गैरव-
ध्वंसं हस्तयते च या सुमनसामुल्लासिनी मानसे ।
धृष्टोद्यन्मदनाशनार्चिरमला लोकत्रयीदर्शिका
सा नेत्रत्रितयीव खण्डपरशोर्वाग्देवता दीव्यतु ॥ १ ॥
हंहो चिन्मयचित्तचन्द्रमणयः ! संवर्धयध्वं रसा-
त्रे रे स्वैरिणि निर्विचारकविते ! मास्मात्प्रकाशीभव ।
उल्लासाय विचारवीचिनिचयालंकारवारांनिधे-
श्चन्द्रालोकममुं स्वयं वितनुते पीयूषवर्षः कृती ॥ २ ॥
युत्तयास्वाद्यलसद्रसैकवसतिः साहित्यसारस्वत-
क्षीराम्भोधिरगाधतामुपदधत्सेव्यः समाश्रीयताम् ।
श्रीरस्मादुपदेशकौशलमयं पीयूषमस्माज्जग-
ज्जाग्रद्भास्वरपद्मकेसरशयः शीतांशुरस्मादुधाः ॥ ३ ॥
तं पूर्वाचार्यसूर्योकिज्योतिःस्तोमोद्भूतं स्तुमः ।
यं निपत्य प्रकाशन्ते महुणत्रसरेणवः ॥ ४ ॥
नाशङ्कनीयं पूर्वेषां मतमेतेन दूष्यते ।
किंतु चक्षुर्मृगाक्षीणां कज्जलेनैव भूष्यते ॥ ५ ॥

काव्यहेतुमाह—

प्रतिभैव श्रुताभ्याससहिता कवितां प्रति ।
हेतुर्मृदम्बुसंबद्धबीजव्यक्तिर्लतामिव ॥ ६ ॥

काव्यलक्षणमाह—

निर्दोषा लक्षणवती सरीतिर्गुणभूषिता ।
सारलंकाररसानेकवृत्तिर्वाक्काव्यनामभाक् ॥ ७ ॥
अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलंकृती ।
असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलं कृती ॥ ८ ॥
विभक्त्युत्पत्तये योग्यः शास्त्रीयः शब्द उच्यते ।
रूढयौगिकतन्मिश्रैः प्रभेदैः स पुनस्त्रिधा ॥ ९ ॥
अव्यक्तयोगनिर्योगयोगाभासैस्त्रिधाग्रिमः ।
ते च वृक्षादिभूवादिमण्डपाद्या यथाक्रमम् ॥ १० ॥

शुद्धतन्मूलसंभिन्नप्रभेदैर्यौगिकस्त्रिधा ।

ते च भ्रान्तिस्फुरत्कान्तिकौन्तेयादिस्वरूपिणः ॥ ११ ॥

रूढियौगिकमाह—

तन्मिश्रोऽन्योन्यसामान्यविशेषपरिवर्तनात् ।

नीरधिः पङ्कजं सौधं सागरो भूरुहः शशी ॥ १२ ॥

सामान्यपरिवृत्त्या यत्सिध्यति तदाह—

क्षीरनीरधिराकाशपङ्कजं तेन सिध्यति ।

विभक्त्यन्तं पदं वाक्यं तद्व्यूहोऽर्थसमासितः ॥ १३ ॥

युक्तार्थता तां च विना खण्डवाक्यं स इष्यते ।

वाक्यं च खण्डवाक्यं च पदमेकमपि क्वचित् ॥ १४ ॥

क्रमादुदाहरति—

धूमवत्त्वादिति यथा देवेत्यामन्त्रणं यथा ।

वाक्यान्त्येकार्थविभ्रान्तान्याहुर्वाक्यकदम्बकम् ॥ १५ ॥

महादेवः सन्नप्रमुखमखविद्यैकचतुरः

सुमित्रातद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ ।

अनेनासावाद्यः सुकविजयदेवेन रचिते

चिरं चन्द्रालोके सुखयतु मयूखः सुमनसः ॥ १६ ॥

इति श्रीजयदेवकविविरचिते चन्द्रालोकालंकारे वाग्बिचारो नाम प्रथमो मयूखः ।

द्वितीयो मयूखः २

दोषनिरूपणम्—

स्याच्चेतोविशता येन सक्षता रमणीयता ।

शब्देऽर्थे च कृतोन्मेषं दोषमुद्धोषयन्ति तम् ॥ १ ॥

भवेच्छ्रुतिकटुवर्णः श्रवणोद्वेजने पटुः ।

विदुष्यते व्याकरणविरुद्धच्युतसंस्कृतिः ॥ २ ॥

अप्रयुक्तं दैवतादौ शब्दे पुल्लिङ्गतादिकम् ।

असमर्थं तु हन्त्यादेः प्रयोगो गमनादिषु ॥ ३ ॥

स हन्ति हन्त कान्तारे कान्तः कुटिलकुन्तलः ।

निहतार्थं लोहिताद्रौ शोणितादिप्रयोगतः ॥ ४ ॥

एकाक्षरं विना भूभ्रूमादिकं खतलादिवत् ।

व्यतत्तयनुचितार्थं यत्पदमाहुस्तमेव तत् ॥ ५ ॥

इयमुद्धतशाखाप्रकेलिकौतुकचानरी ।

निरर्थकं तुहीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम् ॥ ६ ॥

अर्थे विदधदित्यादौ दधदाद्यमवाचकम् । १० ॥
 धत्ते नभस्तलं भास्वानखणं तरुणैः करैः ॥ ७ ॥
 अश्लीलं त्रिविधं व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलात्मना ।
 आह्लादसाधनं वायुः कान्तानाशे भवेत्कथम् ॥ ८ ॥
 स्याद्वर्थमिह संदिग्धं तद्यां यान्ति पतत्रिणः ।
 स्यादप्रतीतं शास्त्रैकगम्यं वीतानुमादिवत् ॥ ९ ॥
 शिथिलं शयने लिल्ये मच्चित्तं ते शशिश्चिधि ! ।
 मस्तपृष्ठकटीलोष्ठगुह्यादिप्राप्त्यमुच्यते ॥ १० ॥
 नेयार्थं लक्षणात्यन्तप्रसरादमनोहरम् ।
 हिमांशोर्हारधिकारजागरे यामिकाः कराः ॥ ११ ॥
 क्लिष्टमर्थो यदीयोऽर्थश्रेणितः श्रेणिमृच्छति ।
 हरिप्रियापितृवारिप्रवाहप्रतिमं वचः ॥ १२ ॥
 अविमृष्टविधेयांशः समासपिहिते विधौ ।
 विशन्ति विशिखप्रायाः कटाक्षाः कामिनां हृदि ॥ १३ ॥
 अपराधीन इत्यादि विरुद्धमतिकृन्मतम् ।
 अन्यसङ्गतमुत्तुङ्गहारशोभिपयोधरा ॥ १४ ॥
 रथाद्यनुचिते वर्णे प्रतिकूलाक्षरं विदुः ।
 न मामङ्गद ! जानासि रावणं रणदारुणम् ॥ १५ ॥
 यस्मिन्नुपहतो लुप्तो विसर्ग इह तत्तथा ।
 कुसंधिः पटवागच्छ विसंधिर्नृपती इमौ ॥ १६ ॥
 हतवृत्तमनुकोऽपि छन्दोदोषश्चकास्ति चेत् ।
 विशाललोचने ! पश्याम्बरं तारातरङ्गितम् ॥ १७ ॥
 नूनं त्वत्खड्गसंभूतं यशःपुष्पं नभस्तलम् ।
 अधिकं भवतः शत्रून् दशत्यसिलताफणी ॥ १८ ॥
 कथितं पुनरुक्ता वाक्छायाब्जश्यामलोचना ।
 विकृतं दूरविकृतैरैरुः कुञ्जराः पुरम् ॥ १९ ॥
 पतत्प्रकर्षहीनानुप्रासादित्वे यथोत्तरम् ।
 गम्भीरारम्भदम्भोलिपाणिरेष समागतः ॥ २० ॥
 समाप्तपुनरात्तं स्यादेष पीयूषभाजनम् ।
 नेत्रानन्दी तुषारांशुरेत्यम्बुनिधिवान्धवः ॥ २१ ॥
 अधर्मान्तरपदापेक्षि क्रीडातुल्येषु सस्मितम् ।
 मेघारम्भं स्तुमः शम्भुमर्धरम्भोरुविग्रहम् ॥ २२ ॥
 अभवन्मतयोगः स्यान्न चेदभिमतोऽन्वयः ।
 येन बद्धोऽम्बुधिर्यस्य रामस्यानुचरा वयम् ॥ २३ ॥
 स पृथुलङ्कालकारं रात्रिं हन्तुमुद्यतः ।

कण्ठस्थ

सोऽपि त

135.

deadly po
men indee

तव युवा

रतिरमृत

ननु शुचि

मदनमधु

136.

full of def
etc. Ver
jects) is
there be
of l

द्विषां संपदमाच्छिद्य यः शत्रुत्समपूरयत् ॥ २४ ॥
 अस्थानस्थसमासन्नविद्वज्जनमनोरमम् ।
 मिथः पृथग्वाक्यपदैः संकीर्णं यत्तदेव तत् ॥ २५ ॥
 वक्रेण भ्राजते रात्रिः कान्ता चन्द्रेण राजते ।
 ब्रह्माण्डं त्वद्यशःपूरगमितं भूरिभूषणम् ॥ २६ ॥
 आकर्णय पयःपूर्णसुवर्णकलशायते ! ।
 भग्नप्रक्रममारब्धशब्दनिर्वाहहीनता ॥ २७ ॥
 अक्रमः कृष्ण ! पूज्यन्ते त्वामनाराध्य देवताः ।
 अमत्तार्थान्तरं मुख्येऽमुख्ये वार्थे विरोधकृत् ॥ २८ ॥
 त्यक्तहारमुरः कृत्वा शोकेनालिङ्गिताङ्गना ।
 अपुष्टार्थो विशेष्ये चेन्न विशेषो विशेषणात् ॥ २९ ॥
 विशन्ति हृदयं कान्ताकटाक्षाः खञ्जनत्विषः ।
 कष्टः स्पष्टावबोधार्थमक्षमो वाच्यसंनिभः ॥ ३० ॥
 व्याहतश्चेद्विरोधः स्यान्मिथः पूर्वापरार्थयोः ।
 सहस्रपत्रमित्रं ते वक्रं केनोपमीयते ॥ ३१ ॥
 कुतस्तत्रोपमा यत्र पुनरुक्तः सुधाकरः ।
 दुःक्रमग्राम्यसंदिग्धाख्यो दोषाः क्रमादमी ॥ ३२ ॥
 त्वद्भक्तः कृष्ण ! गच्छेयं नरकं स्वर्गमेव वा ।
 एकं मे चुम्बनं देहि तव दास्यामि कञ्चुकम् ॥ ३३ ॥
 ब्रूत किं सेव्यतां चन्द्रमुखीचन्द्रकिरीटयोः ।
 अनौचित्यं कीर्तिलतां तरङ्गयति यः सदा ॥ ३४ ॥
 प्रसिद्ध्या विद्यया वापि विरुद्धं द्विविधं मतम् ।
 न्यस्तेयं पश्य कन्दर्पप्रतापधवलद्युतिः ॥ ३५ ॥
 केतकी शेखरे शम्भोर्धत्ते चन्द्रकलातुलाम् ।
 सामान्यपरिवृत्तिः स्यात्कुण्डलच्छविग्रहा ॥ ३६ ॥
 विशेषपरिवृत्तिः स्याद्विधिता मम चेतसि ।
 द्वे स्तः सद्वचराऽचारुविरुद्धान्योन्यसङ्गती ॥ ३७ ॥
 ध्वाङ्क्षाः सन्तश्च तनयं खं परं च न जानते ।
 सरोजनेत्र ! पुत्रस्य मुखेन्दुमवलोकय ॥ ३८ ॥
 पालयिष्यति ते गोत्रमसौ नरपुरन्दरः ।
 पदे तदंशे वाक्यांशे वाक्ये वाक्यकदम्बके ॥ ३९ ॥
 यथानुसारमभ्यूहेदोषाञ्छब्दार्थसंभवान् ।
 दोषमापतितं स्वान्ते प्रसरन्तं विशृङ्खलम् ॥ ४० ॥
 निवारयति यस्त्रेधा दोषाङ्कुशमुशन्ति तम् ।
 दोषो गुणत्वं तनुते दोषत्वं वा निरस्यति ॥ ४१ ॥

भवन्तमथवा दोषं नयत्यात्यज्यतामसौ ।
 मुखं चन्द्रश्चियं घत्ते श्वेतश्मश्रुकुराङ्कुरैः ॥ ४२ ॥
 अत्र हास्यरसोद्देशे ग्राम्यत्वं गुणतां गतम् ।
 तव दुग्धाब्धिसंभूतेः कथं जाता कलङ्किता ॥ ४३ ॥
 कवीनां समयाद्विद्याविरुद्धो दोषतां गतः ।
 दधार गौरी हृदये देवं हिमकराङ्कितम् ॥ ४४ ॥
 अत्र श्लेषोदयान्नैव त्याज्यं हीति निरर्थकम् ।

इति श्रीजयदेवकविवरविरचिते चन्द्रालोके दोषनिरूपणो नाम द्वितीयो मयूखः ॥

तृतीयो मयूखः ३

अथ लक्षणानि—

अन्त्याक्षरा विचित्रार्थख्यातिरक्षरसंहतिः ।
 उषाकान्तेनानुगतः शूरः शौरिरयं पुनः ॥ १ ॥
 शोभाख्यातोऽपि यद्दोषो गुणकीर्त्या निषिध्यते ।
 मुधा निन्दति संसारं कंसारिर्यत्र पूज्यते ॥ २ ॥
 अभिमानो विचारश्चेदूहितार्थनिषेधकृत् ।
 इन्दुर्यदि कथं तीव्रः सूर्यो यदि कथं निशि ॥ ३ ॥
 हन्तुस्त्यक्त्वा बह्वृणक्षान्युत्तरैकस्यादधारणम् ।
 नेन्दुर्नाकोऽयमौर्वाग्निः सागरादुत्थितो दहन् ॥ ४ ॥
 प्रतिषेधः प्रसिद्धानां कारणानामनादरः ।
 न युद्धेन भुवोः स्पन्देनैव धीरा निवारिताः ॥ ५ ॥
 निरुक्तं स्यान्निर्वचनं नाम्नः सत्यं तथानृतम् ।
 ईदृशैश्चरितैर्जने सत्यं दोषाकरो भवान् ॥ ६ ॥
 स्यान्मिथ्याध्यवसायश्चेदसती साध्यसाधने ।
 चन्द्रांशुसूत्रग्रथितां नमःपुष्पस्रजं वह ॥ ७ ॥
 सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नाम कीर्त्यते तुल्यतोक्तये ।
 युवामेवेह विख्यातौ त्वं बलैजलधिर्जलैः ॥ ८ ॥
 युक्तिर्विशेषसिद्धिश्चेद्विचित्रार्थान्तरान्वयात् ।
 नवस्वं नीरदः कोऽपि स्वर्णं वर्षसि यन्मुहुः ॥ ९ ॥
 कार्यं फलोपलम्भश्चेद्वापाराद्वस्तुतोऽथवा ।
 असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवाम् ॥ १० ॥

अत्र स्वर्णपदेन कनकं, पक्षे सुष्ठु अर्णः उदकम् ।

इत्यादि लक्षणं भूरि काव्यस्याहुर्महर्षयः ।

स्वर्णभ्राजिष्णुभानुत्वप्रभृतीव महीभुजः ॥ ११ ॥

इति श्रीजयदेवकविवरविरचिते चन्द्रालोके लक्षणनिरूपणो नाम तृतीयो मयूखः ॥

चतुर्थो मयूखः ४

अथ गुणः—

श्लेषो विघटमानार्थघटमानत्ववर्णनम् ।

स तु शब्दैः सजातीयैः शब्दैर्बन्धः सुखावहः ॥ १ ॥

उल्लसत्तनुतां नीतेऽनन्ते पुलककण्टकैः ।

भीतया मानवत्वेव श्रियाश्लिष्टं हरिं स्तुमः ॥ २ ॥

यस्मादन्तःस्थितः सर्वैः स्वयमर्थोऽवभासते ।

सलिलस्येव सूक्तस्य स प्रसाद इति स्मृतः ॥ ३ ॥

समताल्पसमासत्वं वर्णाद्यैस्तुल्यताथ वा ।

इयामला कोमला बाला मरणं शरणं गता ॥ ४ ॥

समाधिरर्थमहिमा लसद्गनरसात्मना ।

स्यादन्तर्विशता येन गात्रमङ्कुरितं सताम् ॥ ५ ॥

माधुर्यं पुनरुक्तस्य वैचित्र्यचारुतावहम् ।

वयस्य ! पश्य पश्यास्य चञ्चलं लोचनाञ्चलम् ॥ ६ ॥

ओजः स्यात्प्रौढिरर्थस्य संक्षेपो वातिभूयसः ।

रिपुं हत्वा यशः कृत्वा त्वदसिः कोशमाविशत् ॥ ७ ॥

सौकुमार्यमपारुष्यं पर्यायपरिवर्तनात् ।

स कथाशेषतां यातः समालिङ्ग्य मरुत्सखम् ॥ ८ ॥

उदारता तु वैदग्ध्यमप्राप्त्यत्वात्पृथङ्गता ।

मानं मुञ्च प्रिये ! किञ्चिलोचनं समुदञ्चय ॥ ९ ॥

शृङ्गारे च प्रसादे च कान्त्यर्थं व्यक्तिसंग्रहः ।

अमी दश गुणाः काव्ये पुंसि शौर्यादयो यथा ॥ १० ॥

तिलकाद्यमिव स्त्रीणां विदग्धहृदयंगमम् ।

व्यतिरिक्तमलंकारप्रकृतेर्भूषणं गिराम् ॥ ११ ॥

विचित्रलक्षणन्यासो निर्वाहः प्रौढिरौचित्यी ।

शास्त्रान्तररहस्योक्तिः संग्रहो दिक्प्रदर्शिता ॥ १२ ॥

इति श्रीजयदेवकविवरविरचिते चन्द्रालोके गुणनिरूपणो नाम चतुर्थो मयूखः ॥

कण्ठस्थ

सोऽपि

135.

deadly po
men inde

तव युवा

रतिरमृत

ननु शुचि

मदनमधु

136.

full of def
etc. Ver
jects) is
there be
of

पञ्चमो मयूखः ५

शब्दालंकारपरिसंख्यानम्—

शब्दार्थयोः प्रसिद्ध्या वा कवेः प्रौढिवशेन वा ।

हारादिवदलंकारसंनिवेशो मनोहरः ॥ १ ॥

स्वरव्यञ्जनसंदोहव्यूहाः संदोहदोहदाः ।

गौर्जगज्जाग्रदुत्सेकाच्छेकानुप्रासभासुरा ॥ २ ॥

आवृत्तवर्णसंपूर्णं वृत्त्यनुप्रासवद्वचः ।

अमन्दानन्दसंदोहस्वच्छन्दस्यन्दमन्दिरम् ॥ ३ ॥

लाटानुप्रासभूर्भिन्नाभिप्राया पुनरुक्ता ।

यत्र स्यान्न पुनः शत्रोर्गर्जितं तर्जितं जितम् ॥ ४ ॥

श्लोकस्यार्थे तदर्धे वा वर्णावृत्तिर्यदि ध्रुवा ।

तदा मता मतिमतां स्फुटानुप्रासता सताम् ॥ ५ ॥

उपमेयोपमानादावर्थानुप्रास इष्यते ।

चन्दनं खलु गोविन्दचरणद्वन्द्ववन्दनम् ॥ ६ ॥

पुनरुक्तप्रतीकाशं पुनरुक्तार्थसंनिभम् ।

अंशुकान्तं शशी कुर्वन्नम्बरान्तमुपैत्यसौ ॥ ७ ॥

आवृत्तवर्णस्तबकं स्तवकन्दाङ्कुरं कवेः ।

यमकं त्वथ माधुर्यं माधुर्यं वचसो विदुः ॥ ८ ॥

काव्यवित्प्रवरैश्चित्रं खड्गबन्धादि लक्ष्यते ।

तेष्वाद्यमुच्यते श्लोकद्वयी सजनरञ्जिता ॥ ९ ॥

कामिनीव भवेत्खड्गलेखा चारुकरालिका ।

काश्मीरसेकरक्ताङ्गी शत्रुकण्ठान्तिकाचिका ॥ १० ॥

शब्दालंकारान्निरूप्यार्थालंकारमाह । तत्रैषामलंकाराणां

अनुक्रमणिका लिख्यते—

उपमानन्वयावादावुपमेयोपमानता ।

प्रतीपं रूपकं चैव परिणामस्ततो मतः ॥ १ ॥

उल्लेखः स्मृतिमद्भ्रान्तिमत्संदेहा अपहृतिः ।

उत्प्रेक्षातिशयोक्ती च ततः स्यात्तुल्ययोगिता ॥ २ ॥

दीपकालंकृतिश्चैव तत आवृत्तिदीपकम् ।

प्रतिवस्तूपमा चैव स्याद्दृष्टान्तो निदर्शना ॥ ३ ॥

व्यतिरेकः सहोक्तिश्च विनोक्तिस्तदनन्तरम् ।

समासोक्तिः परिकरस्तथा परिकराङ्कुरः ॥ ४ ॥

श्लेषो ज्ञेयोऽप्रस्तुतप्रशंसा च प्रस्तुताङ्कुरः ।
 पर्यायोक्तं ततो व्याजस्तुतिः स्याद्व्याजनिन्दनम् ॥ ५ ॥
 आक्षेपालंकृतिश्चैव विरोधाभास एव च ।
 विभावना विशेषोक्तिरसंभव उदाहृतः ॥ ६ ॥
 असङ्गतिश्च विषमं समं चैव विचित्रकम् ।
 अधिकालंकृतिश्चाल्पालंकृतिस्तदनन्तरम् ॥ ७ ॥
 अन्योन्यं च विशेषश्च व्याघातालंकृतिस्ततः ।
 हेतुमालैकावली च मालादीपकसाधकौ ॥ ८ ॥
 यथासंख्यं च पर्यायः परिवृत्तिस्ततो मता ।
 परिसंख्यालंकृतिः स्याद्विकल्पस्तदनन्तरम् ॥ ९ ॥
 समुच्चयस्ततः प्रोक्तस्ततः कारकदीपकम् ।
 समाधिः प्रत्यनीकं च काव्यार्थापत्तिरेव च ॥ १० ॥
 काव्यलिङ्गं ततश्चार्थान्तरन्यास उदाहृतः ।
 विकस्वरः स्यात्प्रौढोक्तिः संभावनमतः परम् ॥ ११ ॥
 मिथ्याध्यवसितिश्चैव ललितं च प्रहर्षणम् ।
 ततो विषादनोल्लासाववज्ञालंकृतिस्ततः ॥ १२ ॥
 अनुज्ञा लेशमुद्रा च रत्नावल्यपि तद्गुणः ।
 स्यात्पूर्वरूपालंकारोऽतद्गुणानुगुणावपि ॥ १३ ॥
 मिलितं चैव सामान्यमुन्मीलितनिमीलितौ ।
 उत्तरं सूक्ष्मपिहितं व्याजोक्तिस्तदनन्तरम् ॥ १४ ॥
 गूढोक्तिर्विवृतोक्तिश्च युक्तिः स्तोकोक्तिरेव च ।
 लोकोक्तिश्चैव वक्रोक्तिः स्वभावोक्तिश्च भाविकम् ॥ १५ ॥
 उदात्तं तत्तदात्युक्तिर्निर्वृत्तिस्तदनन्तरम् ।
 प्रतिषेधो विधिर्हेतुरित्यलंकृतयः शतम् ॥ १६ ॥

इत्यलंकारानुक्रमणिका ।

इति श्रीजयदेवकविवरविरचिते चन्द्रालोके शब्दालंकारनिरूपणं नाम
 पञ्चमो मयूखः ॥ ५ ॥

समाप्तोऽयं चन्द्रालोकः ।

श्रीः ।

श्रीमदप्पय्यदीक्षितविरचितः

कुवलयानन्दः ।

अलंकारचन्द्रिकाख्यव्याख्यासमेतः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अमरीकबरीभारभ्रमरीमुखरीकृतम् ।

दूरीकरोतु दुरितं गौरीचरणपङ्कजम् ॥ १ ॥

परस्परतपःसंपत्फलायितपरस्परौ ।

प्रपञ्चमातापितरौ ग्राञ्चौ जायापती स्तुमः ॥ २ ॥

अलंकारचन्द्रिका ।

अनुचिन्त्य महालक्ष्मीं हरिलोचनचन्द्रिकाम् ।

कुर्वे कुवलयानन्दसदलंकारचन्द्रिकाम् ॥ १ ॥

चिकीर्षिताविघ्नसिद्धय इष्टदेवतां स्तौति—अमरीति । अत्र 'चरणमेव पङ्कजम्' इति मयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणात् परिणामालंकारः । चरण आरोप्यमाणस्य पङ्कजसारोपविषयचरणात्मतापरिणतिं विना दुरितदूरीकरणक्रियार्थत्वासंभवात् । 'परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना' इति तल्लक्षणात् । न च 'पङ्कजमिव चरणं' इति पूर्वपदार्थप्रधान उपमितसमास एवास्त्विति शङ्क्यम् । अमरीणां कबरीभारस्य केशपाशस्य संबन्धिनी सौगन्ध्यलोभात्तत्संसृष्टा या भ्रमरी तथा मुखरीकृतमिति विशेषणस्यानुगुण्याभावात्तस्य पङ्कजगतत्वेनैव प्रसिद्धेरिति । एतद्विशेषणावगतेन च पादपतनेनाभिव्यज्यमाना गौरीविषया सुराङ्गनागता रतिः कविगता ता पुष्पातीति प्रेयोलंकारोऽपि बोध्यः ॥ १ ॥ परस्परेति । ग्राञ्चौ पुरातनौ, जायापती अर्थादुमामहेश्वरौ स्तुमः । किंभूतौ ? प्रपञ्चस्य जीवस्य मातापितरूपौ निरुपाधिकृपाश्रयत्वाद्विदोपदेष्टृत्वाच्च । तथा परस्परसंबन्धिन्यास्तपःसंपत्तेः फलवदाचरितं परस्परस्वरूपं ययोस्तौ । अत्र 'पर'शब्दस्य क्रियाविनिमयविवक्षायां 'कर्म-व्यतिहारैः सर्वनामो द्वे वाच्ये' (वा. ४७००) इति वार्तिकेन द्विर्भावे असमासवद्भावे 'पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः' इत्यनेन सुपः स्वादेशे च परस्परशब्दव्युत्पत्तेः पार्वतीतपःसमृद्धिफलायितः परमेश्वरः परमेश्वरतपःसंपत्फलायिता च पार्वतीत्यर्थो लभ्यते । तपःसंपत्तेश्च फलं निरतिशयानन्द इति तदुपमया परस्परं परमप्रेमास्पदत्व-लक्षणः शृङ्गारो व्यज्यमानः सौभाग्यातिशयव्यञ्जनमुखेन शिवयोर्भावप्रकर्षे पर्यवस्य-

उद्घाट्य योगकलया हृदयाब्जकोशं
धन्यैश्चिरादपि यथारुचि गृह्यमाणः ।

यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपूर्णरूपः

श्रेयः स मे दिशतु शाश्वतिकं मुकुन्दः ॥ ३ ॥

अलंकारेषु बालानामवगाहनसिद्धये ।

ललितः क्रियते तेषां लक्ष्यलक्षणसंग्रहः ॥ ४ ॥

येषां चन्द्रालोके दृश्यन्ते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः ।

प्रायस्त एव तेषामितरेषां त्वमिनवा विरच्यन्ते ॥ ५ ॥

तीति सहृदयैराकलनीयम् । मातापितराविति रूपकाभ्यामुत्तोपमयोः संसृष्टिः । परस्परं चोपमयोः फलयितेत्येकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकर इति दिक् ॥ २ ॥ संप्रति प्रतिपिपादयिषितानामलंकाराणां व्युत्पत्तेः स्वतोऽपुरुषार्थतया फलत्वा-योगात्तस्या रसास्वादौपयिकत्वेन फलत्वं प्रेक्षावतां प्रकृतग्रन्थप्रवृत्तये सूचयितुं शृङ्गाररसाधिदैवतं श्रीकृष्णं प्रति रसास्वादानन्दं प्रार्थयते—उद्घाट्येति । स मुकुन्दो मे मह्यं शश्वद्भवं शाश्वतिकं भग्नावरणतया सदा प्रकाशमानं श्रेयो विगलित-वेद्यान्तरमानन्दं 'रसो वै सः' (तै० २।६) इति श्रुतेः रसपदाभिधेयं दिशतु । ददाति-त्यर्थः । यथाश्रुते मुक्तिप्रार्थनायाः प्रकृतेऽसंगत्यापत्तेः । स कः ? यो धन्यैर्महा-महिमपुण्यशालिभिर्नारदादिमुनिभिर्योगकलया योगकौशलेन हृदयाब्जस्य उरसो मध्यवर्तिनो हृदयपुण्डरीकस्य कोशं मुकुलमधोमुखतया विद्यमानमुद्घाट्य रेचक-प्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा चिराद्बहुकालं यथारुचि यथेच्छं गृह्यमाणोऽपि राम-कृष्णायामितमूर्तिं ध्यानगोचरीक्रियमाणोऽपि परितः पूर्णं रूपस्य तथाभूतोऽपरि-च्छिन्नब्रह्मरूपोऽविरतं निरन्तरं मुक्तिदशायां प्रस्फुरति प्रकाशत इति विरोधालं-कारः; औपासनिकरूपस्य कल्पितत्वेन च तत्परिहारः । अथवा योगिभिरप्यचि-न्त्यस्वरूप इति माहात्म्यातिशयवर्णनम् । अत्र योगिगतभगवद्विषयकरतिभावस्य कविगतं तं प्रत्यङ्गतया प्रेयोलंकारः ॥ ३ ॥ चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य प्रयोजनाभि-धेये प्रदर्शयति—अलंकारेष्विति । एतच्चोभयान्वयि । अलंकारेष्वर्थालंकारे-षूपमादिषु विषये बालानामव्युत्पन्नानां तेष्ववगाहनस्य व्युत्पत्तेः सिद्धय इत्यर्थः । तेषां ये लक्ष्यलक्षणे तयोः संग्रह इति नित्यसापेक्षत्वात्समासः । लक्ष्यमुदाहरणम् । अलंकारत्वं च रसादिभिन्नव्यङ्ग्यभिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठा या विष-यितासंबन्धावच्छिन्ना चमत्कृतिजनकतावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वम् । अनुप्रा-सादिविशिष्टशब्दज्ञानादुपमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्च चमत्कारोदयात्तेषु लक्षणसमन्व-यः । शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृतिजनकताया विषयितयावच्छेदकत्वेन तद्विशेष-णीभूतानुप्रासोपमादेस्तज्जिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् । रसवदाद्यलंकारसंग्रहाय व्यङ्ग्योपमादिवारणाय च भेदद्वयगर्भसत्यन्तोपादानम् ॥ ४ ॥ परकीयग्रन्थाप-हारशङ्कानिरासायाह—येषामिति । येषामलंकाराणां चन्द्रालोके चन्द्रा लोका-

उपमालंकारः १

उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः ।

हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गज्ञामवगाहते ॥ ६ ॥

यत्रोपमानोपमेययोः सहृदयहृदयाह्लादकत्वेन चारुसादृश्यमुद्भूततयोल्लसति व्यङ्ग्यमर्यादां विना स्पष्टं प्रकाशते तत्रोपमालंकारः । हंसीवेत्युदाहरणम् ।

ख्यग्रन्थे । त एवेत्यनन्तरं लिख्यन्त इति शेषः । तत्र स्थितानामपि केषांचिद-
लेखनात्प्राय इत्युक्तम् । यथानन्तरश्लोकस्योत्तरार्धं तत्रैवं दृश्यते 'हृदये खेलतो-
रुचैस्तन्वङ्गीस्त्रनयोरिव' इति । स्वयं त्वन्यदेव विरचितमिति । एवं च तदीयत्वेन
कथनादाशङ्कानिरासः ॥ ५ ॥

संप्रत्यर्थालंकारेषु निरूपणीयेषु बहुलालंकारघटकतया सुप्रसिद्धतया च प्रथम-
मुपमालंकारं लक्षयति—उपमेति । अयं च लक्ष्यनिर्देशः । शेषं लक्षणम् ।
सादृश्यलक्ष्मीश्चमत्कृतिजनकता । तद्विशिष्टसादृश्यमिति यावत् । धर्मधर्मिणोरभे-
दोपचारालक्षणं व्याचष्टे—यत्रेति । यत्र काव्ये । वृत्तित्वं सप्तम्यर्थः । तच्च शक्ति-
लक्षणान्यतरसहकारेण बोधकत्वसंबन्धेन । उपमानमधिकगुणं चन्द्रादि, उपमेयं
वर्ण्यमानं कामिनीवदनादि, सहृदयः काव्यभावनापरिपक्वबुद्धिः, व्यङ्ग्यस्य मर्यादा
प्रतीतिनियमरूपा यया साः व्यङ्ग्येत्यर्थः । अत्र चोपमानोपमेययोरिति स्वरूपक-
थनं न तु लक्षणान्तर्गतं, व्यावर्तनीयाभावादात्माश्रयापादकत्वाच्च । उपमानत्वो-
पमेयत्वयोरुपमाघटितत्वात् । एतच्चाग्रे व्यक्तीभविष्यति । इत्थं चालंकारत्वे सति
सादृश्यत्वमुपमालंकारलक्षणं बोध्यम् । एवमग्रेऽप्यधिकारप्राप्तमलंकारत्वविशेषणं
बोध्यम् । हंसीत्यादि । अत्र तावदिवार्थं सादृश्ये निरूपितत्वसंसर्गेण हंस्या-
देरन्वयः । सादृश्यस्य प्रयोजकत्वसंसर्गेण स्वर्गज्ञावगाहनाश्रयत्वरूपे साधारणधर्मे
तस्य च स्वरूपसंबन्धेन कीर्तौ सादृश्यस्य निपातार्थतया नामार्थं प्रति साक्षात्संब-
न्धेन विशेष्यत्वे विशेषणत्वे च बाधकाभावात् । तथा च हंसीनिरूपितसादृश्यप्रयो-
जकस्वर्गज्ञाकर्मकावगाहनाश्रयत्ववती कीर्तिरिति बोधः । न चैवं स्वर्गज्ञावगाहन-
मिवशब्दश्चेत्याद्यभिमतग्रन्थे धात्वर्थस्य समानधर्मत्वोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यम् । तदा-
श्रयत्वस्य समानधर्मत्वे तस्य तथात्वस्यौचित्याद्यत्तत्वेन विरोधाभावात् । तथा
सति तत्रैव कुतो न सादृश्यान्वय इति चेन्न । धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रका-
रतासंसर्गेण शब्दबोधे विशेष्यतया विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हंतुत्वात् । न च निपा-
तार्थभिन्नवृत्तित्वेन प्रकारता विशेषणीयेति वाच्यम् । घटो न पश्यतीत्यादौ घटाद्य-
न्विताभावस्य कर्मतासंसर्गेण दर्शनेऽन्वयापत्तेः । यदि तु धात्वर्थेऽपि तात्पर्य-
वशात्सादृश्यान्वयोऽनुभवसिद्धस्तदा धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबन्धे-
नान्वयबुद्धिं प्रति तज्जन्योपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वमात्रं परिकल्प्य घटो न पश्यती-
त्यादौ पूर्वोक्तान्वयबोधो निराकरणीय इति दिक् । एवं 'अरविन्दमिव सुन्दरं वदनम्'

इत्यादावरविन्दादिनिरूपितसादृश्यस्य प्रयोजकतासंसर्गेण सुन्दरपदार्थैकदेशेऽपि सुन्दरत्वेऽनुभवबलादन्यस्त्राद्विशिष्टस्य चाभेदेन मुखादौ । इत्थं चारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकसौन्दर्यवदभिन्नं वदनमित्यन्वयबोधः । ‘अरविन्दसुन्दरम्’ इति समासे त्वरविन्दपदेनारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकं लक्ष्यते । तच्चाभेदेन पदार्थैकदेशे सौन्दर्येऽन्वेति । एवं चारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकभिन्नसौन्दर्यवदभिन्नं वदनमित्यन्वयबोधः । एकदेशान्वयायोगात् ‘अरविन्द’ पदमेव लक्षणया सर्वार्थबोधकं; ‘सुन्दर’ पदं तु तात्पर्यग्राहकमित्येके । ‘अरविन्दमिव वदनम्’ इत्यत्रारविन्दनिरूपितसादृश्यवद्वदनमिति बोधः । सादृश्यस्य निपातार्थतया भेदेन नामार्थान्वये बाधकाभावात् । ‘अरविन्दमिव भाति’ इत्यत्र भातेर्ज्ञानार्थकत्वे ‘अरविन्द’ पदस्यारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषये लक्षणा । तस्य चाभेदेन मुखादावन्वयः । शेषं तात्पर्यग्राहकम् । पूर्वोक्तदिशा वा सादृश्यस्यैव प्रकारितासंसर्गेण धात्वर्थेऽन्वयः । अत्रैव सौन्दर्येणेति धर्मोपादाने तृतीयार्थस्य प्रयोज्यत्वस्य सादृश्येऽन्वयात्सौन्दर्यप्रयोज्यारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषय इति बोधः, आवकत्वे त्वरविन्दपदमेव सर्वार्थबोधकमितरतात्पर्यग्राहकमिति ध्येयम् । इयं च सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वमते शब्दबोधरीतिरुपदर्शिता । तस्य समानधर्मरूपत्वे तु ‘चन्द्र इव मुखम्’ इत्यादौ चन्द्रवृत्तिधर्मवन्मुखमिति बोधः । अत्रैवाह्लादकमिति समानधर्मोपादाने इवार्थस्य धर्मस्याह्लादकत्वे पदार्थैकदेशेऽन्वयः । तदसहिष्णुतायां तु चन्द्रनिष्ठाह्लादकत्ववति आह्लादकपदस्य लक्षणा । चन्द्रादिपदं तात्पर्यग्राहकम् । ‘चन्द्रसदृशम्’ इत्यत्राप्येकदेशे सादृश्ये चन्द्रान्वयः, संसंबन्धकत्वात् । ‘सदृश’ पदं वा चन्द्रसादृश्यविशिष्टे लक्षणिकम् । अत्रैवाह्लादकत्वेनेत्युक्तावभेदस्तृतीयार्थस्तस्य च सदृशपदार्थैकदेशे धर्मेऽन्वयः । तथा चाह्लादकत्वाभिन्नचन्द्रवृत्तिधर्मवदभिन्नं मुखमिति बोधः । सदृशपदमेव वा सर्वार्थबोधकमितरतात्पर्यग्राहकमित्येवंविधान्वयसरणिश्रेण्यस्तत्र तत्र शब्दव्युत्पत्तिनिपुणैरनुसंधेया इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तपरिचिन्तनेन ॥ पूर्णोपमेतीलनन्तरमालंकारिकैरिति पूरणीयम् । तत्त्वं च विशेषतः उपात्तशब्दशक्तिप्रतिपादितोपमानोपमेयकत्वे सति विशेषतः शब्दोपात्तसमानधर्मकत्वे च सति विशेषतः स्वनिरूढशब्दगम्यत्वं स्वपदमुपमापरम् । उपमानलुप्तायामपि लक्षणयोपमानप्रतिपत्तेस्तद्वारणाय शक्तीति । उपमेयलुप्तायां स्मरवधूयन्तीत्यादावात्मन उपमेयस्याध्याहृतेनात्मानमिति शब्देन बोधनादुपात्तेति शब्दविशेषणम् । एवमपि तन्वीत्यनेनात्रोपमेयस्य, काव्यस्य सदृशं न दृश्यत इत्येवंविधायां लुप्तोपमायामुपमानस्य च, सदृशपदोपात्तत्वाद्विशेषत इति, उपमेयोपमानतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः । धर्मलुप्तायामप्युपमावाचकेन सामान्यतो धर्मोपात्तत्वाद्विशेषत इति । उपमाप्रयोजकतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः । वाचकलुप्तायामपि लक्षणयोपमानादिपदेनोपमावगमात्तद्वारणाय विशेषतः स्वनिरूढेति । उपमायां च निरूढा ‘इव वद्व्यायाशब्दा’ इत्याद्यभियुक्तोक्तिसंगृहीता इवादयः । अत्र निपातरूपस्यैवदेरुपसर्गवद्भ्योक्तत्वमेव । कथमन्यथा ‘शरैरुसैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव’ इत्यादा-

इयं च पूर्णोपमेत्युच्यते । हंसी कीर्तिः स्वर्गज्ञावगाहनमिवशब्दश्रैत्येतेषामुपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानां चतुर्णामप्युपादानात् ।

यथा वा,—

‘गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेडाविवेश्वरः ।

शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति ॥’

अत्र यद्यप्युपमानोपमेययोर्नैकः साधारणो धर्मः । उपमाने ईश्वरे चन्द्र-
गरलयोर्ग्रहणमुपादानं तयोर्मध्ये पूर्वस्य चन्द्रस्य शिरसा श्लाघनं वहनमुत्त-
रस्य गरलस्य कण्ठे नियमनं संस्थापनम्, उपमेये बुधे गुणदोषयोर्ग्रहणं ज्ञानं
बुद्धादिपदोत्तरतृतीयादिसङ्गतिः ? उच्चादेरुद्धरणक्रियां प्रत्यकरणत्वात्, इवार्थे साह-
चर्यान्वयित्वेन करणीभूतशरविशेषणत्वाभावाच्च, द्योतकत्वे तूच्चादिपदस्योत्तसदृश-
तयोत्तसदृशैः शरैरिति शरविशेषणत्वेन तृतीयादिसङ्गतिरिति वैयाकरणमतं तु
नादरणीयम् । उपास्यते गुरुरित्यादौ धात्वर्थान्नक्रियाया अकर्मकतया कर्मलका-
रानुपपत्तिरूपबाधकस्योपसर्गवाचकतायामिवेवादिवाचकतायामभावेन दृष्टान्तवैष-
म्यस्य स्फुटत्वात् । विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकतायां ‘विशेष्येण सहैकार्यं
भवेद्यत्र विशेषणम् । तत्र लिङ्गादयः प्रायो विशेष्यस्था विशेषणे ॥’ इत्यनुशा-
सनस्येवोपमानोपमेययोरपि तस्यां ‘लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि ह्युपमानोपमेयता ।
विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोः ॥’ इत्यनुशासनस्य सत्त्वेनोपमानपदोत्तरतृती-
यादेः साधुत्वार्थतयोपपत्तेश्च । तस्माद्वाचकत्वमेवेवादीनाम् । युक्तं चैतत् । अन्यथा
सकलालंकारिकसंमतस्येवशब्दप्रयोगे श्रौतीत्यस्य दत्तजलाञ्जलित्वापत्तेः । रुडिप्र-
योजनयोरन्यतरस्याभावेन चन्द्रादिपदेन चन्द्रसदृशलक्षणायां निषिद्धलक्षणिकत्वं-
रूपनेयार्थत्वरूपदोषापत्तेश्च । अपि च इवादेर्योतकत्वनये चन्द्रादेरुपमानस्य पदा-
र्थैकदेशतया तत्र साधारणधर्मान्वयानुपपत्तिरिति दिक् ॥—उपमानेत्यादि ।
उपमानत्वं चोपमानिरूपकत्वेन विवक्षितत्वं, तदाश्रयत्वेन विवक्षितत्वं चोपमेय-
त्वम् । साधारणत्वं च धर्मस्वारसिकमौपचारिकं बिम्बप्रतिबिम्बभावकृतं श्लेषकृतं
वस्तुप्रतिवस्तुभावेन समासभेदाश्रयणेनेत्यनेकधा चित्रमीमांसायां प्रपञ्चितम् ।
तत्र स्वर्गज्ञावगाहनस्य तथात्वमौपचारिकं कीर्तौ तस्य स्वारसिकत्वाभावात् ।
उपादानादिति वाचकस्योपादाननिर्देशः । इतरेषां तु शब्देन प्रतिपादनं तदिति
चिन्तनीयम् ॥ साधारण्यप्रकारविशेषोपदर्शनायोदाहरणान्तरमाह—यथा वेति ।
गुणदोषाविति । गुणदोषावर्थात्परस्य गृह्णन् जानन् बुधः पण्डितः पूर्वं पूर्वनि-
र्दिष्टं गुणं शिरसा श्लाघते आन्दोलितेन शिरसाभिनन्दति । परं परतो निर्दिष्टं दोषं
कण्ठे नियच्छति निरुणद्धि । वाचा कण्ठाद्बहिर्नोद्घाटयतीत्यर्थः । क इव ? इन्दु-
क्ष्वेडौ चन्द्रगरले गृह्णन्मुपाददान ईश्वरो हर इव । सोऽपि पूर्वं चन्द्रं शिरसा
श्लाघते तत्पूर्वकं धारयति । परं च गरलं कण्ठे नियच्छति स्थापयतीति । ‘क्ष्वेडस्तु
गरलं विषम्’ इत्यमरः ॥ शङ्कते—अत्र यद्यपीति । साधारणस्वरूपेणाभिमतो
धर्मः ‘गृह्णन् शिरसा श्लाघते पूर्वम्’ इत्यादिनोक्तो यद्यपि नैको न साधारण इति
योजना । गृह्णन्शिरसादिनोक्त एकोऽपि धर्मः साधारणो नेति वा । यथाश्रुते साधारणस्य

तयोर्मध्ये पूर्वस्य गुणस्य शिरसा श्लाघनं शिरःकम्पेनाभिनन्दनमुत्तरस्य दोषस्य कण्ठे नियमनं कण्ठादुपरि वाचानुद्धाटनमिति भेदात् । तथापि चन्द्रगल्लयो-
गुणदोषयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावेनाभेदादुपादानज्ञानादीनां गृह्णन्नित्येक-
शब्दोपादानेनाभेदाध्यवसायाच्च साधारणधर्मतेति पूर्वसाद्विशेषः । वस्तुतो
भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादानं बिम्ब-
प्रतिबिम्बभाव इत्यालंकारिकसमयः ॥ ६ ॥

वर्ण्योपमानधर्माणामुपमावाचकस्य च ।

एकद्वित्र्यनुपादानैर्भिन्नां लुप्तोपमाष्टधा ॥ ७ ॥

साधारणत्वाभावोक्तैरसङ्गतत्वापत्तेः । साधारण्याभावे हेतुरुपमान इत्यारभ्य इति
भेदादित्यन्तेनोक्तः । समाधत्ते-**तथापीति** । वस्तुगत्या साधारण्याभावेऽपीत्यर्थः ।
चन्द्रगल्लयोरित्यादि । यथाक्रमं चन्द्रगुणयोगरलदोषयोश्चेत्यर्थः । बिम्ब-
प्रतिबिम्बभावेन प्रतीयमानसादृश्योरुपमानोपमेयधर्मयोर्भिन्नशब्दोपात्तत्वरूपेणा-
भेदादभेदाध्यवसायात् । एतच्च साधारणधर्मतेत्यप्रेतनेनान्वितम्, ज्ञानादीत्यादिना
शिरसा वह्नाभिनन्दनयोः कण्ठस्थापनतद्गहिरनुद्धाटनयोश्च संग्रहः । गृह्णन्नित्या-
दिना च शिरसा श्लाघते, कण्ठे नियच्छतीत्यनयोः संग्रहः । **अभेदाध्यवसाया-**
दिति । अभेदस्याध्यवसायादाहार्यनिश्चयादित्यर्थः ॥ **साधारणधर्मतेतीति** ।
साधारणधर्मत्वाभिमानविषयतेतीत्यर्थः । पूर्वसात् पूर्वोदाहरणादिति विशेष इत्य-
न्वयः । न चैवं साधर्म्यप्रतीत्युपपादनेऽपि वस्तुतस्तदभावात्कथमुपमालक्षणसमन्वय
इति वाच्यम् । चमत्कारविशेषप्रयोजकसाधारणत्वाध्यवसायविषयधर्मत्वस्यैवोपमा-
लक्षणत्वमित्यभिप्रायादिति । लोके बिम्बप्रतिबिम्बभावव्यपदेशस्य गगनजलाशया-
दिगतचन्द्रादिविषयतया प्रसिद्धेः, कथं प्रकृते तद्व्यपदेश इत्याशङ्क्यामाह—**वस्तुत**
इत्यादि । अभिन्नयोस्तथाध्यवसितयोः । **पृथगिति** । भिन्नशब्देनेत्यर्थः । **बिम्ब-**
प्रतिबिम्बभाव इति । बिम्बप्रतिबिम्बभावपदवाच्यमित्यर्थः । **समय इति** ।
सङ्केत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ पूर्णायामुपमानादिसमप्रतानियमप्रसिद्धेस्तद्विपरीतायां लुप्तो-
पमायां सर्वलोपनियमाशङ्कानिरासाय लक्षणपूर्वकं तां विभजते—**वर्ण्येत्यादि-**
ना । चकारो वाशब्दार्थे । तदनन्तरं च लोपे इत्यध्याहार्यम् । एवं चेतरेतरयो-
गाविवक्षया, वर्ण्येत्योपमानस्य धर्म्येत्योपमावाचकस्य वा लोपेऽन्यतमानुपादाने
लुप्तोपमा । सा च एकद्वित्र्यनुपादानैरष्टधा भिन्नेति पूर्वापराम्ब्यामुक्तं भवति ।
तद्धिदित्याद्युदाहरणान्यर्थतो व्याचष्टे—**उपमेयादीनामिति** । वस्तुतो लाघवा-
त्पूर्णाभिन्नत्वं लक्षणं बोध्यम् । लक्षणवाक्यगतं क्रममुपेक्ष्योदाहरणक्रमानुसारेण
विभागं दर्शयति—**यथेत्यादि** । **वाचकलुप्तेति** । वाचकत्वं वात्रानुपूर्वाविशे-
षवत्तयोपमाबोधने निरुद्धत्वम् । तच्च शक्त्या निरुद्धलक्षणया वा । तत्राद्यमिवा-
देर्द्वितीयं तु सुहृत्पदादेरिति । तदभावात्तद्धिद्वौरीयादौ वाचकलोपः । समासानु-

तडिद्वौरीन्दुतुल्यास्या कर्पूरन्ती दृशोर्मम ।
कान्त्या सरवधूयन्ती दृष्टा तन्वी रहो मया ॥ ८ ॥
यत्तया मेलनं तत्र लाभो मे यश्च तद्रतेः ।
तदेतत्काकतालीयमवितर्कितसंभवम् ॥ ९ ॥

उपमेयादीनां चतुर्णां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा प्रतिपादकशब्दाभावेन लुप्तोपमेत्युच्यते । सा चाष्टधा । यथा—वाचकलुप्ता १, धर्मलुप्ता २, धर्मवाचकलुप्ता ३, वाचकोपमेयलुप्ता ४, उपमानलुप्ता ५, वाचकोपमानलुप्ता ६, धर्मोपमानलुप्ता ७, धर्मोपमानवाचकलुप्ता च ८ इति । तत्रोपमानलोप-रहिताश्चत्वारो भेदाः ‘तडिद्वौरी-’ इत्यादिश्लोकेन प्रदर्शिताः । तद्वन्तो भेदा उत्तरश्लोकेन दर्शिताः । तत्र ‘तडिद्वौरी’इत्यत्र वाचकलोपस्तडिदिव गौरीत्यर्थे ‘उपमानानि सामान्यवचनैः’ (२।१।५५) इति समासविधायकशास्त्रकृतः । ‘इन्दुतुल्यास्या’ इत्यत्र धर्मलोपः, स त्वैच्छिको न शास्त्रकृतः । कान्त्या इन्दुतुल्यास्येत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । ‘कर्पूरन्ती’इत्यत्र धर्मवाचकलोपः । कर्पूर-मिवाचरन्तीत्यर्थे विहितस्य कर्पूरवदानन्दात्मकाचारार्थकस्य किप इवशब्देन सह लोपात् । अत्र धर्मलोप ऐच्छिकः । नयनयोरानन्दात्मकतया कर्पूरन्तीति

शासनेन निरुद्धलक्षणावगमेऽप्यानुपूर्वीविशेषवत्तया शब्दविशेषस्य तदबोधनात् ॥ शास्त्रकृत इति । शास्त्रप्रयुक्त इत्यर्थः ॥ कर्पूरन्तीत्यत्रेति । अत्र ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किञ्चा वक्तव्यः’ (वा. १७२२) इत्यनेन विहितः किप लुप्तोऽपि स्मर्यमाणो धर्ममात्ररूपमाचारं बोधयति । कर्पूरपदं च लक्षणया कर्पूरसादृश्यम् । तस्य चातिरिक्तत्वे पूर्ववत्प्रयोजकतासंसर्गेणाचारेऽन्वयो धर्मरूपत्वे त्वभेदेन । वस्तुतस्तु किञ्चलोपाप्रतिसन्धानेऽपि तथाबोधात् कर्पूरादिशब्दा एव कर्पूरादिसादृश्यप्रयोजकाभिन्नं तत्सादृश्याभिन्नं वाचारं लक्षयन्तीति युक्तम् । ननु वाचकस्येवादेरनुपादानाल्लोपो युक्तः, साधारणधर्मस्य त्वाचाररूपस्य किञ्चुपात्ततया कथं लोपस्तत्राह—कर्पूरवदानन्दात्मकाचारार्थकस्य किप इति । कर्पूरस्येवेतीवार्यं वतिः । आनन्दात्मको जनकतासंबन्धेन । वस्तुगत्या आनन्दस्वरूपो य आचारस्तद्वोधकस्येत्यर्थः । ननु किञ्चलोपाज्ञानेऽप्याचारप्रतीतेः कर्पूरादिपदानामेव तद्वोधकत्वपक्षे कथं धर्मलोपः संगमनीय इति चेत् । अत्र प्राञ्चः—एवमपि तद्वान्चकतया विहितस्य किपो लोपात्तल्लोपव्यपदेशः । अत एवात्र समानार्थकः कथञ्च नोपात्तस्तस्यालुप्तत्वादित्याहुः । नव्यास्तु—धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपादानेऽप्यानन्दत्वादिना विशेषरूपेणानुपादानाद्धर्मलोपो युक्त एव । अन्यथा इन्दुतुल्यास्येत्यादेर्धर्मलुप्तोदाहरणस्यासङ्गतत्वापत्तेः । न चैवं कथञ्चादावपि धर्मलुप्ता स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेरित्याहुः ॥

कण्ठस्थ

सोऽपि

135.

deadly po
men inde

तव युवा

रतिरमृत

ननु शुचि

मदनमधु

136.

def

er

is

be

st.

मयामनु

परेष्वनु

मनो ननु

सुधी कथ

137.

the

se

त

स्वा

यात्त

रुपादा

138.

with scrip

तदुपादानस्यापि संभवादिति । 'कान्त्या स्मरवधूयन्ती' इत्यत्र वाचकोपमेयलोपः । अत्र कान्त्येति विशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानं कामवधूमिवाचरन्तीत्यर्थस्य गम्यमानतया स्वात्मन उपमेयस्य सहोपमावाचकेनानुपादानात्स त्वैच्छिकः । स्वात्मानं स्मरवधूयन्तीत्युपमेयोपादानस्यापि संभवात् । 'काकतालीयम्' इत्यत्र काक-तालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ, तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमितीवार्यं 'समासाच्च तद्विषयात्' (५।३।१०६) इति ज्ञापकात्समासः । उभयत्रोपमेयं स्वस्य क्वचिद्गमनं तत्रैव रहसि तन्व्या अवस्थानं च । तेन स्वस्य तस्याश्च समागमः काकतालसमागमसदृश इति फलति । ततः 'काकतालमिव काकतालीयम्' इति द्वितीयस्मिन्नित्यर्थं 'समासाच्च तद्विषयात्' (५।३।१०६) इति सूत्रेण 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।१०६) इत्यधिकारस्थेन छप्रत्ययः । तथा च पतनदलितं तालफलं यथा काकेनोपभुक्तम्, एवं रहोदर्शनक्षुभितहृदया तन्वी स्वेनोपभुक्तेति तदर्थः । ततश्चात्र काकागमनतालपतनसमागमरूपस्य काककृततालफलोपभोगरूपस्य चोपमानस्यानुपादानात्प्रत्यया-

स्मरवधूयन्तीत्यत्रेति । ननु 'उपमानादाचारे' (३।१।१०) इति कर्मभूतादुपमानादाचारे क्यञ्चो विधानात् स्मरवधू रतिमिवाचरन्तीत्यवगमेऽप्यात्मानमन्यां वेति कथं निर्णयस्तत्राह-विशेषणेति । रत्यनुरूपाचरणस्य कान्तिकरणकत्वरूपविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । कान्तेः स्मरसतः स्वीयत्वावगमादिति भावः । न चात्मन उपमेयस्य तन्वीपदेनोपादानात्कथं लोप इति वाच्यम् । तस्याऽद्वितीयान्ततया कर्मभूतोपमेयाऽसमर्पकत्वादात्मानमित्यध्याहृतेनैव तद्बोधात् । अत्र च 'स्मरवधू'पदेन स्मरवधूसादृश्यं लक्ष्यते । तस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गेणाभेदेन वाचारेऽन्वयः । तथा च स्मरवधूसादृश्याभिन्न आत्मकर्मको य आचारस्तदाश्रयस्तन्वीति बोधः ॥ काकतालीयेति । वृत्तिविषये समासविषये ॥ ज्ञापकादिति । इवार्थं समासाभावे तद्विषयादित्यनेनैवार्थविषयसमासानुवादोऽनुपपन्नस्तज्ज्ञापक इत्यर्थः । उभयत्र काकागमन-तालपतनयोः । उपमेयमित्यनन्तरं क्रमेणेति शेषः ॥ तेनेति । काकतालसमवेतक्रियापरयोः काक-तालपदयोरिवार्थं समासेनेत्यर्थः ॥ काकतालसमागमेति । अयं भावः—काकागमन-तालपतनयोरुपमानत्वे तदुपमेययोः स्वीयगमनतन्व्यवस्थानयोः पृथगनुपात्तत्वेनोपमेयतयान्वयायोगात्काकतालसमागम एवोपमानम् । इत्थं च काकतालसमागमसदृशः काकतालपदार्थस्तस्य चाभेदेन स्वीयतन्वीसमागमरूप उपमेयेऽन्वय इति ॥ तत इति । तादृशसमासोत्तरमित्यर्थः ॥ इति तदर्थ इति । काकतालपदलक्षितस्य काककृततालफलोपभोगसदृशस्याभेदेन तन्वीरतिलाभरूपेणोपमेयेनान्वयादिति भावः । अत्र पतनदलितमिति रहोदर्शनक्षुभितहृदयेति च विम्बप्रतिविम्बभावापन्नधर्मस्वरूपकथनं नत्वेवमन्वयाकार इति बोध्यम् । न च सकृदुच्चारिताभ्यां काक-तालपदाभ्यां कथमुपमानद्वयावगम इति वाच्यम् । अनुभवानुसार्यानुशासनेन व्युत्पत्तिवैचित्र्यस्य स्फुटं प्रतिपत्तेरिति ॥ एवं दुरुहत्वात्पथं व्याख्याय तत्रोपमानलुप्तार्थाश्चतुरोऽपि भेदान्प्रदर्शयितुमाह—ततश्चेति । काकागमनेत्यादि । काकागमनतालपतनरूपो यः समागमस्तद्रूप-

धर्मोपमायामुपमानलोपः, समासार्थोपमायां वाचकोपमानलोपः । सर्वोऽप्ययं लोपश्चप्रत्ययविधायकशास्त्रकृतः, अवितर्कितसंभवमिति साधारणधर्मस्यानुपादाने प्रत्ययार्थोपमायां धर्मोपमानलोपः । समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाचकलोप इति सूक्ष्मया दृष्ट्यावधारितव्यम् । एतेषामुदाहरणान्तराणि विस्तरमयान्न लिख्यन्ते ॥ ७-९ ॥

अनन्वयालंकारः २

उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः ।

इन्दुरिन्दुरिव श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः ॥ १० ॥

एकस्यैव वस्तुन उपमानोपमेयत्ववर्णनमनन्वयः । वर्ण्यमानमपि स्वस्य

स्येत्यर्थः । इदं च 'काकागमनमिव तालपतनमिव' इति महाभाष्यगतविग्रहवाक्यविरोधशङ्कापरिहारायोक्तम् । समागमस्य तादृशक्रियाद्वयाभिन्नत्वेनोक्तयुक्त्या तस्योक्तार्थ एव पर्यवसानात्, विशिष्टोपमायां विशेषणोपमावगतिवत्समागमोपमायामपि तदवयवक्रियोर्यथायोगं गम्यमानामुपमामभिप्रेत्य महाभाष्यकृता तादृशविग्रहवाक्यप्रणयनमित्याशयः । धर्मस्यानुपादान इति । तत्स्थाने 'अभवत् किं ब्रवीमि ते' इति पाठ इति भावः ॥ ७-९ ॥

इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यरामभट्टसूरिवरात्मजवैद्यनाथविरचितायामलंकारचन्द्रिकाख्यायां कुवलयानन्दव्याख्यायामुपमालङ्कारप्रकरणं संपूर्णम् ॥ ३ ॥

यद्यप्युपमाननिरूपणानन्तरं तन्मूलालंकारेषु संभवत्सादृश्योपमेयोपमैव प्रथमं निरूपयितुमुचिता, न त्वारोपितसादृश्यनिबन्धनोऽनन्वयस्तथापि तं द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकतया तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलकामुपमेयोपमानपेक्ष्य शीघ्रापस्थितिकमभिप्रेत्य प्रथमं निरूपयति—उपमानोपमेयत्वमिति । उपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्यर्थः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् । विवक्ष्यत इति च शेषः । एवं चैकस्यैव वस्तुनो यदुपमानत्वमुपमेयत्वं च विवक्ष्यते तदनन्वय इत्यन्वयः । असंभवशङ्कानिरासाय मध्ये उदाहरणोक्तिः । ननूक्तलक्षणस्य 'भणितिरेव मतिर्मतिरेव चेष्टा' इत्यादिशानोपमायामतिव्याप्तिः । तत्र मत्यादेरेकस्यैव वस्तुन उपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात् । अथैकस्य वस्तुनो यदेकनिरूपितमुपमानत्वमुपमेयत्वं चेति विवक्षितमेकपदस्यावृत्तिकल्पनात् । इत्थं च रशानोपमायां मत्यादेश्चेष्टादिनिरूपितमुपमानत्वं भणितौल्यादिनिरूपितं तूपमेयत्वमित्येकनिरूपितोपमानोपमेयत्वविरहाच्चातिव्याप्तिरित्युच्यते, तदा 'खमिव जलं जलमिव खम्' इत्युपमेयोपमायामतिव्याप्तिः । तत्रैकस्यैव वस्तुनो गगनस्यैकजलनिरूपितस्योपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनादिति चेत्—मैवम् ; एकस्यैवेति विरोधद्वयोत्कैवकारवलेन स्वाश्रयनिरूपितयोरुपमानोपमेयत्वयोर्लोभेन काप्यतिप्रसङ्गाभावात् । अस्ति हि 'इन्दुरिन्दुरिव' इत्यनन्वये उपमानत्वमुपमेयत्वं च स्वाश्रयेन्दुनिरूपितं नतु रशानोपमायामुपमेयोपमायां वेति संक्षेपः । अनन्वयपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह—वर्ण्यमानमपीति ।

स्वेन साधर्म्यं नान्वेतीति व्युत्पत्तेः । अनन्वयिनोऽप्यर्थस्याभिधानं सदृशान्तरव्यवच्छेदेनानुपमत्वद्योतनाय । 'इन्दुरिन्दुरिव श्रीमान्' इत्युक्ते श्रीमत्त्वेन चन्द्रस्य नान्यः सदृशोऽस्तीति सदृशान्तरव्यवच्छेदो लक्ष्यते । ततश्च स्वस्य स्वेनापि सादृश्यासंभवादनुपमेयत्वे पर्यवसानम् ॥ यथा वा,—

गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥

पूर्वोदाहरणे श्रीमत्त्वस्य धर्मस्योपादानमस्ति । इह तु गगनादिषु वैपुल्या-
देर्धर्मस्य तन्नास्तीति विशेषः ॥ १० ॥

उपमेयोपमालंकारः ३

पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता ।

धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि ॥ ११ ॥

नान्वेतीति । न संबध्यत इत्यर्थः । साधर्म्यस्य भेदघटितत्वादिति भावः । नन्वेवं सत्यसंबद्धप्रलापत्वापत्तिरित्यत आह—अनन्वयिनोऽपीति । बाधितस्यापीत्यर्थः । अर्थस्य साधर्म्यस्य । अभिधानमाहार्यारोपरूपतया प्रतिपादनम् । सदृशान्तरव्यवच्छेदेन सदृशान्तरव्यावृत्तिबोधद्वारेण । एतदेव विशदयति—इन्दुरित्यादिना । इत्थं च सदृशान्तरव्यावृत्तिस्त्वनुपमत्वद्योतनरूपप्रयोजनवत्त्वादापाततो रुद्रोदनार्थवादवद्भारमात्रतया सादृश्यप्रतिपादनेऽपि नासंबद्धप्रलापतापत्तिरिति भावः । उदाहरणान्तरमाह—यथा वेति । गगनाकारं गगनसदृशम् । इवेत्यतः प्राक् 'युद्धम्' इत्यध्याहार्यम् । उदाहरणान्तरप्रदर्शने बीजमाह—पूर्वोदाहरणेति । वैपुल्यादेरित्यादिपदाङ्गाम्भीर्यदारुणत्वयोः संग्रहः ॥ १० ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामनन्वयालंकारप्रकरणम् ॥ २ ॥

अथोपमेयोपमां लक्षयति—पर्यायेणेति । अयौगपद्येनेत्यर्थः । वाक्यभेदेनेति यावत् । तत् उपमानोपमेयत्वम् ; विवक्ष्यत इति शेषोऽत्रापि बोध्यः । उपमेयोपमेति लक्ष्यनिर्देशः । उपमेयेनोपमेति व्युत्पत्तेः । धर्मोऽर्थ इवेत्युदाहरणम् । अर्थो धनम् । पूर्णश्रीः पूर्णसमृद्धिः । अत्र च धर्मार्थयोर्द्वयोर्वाक्यभेदेनोपमानत्वमुपमेयत्वं च वर्णितम् । तत्राद्यवाक्येऽर्थस्योपमानत्वं धर्मस्योपमेयत्वम् । द्वितीये तु तद्विपर्यासेन धर्मस्योपमानत्वमर्थस्योपमेयत्वमिति लक्षणसमन्वयः । उपमानोपमेयत्वमात्रोक्तावनन्वयेऽतिव्याप्तेर्द्वयोरित्युक्तम् । एवमिति 'समत्वं वारदि प्रापुरहो कुमुदतारकाः' इत्युभयविश्रान्तसादृश्यादुपमायामतिव्याप्तिः । तत्र द्वयोः कुमुदतारकयोः सादृश्याश्रयत्वरूपोपमेयत्वस्येव तत्प्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्याप्यर्थतः प्रतीतेः, अतः पर्यायेणेत्युक्तम् । ननु 'भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव च कीर्तिरतिविमला' इति रशानुपमायामतिव्याप्तिः । तत्र द्वयोर्मतिचेष्टयोर्वाक्यभेदेनोपमानोपमेयत्ववर्णनादिति चेन्न । द्वयोरित्यनेन परस्परमुपमानोपमेयत्वस्य विवक्षितत्वात् । अन्यथा 'पर्याय'पदेनैवानन्वयवारणे तद्वैयर्थ्यापत्तेरिति संक्षेपः ॥

द्वयोः पर्यायेणोपमानोपमेयत्वकल्पनं तृतीयसदृशव्यवच्छेदार्थम् । धर्मार्थयोर्हि कस्यचित्केनचित्सादृश्ये वर्णिते तस्याप्यन्येन सादृश्यमर्थस्तिद्वमपि मुखतो वर्ण्यमानं तृतीयसदृशव्यवच्छेदं फलति ॥

यथा वा,—

खमिव जलं जलमिव खं
हंस इव चन्द्रश्चन्द्र इव हंसः ।

कुमुदाकारास्तारा-
स्ताराकाराणि कुमुदानी ॥

पूर्वत्र पूर्णश्रीरिति धर्मो उपात्तः । इह निर्मलत्वादिधर्मो नोपात्त इति भेदः । उदाहरणद्वयेऽपि प्रकृतयोरेवोपमानोपमेयत्वकल्पनम् । राज्ञि धर्मार्थसमूहेः शरदि गगनसलिलादिर्निर्मल्यस्य च वर्णनीयत्वात् प्रकृताप्रकृतयोरप्येषा संभवति ।

यथा वा,—

गिरिरिव गजराजोऽयं गजराज इवोच्चकैर्विभाति गिरिः ।
निर्झर इव मदधारा मदधारेवास्य निर्झरः स्रवति ॥ ११ ॥

प्रतीपालंकारः ४

प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।

त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ॥ १२ ॥

प्रसिद्धोपमानोपमेयभावः प्रातिलोभ्यात्प्रतीपम् ।

ननूपमाप्रतीपोभयरूपाया उपमाद्वयरूपाया वा उपमेयोपमाया अलंकारान्तरत्वे किं बीजमित्यत आह—द्वयोरिति । तथा चार्थविशेषयोक्ततया चमत्कृति-वैलक्षण्यमेव तत्र बीजमिति भावः । कथं तृतीयसदृशव्यवच्छेदलाभस्तत्राह—
धर्मार्थयोरिति । धर्मार्थयोर्मध्य इत्यर्थः । मुखतः शब्देन । तथा च 'प्राप्तस्य पुनर्वचनं तदितरपरिसंख्यार्थम्' इति न्यायादिहापि तृतीयसदृशव्यावृत्तिलाभ इति भावः ॥ खमिवेति । शरद्वर्णनमिदम् । खमाकाशमिव जलं कालुष्यापगमेन निर्मलत्वातिशयात् । शेषं स्पष्टम् । निर्मलत्वादीत्यादिपदेन शैत्यातिशयपरिग्रहः ॥
गिरिरिवेति । अत्र गजः प्रकृतः । अयमिति प्रकृतपरामर्शिसर्वनामनिर्दिष्टत्वात् । अत एवोपक्रमादग्रेऽप्यस्य मदधारेत्यन्वयो बोध्यः । अत्र पूर्वार्धे उच्चकैर्विभातीति समानधर्म उपात्तः । उत्तरार्धे च स्रवतीति स उक्त इति दिक् ॥ ११ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामुपमेयोपमालंकारप्रकरणम् ॥ ३ ॥

प्रतीपमिति । प्रतीपमिति लक्ष्यनिर्देशः । ननूपमानोपमेयभावस्य वैवक्षिक-तया सुखादेरप्युपमानत्वसंभवाच्चन्द्र इव सुखमित्युपमायामतिव्याप्तिरित्यत आह—
प्रसिद्धेति । प्रसिद्धोपमानस्योपमेयभाव उपमेयत्वं प्रतीपं प्रतीपपदवाच्यम् । कुतः ? प्रातिलोभ्यात् प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलत्वात् । 'उपमेयभावप्रातिलोभ्यात्' इत्य-
विसर्गोपादेऽपि प्रसिद्धोपमानस्य य उपमेयभावस्तस्य प्रातिलोभ्यादुपमानप्रतिकूलत्वा-

यथा वा,—

यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं
मेघैरन्तरितः प्रिये ! तव मुखच्छायानुकारी शशी ।

येऽपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥ १२ ॥

अन्योपमेयलाभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत् ।

अलं गर्वेण ते वक्त्र ! कान्त्या चन्द्रोऽपि तादृशः ॥ १३ ॥

अत्युत्कृष्टगुणतया वर्ण्यमानस्यान्यत्र स्वसादृश्यमसहमानस्योपमेयं किञ्चि-
त्प्रदर्श्य तावता तस्य तिरस्कारो द्वितीयं प्रतीपं पूर्वस्मादपि विच्छित्तिविशेष-
शालि ।

यथा वा,—

गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगुलेन किं वहसि भद्रे ! ।

सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥ १३ ॥

दुपमानस्योपमेयत्वकल्पनं प्रतीपमित्युच्यत इति व्याख्येयम् । न तु प्रसिद्धस्योपमा-
नोपमेयभावस्य वैपरीत्यादिति यथाश्रुतरीत्यैवंविधप्रातिलोम्यस्य तृतीयपञ्चमप्रतीप-
भेदाव्यापित्वेन प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगादिति । एवं चोक्तप्रकारेणोपमान-
प्रातिकूल्यस्य प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वकथनेन प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलधर्मः । प्रतीप-
मिति । प्रतीपपञ्चकसाधारणं सामान्यलक्षणमिति सूचितम् । अत एव पञ्चमप्रतीप-
व्याख्यानावसरे वक्ष्यति—‘उपमानप्रातिलोम्यात्’ इति । प्रतिकूलत्वं च तिरस्कार-
प्रयोजकत्वम् । एतस्य च सकलप्रतीपभेदसाधारण्यं तत्र तत्र स्फुटीकरिष्यते—
यथा वेति । प्रोषितस्य प्रियां प्रति वियोगवेदनानिवेदनमिदम् । अयि प्रिये !
त्वदीयसादृश्येन विनोदनं विनोदो विरहयापनं तन्मात्रमपि मम दैवेन न क्षम्यते ॥
एतदेव दर्शयति—यदित्यादिना । त्वन्नेत्रयोः समाना साधारणी कान्तिः
शोभा यस्य तथाविधं यदिन्दीवरं तत्सलिले मग्नम् । वर्धतुना जलवृद्धेः । तव
मुखस्य छायाया कान्त्या अनुकारी सदृशः शशी मेघैरन्तरितस्तिरोहितः ।
येऽपीत्यभिन्नक्रमः । त्वद्गमनसदृशगतयो ये राजहंसास्तेऽपि गता इति । अत्र
कान्तीत्यादिधर्मोपादानात् पूर्वोदाहरणवैलक्षण्यं बोध्यम् । ननुपमानादुपमेयस्या-
धिक्यवर्णनारूपाद्यतिरेकालंकारादस्य को भेदः ? उच्यते—तत्र वैधर्म्यप्रयुक्त-
मुपमेयस्याधिक्यं विवक्षितम्, इह तूपमानतामात्रप्रयुक्तत्वात् साधर्म्यप्रयुक्तमिति
॥ १२ ॥ प्रतीपान्तरमाह—अन्योपमेयेति । अन्यदवर्ण्यमुपमानं तद्रूपं यदुप-
मेयं तस्य लाभेन वर्णनीयस्य मुखादेरनादरो गर्वपरिहारोऽपि । तत् प्रतीपमित्यर्थः ।
तस्य गर्वप्रसक्तिपूर्वकत्वेनोपमेयताया अपि पूर्वमप्राप्त्योपमानतिरस्कृतिविशेष-
प्रयोजकत्वादिति भावः । अत एव लाभेनेत्युक्तं न तु सत्त्वेनेति । अप्राप्तप्राप्तेर्लाभ-
शब्दार्थत्वात् ॥ विच्छित्तिविशेषेति । चमत्कारोत्कर्ष इत्यर्थः । उक्तरी-
त्योपमानतिरस्कारातिशयप्रतीतेरिति भावः ॥ गर्वमिति । असंवाह्यं संवाह-
नायोग्यम् । अपरिमितमिति यावत् । भद्रे शोभने इति संबोधनम् । नन्विति

वर्ण्योपमेयलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः ।

कः क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो ! त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः ॥ १४ ॥

अत्युत्कृष्टगुणतया क्वचिदप्युपमानभावमसहमानस्यावर्ण्यस्य वर्ण्योपमेयं परिकल्प्य तावता तस्य तिरस्कारः पूर्वप्रतीपवैपरीत्येन तृतीयं प्रतीपम् ॥

यथा वा,—

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल ! तात ! मा स्म हृष्यः ।

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥ १४ ॥

वर्ण्येनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिवचश्च तत् ।

मुधापवादो मुग्धाक्षि ! त्वन्मुखामं किलाम्बुजम् ॥ १५ ॥

अवर्ण्ये वर्ण्योपमित्यनिष्पत्तिवचनं पूर्वभ्य उत्कर्षशालि चतुर्थं प्रतीपम् । उदाहरणे मुधापवादत्वोक्तयोपमित्यनिष्पत्तिरुद्घाटिता । यथा वा,—

आकर्ण्य सरोजाक्षि ! वचनीयमिदं भुवि ।

शशाङ्कस्तव वक्त्रेण पामरैरुपमीयते ॥ १५ ॥

प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्वते ।

दृष्टं चेद्वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना ॥ १६ ॥

उपमेयस्यैवोपमानप्रयोजनधूर्वहत्वेनोपमानकैमर्थ्यमुपमानप्रातिलोभ्यात् पञ्चमं प्रतीपम् ।

हेत्वर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । पूर्वोदाहरणे 'कान्त्या' इति समानधर्मोपादानम्, इह तु नेति मेदः ॥ १३ ॥ वर्ण्योपमेयेति । अन्यस्य=अवर्ण्यस्य । अनादरोऽपि तथा । प्रतीपमित्यर्थः ॥ अहमेवेति । सुदारुणानामतितीव्राणाम् । गुरुः श्रेष्ठः । तातेति सानुकम्पसंबोधने । मा स्म हृष्य इति । दर्प मा कृथा इत्यर्थः ॥ १४ ॥ वर्ण्येनान्यस्येति । निरूपितत्वं तृतीयार्थः । वर्ण्यनिरूपिता याऽन्यस्यावर्ण्यस्योपमा तस्या इत्यर्थः । अनिष्पत्तिवचः उच्यमाना अनिष्पत्तिः । 'कृदभिहिते' इति न्यायात् । तत्=प्रतीपम् ॥ मुधेति । किलेति वार्तायाम् । 'त्वन्मुखाभ-मम्बुजम्' इति वार्ता मुधा निष्प्रयोजनोऽपवादः । अलीकार्थकत्वेनापवादस्य निष्प्रयोजनत्वम् ॥ उत्कर्षेति । उपमानतिरस्कारातिशयप्रयोजकत्वरूपेत्यर्थः ॥ मुधापवादत्वोक्त्येति । उक्तार्थमेतत् ॥ आकर्ण्येति । वचनीयमलीकतया निन्दितम् । अत एव भुवीत्युक्तम् । लोकान्तरे सुखासंनिधानेन विशेषादर्शनादलीकत्वप्रहायोगात् । संनिधानेऽपि विशेषाग्रहणात् पामरैरित्युक्तम् । अत्र वचनीयं पामरैरिष्येताभ्यामुपमितेरनिष्पत्तिः प्रकाश्यते ॥ १५ ॥ प्रतीपमिति । कः अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा । अनर्थकमिति यावत् । तस्य भावः कैमर्थ्यम् । तदपि प्रतीपं मन्वते । आलंकारिका इति शेषः । ननुपमानस्य पद्मचन्द्रादेराह्लादविशेषरूपप्रयोजनसत्त्वात्कथमनर्थकत्वमत आह—उपमेयस्यैवेति । उपमानधूर्वहत्वेनोपमान-

टिप्प०—१ प्रतिगच्छन्त्यापो यस्मिन्निति प्रतीपं=निम्नोन्नतस्थलम् ; तत्सादृश्यादत्र लक्षणा ।

पाठा०—१ 'वर्ण्योपमानोप०' । २ 'मिथ्यावादो हि मुग्धाक्षि' । ३ 'मन्वते' ।

२. कुवलो

यथा वा,— (नै० १।१४)

तदोजसस्तद्यज्ञसः स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा ।
तनोति भानोः परिवेषकैतवात्तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि ॥
केचिदनन्वयोपमेयोपमाप्रतीपानामुपमाविदोषत्वेन तदन्तर्भावं मन्यन्ते ।
अन्ये तु पञ्चमं प्रतीपप्रकारमुपमानाक्षेपरूपत्वादाक्षेपालंकारमाहुः ॥ १६ ॥

कार्यकारित्वेन । अयं चोपमानकैमर्थ्यं हेतुः । अतश्चोपमानकैमर्थ्यमित्यध्याहार्यम् ।
आह्लादविशेषादेरन्यलभ्यत्वेन प्रयोजनत्वासंभवात् कैमर्थ्यमिति भावः । ‘उपमा-
नप्रयोजकधूर्वहृत्वेन’ इति पाठे उपमानं प्रयोजकं यस्या इति बहुव्रीहिः । ननु
‘उपमानकैमर्थ्यलोपमानाक्षेपश्चाक्षेपः’ (काव्या. सू. ४।१२७) इति वामनसूत्रेणा-
क्षेपालंकारत्वेनोक्तत्वात्कथं प्रतीपत्वमत आह—उपमानप्रातिलोभ्यादिति ।
उपमानप्रतिकूलत्वादित्यर्थः । प्रतिकूलत्वं च तिरस्कारप्रयोजकत्वमित्युक्तम् । तथा
च प्रतीपसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वात् प्रतीपान्तर्भाव एवोचित इति भावः ॥ तदोजस
इति । नैषधीये नैषधवर्णनमिदम् । विधिर्ब्रह्म तस्य नल्लयौजसः प्रतापस्य
तद्यज्ञसश्च स्थितौ सत्यामिमौ सूर्यचन्द्रौ वृथा, प्रतापज्योत्स्नादेः कार्यस्य ताभ्या-
मेवोपपत्तेर्निरर्थकाविति चित्ते यदा यदा कुरुते तदा भानोर्विधोश्च परिवेषस्य परिधेः
कैतवाच्छलात्कुण्डलनां वैयर्थ्यसूचिकां रेखावेष्टनां करोतीत्यन्वयः । अत्र च नायं
परिवेषः, किंतु कुण्डलनेत्यपहृतौ कैमर्थ्यरूपप्रतीपस्याज्ञत्वात्तयोरज्ञाङ्गिभावलक्षणः
संकरः । यद्यत्पापमित्यादिवच्च तत्पदे वीप्साया अकरणं न दोष इति बोध्यम् ।
केचित्—दण्डिप्रभृतयः ॥ अनन्वयोपमेयोपमाप्रतीपानामिति । प्रतीपपदेन
चात्रायमेदत्रयमेव गृह्यते, नत्वन्व्यमेदद्वयमपि । तत्रोपमितिक्रियानिष्पत्तेरभावे-
नोपमान्तर्भावस्यासंभवात् । वस्तुतस्त्वाद्यभेदत्रयस्यापि नोपमान्तर्गतित्युक्ता । चम-
त्कारं प्रति साधर्म्यस्य प्राधान्येनाप्रयोजकत्वात् । सामर्थ्यनिबन्धन उपमानतिर-
स्कार एव हि तत्र चमत्कृतिप्रयोजकतया विवक्षितः, न तु साधर्म्यमेव सुखत-
श्चमत्कारितया विवक्षितमिति सहृदयसाक्षिकम् । एवमनन्वयोपमेयोपमयोरपि
न सादृश्यस्य चमत्कारितया प्राधान्येन विवक्षा, किंतु द्वितीयतृतीयसदृशव्यवच्छे-
दोपावृत्तयेति न तयोरप्युपमान्तर्गतित्युज्यते । अन्यथा सादृश्यवर्णनमात्रेणो-
पमान्तर्भावे ‘धैर्यलावण्यगाम्भीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः । गुणैस्तुल्योऽसि भेद्रस्तु
वपुषैवेदशेन ते ॥’ इति व्यतिरेकालंकारस्याप्युपमान्तर्गतः स्यात् । तत्र साधर्म्य-
समानाधिकरणं वैधर्म्यमेव चमत्कारं प्रधानं, न तु साधर्म्यमिति चेत्तुल्यमिदं
प्रतीपादिष्वपीति सहृदयैराकलनीयम् । एतावदेवाखरसबीजमभिसंधायोक्तं केचि-
दिति । अन्ये—वामनादयः । अत्र चाखरसबीजं प्रागेवावेदितम् ॥ १६ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां प्रतीपालंकारप्रकरणम् ॥ ४ ॥

टिप्प०—1 ताभ्यां=ओजोयशोभ्याम्.

पाठा०—१ ‘सामर्थ्य’.

रूपकालंकारः ५

विषयमेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत् ।

रूपकं तत्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः ॥ १७ ॥

अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् ।

अयमास्ते विना शम्भुस्तार्तीयिकं विलोचनम् ॥ १८ ॥

रूपकं लक्षयति—विषयमेदेति । रूप्यते इतरव्यावृत्ततया ज्ञाप्यते धर्मो अनेनेति रूपं, तद्रूपमस्यासौ तद्रूपस्तस्य भावस्ताद्रूप्यं चन्द्रकार्यकारित्वादि विषयिण उपमानस्यामेदताद्रूप्याभ्यां विषयस्योपमेयस्य यद्रञ्जनमिव रञ्जनम् । स्तोत्ररक्तबुद्धिविषयीकरणमिति यावत्; तद्रूपकमित्यर्थः । ‘रूपकं तत्’ इत्येव पाठः । ‘रूपकं तु’ इति पाठे तु तदित्यध्याहार्यम् । ‘उपात्तबिम्बाविशिष्टविषयधर्मिकाहार्यारोपनिश्चयविषयीभूतसुपमानाभेदताद्रूप्यान्यतरद्रूपकम्’ इति तु निष्कर्षः । ‘मुखं चन्द्र’ इत्यादौ नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिवशादाहार्यचन्द्राभेदनिश्चयाल्लक्षणसमन्वयः । ‘मुखमपरश्चन्द्र’ इत्यत्र तु न चन्द्राभेदो विषयः । अपर इति भेदस्य विवक्षितत्वात्; अपि तु चन्द्रकार्यकारित्वरूपं ताद्रूप्यमिति तत्रापि लक्षणसंगतिः । न च तस्य मुखे सत्त्वात्कथमारोप इति वाच्यम् । चन्द्रकार्यसजातीयकारित्वस्यैव मुखे सत्त्वादिति । यद्यपि नामार्थयोरभेदान्वयानुरोधादिहापि चन्द्रपदलक्षितस्य तत्कार्यकारिणोऽभेदसंसर्गेणैव मुखेऽन्वयादभेदरूपकमेव, तथाप्युपमानतावच्छेदकरूपेणाभेदभाने एवाभेदरूपकत्वं, कार्यकारित्वादिरूपेणाभेदभाने तु ताद्रूप्यरूपकत्वमिति तात्पर्यम् । अत्र ‘कर्मलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम्’ इत्याद्यतिशयोक्तिवारणाय—उपात्तेति विषयविशेषणम् । आरोपश्च निषेधानङ्गकत्वेन विशेषणीयः । तेनापहुतौ नातिव्याप्तिः । भ्रान्तिवारणाय—आहार्येति । ‘त्वत्पादनखरत्नानां यदलककमार्जनम् । इदं श्रीखण्डलेपेन फण्डुरीकरणं विधोः ॥’ इति । निदर्शनावारणाय—बिम्बाविशिष्टेति । संशयोत्प्रेक्षयोर्निरासाय निश्चयेत्युक्तमिति संक्षेपः ॥ आधिक्येत्यादि । आधिक्यसुपमानस्य स्वाभाविकीमवस्थामपेक्ष्योपमेयतादात्म्यावस्थायां बोध्यम् । एवं न्यूनत्वमपि । अनुभयमाधिक्यन्यूनत्वोभयरहितमभेदताद्रूप्यान्यतरमात्रम् ॥ अयं हीत्यादि । अयं वर्ण्यमानो राजा । येन हेतुना, पुरो नगर्यः । शिवस्यापि त्रिपुरदग्धत्वात्स एवायमिति भावः । तार्तीयिकमिति । तृतीयमेव तार्तीयिकम् ‘तीयादीककस्वार्थे वा वाच्यः’ (वा० २६९१)

टिप्पणं—१ ‘सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरंपरा केयम्’ इति तस्योत्तरार्थम्; धारिविरले देशे दयिताननरूपं कमलं, तस्मिन् कमले कुवलये च नयनद्वयरूपं नीलोत्पलद्वयम्; एवमेतानि कमल-कुवलयद्वयरूपाणि ग्रीष्मपि कान्तातनुरूपायां कनकलतिकायां; सा चेयं सुकुमारतनूरुत्पातपरंपरा मनोरमा का ? इति प्रियतमां दृष्ट्वा तत्सखीं प्रतीयं नायकोक्तिः ।

शम्भुर्विश्वमवत्यद्य स्वीकृत्य समदृष्टिताम् ।

अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥ १९ ॥

साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोदिता ।

अयं कलङ्किनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते ॥ २० ॥

विषय्युपमानभूतं पद्मादि । विषयस्तदुपमेयभूतं वर्णनीयं मुखादि । विषयिणो रूपेण विषयस्य रञ्जनं रूपकम् । अन्यरूपेण रूपवत्त्वरूपात् । तच्च क्वचित्प्रसिद्धविषय्यमेदे पर्यवसितं, क्वचिद्देदे प्रतीयमान एव तदीयधर्मारोपमात्रे पर्यवसितम् । ततश्च रूपकं तावद्विविधम्—अभेदरूपकं, ताद्रूप्यरूपकं चेति । द्विविधमपि प्रत्येकं त्रिविधम् । प्रसिद्धविषय्याधिक्यवर्णनेन तन्न्यूनत्ववर्णनेनानुभयोत्तया चैवं रूपकं षड्विधम् । ‘अयं हि’ इत्यादिसार्धश्लोकेनाभेदरूपकाणि, ‘अस्या मुखेन्दुना’ इत्यादिसार्धश्लोकेन ताद्रूप्यरूपकाणि, आधिक्यन्यूनत्वानु-

इति वार्तिकानुसारात् । विलोचनं विनैत्यन्वयः ॥ शम्भुरिति । अत्राप्ययमित्यनुषजनीयम् । अन्यथातिशयोक्त्यापत्त्या रूपकोदाहरणत्वासङ्गतेः । अद्य राजभावावस्थायां समदृष्टितां समसंख्यलोचनतामेकरूपलोचनवर्तां च ॥ मुखेन्दुनेति । अत्रेन्दुपदमिन्दुकार्यकारिपरम् । किमिन्दुनेति । प्रसिद्धचन्द्राद्धेदविवक्षणात् । अतश्चन्द्रताद्रूप्यरूपकमिदम् । न चात्रोत्तरपदार्थप्राधान्यादिन्दुकार्यकारिणि मुखामेदभानान्मुखाभेदरूपकं स्यान्न तु चन्द्रताद्रूप्यरूपकमिति वाच्यम् । व्युत्पत्तिवैचित्र्येण मुखस्य खनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वसंसर्गेणान्वयाभ्युपगमात्, विशेषणानुयोगिकस्यापि विशेषणसंबन्धतायाः स्वामित्वस्य षष्ठ्यर्थत्ववादिभिः प्राचीनैश्चैत्रस्य धनमित्यादावङ्गीकारात् । एवं च मुखनिष्ठाभेदप्रतियोगी चन्द्रस्तत्कार्यकारी चेति बोधाच्च मुखामेदरूपकापत्तिर्मुखप्रतियोगिकाभेदस्याभानादिति एवमन्यत्राप्यूहम् ॥ असु-
धेति । सुधासागरादुदितोत्पन्ना प्रसिद्धा लक्ष्मीः, इयं तु न तथेति न्यूनत्वोक्तिः ॥ अतिरिच्यत इति । निष्कलङ्कतया अधिको भवतीत्यर्थः ॥ लक्षणश्लोकं व्याचष्टे—
विषय्युपमानेत्यादि । विषयिणो ‘अभेदेन रूपेण च’ इति पाठः । रूपेण आह्लादकत्वादिना ताद्रूप्येण । क्वचित् ‘ताद्रूप्येण च’ इत्येव पाठः । परमार्थतस्तु प्रामाणिकपुस्तकेषु ‘विषयिणो रूपेण विषयस्य रञ्जनम्’ इति युक्ततरः पाठः । तेन तच्चेत्यादेर्न पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । हरिद्रादिना पटादिरञ्जने प्रयुक्तस्य रञ्जनशब्दस्येह प्रवृत्तौ बीजमाह—अन्यरूपेणेति । रूपं रक्तपीतादिकम् । अभेदताद्रूप्ये च, तथा चान्यदीयधर्मेणान्यस्य तद्वत्तासंपादनत्वसामान्यादिह गौणरञ्जनशब्दप्रयोग इति भावः । तच्चेति । रञ्जनं चेत्यर्थः ॥ प्रसिद्धेति । कविसंप्रदायप्रसिद्धोपमानाभेदेन लब्धात्मकमित्यर्थः । रूपपदस्याभेदताद्रूप्योभयसाधारणत्वादिति भावः । ‘अभेदेन रूपेण च’ इति पाठे तु तच्चेत्यत्र चशब्दो हेत्वर्थकः । तेन पूर्वोक्तस्यैव समर्थनमिति न पौनरुक्त्यम् ।

भयोत्तयुद्देशक्रमप्रातिलोम्येनोदाहृतानि । 'येन दग्धा' इति विशेषणेन वर्णनीये राज्ञि प्रसिद्धशिवाभेदानुरञ्जनाच्छिवस्य पूर्वावस्थातो वर्णनीयरजभावावस्थायां न्यूनत्वाधिक्ययोरवर्णनाच्चानुभयाभेदरूपकमाद्यम् । तृतीयलोचनग्रहाणोक्त्या पूर्वावस्थातो न्यूनताप्रदर्शनाच्चानुभयाभेदरूपकं द्वितीयम् । न्यूनत्ववर्णनमप्यभेददाढ्यापादकत्वाच्चमत्कारि । विषमदृष्टित्वपरित्यागेन जगद्रक्षकत्वोक्त्या शिवस्य पूर्वावस्थातो वर्णनीयरजभावावस्थायामुत्कर्षविभावनादधिकाभेदरूपकं तृतीयम् । एवमुत्तरेषु तादृश्यरूपकोदाहरणेष्वपि क्रमेणानुभयन्यूनाधिकभावा उच्येयाः । अनेनैव क्रमेणोदाहरणान्तराणि—

चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकतेऽस्मिन् शरय्वा
वादद्युतं चिरतरमभूत्सिद्धयूनोः कयोश्चित् ।

एको वक्ति प्रथमनिहतं कैटभं, कंसमन्य-

स्त्वं स त्वं कथय भगवन् ! को हतस्तत्र पूर्वम् ॥

अत्र 'स त्वम्' इत्यनेन यः कंस-कैटभयोर्हन्ता गरुडध्वजस्तत्तादात्म्यं वर्णनीयस्य राज्ञः प्रतिपाद्य तं प्रति कंस-कैटभवधयोः पौर्वापर्यग्रन्थव्याजेन तत्तादात्म्यदाढ्यकरणात्पूर्वावस्थात उत्कर्षापकर्षयोरविभावनाच्चानुभयाभेदरूपकम् ।

वेधा द्वेधाभ्रमं चक्रे कान्तासु कनकेषु च ।

तासु तेष्वप्यनासक्तः साक्षाद्गो नराकृतिः ॥

तावद्विधान्तरोक्तेः प्रागुद्देशक्रमप्रातिलोम्येनेति । निर्देशक्रमवैपरीत्येनेत्यर्थः । एतदेव विशदयति—येनेत्यादि । विशेषणेनेति हेतौ तृतीया । पुरदग्धत्वविशेषणहेतुकशिवाभेदानुरञ्जनादित्यर्थः । ननु न्यूनत्ववर्णने भेदापकर्षयोः प्रतीतेः कथं चमत्कारितेत्यत आह—अभेददाढ्यापादकत्वादिति । विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकतया निषिद्धव्यतिरिक्तसकलगुणशालिताप्रतीतौ 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति' इति न्यायेनाभेदनिश्चयसंपादकत्वादित्यर्थः । विभावात्—प्रकाशनात् ॥ चन्द्रज्योत्स्नेति । राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः । हे भगवन् ! चन्द्रज्योत्स्नाविशदं श्वेतं पुलिनं यस्य तथाभूतेऽस्मिन् शरय्वाः शरयूनामकनद्याः सैकते सिकतामयदेशे कयोश्चित्सिद्धतरुणयोश्चिरतरमतिचिरकालं वादरूपं द्यूतमभूत् । कीदृक्तत्राह—एकः सिद्धयुवा कैटभं दैत्यविशेषं प्रथमं निहतं वक्ति वदति, अन्यः कंसं प्रथमं निहतं वक्ति, स कंस-कैटभयोर्हन्ता त्वं तत्र तयोर्मध्ये पूर्वं को हत इति तत्त्वं कथयेत्यन्वयः । यद्यपि मुनिप्रभृतावेव भगवन्नित्यामन्त्रणमुचितं न राजादौ तथापि राज्ञो भगवत्तादात्म्यवर्णनादनौचित्यं परिहरणीयम् । क्वचित्तु 'भवता' इति पाठः । अत्र 'ज्योत्स्ना'पदेनैव चन्द्रिकालाभेऽपि 'चन्द्र'पदं शारदपूर्णचन्द्रपरतया नापुष्टार्थम् । पुष्पमालेत्यत्र पुष्पपदमिवोत्कृष्टपुष्पपरतयेति बोध्यम् । वाद्योग्यतासूचनाय यूनोरित्युक्तम् । 'अयं हि' इत्युदाहरणेऽभेदारोपहेतुभूतं पुरदाहकरूपं साधर्म्यमुपात्तं, इह तु जगद्रक्षकत्वादिकं तद्गम्यमानमिति भेदः ॥ वेधा इति । द्वेधा कान्ताधर्मिकत्व-कनकधर्मिकत्वरूपविधाद्वययुक्तं भ्रमं बलवदनिष्ठाननुबन्धिसुखसाधनत्वभ्रमम् । सर्वेषामपि भ्रमाणां वेधसा निर्माणेऽपि

अत्र साक्षादिति विशेषणेन विरक्तस्य प्रसिद्धशिवतादात्म्यमुपदर्श्य नराकृति-
रिति दिव्यमूर्तिवैकल्यप्रतिपादनाभ्युपगमभेदरूपकम् ।

त्वय्यागते किमिति वेपथु एष सिन्धु-

स्त्वं सेतुमन्थकृदवः किमसौ विभेति ।

द्वीपान्तरेऽपि न हि तेऽस्त्यवशंवदोऽद्य

त्वां राजपुङ्गव ! तिपेवत एव लक्ष्मीः ॥

अत्र 'त्वं सेतुमन्थकृदवः' इति सेतोर्मन्थनस्य च कर्त्रा पुरुषोत्तमेन सह वर्णनी-
यस्य तादात्म्यमुक्त्वा तथापि त्वदागमनं सेतुबन्धाय वा मन्थनाय वेति समुदे-
ण न भेतव्यम् । द्वीपान्तराणामपि त्वद्वशंवदत्वेन पूर्ववद्द्वीपान्तरे जेतव्याभा-
वात् प्राप्तलक्ष्मीकत्वेन मन्थनप्रसक्त्यभावाच्चेति पूर्वावस्थात उत्कर्षविभावना-
दधिकाभेदरूपकम् ।

किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नमनानन्दं विधत्ते न किं
वृद्धिं वा क्षपकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।

वक्त्रेन्दौ तव सत्यं यदपरः शीतांशुरुज्ज्वभते

दुर्गः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्त्येव विम्बाधरे ॥

अत्र 'अपरः शीतांशुः' इत्यनेन वक्त्रेन्दोः प्रसिद्धचन्द्राब्देदमाविष्कृत्य तस्य च
प्रसिद्धचन्द्रकार्यकारित्वमात्रप्रतिपादनेनोत्कर्षापकर्षयोरप्रदर्शनादनुभयताद्वा-
च्यरूपकम् ।

अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।

अभाललोचनः शंभुर्भगवान्बादरायणः ॥

प्राधान्यविवक्षयेत्थमभिधानम् । अयमास्त इत्युदाहरणे शंभुसादृश्यं गम्यमानमिह
त्वनासक्तिरूपं तदुपात्तमिति भेदः ॥ त्वय्यागत इति । राजानं प्रति कवे-
रुक्तिः । सेतुश्च मन्थयेति द्वन्द्वः । मन्थनं मन्थोऽमृतमन्थनम् । द्वीपान्तरेऽपी-
त्यपिना सुतरामेतद्वीपे नास्तीति सूच्यते । अद्य राजभाववस्थायां शंभुर्विश्वमित्यत्र
विश्वसंरक्षकत्वं सादृश्यमुपात्तम्, इह तु नेति भेदः ॥ किं पद्मस्येति । दयितां
प्रति नायकोक्तिः । तव वक्त्ररूपे इन्दुकार्यकारिणि सत्यमपरः प्रसिद्धः शीतां-
शुश्चन्द्रो यदुज्ज्वभते उदितो भवति तस्मात्तव वक्त्रेन्दुः पद्मस्य रुचिं कान्तिं न
हन्ति किम् । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायात्प्रयोजनस्या-
न्यतः संभवे तदुज्ज्वभणस्यासङ्गतेरिति । किं न हन्ति इति काका अपि तु हन्त्ये-
वेति पर्यवसाने तदुज्ज्वभणं मुधेति प्रतीतिपर्यवसानम् । एवमग्रिमवाक्ययोरपि ।
क्षपो मकरः केतनं चिह्नमस्य तथाभूतस्य समुद्रस्य कामस्य च आलोकनमालोकः
प्रकाशश्च तन्मात्रेण अमृतेन दर्पोऽभिमान उज्ज्वभणहेतुः स्याच्चेदयुक्तमेतत् ।
यत इह वक्त्रेन्दो विम्बाधरे तदप्यस्त्येवेति समुचितपदाव्याहारेण योजनीयम् ।
यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्दाक्षेपक्षमत्वाच्च तदनुपादानेऽपि न्यूनपदत्व-
दोपपत्तिः । कार्यकारित्वमात्रेणानेनाभेदव्यावृत्तिः । 'अस्या मुखेन्दुना' इत्यत्र 'किमिन्दु-
ना' इति पुनरुपादानमात्रं भेदविवक्षाज्ञापकम् । इह त्वपरशब्दस्याप्युपादानमिति
विशेषः ॥ अचतुर्वदन इति । बादरायणो व्यासः । भास्त्रे लोचनं यस्येति

अत्र हर्यादौ 'अपर' इति विशेषणाच्चिष्वपि ताद्रूप्यमात्रविवक्षा विभाविता, चतुर्वदनत्वादिवैकल्यं चोक्तमिति न्यूनताद्रूप्यरूपकम् । इदं विशेषोक्तयुदाहरणमिति वामनमतम् । यदाह (काव्या० सू० ४।३।२३) — 'एकगुणहानिकल्पनायां गुणसाम्यदाढ्यं विशेषोक्तिः' इति ।

किमसुभिर्गल्पितैर्जड ! मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः ।

मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥ (नै० ४।५२)

अत्र दमयन्तीकृतचन्द्रोपालम्भे प्रसिद्धचन्द्रो न निर्याणकालिकमनःप्रवेशश्रुतितात्पर्यविषयः, किंतु नलमुखचन्द्र एवेति ततोऽस्याधिक्यप्रतिपादनादधिकताद्रूप्यरूपकम् । रूपकस्य सावयवत्वनिरवयवत्वादिभेदप्रपञ्चनं तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यम् ॥ १७-२० ॥

व्यधिकरणत्वेऽपि गमकत्वाद्वहुव्रीहिः । ननु हरावपर इति विशेषणात्तदंशे एव ताद्रूप्यरूपकं स्यादितरांशे त्वभेदरूपकमेवेत्याशङ्क्याह—अत्रेति । त्रिष्वपीति । एकत्रानेकारोपरूपायां रूपकमालायासवैरूप्याय तात्पर्यग्राहकस्यैकत्र स्थितस्यापि साधारण्यमेवोचितमिति भावः । अयमेव च साध्वीत्यादिपूर्वोदाहरणाद्विशेषः । न्यूनरूपकस्य चमत्कारित्वं पूर्वमुक्तं वृद्धसंमत्या द्रढयति—इदमिति । यदाहेत्यनन्तरं स इति शेषः । एकगुणहानावमिहितायामिति शेषः । गुणसाम्यदाढ्यं शेषगुणप्रयुक्तसाम्यायोगव्यवच्छेदः । चतुर्वदनत्वाद्येकगुणव्यतिरेकस्य प्रमाणान्तरसिद्धस्य पुनर्वचनं शेषगुणाभावपरिसंख्यार्थं पर्यवस्यतीति भावः । अत्र च रूपकप्रभेदत्वेनैव चमत्कारोपपत्तौ नालंकारान्तरत्वं न्यूनत्ववर्णनस्य युक्तम् । सामग्रीकालीनकार्याभावस्य त्वलंकारान्तरासंभिन्नस्य तद्रक्ष्यमाणं युक्तमित्यस्वरसो 'मतम्' इत्यनेन सूचितः ॥ किमसुभिरिति । जडेति मूर्ख-जलमयेति साधारणं चन्द्रसंबोधनम् । गल्पितैर्नष्टैरसुभिर्निमित्तभूतैर्भीमसुताया दमयन्त्या मनो मयि निमज्जतु निलीयतामिति मन्यसे किमिति सोपहासकाकुः । तेन मैवं मंस्था इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—किल निश्चितम् । मम विबुधः पण्डितः स्मरः तदर्थिकां सः प्राणनिर्गमकालीनमनःप्रवेशोऽर्थो यस्यास्तां श्रुतिं नलमुखेन्दुपरां मनःप्रवेशाधिकरणत्वेन नलमुखचन्द्रतात्पर्यवतीमाहेति । अयं कलङ्किन इत्युदाहरणे दोषशून्यत्वप्रयुक्तं शाब्दमाधिक्यम्, इह तु गुणविशेषप्रयुक्तं गम्यमानं तदिति विशेषः ॥ सावयवत्वनिरवयवत्वादीति । आदिना समस्तवस्तुविषयत्वादिरूपैतत्प्रभेदानां परम्परितत्वरूपभेदान्तरस्य च परिग्रहः । तथा हि—सावयवं निरवयवं परम्परितं चेति त्रिविधं रूपकं प्रत्येकं क्रमेण द्विविधम् । समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च केवलं माला च श्लिष्टवाचकमश्लिष्टवाचकं चेति श्लिष्टाश्लिष्टभेदयोः केवलमालारूपत्वाभ्यामन्यत्वं चतुर्विधमित्यष्टौ भेदाः । तत्र 'ज्योत्स्नाधसच्छुरणधवला विभ्रती तारकास्थीन्यन्तर्धानव्यसनरसिकारात्रिकापालिकीयम् । द्वीपाद्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्रां कपाले न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥' इति पथे रात्रौ कापालिकीत्वारोपस्य प्रधान-

परिणामालंकारः ६

परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना ।

प्रसन्नेन दृग्बजेन वीक्षते मदिरक्षणा ॥ २१ ॥

यत्रारोप्यमाणो विषयी किञ्चित्कार्योपयोगित्वेन निबध्यमानः स्वतस्तस्य तदुपयोगित्वासंभवात्प्रकृतात्मना परिणतिमपेक्षते तत्र परिणामालंकारः । अत्रोदाहरणम्—प्रसन्नेनेति । अत्र हि अब्जस्य वीक्षणोपयोगित्वं निबध्यते, न तु दृशः । मयूरव्यंसकादिसमासेनोत्तरपदार्थप्राधान्यात् । न चोपमितसमासा-श्रयणेन दृग्बजमिवेति पूर्वपदार्थप्राधान्यमस्तीति वाच्यम् । प्रसन्नेनेति सामान्य-धर्मेप्रयोगात् । ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ (२।१।५६) इति तद-

त्यावयविनोऽवयवरूपाणि ज्योत्स्नाभस्मेत्यादिरूपकाणीति सावयवत्वं समस्तस्य वस्तुन आरोप्यमाणस्य शब्दविषयत्वं च द्रष्टव्यम् । ‘प्रौढमौक्तिकरुचः पयोमुचां बिन्दवः कुटजपुष्पबन्धवः । विद्युतां नभसि नाख्यमण्डले कुर्वते स कुसुमाञ्जलिश्रियम् ॥’ इत्यत्र प्रधानस्य नभसि नाख्यमण्डलत्वारोपस्यावयवभूतं विद्युतां वर्तकीत्वरूपणमार्थं न शाब्दमित्येकदेशे विशेषेण शाब्दतया वर्तनादेकदेशवि-वर्तित्वम् । ‘कुरङ्गीवाञ्जानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् । अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वैश्यभिनवां प्रवृत्तोऽस्याः सेकुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥’ इत्यत्र प्रेमलतिकामित्यमालारूपं निरवयवम् । ‘सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसागुल्लासनावासभूः । विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥’ इत्यत्र च मालारूपं निरवयवं बोध्यम् । एवम् ‘अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः । स्तूयते देव ! स्रङ्गशमुक्ता-रत्नं न कैर्मवान् ॥’ इत्यत्र वेणुकुलयोः श्लिष्टेन वंशपदेन कुले वेणुत्वारोपपूर्वक एव रान्ति मुक्तारत्नत्वारोप इति श्लिष्टवाचकं केवलपरम्परितरूपकं विद्वन्मान-सेत्यादावेतदेव मालारूपम् । चतुर्दशलोकवलिक्कन्द इत्यत्राश्लिष्टवाचकं केवलपर-म्परितम् । ‘पर्यङ्को राजलक्ष्म्याः’ इत्यादौ ‘आलानं जयकुञ्जरस्य’ इत्यादौ चाश्लि-ष्टवाचकं मालापरम्परितं च द्रष्टव्यम् । विस्तरभयाच्चेह प्रपञ्चयते ॥ १७-२० ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां रूपकप्रकरणम् ॥ ५ ॥

परिणामं लक्षयति—परिणाम इति । विषयिनिष्ठायाः प्रकृतकार्योपयोगि-ताया अवच्छेदिका विषयतात्मना परिणतिः परिणामः । सा च विषयतादात्म्या-ध्यवसायविषयता । एवं च विषयामेदस्यैव विषयिणि विवक्षणादृग्बजभेदेनाब्जेनेति

टिप्पण—१ शैखरकारास्तु—उपमानप्रतियोगिकाभेदो रूपकम् ; उपमेयप्रतियोगि-काभेदः परिणामः । प्रतीपवत्तन्नाभेदे उपमेयप्रतियोगिकत्वतात्पर्यग्राहकं प्रकृतकार्योपयोगः । न तु तच्छरीरेऽस्य प्रवेशः । इत्थं च परिणामो विशेषणसमासायत्तः’ इत्याहुः । २ ‘अत्र प्रेममात्रे लतिकात्वमात्रारोपः, न तु तदुपपातकत्वेन कान्तिदप्यान्यारोपः’ इति प्रदीपोद्घोतयोरुक्तम् ।

प्रयोग एवोपमितसमासानुशासनात् । अञ्जस्य वीक्षणोपयोगित्वं न स्वात्मना संभवति । अतस्तस्य प्रकृतद्वगात्मना परिणत्यपेक्षणात् परिणामालंकारः ॥

यथा वा (मुरा. ना.),—

तीर्त्वा भूतेशमौलिज्जममरधुनीमात्मनासौ तृतीय-
स्तस्यै सौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानातरं नाविकाय ।

व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदञ्चदक्षं
कृच्छ्रादन्वीयमानः क्षणमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे ॥

अत्रारोप्यमाण आतरः सौमित्रिमैत्रीरूपतापत्त्या गुहोपकारलक्षणकार्यो-
पयोगी न स्वात्मना, गुहस्य रघुनाथप्रसादैकार्थित्वेन वेदुनार्थित्वाभावात् ॥

उल्लेखालंकारः ७

बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते ।

स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः खर्दुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः ॥२२॥

यत्र नानाविधधर्मयोग्येकं वस्तु तत्तद्धर्मयोगरूपनिमित्तमेवेदानीकेन
ग्रहीत्रानेकधोल्लिख्यते तत्रोल्लेखः । अनेकधोल्लेखने रुच्यर्थित्वभयादिकं

स्वारसिक एव बोधो न तु रूपक इव दृष्टिनिष्ठाभेदप्रतियोगिनाञ्जेनेत्यनुयोगित्व-
मुख इति रूपकद्वेदो बोध्यः । असमासेऽप्युदाहरति—तीर्त्वेति । मुरारिनाट-
कगतमेतत्पद्यम् । आत्मना तृतीयः । सीतालक्ष्मणसहित इति यावत् । असौ
प्रकान्तो रामः भूतेशस्य शंभोर्मौलिमालारूपाममरनदीं गङ्गां तीर्त्वा तस्यै नावि-
काय गुहसंज्ञाय निषादपतये सौमित्रैर्लक्ष्मणस्य मैत्रीरूपमातरं तरणमूल्यमुपकृत-
वान् उपकाररूपतया दत्तवान् । अथो अनन्तरं चित्रकूटं प्रति प्रतस्थे प्रस्थित-
वान् । कीदृशः ? व्यामेन तिर्यक्प्रसारितभुजद्वयान्तरालेन ग्राह्यौ तावत्परिणाहौ
स्तनौ यासां तथाभूताभिः शबराणां व्याधानां युवतिभिः कौतुकेनोदञ्चन्ति विक-
सन्त्यक्षीणि यत्र क्रियायां यथा तथा कृच्छ्रात्केशात् अत एव क्षणमन्वीयमानः ।
अनुगम्यमान इत्यर्थः ॥ २१ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां परिणामालंकारप्रकरणम् ॥ ६ ॥

अथोल्लेखालंकारं लक्षयति—बहुभिरिति । एकस्य बहुधोल्लेखादित्यन्वयः ।
उल्लेखनं विषयीकरणमुल्लेखः । हेतौ पद्यमी । तथा चैवंविधोल्लेखाद्धेतोरुल्लेख
इष्यते । उल्लेख इति व्यवहियत इत्यर्थः । व्यवहारं प्रति लक्षणस्य प्रयोजकत्वात् ॥
स्त्रीभिरिति । खर्दुः खर्गसंबन्धी द्रुमः कल्पतरुः । कालो यमः । स प्रकृतो
राजा । श्लोकं व्याचष्टे—यत्रेति । नानाविधेति सौन्दर्यदातृत्वशरत्वादिरूपे
इत्यर्थः । तत्तद्धर्ममिति । रुच्यर्थित्वभयादिरूपेत्यर्थः । एतच्च स्वरूपकथनं न तु
लक्षणान्तर्गतम् । ननु द्वाभ्यां ग्रहीतृभ्यां निमित्तद्वयवशात् प्रकारद्वयेनोल्लेखेऽव्या-
प्तिरत आह—अनेकेत्यादि । तथा च लक्षणे बहुपदमनेकपरमिति भावः ।
एवं च ग्रहीतृविषयाद्यन्यतमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्योल्लिख्यमानानेकप्रकारत्वमुल्लेख
इति लक्षणं बोध्यम् । 'सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी'त्यादिमालारूपकवारणायाद्यं विशेष-

टिप्पणं—१ स्वरूप-फल-हेत्वादिभेदैः षोडशोल्लेखालंकार उक्तः साहित्यसारे ।

यथार्हं प्रयोजकम् । रुचिरभिरतिः । अर्थित्वं लिप्सा । 'क्षीभिः' इत्याद्युदाहरणम् । अत्रैक एव राजा सौन्दर्यवितरणपराक्रमशालीति कृत्वा क्षीभिरर्थिभिः प्रत्यर्थिभिश्च रुच्यर्थित्वभयैः कामकल्पतरुकालरूपो दृष्टः । यथा वा,—

गजत्रातेति वृद्धाभिः श्रीकान्त इति यौवतैः ।

यथास्थितश्च बालाभिर्दृष्टः शौरिः सकौतुकम् ॥

अत्र यस्तथा भीतं भक्तं गजं त्वरया त्रायते सः सोऽयमादिपुरुषोत्तम इति वृद्धाभिः संसारभीत्या तदभयार्थिनीभिः कृष्णोऽयं मथुरापुरं प्रविशन् दृष्टः । यस्तथा चञ्चलत्वेन प्रसिद्धायाः श्रियोऽपि कामोपचारवैदग्ध्येन नित्यं बल्लभः सोऽयं दिव्ययुवेति युवतिसमूहैः सौत्कण्ठैर्दृष्टः । बालाभिस्तु तद्वाद्यगतरूप-
वेषालंकारदर्शनमात्रलालसाभिर्यथास्थितवेषादियुक्तो दृष्ट इति बहुबोद्धेयः ।
पूर्वैः कामत्वाद्यारोपरूपकसंकीर्णः । अयं तु शुद्ध इति भेदः ॥ २२ ॥

गम् । तत्र प्रहीतुर्भेदप्रयुक्तं नानेकप्रकारत्वमिति नातिव्याप्तिः । वक्ष्यमाणोल्लेखप्र-
भेदसाधारण्यान्यतमत्वप्रवेशः । तद्विवेचनं तद्व्याख्यानावसरे करिष्यामः । अन्य-
तमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्योल्लेख्यमानत्वमित्येतावदुक्तौ तु 'विधाविक्रमसौन्दर्यतपसां
निधिमग्नतम् । पश्यन्ति विबुधाः शूराः क्षियो वृद्धाश्च कौतुकात् ॥' इत्यत्राति-
व्याप्तिरतोऽनेकप्रकारत्वमित्युक्तम् । न चोल्लेख्यमानप्रकारत्वमित्येवास्तु । उक्तो-
दाहरणे प्रकारस्य कस्याप्यनुल्लेखादेवानतिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । एवमपि 'वृत्त-
त्वाजिराजिप्रसरखुरपुटप्रोद्धतैर्धूलिजालैरालोकलोकभूमीधरमतुलनिरालोकभावं
प्रयाते । विश्रान्तिं कामयन्ते रजनिरिति धिया भूतले सर्वलोकाः कोकाः कन्दन्ति
शोकानलविकलतया किञ्च नन्दन्त्युल्लाकाः ॥' इत्यत्र धूलिजालरूपस्यैकस्य
वस्तुतोऽनेकैर्लोकलोकैर्धूलिजालैर्भूतभिरैकैर्नैव रजनीत्वेन प्रकारेणोल्लेखनादतिव्या-
प्तेर्वारणाय प्रकारेऽनेकत्वोपादानस्यावश्यकत्वात् । 'सिजानैर्मञ्जरीति स्तनकलश-
युगं चुम्बितं चम्परीकैस्तत्रासोल्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदद्याः ।
तल्लोपायालपन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकैरित्थं चोलेन्द्रसिंह ! त्वदरि-
भृगदृशां नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥' इत्यनेकभ्रान्तिपरम्परायामतिप्रसङ्गवारणार्थमेक-
स्येत्युक्तमिति संक्षेपः । यथार्हमिति । क्षीभिः कामत्वोल्लेखे तासां रुचिरनु-
रागः प्रयोजकः । अर्थिभिः कल्पतरुत्वोल्लेखे तेषां लिप्सा प्रयोजिका । शत्रुभि-
र्यमत्वोल्लेखे तेषां भयं प्रयोजकमित्येवं यथायोग्यमित्यर्थः । उदाहरणान्तरमाह—
यथा वेति । गजत्रातेति । श्रीकृष्णस्य मथुराप्रवेशवर्णनम् । शौरिः श्रीकृष्णः
वृद्धाभिर्गजत्रातेति दृष्ट इत्याद्यन्वयः । सकौतुकं सौत्कण्ठमिति दर्शनक्रियाविशेषणं
सर्वत्र संबध्यते । श्लोकं व्याचष्टे—य इति । तथा महाप्राह्मप्रहणेन । युवति-
समूहैस्तरुणीसमूहैः ॥ पूर्व इति । उदाहृत इति शेषः । उल्लेख इत्यनुषज्यते ।
'आरोपरूपकसंकीर्ण' इति पाठे आरोपस्वरूपं यद्रूपकं तत्संकीर्णं इत्यर्थः ।
'आरोपरूपरूपक' इति पाठस्तु स्पष्टार्थ एव ॥ २२ ॥

एकेन बहुधोल्लेखेऽप्यसौ विषयभेदतः ।

गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्तौ भीष्मः शरासने ॥ २३ ॥

ग्रहीतृभेदाभावेऽपि विषयभेदाद्बहुधोल्लेखनादसाधुल्लेखः । उदाहरणं श्लेष-
संकीर्णम् । वचोविषये महान्पटुरित्यादिवद्बहुस्पतिरित्याद्यर्थान्तरस्यापि
क्रोडीकरणात् ।

शुद्धो यथा,—

अकृशं कुचयोः कृशं विलम्बे विपुलं चक्षुषि विस्तृतं नितम्बे ।

अधरेऽरुणमाविरस्तु चित्ते करुणाशालि कपालिभागधेयम् ॥ २३ ॥

स्मृति-भ्रान्ति-संदेहालंकाराः ८-१०

स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैस्तदङ्गालंकृतित्रयम् ।

पङ्कजं पश्यतः कान्तामुखं मे गाहते मनः ॥ २४ ॥

उल्लेखप्रभेदान्तरमाह—एकेनेति । व्याचष्टे—ग्रहीत्रिति । विषयभेदादि-
त्यनन्तरमेकस्येति शेषः । विषयपदमाश्रयसंबन्धिनोरुपलक्षणम् । अत एव लक्षणे
ग्रहीतृविषयादीत्यादिपदेन तत्संग्रहः कृतः । तत्र विषयसप्तमीनिर्दिष्टो विषय इत्यु-
च्यते । अधिकरणसप्तमीनिर्दिष्टस्त्वाश्रयः । षष्ठ्यादिनिर्दिष्टः संबन्धीति विवेकः ।
गुरुरित्यस्यार्थकथनं महानिति । ‘गुरुमेवति वाच्यवत्’ इति विश्वकोशात् । पटुरिति
तु तात्पर्यपर्ववसितार्थकथनम् । पटुदंश इत्यादीत्यादिना कीर्तौविषये ‘अर्जुनो ध्रुव’
इतिवत् पार्थ इत्यर्थान्तरस्य धनुर्विषये, ‘भीष्मो भीषण’ इतिवद्गाङ्गेय इत्यर्थान्तरस्य
च संग्रहः । ‘भीष्मस्तु भीषणे रुद्रे गाङ्गेये च निशाचरे’ इति विश्वः । क्रोडीकरणा-
देकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन संग्रहात् ॥ अकृशमिति । कपालिनो हरस्य भागधेयं
भाग्यं तत्त्वेनाध्यवसितं पार्वतीस्वरूपं चित्ते आविरस्तु प्रकटीभवत्विति संबन्धः ।
किंभूतम् ? कुचयोः कुचविषये अकृशं स्थूलम् । एवमग्रेऽपि । विलम्बो मध्यः ।
‘विलम्बो मध्यलम्बयोः’ इति विश्वः । विपुलमायतम् । अधरे अधरोष्ठे । अरुण-
मारक्तम् । ‘अरुणाधरम्’ इति पाठस्तु प्रकमभज्ञादयुक्तः । चित्ते इति करुणा-
शालीत्यत्रापि मध्यमणिन्यायेन संबध्यते । एवम् ‘तुषारास्तापसत्राते तापसेषु
च तापिनः । दृगन्तास्ताडकाशत्रोर्भूयासुर्मम भूतये ॥’ इत्यादावधिकरणनेकत्व-
प्रयुक्तः ‘यमः प्रतिमहीभृतां हुतवहोऽसि तन्नीभृतां सतां खलु युधिष्ठिरो धनपति-
र्येनाकाङ्क्षिणाम् । गृहं शरणमिच्छतां कुलिशकोटिभिर्निर्मितं त्वमेक इह भूतले बहु-
विधौ विधात्रा कृतः ॥’ इत्यादौ संबन्धिभेदप्रयुक्तश्चोल्लेखो द्रष्टव्य इति दिक् ॥ २३ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामुल्लेखालंकारप्रकरणम् ॥ ७ ॥

अथ ज्ञानप्राधान्यसाम्यात्स्मृत्यादीनलंकारान् लक्षयति—स्यादिति । स्मृति-
भ्रान्तिसंदेहैर्व्यवहर्तव्यतया हेतुभूतैस्तदङ्गं तेषामङ्गस्तदङ्गः, तदङ्गो विद्यते यस्मि-
न्तथाभूतम् । मत्वर्यायाचप्रत्ययान् । अङ्गश्चिह्नं संज्ञेति यावत् । तेन तत्संज्ञासंज्ञित-

अयं प्रमत्तमधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पङ्कजम् ।

पङ्कजं वा सुधांशुर्वेत्यस्माकं तु न निर्णयः ॥ २५ ॥

स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैः सादृश्यान्निबध्यमानैः स्मृतिभ्रान्तिमान्संदेह इति स्मृत्यादिपदाङ्कितमलंकारत्रयं भवति । तच्च क्रमेणोदाहृतम् ॥

यथा वा (माष ८।६४),—

दिव्यानामपि कृतविसयां पुरस्ता-

दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।

उद्गीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरन्ती-

मस्मार्षीज्जलनिधिमन्थनस्य शौरिः ॥

पूर्वत्र स्मृतिमदुदाहरणे सदृशस्यैव स्मृतिरत्र सदृशलक्ष्मीस्मृतिपूर्वकं तत्सं-
बन्धिनो जलनिधिमन्थनस्यापि स्मृतिरिति भेदः ।

पलाशमुकुलभ्रान्त्या शुक्रतुण्डे पतत्यलिः ।

सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति ॥

मित्यर्थः । अलंकृतित्रयं व्यवहारविषयः स्यादिति योजना । एवं च स्मृतित्व-भ्रान्ति-संदेहत्वादि त्रीणि लक्षणानि । तत्र स्मृतित्वं तावत् 'स्मरामि' इत्यनुभवसाक्षिको जातिविशेषः । भ्रान्तित्वं विशेष्याद्युक्तिप्रकारकज्ञानत्वम् । संदेहत्वं तु निश्चयभिज्ञत्वे सति संभावनाभिज्ञज्ञानत्वं पारिभाषिकम् । स्मृतिभ्रान्त्यादिवारणाय—सत्यन्तम् । उत्प्रेक्षावारणाय—संभावनाभिज्ञेति । चमत्कारित्वं पुनरखिलालंकारसाधारणं लक्षण-
त्रयेऽपि निवेशनीयम् । तेन 'स घट' इति स्मृतौ, 'इदं रजतम्' इति भ्रान्तौ, 'अयं स्थाणुः पुरुषो वा' इति संशये नातिप्रसङ्ग इति ध्येयम् । गाहते आकलयति । स्मरतीति यावत् । सादृश्यान्निबध्यमानैरिति चमत्कारित्वोपलक्षकम् । न त्वेत-
स्यापि स्वातन्त्र्येण लक्षणे प्रवेशः । सादृश्यामूलकानामपि स्मृत्यादीनां चमत्कारि-
त्वेऽलंकारताया अनिवार्यत्वात्, चमत्कारितं कजीवातुत्वात्तस्याः । अचमत्कारित्वे तु तेनैव वारणमिति व्यर्थं सादृश्यहेतुकत्वविशेषणम् । न चैतदेवोपादीयतां न तु चमत्कारित्वविशेषणमिति वाच्यम् । उदाहृतेषु सादृश्यमूलकस्मृत्यादिष्वतिप्रसङ्ग-
वारणार्थं तस्यावश्यकत्वादिति संक्षेपः ॥ दिव्यानामिति । माषे जलक्रीडावर्ण-
नप्रस्तावे पद्यमिदम् । शौरिः श्रीकृष्णोऽम्भस्तो जलादुत्तरन्तीं निर्गच्छन्तीं श्रियमिव श्रीसदृशीं कांचित्पुरस्तादग्रे उद्गीक्ष्य जलनिधिमन्थनस्य अस्मार्षीं स्मृतवान् । 'अधीगर्थ'—(२।३।५२) इति कर्मणि षष्ठी । किंभूताम् ? दिवि भवा दिव्यास्तेषां देवानामपि सौन्दर्यातिशयेन कृताश्चर्याम् । तथा स्फुरता अरविन्देन कमलेन चारु रमणीयो हस्तो यस्यास्तथाभूताम् । तथा चैवंविधनायिकासदृशलक्ष्मीस्मरणात्तत्सं-
बन्धिजलनिधिमन्थनस्मरणमिति भावः । अत्र 'श्रियमिव' इत्युपमायाः स्मृत्यङ्गत्वा-
त्तयोरङ्गाङ्गित्वलक्षणः संकरः ॥ पलाशेति । वकिमलौहिल्यरूपसादृश्याद्भ्रान्तिः ।

अत्रान्योन्यविषयभ्रान्तिनिबन्धनः पूर्वोदाहरणाद्विशेषः ।

जीवनग्रहणे नम्रा गृहीत्वा पुनरुन्नताः ।

किं कनिष्ठाः किमु ज्येष्ठा घटीयन्त्रस्य दुर्जनाः ॥

पूर्वोदाहृतसंदेहः प्रसिद्धकोटिकः, अयं तु कल्पितकोटिक इति भेदः २४-२५

अपहृत्यलंकारः ११

शुद्धापहृतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिहवः ।

नायं सुधांशुः, किं तर्हि ? व्योमगङ्गासरोरुहम् ॥ २६ ॥

अलिभ्रमरः । सोऽपि शुकोऽपि ॥ भ्रान्तिनिबन्धन इति । भ्रान्तिप्रयुक्त इत्यर्थः ॥ जीवनेति । जीवनं जलं प्राणसंयोगश्च । अथवा जीवन्त्यनेनेति जीवनं धनम् । नम्रा अधोमुखा विनीताश्च । उन्नता ऊर्ध्वमुखा उद्धताश्च । घटी-यन्त्रमेकरज्जुसंबद्धघटमालारूपम् । भाषायां 'रहाट' इति प्रसिद्धम् ॥ कल्पितेति । घटीयन्त्रसंबन्धिनोर्ज्येष्ठकनिष्ठयोः कोटयोरप्रसिद्धेरिति भावः ॥ २४-२५ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां स्मृति-भ्रान्ति-संदेहालंकारप्रकरणम् ॥ ८-१० ॥

अथापहृतिः । तत्र तावदभेदप्रतिपत्तिनिरूपिताङ्गाङ्गित्वान्यतरवाञ्छिषेधोऽपहृतिरित्यपहृतिसामान्यलक्षणम् । निषेधश्च नञादिसत्त्वे वाच्यः । क्वचित्तु तदभावात्कैतवादिपदैः परमतत्त्वोपन्यासादिभिश्च व्यङ्ग्यः । तथा क्वचिदभेदप्रतिपत्तिसमानाधिकरणः, क्वचित्तु तदधिकरण इति विवेकः । एवमभेदः क्वचिदारोप्यमाणः, क्वचित्तु स्वाभाविकः । एवं तत्प्रतिपत्तिरपि क्वचिद्व्यञ्जनया प्रायशस्तु वाच्यवृत्तयेति बोध्यम् । निषेधोऽपहृतिरित्येतावदुक्तौ 'न द्यूतमेतत्किं तव कीदृशं निशितैः शरैः' इति प्रसिद्धनिषेधानुवादरूपे प्रतिषेधालंकारेऽतिव्याप्तिरतोऽभेदप्रतिपत्तिर्निरूपितेत्यादिविशेषणमुपात्तम् । तत्र हि युद्धप्रवृत्तं कितवं प्रति युद्धे द्यूतत्वाभावो निर्ज्ञातोऽपि कीर्यमानो द्यूत एव तव प्रागल्भ्यं न तु युद्धे इत्युपहासार्थो न तु युद्धाभेदप्रतिपत्त्यङ्गम्, तस्यास्तदुपन्यासं विनापि सिद्धत्वात् । नाप्यङ्गीभूतः । निर्ज्ञातत्वेन तदुपायानपेक्षणादिति तद्वारणम् । अभेदप्रतिपत्तिनिरूपिताङ्गित्वमात्रोक्तौ शुद्धापहृति-हेत्वपहृति-पर्यस्तापहृति-कैतवापहृतिष्वव्याप्तिः । तत्र सर्वत्र 'नायं सुधांशुः' इत्यादेर्निषेधस्य व्योमगङ्गासरोरुहाद्यभेदप्रतिपत्त्यर्थत्वेन तदङ्गतयाङ्गित्वाभावात् । अभेदप्रतिपत्तिनिरूपिताङ्गित्वमात्रोक्तौ च भ्रान्तापहृति-च्छेकापहृत्योरव्याप्तिः । तयोर्भ्रान्तिशङ्कानिवारणरूपनिषेधस्य प्राधान्येनाभेदप्रतिपत्त्यङ्गत्वाभावात् । अतस्तदन्यतरवत्त्वनिवेशः । तदाहुः—'साम्यायापहृत्वो यत्र

टिप्पणं—१ दण्डी च 'अपहृतिरपहृत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् । न पञ्चपुः सरस्तस्य सहस्रं पत्रिणां यतः' इति तल्लक्षणं सोदाहरणमाह । मम्मटस्तु—'प्रवृत्तं सन्निविधान्यत् साध्यते सा त्वपहृतिः' इति लक्षणमभिधाय शाब्दी चार्थी चेति तस्या द्वैविध्यमाख्यातवान् ।

पाठा०—१ 'अप्रसिद्धकोटिकः'.

३ कुवल०

वर्णनीये वस्तुनि तत्सदृशधर्मारोपफलकस्तदीयधर्मनिहवः कविमतिवि-
कासोत्प्रेक्षितधर्मान्तरस्यापि निहवः शुद्धापहृतिः । यथा चन्द्रे वियन्नदीपुण्ड-
रीकत्वारोपफलकस्तदीयधर्मस्य चन्द्रत्वस्यापहवः ॥

यथा वा,—

अङ्गं केऽपि शशङ्किरे, जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे,
सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे, भूच्छायमैच्छन्परे ।

इन्दौ यदलितेन्द्रनीलशकलदयामं दरीदृश्यते
तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥

अत्रौत्प्रेक्षिकधर्माणामप्यपहवः परपक्षत्वोपन्यासादर्थसिद्धः ॥ २६ ॥

स एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते हेत्वपहृतिः ।

नेन्दुस्तीव्रो न निश्चर्कः, सिन्धोरौर्वोऽयमुत्थितः ॥२७॥

सा विज्ञेया त्वपहृतिः । अपहवाय सादृश्यं यस्मिन्नेषाप्यपहृतिः ॥' इति । सर्वं
चैतत्तदुदाहरणव्याख्यानावसरे व्यक्तीभविष्यतीति न प्रपञ्चितम् । एवं सामान्य-
लक्षणं मनसि निधाय शुद्धापहृत्यादींस्तद्वेदान्वक्तुमुपक्रमते—शुद्धापहृतिरिति ।
लक्षणं व्याचष्टे—वर्णनीय इति । कविमतेर्विकासः स्फूर्तिशालिता । तथा
चोपमेये उपमानारोपफलक उपमेयधर्मत्वाभिमतनिषेधः शुद्धापहृतिरिति लक्षण-
मिति भावः । अत्र चानुक्तनिमित्तत्वं कैतवादिपदाव्यङ्ग्यत्वं च निषेधविशेषणं
बोध्यम् । तेन हेत्वपहृतौ कैतवापहृतौ च नातिप्रसङ्गः । 'कान्तः किं ? नहि, नूपुरः'
इति छेकापहृतावुपमेयधर्मस्य कान्तत्वस्य निषेधसत्त्वादतिप्रसङ्गवारणायार्थं
विशेषणम् । तत्र हि न कान्तत्वनिषेधो नूपुरारोपार्थः, अपि तु नूपुरारोप एव
शङ्कितकान्तत्वनिषेधार्थ इति तद्व्यावृत्तिः । पर्यस्तापहृतिवारणायोपमेयधर्मैत्युक्तम्,
तत्रोपमानधर्मस्यैव सुधांशुत्वादेर्निषेध इति नातिव्याप्तिरिति सर्वं सुस्थम् ॥
पुण्डरीकेति । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्' इत्यमरः । एवं च 'सरोरुह'पदं विशेष्य-
परमिति भावः ॥ अङ्गमिति । इन्दौ दलितस्य स्फुटितस्येन्द्रनीलमणेः शकल-
वच्छायामं यद्रीदृश्यते तत्केऽपि कवयोऽङ्गं कलङ्कं शशङ्किरे शङ्कितवन्तः, परेऽन्ये
जलनिधेः पङ्कं मेनिरे, कतिचित्पुनः सारङ्गं संजगदिरे अश्रुवन्, परे इतरे भुवो
भूमेऽलया भूच्छायं ऐच्छन् । 'विभाषा सेनासुराच्छाया—' (२।४।२५) इत्यादिना
क्लीबत्वम् । वयं तु सान्द्रं घनं निशि रात्रौ पीतम्, अत एव कुक्षिस्थमन्धतमसं
गाढध्वान्तमाचक्ष्महे ब्रूमहे इत्यन्वयः । औत्प्रेक्षिका उत्प्रेक्षामात्रविषयाः कलङ्का-
दयः । अपिना स्वाभाविकस्य भूच्छायत्वस्य समुच्चयोऽर्थसिद्ध इति । 'नायं सुधांशुः'
इत्यत्र नेतिशब्दोपात्तत्वाच्छाब्दः । इह तु परमतत्त्वोत्कीर्तनेन खानभिमतत्व-
सूचनादर्थगम्य इत्यर्थः । एकत्रानेकापहवरूपतयाप्यत्र वैचित्र्यं बोध्यम् ॥ २६ ॥
हेत्वपहृतिमाह—स एवेति । शुद्धापहव एवेत्यर्थः ॥ युक्तिपूर्व इति ।

टिप्पण—१ अपहवो नाम सत्त्वेन ज्ञातस्यापि वस्तुनोऽसत्त्वेन कथनम् ।

पाठा०—१ 'मन्येऽहं परिपीतमन्धतमसं'.

अत्र चन्द्र एव तीव्रत्व-नैशत्वयुक्तिभ्यां चन्द्रत्वसूर्यत्वापह्नवो वडवानल-
त्वारोपार्थः ॥ यथा वा,—

मन्थानभूमिधरमूलशिलासहस्र-

संघट्टनव्रणकिणः स्फुरतीन्दुमध्ये ।

छायामृगः शशक इत्यतिपामरोक्ति-

स्तेषां कथंचिदपि तत्र हि न प्रसक्तिः ॥

अत्र चन्द्रमध्ये मन्थनकालिकमन्दरशिलासंघट्टनव्रणकिणस्यैव छायादीनां
संभवो नास्तीति छायात्वाद्यपह्नवः पामरवचनत्वोपन्यासेनाविष्कृतः ॥ २७ ॥

अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापह्नुतिस्तु सः ।

नायं सुधांशुः, किं तर्हि ? सुधांशुः प्रेयसीमुखम् ॥२८॥

यत्र कचिद्वस्तुनि तदीयधर्मेनिह्नवः, अन्यत्र वर्णनीये वस्तुनि तस्य धर्म-

योज्यते साध्यमनेनेति युक्तिर्हेतुस्तत्पूर्वः । तत्सहित इत्यर्थः । तथा च शुद्धापह्नव-
लक्षण एवानुक्तनिमित्त इत्यस्य स्थाने उक्तनिमित्त इत्युक्तौ हेत्वपह्नुतिलक्षणं
संपद्यत इति भावः । नेन्दुरित्यादि विरहाकुलोक्तिः । तीव्रो दारुणो यतोऽतो
नेन्दुः । निशि रात्रौ सत्वाचार्यः । 'और्वस्तु वाडवो वडवानलः' इत्यमरः ॥
नैशत्वेति । निशि भवो नैशस्तत्त्वमित्यर्थः । अत्रापि चन्द्रत्वं स्वाभाविको
धर्मः, सूर्यत्वं त्वौत्प्रेक्षिकमिति बोध्यम् ॥ मन्थानेति । मन्थानो मन्थनदण्डः,
स चासौ भूमिधरः पर्वतो मन्दरस्तस्य मूलाधारो यच्छिलासहस्रं तेन संघ-
ट्टनाद्यो व्रणस्तस्य किणश्चिद्वस्तुमध्ये स्फुरति प्रकाशते । छाया भूमेः । मृगो
हरिणः । शशकः शशः इत्येषा अतिपामराणां मूर्खतमानामुक्तिः । हि यस्मात्तेषां
छायादीनां तत्रेन्दुमध्यभागे कथंचिदपि केनापि प्रकारेण प्रसक्तिर्नास्तीत्यन्वयः ।
'वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके' इत्यमरः ॥ नास्तीतीति । इति
हेतोरित्यर्थः ॥ २७ ॥ पर्यस्तापह्नुतिमाह—अन्यत्रेति । सः अपह्नवः । तथा च
तदारोपार्थस्तस्यापह्नव इति लक्षणम् । निषेधस्य च न स्वाधिकरणे प्रतियोग्या-
रोपार्थत्वसंभवो न वा स्वाधिकरणे स्वारोप इत्यर्थसिद्धमेवारोपस्यान्याधिकरणत्वं
'अन्यत्र' इत्यनेनोक्तम् । अत एव पर्यस्तापह्नुतिरित्युच्यते । पर्यस्ता आरोपविपरीता
आरोपव्यधिकरणेति तदर्थत्वात् । न च चन्द्रे चन्द्रत्वनिषेधस्य कथं मुखे तदारोपा-
र्थत्वमिति वाच्यम् । आरोपदार्ढ्यसंपादकत्वेन निषेधस्य तदर्थताया अनुभवसिद्ध-
त्वात् । अत एव दृढारोपरूपक्रमेवेदम्, नापह्नुतिरिति ग्राचां सिद्धान्तस्तदनुसारेणैव

टिप्प०—१ 'नायमपह्नुतेभेदो वक्तुं युक्तः, अपह्नुतिसामान्यलक्षणान्तरत्वात्,
'उपमेयमसत्यं कृत्वा उपमानं यत् सत्यतया स्थाप्यते साऽपह्नुतिः' इति मम्मटलक्षणबहि-
र्भावोऽपि स्फुट' इति रसगङ्गाधरकृतः । २ अत्र 'नायं सुधांशुः' इत्यनेन दृढारोपं
रूपक्रमेव, नत्वपह्नुतिः, 'उपमेयतोपमानतावच्छेदकयोः सामानाधिकरण्यस्य निष्प्रत्यूहं
भावात्' इति जगन्नाथपण्डितः.

पाठा०—१ 'संघट्टनव्रणकिणः'. २ 'अपह्नुतिश्च सा'.

स्वारोपार्थः स पर्यस्तापहुतिः । यथा चन्द्रे चन्द्रत्वनिहवो वर्णनीये मुखे
तदारोपार्थः ॥

यथा वा,—

हालाहलो नैव विषं, विषं रमा,

जनाः परं व्यत्ययमत्र मन्वते ।

निपीय जागर्ति सुखेन तं शिवः,

स्पृशन्निमां मुह्यति निद्रया हरिः ॥

पूर्वोदाहरणे हेतूकिर्नास्ति, अत्र तु सास्तीति विशेषः । ततश्च पूर्वापहुति-
वदत्रापि द्वैविध्यमपि द्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥

आन्तापहुतिरन्यस्य शङ्कायां भ्रान्तिवारणे ।

तापं करोति सौत्कम्पं, ज्वरः किं? न, सखि! स्मरः॥२९॥

अत्र तापं करोतीति स्मरवृत्तान्ते कथिते तस्य ज्वरसाधारण्यादनुबुद्ध्या सख्या
'ज्वरः किम्' इति पृष्टे, 'न, सखि स्मरः' इति तत्त्वोक्त्या भ्रान्तिवारणं कृतम् ।

यथा वा,—

नागरिक! समधिकोन्नतिरिह महिषः कोऽयमुभयतः पुच्छः ।

नहि नहि करिकलभोऽयं शुण्डादण्डोऽयमस्य न तु पुच्छम् ॥

च चित्रमीमांसायां 'प्रकृतस्य निषेधेन यदन्यत्वप्रकल्पनम्' इत्यपहुतिलक्षणा-
मुक्तम् । इह त्वलंकारत्वाकाराद्यनुसारेणायं प्रमेद उपदर्शितसामान्यलक्षणा-
भिप्रायेणापहुतिर्वेनोक्त इति निरवयम् ॥ हालाहल इति । हालाहलो विषं
नैव भवति, किंतु रमा लक्ष्मीर्विषम् । जनाः परं केवलमत्रास्मिन्निषये व्यत्ययं
वैपरीत्यं मन्वतेऽभ्युपगच्छन्ति । कुतस्तत्राह—यस्माच्छिवस्तं हालाहलं निपीय
सुखेन जागर्ति । हरिस्तु इमां रमां स्पृशन्निमः निद्रया मुह्यति । 'स्मरन्' इति
पाठे स्मरन्नपि मुह्यति, किमु स्पृशन्नित्यर्थः । तथा च रमाया विषरूपत्वे मोह-
जनकत्वं हेतुः, हालाहलस्य तत्त्वापहवे च जागरसुखप्रयोजकत्वमिति बोध्यम् ।
'हालाहलो विषे' इति विश्वः । अत्र स्पृशन् मुह्यतीति कार्यकारणयोः पौर्वापर्यवि-
पर्ययरूपातिशयोक्तिरलंकारः । सा हेतूक्तिः ॥ ततश्चेति । हेतूक्तिदनुक्तिरूप-
मेवादित्यर्थः ॥२८॥ पूर्वापहुतिवच्छ्रुदापहुतिवत् द्वैविध्यं शुद्धपर्यस्तापहुति-हेतुपर्य-
स्तापहुतिरित्येवं द्विप्रकारत्वम् ॥ आन्तापहुतिरिति । अन्यस्य प्रकृतस्य भ्रान्ति-
वारणे । वार्यतेऽनेनेति वारणम्; तथा च भ्रान्तिवारके तत्त्वाख्याने सतीत्यर्थः ।
भ्रान्तं भ्रमः । भावे कः । भ्रान्त्यपहुतिरित्यर्थः । एवं च तत्त्वकथनहेतुर्भ्रान्ति-
विषयनिषेधो भ्रान्तापहुतिरिति लक्षणं बोध्यम् । तस्य तापकारित्वरूपस्मरवृत्ता-
न्तस्य ॥ नागरिकेति । नगरे भवो नागरिकस्तं प्रति प्राप्तीणस्य प्रश्नः । सम-

इदं संभवक्रान्तिपूर्विकायां भ्रान्तापह्नुताबुदाहरणम् ॥

कल्पितभ्रान्तिपूर्वा यथा—

जटा नेयं वेणीकृतकचकलापो न गरलं
गले कस्तूरीयं शिरसि शशिलेखा न कुसुमम् ।

इयं भूतिर्नाङ्गे प्रियविरहजन्मा धवलिमा
पुरारातिभ्रान्त्या कुसुमशर ! किं मां प्रहरसि ॥

अत्र कल्पितभ्रान्तिः 'जटा नेयम्' इत्यादिनिषेधमात्रोन्नेया, पूर्ववत्प्रश्ना-
भावात् । दृष्टी त्वत्र तच्चाख्यानोपमेत्युपमाभेदं मेने । यदाह—

'न पद्मं मुखमेवेदं, न भृङ्गौ चक्षुषी इमे ।

इति विस्पष्टसादृश्यात्तच्चाख्यानोपमैव सा' ॥ २९ ॥ इति ॥

छेकापह्नुतिरन्यस्य शङ्कातस्तथ्यनिहवे ।

प्रजल्पन्मत्पदे लग्नः, कान्तः किं ? नहि, नूपुरः ॥३०॥

कस्यचित्कचित्प्रति रहस्योक्तावन्येन श्रुतायां स्लोकेस्तात्पर्यान्तरवर्णनेन

धिका पञ्चन्तरेभ्य उन्नतिरुचता यस्यैवंभूत उभयतो मुखपृष्ठभागयोः पुच्छं यस्यैवं-
भूतश्च कोऽयं महिषः ? इति । 'नहि नहि' इत्युत्तरम् । 'महिष' इत्यनुषज्यते । अयं
करिकलभः करिशावकः । 'कलभः करिशावकः' इति कोशात् कलभ इत्येतावतैव
सिद्धे करिपदमुत्कृष्टकरिबोधार्थम् । अयमस्य शुण्डादण्डः, न तु पुच्छमिति ।
'पुच्छ' इति पाठोऽप्यर्थचादित्वात्साधुरेव । अप्रयुक्तत्वं तु तत्र परं विचार्यमिति
पूर्वोदाहरणे संदेहरूपभ्रान्तिविषयज्वरत्वापह्नवः । 'ज्वरः किम् ?' इति प्रश्नेन तद्वि-
षयसंदेहावगमात् । इह तु महिषत्वनिश्चयरूपभ्रान्तिविषयस्य महिषत्वस्येति ततो
भेदः ॥ जटेति । विरहिण्या इयमुक्तिः । हे कुसुमशर ! पुरारातेर्हरस्य भ्रान्त्या
मां किं कुतः प्रहरसि पीडयसि ? यतो नेयं जटा, किंतु वेणीकृतः अवेणी वेणी
संपद्यते तथा कृतः कचानां कलापः; तथा गले गरलं नैतत्, अपि त्वयं कस्तूरी;
एवं शिरसि नैषा शशिलेखा, किंतु कुसुमम्; तथा इयमङ्गे भूतिर्भस्म न भवति,
परंतु प्रियविरहाजन्म यस्यैवंभूतो धवलिमा पाण्डिमेति । 'अवज्यौ बहुनीहिर्व्यधि-
करणो जन्माद्युत्तरपदः' (काव्या. सू. ५।२।१९) इति वामनसूत्राद्यधिकरणोऽपि बहु-
नीहिर्न दुष्टः ॥ कल्पितेति । कुसुमशरे उत्प्रेक्षितेत्यर्थः ॥ निषेधमात्रोन्नेयेति ।
निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वादिति भावः । मेने इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजं तूपमा-
बोधकस्वेवादेरसत्त्वेऽपि तदुपगमे रूपकस्याप्युपमात्वं स्यादिति स्पष्टमेव ॥ २९ ॥
छेकापह्नुतिरिति । छेको विदग्धः, तत्कृतापह्नुतिश्छेकापह्नुतिरिति लक्ष्यनिर्देशो
वाक्यान्वयायोजनहेतुकः शङ्किततात्त्विकवस्तुनिषेध इति लक्षणम् । अन्यस्य
शङ्कात इत्यन्यशङ्काया निवर्तनीयत्वेन हेतुतया व्यपदेशः । 'संतापात् स्नाति' इति-
वत् । अत्र च शुद्धापह्नुतिवारणायार्थं विशेषणम् । 'मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकाम्'

टिप्प०—१ अन्ये त्वयं व्याजोक्तिरिति प्राहुः.

पाठा०—१ 'पूर्वप्रश्नाभावात्'. २ 'तस्य निहवे'.

तथ्यनिह्ववे छेकापहृतिः । यथा नायिकया नर्मसखीं प्रति 'प्रजल्पन्मत्पदे लभः' इति स्वनायकवृत्तान्ते निगद्यमाने तदाकर्ण्य 'कान्तः किम्' इति शङ्कितवती-मन्यां प्रति 'नहि, नूपुरः' इति निह्ववः ।

सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरे तनोति रोमाञ्चम् ।

नागरिकः किं मिलितो ? नहि नहि, सखि ! हैमनः पवनः ॥

इदमर्थयोजनया तथ्यनिह्ववे उदाहरणम् ।

शब्दयोजनया यथा—

पद्मे ! त्वन्नयने स्मरामि सततं भावो भवत्कुन्तले

नीले मुह्यति किं करोमि महितैः क्रीतोऽस्मि ते विभ्रमैः ।

इत्यधिकतादृश्यरूपकवारणाय—शङ्कितेति । न चानेनैव शुद्धापहृतिवारणाद्वाक्ये-
त्यादि व्यर्थमिति वाच्यम् । 'कस्य वा न भवेद्रोषः प्रियायाः सव्रणेऽधरे । सभृङ्गं
पद्ममाप्राप्तीर्वारितापि मयाधुना ॥' इति व्याजोक्तावतिप्रसङ्गवारकत्वेन तत्सार्थ-
क्यात् । यद्वक्ष्यति—छेकापहृतेरस्याश्चायं विशेषो यत्तस्या वचनस्यान्यथानयने-
नापहवः । अस्यामाकारस्य हेत्वन्तरवर्णनेन गोपनमिति । तथ्यनिह्ववे इति ।
तात्त्विकनिषेधे इत्यर्थः । नूपुरो मञ्जीरः । 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः ।
नर्मसखी क्रीडासखी । अत्र कान्तपरायाः 'प्रजल्पन्मत्पदे लभः' इत्युक्तेनूपुरतात्पर्य-
कत्ववर्णनेन कान्तत्वापहवो मुख्यः, नूपुराभेदप्रतिपत्तिस्तु तदङ्गमिति बोध्यम् ॥
सीत्कारमिति । सीत्कारं तदनुकारिमुखध्वनिं शिक्षयति, अधरमधरोष्ठं
व्रणयति; व्रणोऽस्यास्तीति व्रणी, व्रणिनं करोतीत्यर्थे 'तत्करोति तदाचष्टे'
(ग० सू० २०४) इति णिच् । तथा रोमाञ्चं तनोति विस्तारयतीति वाक्यत्रयं
नागरिकाभिप्रायेण प्रियसखीं प्रति कयाप्युक्तं तदाकर्ण्य नागरिकः 'किं मिलितः' इति
शङ्कितवतीमन्यां प्रति तच्छङ्कानिवृत्तये 'नहि' इत्यादिना हैमन्तिकपवनपरत्ववर्णनेन
तात्त्विकस्य नागरिकस्यापहवः । सीत्कारशिक्षादिकर्तृत्वस्य नागरिक इव पवनेऽपि
सत्त्वात् । तदाह—**अर्थयोजनयेति** । विवक्षिताविवक्षितसाधारणसार्थ-
स्याविवक्षितार्थसंबन्धित्ववर्णनयेत्यर्थः । इदमित्युदाहरणमिति च जात्यभि-
प्रायेणैकवचनम् । हैमन्तशब्दात् 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यर्थे 'सर्वत्राण
च तलोपश्च' (४।३।२२) इत्यणि तलोपे च हैमन इति रूपसिद्धिः । प्रजल्प-
न्मृत्युदाहरणे एकस्य वाक्यस्यान्यथा योजनसिद्धे त्वनेकेषामिति भेदः ॥ **शब्द-
योजनयेति** । अर्थभेदेऽपि शब्दश्लेषमात्रेणेत्यर्थः ॥ **पद्मे इति** । क्रीडाया
विटो भोक्ता कृष्णो वो युष्मान् पातु रक्षत्विति संबन्धः । कीदृशः ? इत्युत्सप्रवचः
स्वप्ने उद्भूतमुखप्रवचनमर्थात्कृष्णस्य अनुभाष्यान्वय राधया निर्भर्त्सितः संस्तवचनं
तत्परमेव राधापरमेव व्यपदिशन्कथयन् । इति किम्—हे पद्मे रमे ! त्वन्नयने
सततं स्मरामि, नीले भवत्याः कुन्तले केशपाशे मम भावोऽन्तःकरणवृत्तिरूपः
मुह्यति मोहं प्राप्नोति । ननु चित्तासङ्गो निर्वर्त्यतां तत्राह—किं करोमि अकिञ्चि-
त्करोऽस्मि । यतस्ते तव महितैः पूज्यैर्विभ्रमैर्विलासैः क्रीतोऽस्मि मूल्येन गृही-
तोऽस्मीति । 'किं करोऽस्मि' इति कचित्पाठः, स युक्ततरः । तत्र चास्मीत्यहमर्थ-

इत्युत्सवप्रवचो निशम्य सरुषा निर्भर्त्सितो राधया

कृष्णस्तत्परमेव तद्व्यपदिशन्कीडाविटः प्रातु वः ॥

सर्वमिदं विषयान्तरयोजने उदाहरणम् । विषयैक्येऽप्यवस्थाभेदेन योजने
यथा,—

वदन्ती जारवृत्तान्तं पत्यौ धूर्ता सखीधिया ।

पतिं बुद्ध्वा, 'सखि ! ततः प्रबुद्धास्मी'त्यपूरयत् ॥ ३० ॥

कैतवापहुतिर्व्यक्तौ व्याजाद्यैर्निहतेः पदैः ।

निर्यान्ति सरनाराचाः कान्तादृक्पातकैतवात् ॥ ३१ ॥

अत्रासत्यत्वाभिधायिना 'कैतव'पदेन 'नेमे कान्ताकटाक्षाः, किंतु सर-
नाराचाः' इत्यपह्नवः प्रतीयते ॥

यथा वा,—

रिक्तेषु वारिकथया विपिनोदरेषु

मध्याह्नजृम्भितमहातपतापतप्ताः ।

कमव्ययम् । अहं किंकरो दासः, कीतोऽस्मीत्यर्थः । राधापरत्वे तु—हे राधे !
इत्यर्थात्संबोधनम् । पद्मे पद्मरूपे लक्षयने सरामीति विशेषः । शेषं पूर्ववत् ।
अत्र रमासंबोधकस्तन्नयनस्मरणरूपो न वाक्यार्थः, अपि तु त्वत्संबोधकः पद्मरू-
पलक्षयनस्मरणरूप इत्यपह्नवस्तत्परमेव तद्व्यपदिशन्निलयनेन प्रकाश्यते । न चा-
त्रार्थस्य रमा-राधासाधारणत्वमपि तु पद्मे इति लिङ्गवचनछिद्यशब्दयोजनैवेति ॥
विषयान्तरेति । विवक्षितविषयभिन्नेत्यर्थः । अवस्था जाग्रदवस्थादिरूपा ॥
वदन्तीति । पत्यौ भर्तारं सखीधिया सखीभ्रमेण जारवृत्तान्तं स्वकामुकवार्तां
वदन्ती धूर्ता काचित्पतिं बुद्ध्वा सखीत्यादिवाक्यशेषमपूरयत्पूरितवती । सखीति
पुनः संबोधनमप्रतार्यतासूचनाय । तत उक्तवृत्तान्तानन्तरं प्रबुद्धा जागरणवती ।
अत्र नासौ जाग्रदवस्थावृत्तान्तः किंतु स्वाप्निक इत्यवस्थाभेदयोजनयापह्नवः सखी-
त्यादिवाक्यशेषेण प्रकाश्यते ॥ ३० ॥ कैतवापहुतिरिति लक्ष्यनिर्देशः । व्याजाद्यैः
पदैर्निहतेर्व्यक्तौ अभिव्यक्तौ सत्यां कैतवापहुतिरिति व्यवहर्तव्यमित्यर्थः । कैत-
वेनापहुतिरिति व्युत्पत्तेः । 'व्याजाद्यैः' इत्यनेन मिषकपटच्छलच्छन्नकैतवादयो
गृह्यन्ते । एवं च कैतवादिपदव्यङ्ग्यापहुतित्वं लक्षणं बोध्यम् । नाराचा बाणाः ।
दृक्पाताः कटाक्षाः । अपह्नवो निषेधः ॥ प्रतीयत इति । असत्यत्वस्य विषय-
बाधाधीनत्वादिति भावः ॥ रिक्तेष्विति । ग्रीष्मवर्णनम् । तरवो वृक्षाः वारिणो
जलस्य कथया वार्तायापि रिक्तेषु शून्येषु विपिनस्यारण्यस्योदरेषु मध्यप्रदेशेषु
जलमर्थयन्ते प्रार्थयन्ते । कीदृशाः ? मध्याह्ने जृम्भितः प्रवृद्धो यो महानातप

स्कन्धान्वरोत्थितदवाग्निसिखाच्छलेन

जिह्वां प्रसार्य तरजो जलमर्थयन्ते ॥ ३१ ॥

उत्प्रेक्षालंकारः १२

संभावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना ।

उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धाऽसिद्धास्पदे परे ॥ ३२ ॥

धूमस्तोमं तमः शङ्के कोकीविरहशुष्मणाम् ।

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ॥ ३३ ॥

रक्तौ तवाङ्गी मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्भुवम् ।

त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी ॥ ३४ ॥

उष्णं तस्य तापस्तपनं तेन तप्ताः संतप्ताः । किं कृत्वा ? स्कन्धान्तरात्प्रकाण्डाभ्यन्तरादुत्थितो यो दवाग्निर्दावानलस्तस्य या शिखा ज्वाला तस्याश्छलेन जिह्वां प्रसार्येति । 'अग्नी प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्रोः' इत्यमरः । अत्र नेयं दवाग्निसिखा, अपि तु जिह्वेति च्छलपदात्प्रतीयते । अत्र चानभिहितवाच्यतादोषनिरासाय कथयापि वनोदरेष्विति पठनीयम् ॥ ३१ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामपहुत्यलंकारप्रकरणम् ॥ ११ ॥

उत्प्रेक्षां लक्षयति—संभावनेति । अत्रोत्प्रेक्षेयानन्तरं सा च त्रिधेयध्याहार्यम् । तथा च संभावना उत्प्रेक्षापदवाच्या स्यात्, सा च वस्तु-हेतु-फलरूपेण त्रिधेयार्थः । वस्तु हेतु-फलानां च संभावनाधर्मत्वं स्वविधेयकत्वसंबन्धेन । तेन वस्तु-हेतु-फलविधेयकत्वेनेति पर्यवसितार्थः । वस्तुत्वं च हेतुत्वेन फलत्वेन वा विवक्षितं यत्तद्विज्ञत्वम् । नातो वस्तुत्वस्य केवलान्वयितया विभागसंगतिः ॥ उक्तेत्यादि । अत्र आसामुत्प्रेक्षाणां मध्ये । आद्या वस्तुत्प्रेक्षा । उक्तं चानुक्तं चोक्तानुक्ते आस्पदे यस्या इति विग्रहः । आस्पदं चोत्प्रेक्षाया धर्मरूपो विषयः । सिद्धा-सिद्धेयत्र विग्रहः पूर्ववत् ॥ धूमेति । तमः कोकीविरहशुष्मणां धूमस्तोमं शङ्के इत्यन्वयः । कोकस्य चक्रवाकस्य स्त्री कोकी । तस्या विरहरूपाणां शुष्मणामग्नीनां संबन्धिनं धूमसमूहमित्यर्थः ॥ लिम्पतीवेति । अत्र तम इति, नभ इति च कर्तृपदम् । रक्ताविल्यादि दयितां प्रति नायकस्योक्तिः । तव मृदुलौ सुकुमारावङ्गी चरणौ भुवं भुवि विक्षेपणाद्धेतोः रक्तवर्णाविति ॥ त्वन्मुखेति । पद्मगतायास्त्व-

टिप्पण-1 'अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा । अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुयथा' इत्युत्प्रेक्षां लक्षयित्वा 'मध्यंदिनार्कसंतप्तः सरसीं गाहते गजः । मन्थे भार्पण्डगुह्याणि पद्माण्युद्धर्तुमुद्यतः । स्नातुं पातुं विसान्यन्तुं करिणो जलगाहनम् । तदैर-निष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते' इति दण्डी ह्युदाजहार ।

पाठा-1 'फलात्मता'. २ 'पदार्थाश्च'. ३ 'विरहसोष्मणाम्'.
४ 'पद्मे वैरायते'.

मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै बद्धः कनकदामभिः ।

प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति ॥ ३५ ॥

अन्यधर्मसंबन्धनिमित्तेनान्यस्यान्यतादात्म्यसंभावनमुत्प्रेक्षा । सा च वस्तु-
हेतु-फलात्मतागोचरत्वेन त्रिविधा । अत्र वस्तुनः कस्यचिद्वस्त्वन्तरतादात्म्य-
संभावना प्रथमा स्वरूपोत्प्रेक्षेत्युच्यते । अहेतोर्हेतुभावेनाफलस्य फलत्वेनो-
त्प्रेक्षा हेतुत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षेत्युच्यते । अत्र आद्या स्वरूपोत्प्रेक्षा उक्त-
विषयाऽनुक्तविषया चेति द्विविधा । परे हेतुफलोत्प्रेक्षे सिद्धविषयाऽसिद्ध-
विषया चेति प्रत्येकं द्विविधे । एवं षण्णामुत्प्रेक्षाणां धूमस्तोममित्यादीनि
क्रमेणोदाहरणानि । रजनीमुखे सर्वत्र विसृत्वरस्य तमसो नैल्यदृष्टिप्रतिरोध-
कत्वादिधर्मसंबन्धेन गम्यमानेन निमित्तेन सद्यः प्रियविद्यदितसर्वदेशस्थितको-
काङ्गनाहदुपगतप्रज्वलिष्यद्विरहानलधूमस्तोमतादात्म्यसंभावनास्वरूपोत्प्रेक्षा
तमसो विषयस्योपादानादुक्तविषया । तमोव्यापनस्य नभःप्रभृतिभूपर्यन्त-
सकलवस्तुसान्द्रमलिनीकरणेन निमित्तेन तमःकर्तृकलेपनतादात्म्योत्प्रेक्षा,

न्मुखकान्तेरिच्छया । हेतुनेत्यर्थः ॥ वैरायत इति । वैरं करोतीत्यर्थं
'शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेवेभ्यः करणे' (३।१।१७) इति क्यङ् ॥ मध्य
इति । मध्यभागः कुचयोर्धृत्यै धारणार्थं कनकस्य दामभी रज्जुभिरिति
निगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्त्या वलिभिर्बद्धः किमित्यर्थः ॥ प्राय इति ।
अब्जं कर्तुं । प्रायो बहुधा त्वच्चरणेन सहैक्यं प्राप्तुं तोये जले तपस्यति ।
तपश्चरतीत्यर्थः । 'कर्मणो रोमन्धतपोभ्यां वर्तिचरोः' (३।१।१५)
इति क्यङ् । 'तपसः परस्मैपदं च' (वा० १७३३) इति परस्मैपदम् । लक्षणं
परिष्कुरते—अन्यधर्मेति । अन्यस्य विषयिणो यो धर्मस्तत्संबन्धरूपेण निमित्ते-
नान्यस्यान्यविषयकमन्यस्य विषयिणस्तादात्म्येन संभावनमित्यर्थः । अन्यस्येति
षष्ठ्यर्थो विषयता धर्मितारूपा । विषयिण इति षष्ठ्यर्थस्तु विशेषणतारूपा विष-
यता । अन्यत्वेनोत्कीर्तनं च संभावनाया आहार्यतासूचनाय । तथा च विषयि-
निष्ठधर्मसंबन्धप्रयुक्तं विषयधर्मिकं तादात्म्यसंसर्गेण विषयिविधेयकमाहार्यसंभा-
वनमुत्प्रेक्षेति पर्यवसितम् । तन्निष्ठधर्मसंबन्धप्रयुक्तमाहार्यतत्संभावनमिति तु
निष्कर्षः । इतरांशस्याव्यावर्तकतया स्वरूपकथनमात्रपरत्वात् । 'मुखं चन्द्रं मन्ये'
इत्युत्प्रेक्षायां चन्द्रनिष्ठाह्लादकत्वादिधर्मसंबन्धप्रयुक्तं मुखे चन्द्रसंभावनमाहार्य-
मस्तीति लक्षणसमन्वयः । बाधायभावदशायां तु जायमाना मुखादौ चन्द्रादि-
संभावनोत्प्रेक्षेति तद्वारणाय—आहार्येति । एतेन 'विरक्तसन्ध्यापरुषं पुरस्ताद्यथा
रजः पार्थिवमुज्जिहीते । शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥'

टिप्पण—१ 'तद्विज्ञत्वेन तदभाववत्त्वेन वा प्रमितस्य पदार्थस्य रमणीयतद्वृत्ति-
तत्समानाधिकरणान्यतरतद्धर्मसंबन्धनिमित्तकं तत्त्वेन तद्वत्त्वेन वा संभावनमुत्प्रेक्षा । सा
द्विविधा—वाच्या, प्रतीयमाना चेति । पुनः प्रत्येकं त्रिधा—स्वरूपोत्प्रेक्षा, हेतुत्प्रेक्षा, फलो-
त्प्रेक्षा च' इति रसगङ्गाधरकारः ।

पाठा०—१ 'इतरांशस्य व्यावर्तकतया'.

नभःकर्तृताञ्जनवर्षणतादात्म्योत्प्रेक्षा चानुक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा, उभयत्रापि विषयभूततमोव्यापनस्यानुपादानात् ॥ नन्वत्र तमसो व्यापनेन निमित्तेन लेपनकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षा, नभसो भूषयन्तं गाढनीलिमव्याप्तत्वेन निमित्तेनाञ्जनवर्षणकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षा, चेत्युत्प्रेक्षाद्वयमुक्तविषयमेवास्तु । मैवम् ; लिम्पति-वर्षतीत्याख्यातयोः कर्तृवाचकत्वेऽपि 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति स्मृतेर्धात्वर्थक्रियाया एव प्राधान्येन तदुपसर्जनत्वेनान्वितस्य कर्तृरुत्प्रेक्षणीयतया अन्यत्रान्वयासंभवात् । अत एव [आख्यातार्थस्य कर्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्यत्रान्वयासंभवादेव] अस्योपमायामुपमानतयान्वयोऽपि दण्डिना निराकृतः—

‘कर्ता यद्युपमानं स्यान्न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे ।

स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यद्वपेक्षितुम् ॥’ (काव्यादर्शे २।२३०) इति ।

इत्यत्र रजोभरोद्गमनरूपससैन्यप्रत्युद्गन्तृधर्मसंबन्धप्रयुक्तायां भरते तत्संभावनायामपि नातिव्याप्तिः; तस्या अनाहार्थत्वात् । ‘संभावनं यदीदृशं स्यादित्युद्गोऽन्यस्य सिद्धये’ इति वक्ष्यमाणसंभावनालंकारविषये ‘यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव’ इत्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रयुक्तान्तम् । ‘सर्वातिशायिसौन्दर्यं शङ्के सत्यवतो मुखम् । येन सा मृगशाबाक्षी सावित्री तरलीकृता ॥’ इत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय तज्जिष्ठिति संभाव्यमानवृत्तित्वं धर्मविशेषणम् । तत्र सावित्री-तरलीकारकलरूपो धर्मो मुखवृत्तिर्न तु संभाव्यमानवृत्तिरिति नातिप्रसङ्ग इति दिक् । वस्तुहेतुफलतमता वस्तुहेतुफलतादात्म्यम् । ननु संबन्धान्तरेणोत्प्रेक्षाया अग्रसंग्रह इति चेन्न । सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति प्राचीनमतानुसारेणेत्यमभिधानात् एतत्सूचनार्थैव लक्षणेऽत्र च तादात्म्योपादानमिति ॥ नन्वलंकारसर्वस्वकारादिभिः स्वरूपोत्प्रेक्षेति व्यवहृतायास्तुरीयाया अपि सत्त्वात्रिविधेऽप्युक्तमित्याशङ्क्याह—अत्रेति । आसां मध्ये या प्रथमा वस्तुत्प्रेक्षा सैव स्वरूपोत्प्रेक्षेत्युच्यत इत्यर्थः ॥ **विस्तृत्वरस्येति** । प्रसरणशीलस्येत्यर्थः । तमस इति संभावनैलनेनान्वेति । षष्ठ्यर्थो विषयता । तमोविषयेत्यर्थः । प्रतिरोधकत्वादीत्यादिपदात्प्रसरणशीलत्वस्य संग्रहः । प्रियैः पतिभिर्विचरिता वियुक्ताः । व्यापनस्येति षष्ठ्यन्तस्य पूर्ववदुत्प्रेक्षापदेनान्वयः । एवमग्रेतनस्य तमस इत्यस्यापि ॥ **अनुपादानादिति** । विषयिवाचकाभ्यां लिम्पति-वर्षतिभ्यामन्येनानुपादानादित्यर्थः । यथाश्रुते ताभ्यामेव साध्यवसानलक्षणयोपादानादसंगतेः ॥ **उक्तविषयमेवेति** । सकृदुच्चारिताभ्यां लिम्पति-वर्षतिभ्यां शक्त्या लेपन-वर्षणयोः साध्यवसानलक्षणया च साधारणधर्मपुरस्कारेण व्यापनस्य चोपस्थापनस्य गुणपटुतिद्वयविरोधेनासंभवादित्याशयः । स्मृतेर्निर्दृक्स्मृतेः । उत्प्रेक्षणीयतया उत्प्रेक्षाविषयतया । अन्यत्र उत्प्रेक्षायाम् ॥ **अन्वयासंभवादिति** । निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । अत एवाख्यातार्थस्य कर्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्यत्रान्वयासंभवादेव । क्वचिदत एवेत्युत्तरमयमेव व्याख्यानग्रन्थः प्रमादलिखितो दृश्यते ॥ **न्यग्भूत इति** । गुणभूत इत्यर्थः ॥ **स्वक्रियेति** । क्रियां प्रति साधनत्वेनान्वित इत्यर्थः । व्यपे-

टिप्पणं—१ ‘एकविशेषणं नापरत्र स्वार्थं प्रत्याययति’ इति न्यायेन एकत्र विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकस्य ज्ञातस्य वा परत्र विशेषणत्वायोगः इत्याशयः । **मञ्जूषायां** नागेशभट्टाश्रयि—‘राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च इतिवत्—राजपुरुषोऽश्वश्च इति न’ इत्युदाजहुः ।

केचित्तु—तमो न भसोर्विषययोस्तत्कर्तृकलेपनवर्षणस्वरूपधर्मोत्प्रेक्षेत्याहुः । तन्मते स्वरूपोत्प्रेक्षायां धर्म्युत्प्रेक्षा धर्मोत्प्रेक्षा चेत्तत्र द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् । चरणयोः स्वतःसिद्धे रक्तिमनि वस्तुतो विक्षेपणं न हेतुरित्यहेतोस्तस्य हेतुत्वेन संभावना हेतुत्प्रेक्षा विक्षेपणस्य विषयस्य सत्त्वात्सिद्धविषया । चन्द्रपद्मविशेषे स्वाभाविके नायिकावदनकान्तप्रेप्सा न हेतुरिति तत्र तद्धेतुत्वसंभावना हेतुत्प्रेक्षा वस्तुतस्तदिच्छाया अभावादसिद्धविषया । मध्यः स्वयमेव कुचौ धरति न तु कनकदामबन्धत्वेनाध्यवसिताया बलित्रयशालिताया बलादिति मध्यकर्तृककुचधृतेस्तत्फलत्वेनोत्प्रेक्षा सिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा । जलजस्य जलावस्थितेरुदवासतपस्त्वेनाध्यवसितायाः कामिनीचरणसायुज्यप्राप्तिर्न फलमिति तस्या गगनकुसुमायमानायास्तपःफलत्वेनोत्प्रेक्षणादसिद्धविषया

क्षितुमाकाङ्क्षितुम् । नालं न समर्थः । तथा च निराकाङ्क्षत्वादुपमानत्वेनान्वयो न संभवतीति भावः । एतेन 'तमसि लेपनकर्तृत्वमुत्प्रेक्ष्यम्' इत्यलंकारसर्वस्वकारमतमपास्तम् । तस्यापि कर्तृविशेषणत्वाद्विवक्षितविवेकेन लेपनस्यैवोत्प्रेक्ष्यत्वाच्च । एवं च प्रधानभूतलेपनक्रियागोचरा भावनैव निगीर्णव्यापनविषयेति सिद्धम् । न च युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः शङ्क्यस्तदनभ्युपगमात् । केचिदिति तम (तन्मते?) इति चाखरसोद्भावनम् । तद्वीजं तु तमो न भसोः कर्तृत्वेन विषयत्वेन च वारद्वयमन्वयक्लेशः । तथा धर्म्युत्प्रेक्षा सा धर्मप्रयुक्ता । धर्मोत्प्रेक्षा तु तत्सदृचरितधर्मसंबन्धप्रयुक्तेति लक्षणा-नुगमः । न च तन्निष्ठतत्समानाधिकरणान्यतरत्वेन धर्मनिवेशाच्चाननुगम इति वाच्यम् । सर्वत्र सादृश्यनिमित्ताया एवोत्प्रेक्षायाः संभवेनान्यतरत्वादिनिवेशप्रयुक्तगौरवस्यानुपादेयत्वादिति ॥ हेतुत्वेनेति । हेतुरूपतयेत्यर्थः । हेतुत्वसंभावना हेतुरूपतासंभावना । फलत्वेन फलरूपतया । एवमप्रेऽपि बोध्यम् ॥ अथोदाहृतासूत्रेक्षासु बोधप्रकारः प्रदर्श्यते । 'तत्र धूमस्तोमम्' इत्यादौ कोकाङ्गनाविरहानलसंबन्धिधूमस्तोमाभिज्ञतमोविषया संभावनेति बोधः । नामार्थयोरभेदान्वयात् । एवं 'मुखं चन्द्रं मन्ये' इत्यादावपि । 'नूनं मुखं चन्द्र' इत्यादौ तु चन्द्रप्रकारकसंभावनाविषयो मुखमिति बोधः । मुखविषया चन्द्रप्रकारिका च संभावना तादात्म्यसंसर्गिकैव, तथानुभवाच्चमत्कारप्रयोजकस्य संसर्गान्तरस्याभावाच्च । न चैवं चन्द्रत्वप्रकारिका, तस्य चन्द्रोपसर्जनत्वात् । एवं ध्रुवेवादिशब्दसमभिव्याहारेऽपि बोध्यम् । 'लिम्पतीव-' इत्यनुक्तविषयोत्प्रेक्षोदाहरणे तु लिम्पतिना साध्यवसानलक्षणया लेपनव्यापनोभयसाधारणेन सान्द्रमलिनीकारकतत्वादिनारूपेणोपस्थापिते तमोव्यापने लेपनसंभावनान्वयात्सान्द्रमलिनीकारकतमः कर्तृकाङ्गकर्षकलेपनप्रकारकसंभावनाविषय इति बोधः । व्यञ्जनयोपस्थिते व्यापने तादृशसंभावनान्वय इति प्रवीपकृतः । एवं वर्षतीत्यादावपि बोध्यम् । 'विक्षेपणाद्भ्रुवम्' इत्यादिहेतुत्प्रेक्षोदाहरणे हेतुः पञ्चम्यर्थः । तत्र चाभेदेन प्रकृत्यर्थान्वयः । हेतोश्च स्वप्रयोज्याश्रयत्वसंबन्धेन रक्तत्वविशिष्टे, तस्य प्रकारतासंबन्धेन संभावनायां, तस्याश्च विषयतया चरणयोरन्वयः । तथा च भूम्यधिकरणकविक्षेपणाभिज्ञ-

फलोत्प्रेक्षा । अनेनैव क्रमेणोदाहरणान्तराणि,—

बालेन्दुवक्राण्वविकासभावादभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।

सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥

अत्र पलाशकुसुमानां वक्रत्वलोहितत्वेन संबन्धेन निमित्तेन सद्यःकृतनख-
क्षततादात्म्यसंभावनादुक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥

पूर्वोदाहरणे निमित्तभूतधर्मसंबन्धो गम्यः, इह तूपात्त इति भेदः । नन्वि-
शब्दस्य सादृश्यपरत्वेन प्रसिद्धतरत्वादुपमैवास्तु । 'लिम्पतीव' इत्युदाहरणे
लेपनकर्तृरूपमानत्वाहस्य क्रियोपसर्जनत्वबहिर्ह नखक्षतानामन्योपसर्जनत्व-
स्योपमाबाधकस्याभावादिति चेत् । उच्यते,—उपमाया यत्र क्वचिस्थितैरपि
नखक्षतैः सह वक्तुं शक्यतया वसन्तनायकसमागतवनस्थलीसंबन्धित्वस्य

हेतुकरक्तप्रकारकसंभावनाविषयावह्नी इति बोधः । न च तादात्म्यसंबन्धेन हेतु-
विधेयकत्वाभावाद्येयं हेतुप्रेक्षा स्यात्किंतु तादात्म्येन तथाविधरक्तस्वरूपोत्प्रे-
क्षैवेति वाच्यम् । विवक्षितविवेकेन विक्षेपणे हेत्वभेदस्योत्प्रेक्षणीयतया विक्षेपणं
प्रति विशेषभूतस्यापि हेतोर्विधेयत्वोपगमात् । 'मुखं चन्द्रः' इत्यादिरूपक इवानु-
योषित्वमुखस्याभेदस्य विक्षेपणसंसर्गत्वाभ्युपगमेन च विक्षेपणे हेत्वभेदभानसंभ-
वात् । हेतुविशिष्टस्वरूपोत्प्रेक्षाया मुखतः प्रतीतावपि विवक्षावशेन हेतुप्रेक्षा-
त्वेनैव व्यपदेशः । यथा 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र मुखतो दधिविशिष्टहोमप्रतीता-
वपि विवक्षितविवेकेन होमे दधिविविधत्वव्यपदेश इति बोध्यम् । न च स्वप्रयो-
ज्यत्वसंबन्धेन स्वप्रयोज्याश्रयत्वसंबन्धेन वा हेतुरूपधर्मोत्प्रेक्षैव रक्तादौ स्त्रीक्रि-
यतां कृतमीदृशकल्पनाक्लेशेनेति वाच्यम् । धर्मोत्प्रेक्षाङ्गीकारे दूषणस्य प्रागेवावे-
दितत्वात् । अत एव 'हर्षाह्मना (न्मन्ये) ललिततनु । ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः' इति
हेतुप्रेक्षामुदाहृतवतः प्रकाशकृतोऽपि तत्र हर्षहेतुकलगनतादात्म्यसंभावनमेव
स्वाभाविके लगनेऽभिमतम् । अस्मदुक्तरीत्या तु लक्ष्मीरूपे विषये यथोक्त-
हर्षहेतुकलगनतादात्म्यसंभावनमुचितम् । लगनस्य धर्म्युपसर्जनत्वेन संभावना-
यामन्वयायोगादिति ध्येयम् । एवं 'त्वनमुखाभेच्छया' इत्यसिद्धविषयहेतुप्रेक्षाया-
मपि बोध्यम् । विषयसिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां बोधे विशेषाभावात् । मध्यः किं-
त्यादिफलोत्प्रेक्षास्थले फलं चतुर्थ्यर्थः । तत्र चाभेदेन प्रकृत्यर्थान्वयः पूर्ववत् ।
फलस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गेण बद्धत्वे तद्धारकेण तेनैव बद्धे वान्वयस्तत्तादात्म्य-
संसर्गकसंभावनाया मध्ये विषयतया । एवं च कुचधारणाभिन्नफलककनकदामका-
रणकबद्धत्वाश्रयसंभावनाविषयो मध्य इति बोधः । एवं 'प्रायोऽञ्जम्' इत्यादावपि
फलं तुमुनोऽर्थ इति पूर्ववदेव बोधः । फलोत्प्रेक्षात्वं चोपदर्शितरीत्योपपादनी-
यमिति बहुवचन्येऽपि विस्तरभयादुपरम्यते ॥ बालेन्दुवक्राणीति । न
विद्यते विकासो येषां तान्यविकासानि तेषां भावाद्विकासरहितत्वाद्देतोर्बालेन्दुवत्
द्वितीयाचन्द्रवद्वक्राणि तथाऽतिशयेन लोहितान्यारक्तानि पलाशानि प्रव्यशकु-
मानि वसन्तेन नायकेन समागमं प्राप्तानां वनस्थलीनामङ्गनानां सद्यस्तत्काल-
संभूतानि नखक्षतानीव बभूवुः शुशुभिर इत्यन्वयः ॥ पूर्वैति । धूमस्तोममित्यत्रे-

विशेषणस्यानपेक्षितत्वादिव तदुपादानं पलाशकुसुमानां नखक्षततादात्म्य-
संभावनायामिवशब्दोऽनवस्थापयति । तथात्वे इव तद्विशेषणताफल्यात् ।
अस्ति च संभावनायां 'इव'शब्दः 'दूरे तिष्ठन्देवदत्त इवाभाति' इति ॥

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः समुद्रः फेनचन्दनम् ।

तदादाय करैरिन्दुलिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

अत्र तरङ्गाग्रैः फेनचन्दनस्य प्रेरणं पेषणतयोत्प्रेक्ष्यते । समुद्रादुत्थितस्य
चन्द्रस्य प्रथमं समुद्रपूरे प्रसृतानां करानां दिक्षु व्यापनं च समुद्रोपान्तफेन-
चन्दनकृतलेपनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । उभयत्र क्रमेण समुद्रप्रान्तगतफेनचन्दनपुष्पी-
भवनं दिशां धवलीकरणं च निमित्तमिति फेनचन्दनप्रेरण-किरणव्यापनयौविष-
ययोरनुपादानादनुक्तविषये स्वरूपोत्प्रेक्षे । येषां तूपात्तयोः समुद्र-चन्द्रयोरेव
तत्कर्तृकपेषणलेपनरूपधर्मोत्प्रेक्षेति मतं, तेषां मते पूर्वोदाहरणे धर्मिणि धर्म्य-
न्तरतादात्म्योत्प्रेक्षा । इह तु धर्मिणि धर्मसंसर्गोत्प्रेक्षेति भेदोऽवगन्तव्यः ॥

रात्रौ रवेर्दिवा चेन्दोरभावादिव स प्रभुः ।

भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान् सततोदिते ॥

रात्रौ रवेर्दिवा चन्द्रस्याभावः सन्नपि प्रताप-यशसोः सर्गे न हेतुरिति तस्य
तद्वेतुत्वसंभावना सिद्धविषया हेतूप्रेक्षा ॥

विवस्वताऽनाधिषतेव मिश्राः स्वगोसहस्रेण समं जनानाम् ।

गावोऽपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥

अत्र विवस्वता कृतं स्वकिरणैः सह जनलीचनानां नयनमसदेव रात्रावान्ध्यं
प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यसिद्धविषया हेतूप्रेक्षा ।

त्यर्थः । ननु लोके संभावनायामिवशब्दो न दृष्ट इत्यत आह—अस्ति चेति ।

पिनष्टीवेति । समुद्रस्तरङ्गाणामग्रभागैः फेनरूपं चन्दनं पिनष्टीव । इन्दुस्त-
त्फेनचन्दनमादाय करैः किरणैः दिग्गता अङ्गना लिम्पतीव । अनुलिम्पतीवेत्यर्थः ॥

समुद्रोपान्तेति । समुद्रस्योपान्ते तटे यत्फेनचन्दनं तत्कृतं यत्तासां दिशां
लेपनं तत्त्वेनेत्यर्थः । उभयत्र उभयोस्तप्रेक्ष्ययोः । येषामलंकारसर्वस्वकारादीनाम् ॥

रात्राविति । स प्रक्रान्तः प्रभुर्भूपतिः भूमौ रात्रौ रवेरभावाद्धेतोरिव दिवा
चेन्दोरभावाद्धेतोरिव सततं निरन्तरमुदिते प्रतापयशसी सृष्टवान् । निर्मित-

वानित्यर्थः । 'रक्तौ' इत्युदाहरणे भावरूपो हेतुः, इह त्वभावरूप इति भेदः ॥

विवस्वतेति । विवस्वता सूर्येण स्वस्य गोसहस्रेण किरणसहस्रेण समं मिश्रा-
मिश्रिता जनानां नेत्रापरनामधेया गावोऽप्यनाधिषतेव नीता इव यथा गोपा-

लेन परकीयाभिर्गोभिर्मिश्राः स्त्रीया गावो नीयन्ते तथा गोपदवाञ्छलसाजालेन
मिश्रिता विवस्वतापि नीता इवेत्यर्थः । 'खलु' संभावनायाम् । तेन नयनेन

हेतुना इदमान्ध्यम्, न लब्धकारैरित्यन्वयः । 'गौः स्वर्गे च वलीवर्दे रस्मौ च
कुलिशे पुमान् । व्रीसौरभेयीदग्वाणदिग्वाग्भूष्णेषु भूम्नि च ॥' इति मेदिनी ।

पूरं विधुर्वर्धयितुं पयोधेः शङ्केऽयमेणाङ्कमणिं कियन्ति ।

पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगे सशोककोकीनयने कियन्ति ॥

अत्र चन्द्रेण कृतं समुद्रस्य वृंहणं सदेव तदा तेन कृतस्य चन्द्रकान्त-
द्रावणस्य कोकाङ्गनावाष्पसावणस्य च फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति सिद्धविषया
फलोत्प्रेक्षा ।

रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव बाहनानाम् ।

उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥

अत्रोत्तरायणस्याश्वपरिवर्तनमसदेव फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यसिद्धविषया
फलोत्प्रेक्षा । एता एवोत्प्रेक्षाः

‘मन्ये-शङ्के-ध्रुवं-प्रायो-नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥’

इत्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वेन परिगणितानां शब्दानां प्रयोगे वाच्याः । तेषाम-
प्रयोगे गम्योत्प्रेक्षा ।

अत्र चानामिषतेवेति विषयोत्प्रेक्षणपूर्वकं तस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमिति पूर्वस्माद्भेदः ।
एवं पूर्वत्र इच्छयेति गुणरूपो हेतुः, इह तु किरारूप इत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र
चोत्प्रेक्षाद्वयसत्त्वेऽपि हेतुत्प्रेक्षायाः प्राधान्यात्तत्त्वेनैव व्यपदेशो न तु स्वरूपोत्प्रे-
क्षात्वेन, तस्या अङ्गत्वात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ पूरमिति । अयं विधु-
श्चन्द्रः पयोधेः पूरं वर्धयितुमेणाङ्कमणिं चन्द्रकान्तं कियन्ति लोकोक्त्या अपरिमि-
तानि पयांसि दोग्धीति शङ्के । तथा प्रियैः पतिभिर्विप्रयोगे विप्रयोगे सति सशोकानां
कोकाङ्गनानां नयने कर्मभूते । कियन्ति पयांसि दोग्धीति शङ्के इत्यन्वयः । दुहे-
र्द्विकर्मकत्वादेणाङ्कमणिमिति द्वितीया । एवं नयने इत्यत्रापि । मध्यः किमित्यत्रै-
कस्य बद्धस्य फलत्वेन कुचधृतेरुत्प्रेक्षणमिह तु द्रावण-सावणयोर्द्वयोः फलत्वेन
पूर्ववर्धनस्य तदिति भेदः । वृंहणं वर्धनम् । तदा वर्धनकाले । तेन चन्द्रेण ॥
रथस्थितानामिति । रविः रथे स्थितानां नियुक्तानां पुरातनानां बाह-
नानामश्वानां परिवर्तनायेव तुरगोत्तमानामुत्पत्तिभूमावुत्तरस्यां दिशि प्रतस्थ
इत्यन्वयः । ‘प्रायोऽञ्जम्’ इत्यत्रैक्यस्य गुणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणमिह तु परि-
वर्तनक्रियाया इति भेदः । नन्वलंकारसर्वस्वकारादिभिरन्येषामपि जाल्यादि-
भेदानामुक्तत्वात्कुतस्ते न प्रदर्शिता इत्याशङ्काह—एता एवेति । उक्तभेदा
एवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षा इत्यनन्तरं चमत्कारविशेषप्रयोजिका इति शेषः । तथा च जा-
ल्यादिभेदानां चमत्कारिविशेषानाधायकत्वादप्रदर्शनमिति भावः ॥ इत्युत्प्रेक्षेति ।

टिप्प०—१ कश्चित् ‘यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते तदा चष्टे लोकः शशक
इति नो मां प्रति तथा । अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाम्नान्तरणीकटाक्षोलकापातत्रणकिण-
कलङ्काङ्किततनुम्’ इत्यादौ ‘मन्ये’शब्दप्रयोगे सत्यपि लक्ष्णोत्तरूपायाः संभावनाया
अप्रतीतेर्वितर्कमात्रम्, नापह्नवोत्प्रेक्षा ।

यथा,—

त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम् ॥ ३३-३४ ॥

अतिशयोक्त्यलंकारः १३

रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः ।

पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्भिरस्रन्ति शिताः शराः ॥ ३६ ॥

विषयस्य स्वशब्देनोल्लेखनं विनापि विषयिवाचकेनैव शब्देन ग्रहणं विषय-
निगरणं तत्पूर्वकं विषयस्य विषयिरूपतयाध्यवसानमाहार्यनिश्चयस्तस्मिन्सति
रूपकातिशयोक्तिः । यथा नीलोत्पल-शरशब्दाभ्यां लोचनयोः कटाक्षाणां च
ग्रहणपूर्वकं तद्रूपतयाध्यवसानम् ।

इत्यनेनोत्प्रेक्षाबोधकत्वेनेत्यर्थः ॥ त्वत्कीर्तिरिति । अत्रानुपात्तस्वर्गगमनविषया
स्वर्गज्ञाप्रेक्षातादात्म्योत्प्रेक्षा, विशेषणीभूतभ्रमणश्रान्तत्वरूपहेतुत्प्रेक्षा वा प्रतीयत
इति बोध्यम् ॥ ३३-३४ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामुत्प्रेक्षालंकारप्रकरणम् ॥ १२ ॥

अतिशयोक्तिं लक्षयति—रूपकातिशयोक्तिरिति । ग्रहणमुपस्थापनम् ॥
विषयिरूपतयेति । विषयिणो रूपस्य तस्य भावस्तत्ता तयेत्यर्थः । रूपं चा-
भेदताद्रूप्यान्यतरत् ॥ अस्मिन्सतीति । सप्तमीसमर्थात्तसिरित्यभिप्रायेण । एवं
चानुपात्तविषयधर्मिकाहार्यनिश्चयविषयीभूतं विषयभेदताद्रूप्यान्यतरद्रूपकातिश-
योक्तिरिति लक्षणं बोध्यम् । अत्र रूपकवारणाय—अनुपात्तेति । अयमेव च रूपकादस्यां
विशेषोऽतिशय इत्युच्यते । भ्रान्तिवारणाय—आहार्येति । उत्प्रेक्षावारणाय—
निश्चयेति ॥ नीलोत्पलेति । अत्र नीलोत्पलपदात्साध्यवसानलक्षणया शक्य-
लक्ष्योभयानुगतकान्तिविशेषादिपुरस्कारेणोपस्थिते कामिनीनयने शक्त्युपस्थितस्य
नीलोत्पलत्वविशिष्टस्याभेदसंसर्गेणान्वयः । शक्त्युपस्थितयोः कृतीष्टसाधनतयो-
रिव शक्तिलक्षणाभ्यामुपस्थितयोरप्येकपदार्थयोस्तात्पर्यवशेनान्वयाङ्गीकारे बाध-
काभावात् । एवं च नीलोत्पलाभिन्नकान्तिविशेषवद्वन्द्वदिति बोधादियमभेदातिश-
योक्तिरित्युच्यते । नचैवं सति रूपकादवैलक्षण्यमिति वाच्यम् । रूपके विषयि-
भेदव्याप्यस्य विषयतावच्छेदकस्य भानेन वैलक्षण्यस्य स्फुटत्वात् । यदा त्वभेदभाने

टिप्पण—१ 'विषयिणा विषयस्य निगरणमतिशयस्तस्योक्तिरतिशयोक्तिः' इति
रसगङ्गाधरः । दण्डी तु—'विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी । असावतिशयोक्तिः
स्यादलंकारोत्तमा यथा ॥' इत्याह । मम्मटश्च—'निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत् यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ कार्यकारणयोश्चैव पौर्वापर्यविपर्ययः । विवे-
याऽतिशयोक्तिः सा' इति भिन्नस्वरूपां चतुर्विधमतिशयोक्तिमाह । वामनस्तु—'संभाव्य-
धर्मतदुक्तर्पकल्पनाऽतिशयोक्तिः' इति वर्णयति । अवीचीनास्तु प्रायः सर्वेऽपि काव्यप्रकाश-
कृतां सरणिमनुसरन्ति ।

यथा वा,—

वापी कापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्मा

सोपानालीमधिगतवती काञ्चनीमैन्द्रनीली ।

अग्रे शैलौ सुकृतिसुगमौ चन्दनच्छन्नदेशौ

तत्रत्यानां सुलभममृतं संनिधानात्सुधांशोः ॥

अत्र वाण्यादिशब्दैर्नाभिप्रभृतयो निजीर्णाः । अत्रातिशयोक्तौ रूपकविशेषं रूपके दर्शितानां विधानामिहापि संभवोऽस्तीत्यतिदेशेन प्रदर्शनार्थम् । सेनाप्राप्यभेदातिशयोक्तिस्तद्रूप्यातिशयोक्तिरिति द्वैविध्यं दृष्टव्यम् । तत्राप्याधिक्यन्यूनताविभागश्चेति सर्वमनुसंधेयम् ॥

न तात्पर्यं किंतु भेदमाने तदा कान्तिविशेषादिरूपताद्रूप्यस्यैव बोधात्ताद्रूप्यातिशयोक्तिर्वक्ष्यतीति बोध्यम् ॥ वापीति । मध्यभागमारभ्य सुखपर्यन्तं नायिकाङ्गवर्णनमिदम् । गगने सूक्ष्मतया तद्वहुर्लक्ष्ये मध्ये काप्यनिर्वचनीयशोभा वापी तद्वद्गभीरा नाभिः स्फुरति शोभते । तत्परं तदूर्ध्वभागे ऐन्द्रनीली इन्द्रनीलवटिता सूक्ष्मपद्मा सरणिस्तद्वच्छायामा रोमावलिः स्फुरतीत्यनुषज्यते । किंभूता ? काञ्चननिर्मितां सोपानपङ्क्तिं तत्सदृशीं त्रिवलीमधिगतवती प्राप्तवती ॥ तथा अग्रे तदूर्ध्वदेशे शैलौ तद्वत्तुङ्गविशालौ कुचौ स्फुरत इति विभक्तिविपरिणामेन संबध्यते । कीदृशौ ? सुकृतिनां पुण्यकृतां सुगमौ सुलभगमनौ सुलभौ च । पुनः कीदृशौ ? चन्दनतरुभिः चन्दनपङ्केन चाच्छन्नो व्याप्तो देशो ययोस्तथाभूतौ । तत्रत्यानां तदाश्लिष्टानां च सुधांशोस्तद्वदाह्लादकस्य मुखस्य संनिधानादमृतं तद्वदास्त्रयमधरमाभुर्यं सुलभमित्यन्वयः । विधानां भेदानाम् । इतीत्यस्य प्रदर्शनार्थमित्यनेनान्वयः । अतिदेशेनेति । सादृश्येनेत्यर्थः । मुख्यरूपकभेदस्यातिशयोक्तावभावाद्रूपकपदं रूपकसादृश्यपरम् । 'षण्मासमभिहोत्रं जुह्वति' इत्यत्राभिहोत्रपदवद्धर्मातिदेशकमित्याशयः । आधिक्यन्यूनतेत्यत्रानुभयोक्तैरुक्तोदाहरणेषु प्रसिद्धतरत्वादनुपादानं बोध्यम् । यत्तत्र कैश्चिदुक्तं विषयिवाचकपदस्य विषये साध्यवसानलक्षणायाः शक्यतावच्छेदकमात्रप्रकारकलक्ष्यविशेष्यकबोधकत्वं कार्यतावच्छेदकम् । एवं च निगरणे सर्वत्र विषयतावच्छेदकधर्मरूपेणैव विषयस्य भानं न विषयमिन्नत्वेनेति स्थितेऽभेदातिशयोक्तिस्तद्रूप्यातिशयोक्तिरिति द्वैविध्यमयुक्तमिति, तत्रौढिविलसितम् । शक्यतावच्छेदकस्य लक्ष्ये पूर्वमप्रतीतत्वेन तद्विशिष्टतया लक्षणाया असंभवात्, यद्धर्मविशिष्टे शक्यसंबन्धग्रहस्तद्धर्मप्रकारकलक्ष्योपस्थितेः समानप्रकारकशाब्दबोधे हेतुत्वाल्लक्षणाऽपरिहार्या, अनुपपत्तिस्तदवस्थत्वाच्च । एवमपि तात्पर्यवशात्तादृशबोधाङ्गीकारे तद्वशादेव शक्याभेदप्रकारकबोधेऽपि बाधकामात्रान्मात्रपदेन विषयतावच्छेदकस्यैव व्यावर्तनादिति

यथा वा (विद्ध. मं.),—

सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां

किरिडयोत्स्नामच्छां लवलिफलपाकप्रणयिनीम् ।

उपप्राकाराग्रं ग्रहिणु नयने तर्कय मना-

गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥

इत्यत्र 'कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरण' इत्युक्त्या प्रसिद्धचन्द्राक्षेदस्तत् उत्कर्षश्च गर्भितः । एवमन्यत्राप्युहनीयम् ॥ ३६ ॥

दिक् ॥ सुधाबद्धेति । विद्धशालभञ्जिकाख्यायां नाटिकायां स्फटिकप्राकारशि-
खरगतां मृगाङ्गावलीमालोकयतो राज्ञो विदूषकं प्रत्युक्तिरियम् । उपप्राकाराग्रं प्राका-
राग्रसमीपे नयने ग्रहिणु प्रेरय । मनाक् ईषत्तर्कय । अनाकाशे अनन्तरिक्षे कोऽयं
शीतकिरणश्चन्द्र इति मुखे चन्द्रगताङ्गादकारित्वरूपताद्गुण्याध्यवसानम् । कीदृशः ?
गलितश्च्युतो हरिणो यस्मात्तथाभूतस्तेन निष्कलङ्कतयोत्कर्षाभिव्यक्तिः । पुनः
कीदृक् ? सुधायां बद्धो ग्रासस्तदभिलाषो यैस्तेरुपवनसंबन्धिभिश्चकोरैरनुसृतां लव-
ल्याः फलपाकस्य प्रणयिनीं सदृशीमच्छां खच्छां ज्योत्स्नां तत्त्वेनाध्यवसितां कान्ति-
प्रभां किरिन् । प्रसारयन्त्यित्यर्थः । लवली लताविशेषः, 'हरफारेवडी' इति भाषायां
प्रसिद्धः । 'प्राकारो वरणः सालः' इत्यमरः । 'समाबद्धग्रासैः' इति क्वचित्पाठस्तत्रा-
प्युक्त एवार्थः । 'नवलवलि' इति पाठे नवश्वासौ लवलिप्राक्श्वेत्यन्वयो बोध्यः । नन्वि-
हाभेदविवक्षैव किं न स्यादत आह—अत्रेति । कोऽयमित्यनेनानिर्ज्ञातत्व-
प्रकाशनात्प्रसिद्धस्य निर्ज्ञातत्वात्तद्वैलक्षण्यावगतिरिति भावः ॥ गर्भितो गलितेत्या-
दिविशेषणव्यङ्ग्यत्वेनाभिप्रेतः ॥ अन्यत्रापीति । 'अनुच्छिद्यो देवैरपरिदलितो
राहुदशनैः कलङ्केनाच्छिद्यो न खलु परिभूतो दिनकृता । कुहूभिर्नो लिप्तो न च
युवतिवक्त्रेण विजितः कलानाथः कोऽयं कनकलतिकायामुदयते ॥' इत्यादावि-
त्यर्थः । अथवाऽन्यत्रापि न्यूनतायामपीत्यर्थः । 'कोऽयं भूमिगतश्चन्द्र' इत्यादाव-
दिव्यत्वरूपन्यूनताप्रकाशनमूहनीयमिति भावः । ननूक्तोदाहरणेष्वयमिति विषय-
स्योपादानात् कथमतिशयोक्तिरिति चेत्, अत्राहुः—इदन्त्वस्य विषयिविशेषणत्वेन
विवक्षायामतिशयोक्तिरेव, यदा तु विषयविशेषणत्वविवक्षा तदा रूपकमिति व्यवस्था ।
अत एव प्रकाशकृता दशमे रूपकातिशयोक्त्यादिसंदेहसंकरे 'नयनानन्ददायी-

टिप्पण—१ अत्र स्वदयितामुखे हिमांशुमध्यास्य राज्ञो विदूषकं प्रति वचनम् । सा
चेयं श्लोकपूर्वार्थेऽभिधीयमानतुल्यविशेषणा; उत्तरार्थे पुनराकाशातिरिक्तप्रदेशे कोऽयं
त्यक्तलान्छनः शीतलकिरणः इति तुल्यविशेषणा समासोक्तिरेवानन्योक्तिः । एकस्यैव
चाध्यासादिति केचित् प्रचक्षते ।

पाठा०—१ 'समाबद्ध'. २ 'नवलवलिपाकप्रणयिनीम्'.

यद्यपहुतिगर्भत्वं सैव सापहवा मता ।

त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन्भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ ॥ ३७ ॥

अत्र 'त्वत्सूक्तिमाधुर्यमेवामृतम्' इत्यतिशयोक्तिश्चन्द्रमण्डलस्थममृतं न भवतीत्यपहुतिगर्भा ॥

यथा वा,—

मुक्ताविद्रुममन्तरा मधुरसः पुष्पं परं धूर्वहं

प्रालेयद्युतिमण्डले खलु तयोरेकासिका नार्णवे ।

तच्चोदञ्चति शङ्खमूर्ध्नि न पुनः पूर्वाचलाभ्यन्तरे

तानीमानि विकल्पयन्ति त इमे येषां न सा दृक्पथे ॥

अत्राधरस एव मधुरस इत्याद्यतिशयोक्तिः पुष्परसो मधुरसो न भवतीत्यपहुतिगर्भा । अलंकारसर्वस्वकृता तु स्वरूपोत्प्रेक्षायां सापहवत्वमुदाहृतम्—

गतासु तीरं तिमिघट्टनेन ससंभ्रमं पौरविलासिनीषु ।

यत्रोल्लसत्केनतच्छलेन मुक्ताट्टहासेव विभाति शिप्रा ॥' इति ।

ततस्त्वियानत्र भेदः । एतत्तु शुद्धापहुतिगर्भम् । यत्र केनतत्त्वमपहुतं

न्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति' इत्युदाहृतमिति ॥ ३६ ॥ एनां विभजते—यद्यपहुतीति । अपहुतिगर्भत्वं पर्यस्तापहुतिगर्भत्वम् । सैव रूपकातिशयोक्तिरेव । तथा च सापहवत्वनिरपहवत्वभेदेन द्विविधाऽतिशयोक्तिरिति भावः ॥ मुक्तेति । तान्यनुभवैकवेद्यानीमानि वस्तूनि त इमे जनाः विकल्पयन्ति सदसद्वेति विकल्पविषयाणि कुर्वन्ति येषां जनानां सा प्रकान्ता सुन्दरी दृक्पथे लोचनमार्गे नास्तीत्यन्वयः । तादृशसुन्दरीदर्शनशालिनस्तु न विकल्पयन्तीति भावः । तानि कानि वस्तूनि तत्राह—मुक्ता मौक्तिकं विद्रुमं प्रवालं चान्तरा अनयोर्मध्ये मधुरसः । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (२।३।४) इति द्वितीया । पुष्पं परं केवलं धूर्वहं भारवाहकं न तु मधुरसयुक्तम् । तयोः मुक्ता-विद्रुमयोः खलु निश्चितं प्रालेयद्युतिमण्डले चन्द्रमण्डले एकासिका एकस्मिन्नासिका अवस्थितिः । ऐकाधिकरण्यमित्यर्थः । न त्वर्णवे ससुद्रे । तच्च चन्द्रमण्डलं च शङ्खस्य मूर्ध्नि मस्तके उदञ्चत्युदयं प्राप्नोति, न पुनः पूर्वाचलस्योदयगिरेरभ्यन्तरे उदञ्चति । अत्र 'मुक्ताविद्रुममधुरसप्रालेयद्युतिमण्डलशङ्ख'शब्दैः क्रमेण दन्ताधरतन्माधुर्यमुखकण्ठा निगीर्णाः । पूर्वोदाहरणे भ्रान्तत्वोक्त्या स्पष्टोऽपहवः । इह तु 'परं धूर्वहम्' इत्युक्त्या गूढ इति भेदः । 'प्रालेयं मिहिका च' इत्यमरः । गतास्विति । पुरे भवाः पौर्यस्तासु विलासिनीषु तिमीनां मत्स्यानां संघट्टनेन ससंभ्रमं सभयं तीरं प्रति गतासु सतीषु यत्र मग्न्यां शिप्रा नदी उल्लसन्तीनां केनततीनां छलेन मुक्ताः कृतोऽट्टहास उदत्तहासं यथा तथाभूतेव विभातीत्यन्वयः ॥ इतीति । इत्यत्रेत्यर्थः । 'इन्दुमण्डलादौ'

तत्रैवाद्वाहासत्वोत्प्रेक्षणात्, इह तु पर्यस्तापहुतिगर्भत्वमिन्दुमण्डलादावपहुत-
स्यामृतादेः सूक्त्यादिषु निवेशनात् । इदं च पर्यस्तापहुतिगर्भत्वमुत्प्रेक्षायामपि
संभवति ।

तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायां यथा (नै. ७।३९)—

जानेऽतिरागादिदमेव बिम्बं बिम्बस्य च व्यक्तमितोऽधरत्वम् ।

द्वयोर्विशेषावगमाक्षमाणां नास्ति भ्रमोऽभूदनयोर्जनानाम् ॥

अत्र प्रसिद्धबिम्बफले बिम्बतामपहुत्यातिरागेण निमित्तेन दमयन्त्यधरे तदु-
त्प्रेक्षा पर्यस्तापहुतिगर्भा । हेतूत्प्रेक्षायां तद्गर्भत्वं प्राग्लिखिते हेतूत्प्रेक्षादाहरण
एव दृश्यते । तत्र चान्धकारेण्वान्ध्यहेतुत्वमपहुत्यान्यत्र तन्निवेशितम् ।

फलोत्प्रेक्षायां यथा—

रवितप्तो गजः पद्मांस्तद्गृह्यान्वाधितुं ध्रुवम् ।

सरो विशति न स्नातुं गजस्नानं हि निष्फलम् ॥

अत्र गजस्य सरःप्रवेशं प्रति फले स्नाने फलत्वमपहुत्य पैद्मबाधने तन्नि-
वेशितम् । अलमनया प्रसक्तानुप्रसक्त्या; प्रकृतमनुसरामः ॥ ३७ ॥

भेदकातिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्यत्वंवर्णनम् ।

अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्वैर्यं महीपतेः ॥ ३८ ॥

अत्र लोकप्रसिद्धगाम्भीर्याद्यभेदेऽपि भेदो वर्णितः ।

इत्यादिपदात् पुरुषरसादिपरिग्रहः ॥ सूक्त्यादिष्विति । सूक्तिमाधुर्या-
दिष्वित्यर्थः । आदिना अधरमाधुर्यपरिग्रहः । निवेशनात् अभेदाध्यवसानात् ॥
जाने इति । दमयन्तीं वर्णयतो नलस्योक्तिः । अतिशयिताद्वागालौहित्यादिदम-
धरस्वरूपमेव बिम्बमिति जाने, नतु बिम्बफलमित्येवकारार्थः । बिम्बस्य बिम्ब-
फलस्यातोऽस्मादोष्ठादधरत्वं निकृष्टत्वं व्यक्तं स्फुटम् । कथं तर्हि विपरीता
लोके प्रसिद्धिस्तत्राह—द्वयोरनयोर्विशेषस्य तारतम्यस्यावगमे बोधेऽक्षमाणमसम-
र्थानां जनानां नास्ति भ्रमो विपर्यासोऽभूदिति ॥ अन्यत्रेति । सूर्यकर्तृके नेत्रा-
परपर्यायगोनयन इत्यर्थः । निवेशितम् उत्प्रेक्षितम् ॥ रवीति । रविणा संतप्तो
गजस्वस्य रवेर्गृह्यान्पक्ष्यान् । बन्धूनिति यावत् । ध्रुवं प्रायो बाधितुं सरः प्रविशति,
नतु स्नातुं स्नानार्थम् । हि यस्माद्गजस्य स्नानं निष्फलं निष्प्रयोजनमित्यन्वयः ॥
प्रसक्तानुप्रसक्त्येति । अतिशयोक्तेः सापहवत्वकथनप्रसङ्गादलंकारसर्वस्व-
कृदुक्ते स्वरूपोत्प्रेक्षायाः शुद्धापहुतिगर्भत्वं दर्शितम्; तदनुप्रसक्त्या च त्रिविधा-
स्वयुत्प्रेक्षासु पर्यस्तापहुतिगर्भत्वमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ भेदकेति । तस्यैव तज्जाती-
यस्यैवान्यत्ववर्णनं तज्जातीयभिन्नत्वेन वर्णनं तच्चाहार्यं बोध्यम् । एवमग्रेऽपि ।
तेन भ्रान्तौ नातिव्याप्तिः । इदं च लोकोत्तरत्वप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ अन्यदेवेति ।
अस्य महीपतेर्गाम्भीर्यं अन्यदेव । प्रसिद्धगाम्भीर्यभिन्नमेवेत्यर्थः । अन्येयमिति ।

पाठा०—१ 'पक्षिबाधने'. २ 'अतिशयोक्तिः स्यात्तस्यै'. ३ 'कल्पनम्'. ४ 'च
भूपतेः'.

यथा वा,—

अन्येयं रूपसंपात्तिरन्या वैदग्ध्यघोरणी ।

नैषा नलिनपत्राक्षी सृष्टिः साधारणी विधेः ॥ ३८ ॥

संबन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम् ।

सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम् ॥ ३९ ॥

यथा वा,—

कतिपयदिवसैः क्षयं प्रयायात्कनकगिरिः कृतवासरावसानः ।

इति मुदमुपयाति चक्रवाकी वितरणशालिनि वीररुद्रदेवे ॥

अत्र चक्रवाक्याः सूर्यास्तमयकारकमहामेरुक्षयसंभावनाप्रयुक्तसंतोषासंबन्धेऽपि तत्संबन्धो वर्णितः ॥ ३९ ॥

योगेऽप्ययोगोऽसंबन्धातिशयोक्तिरित्येते ।

त्वयि दातरि राजेन्द्र ! खर्दुमान्नाद्रियामहे ॥ ४० ॥

अत्र खर्दुमेष्वादरसंबन्धेऽपि तदसंबन्धो वर्णित इत्यसंबन्धातिशयोक्तिः ।

रूपं सौंदर्यं, वैदग्ध्यं चाद्युयं, घोरणी परिपाटी । एषा नलिनपत्राक्षी विधेः साधारणी सृष्टिर्नैवेत्यन्वयः । अत्रोत्तरार्धे नञ्भङ्गाऽन्यत्ववर्णनं विशेषः ॥ ३८ ॥ **संबन्धेति** । अयोगेऽसंबन्धे योगकल्पनं संबन्धवर्णनम् । संबन्धश्चाभेदभिन्नत्वे सत्यन्यत्वाद्यनिरूपितो ग्राह्यः । तेन रूपकातिशयोक्त्यादिप्रभेदेषु नातिव्याप्तिः ॥ **सौधेति** । 'सौधोऽस्त्री राजसदनम्' इत्यमरः । नन्वनैव 'स्पृशन्तीवेन्दुमण्डलम्' इति 'इव' पदप्रयोगे उत्प्रेक्षाप्रतीतेस्तदप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षात्वमुचितम् । इवादिसत्त्वे या वाच्योत्प्रेक्षा सैवेवाद्यभावे गम्योत्प्रेक्षेति नियमात् । अन्यथा 'त्वत्कीर्तिभ्रमणश्रान्ता' इत्यादिपूर्वोदाहृते पद्येऽपि गम्योत्प्रेक्षान स्याद्विशेषाभावादिति चेत्,—मैवम् ; उपदर्शितनियमस्यालंकारान्तराविषय एवाभ्युपगमात् । अन्यथा 'नूनं मुखं चन्द्र' इत्यादौ नूनमित्यप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षापत्तेः । एवं च प्रकृतेऽसंबन्धे संबन्धवर्णनरूपातिशयोक्त्यलंकारविषये न गम्योत्प्रेक्षावसरः । 'त्वत्कीर्तिः' इत्युदाहरणे तु भ्रमणश्रान्तत्वरूपहेत्वशे गम्योत्प्रेक्षाभिप्रेता, ननु स्वर्गज्ञाप्रवेक्षांश इति सर्वमवदातम् ॥ असंदिग्धमुदाहरणान्तरमाह—
यथा वेति । कतिपयेति । वीररुद्रदेवाख्ये नृपे वितरणशालिनि दानशालिनि सति चक्रवाकी इति मुदं संतोषमुपयाति प्राप्नोति । इति किम् ? कृतं वासरस्यावसानं नाशो येन स कनकगिरिः सुमेरुः कतिपयैरल्पैर्दिवसैः क्षयं प्रयायादिति । संभावनायां लिङ् ॥ ३९ ॥ **योगेऽपीति** । योगे सत्यप्ययोगवर्णनमित्यर्थः । स्वर्गस्था दृमाः कल्पवृक्षादयः । खर्दुमेष्विति विषयसप्तमी । खर्दुमविषये य आदरस्तस्य संबन्धेऽप्यर्थादर्थेषु । यद्वा,—अर्थेषु खर्दुमविषयादरसंबन्धा-

यथा वा,—

अनयोरनवद्याङ्गि ! स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्त्व बाहुलतान्तरे ॥ ४० ॥

अक्रमातिशयोक्तिः स्वात्सहत्वे हेतुकार्ययोः ।

आलिङ्गन्ति समं देव ! ज्यां शराश्च पराश्च ते ॥ ४१ ॥

अत्र मौर्व्या यदा शरसंधानं कृतं तदानीमेव शत्रवः क्षितौ पतन्तीति हेतुकार्ययोः सहत्वं वर्णितम् ।

यथा वा,—

मुञ्चति मुञ्चति कोशं भजति च भजति प्रकम्पमरिवर्गः ।

हंमीरवीरखड्गे त्यजति त्यजति क्षमामाशु ॥

अत्र खड्गस्य कोशत्यागादिकाल एव रिपूणां धनगृहत्यागादि वर्णितम् ॥ ४१

चंपलातिशयोक्तिस्तु कार्ये हेतुप्रसक्तिजे ।

यास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयोऽभवदूर्मिका ॥ ४२ ॥

अत्र नायकप्रवासप्रसक्तिमात्रेण योषितोऽतिकार्यं कार्यमुखेन दर्शितम् ।

यथा वा,—

आदातुं सकृदक्षितेऽपि कुसुमे हस्ताग्रमालोहितं

लाक्षारजनवार्तयापि सहसा रक्तं तलं पादयोः ।

भावप्रतीतौ तत्समानवित्तिवेद्यतया स्वर्द्धमेवत्यादरविषयत्वाभावावगमाद्यथाश्रुत-
मेव साधु ॥ अनयोरिति । अनवद्यानि निर्दुष्टान्यङ्गानि यस्यास्तथाभूते
इति संबोधनम् । जृम्भमाणयोर्वर्धमानयोरनयोः स्तनयोस्त्व बाहुलतयोरन्तरे
मध्ये पर्याप्तोऽवकाशो नास्तीत्यन्वयः । अत्र बाहु-लतयोरन्तरे स्तनपर्याप्तावका-
शसंबन्धेऽपि तदसंबन्ध उक्तः ॥ ४० ॥ अक्रमेति । क्रमः पौर्वापर्यं, तदभा-
वोऽक्रमस्तद्रूपस्यातिशयोक्तिरित्यर्थः । सहत्वे समकालत्वे । आलिङ्गन्ति समं
युगपज्यां मौर्वीं पृथ्वीं च । पराः शत्रवः ॥ मुञ्चतीति । हंमीरसंज्ञकस्य
वीरस्य खड्गे कोशं पिधानं मुञ्चति सति असीणां वर्गः समूहोऽपि कोशं भाण्डां
मुञ्चति, तथा खड्गे प्रकम्पमुल्लासनं भजति सति स प्रकृष्टं कम्पं भजति ।
एवं खड्गे क्षमां क्षान्तिं त्यजति सति सोऽपि क्षमां पृथ्वीं त्यजतीत्यर्थः ।
'कोशोऽस्त्री कुञ्जले खड्गपिधानेऽर्थौषदिव्ययोः' इत्यमरः । अत्र शतप्रत्ययभक्त्या
यौगपद्यवर्णनं विशेषः ॥ धनगृहेति । धनसंबन्धिगृहेत्यर्थः ॥ ४१ ॥
चंपलेति । हेतोः प्रसक्तिर्ज्ञानं तज्जन्ये कार्ये सतीत्यर्थः । यास्यामीति उदित उक्ते ।
प्रियेणेति शेषः । तन्व्या ऊर्मिका अङ्गुलीयकं वलयः कङ्कणमभवदित्यर्थः । 'ऊर्मिका
त्वङ्गुलीये स्याद्वस्त्रभङ्गतरङ्गयोः' इति विश्वः ॥ कार्यमुखेनेति । अङ्गुलीयकस्य
कङ्कणपदप्राप्तिरूपकार्यवर्णनद्वारेणेत्यर्थः ॥ आदातुमिति । सहजसौकुमार्यवत्या

अङ्गानामनुलेपनस्मरणमप्यत्यन्तखेदावहं

हन्ताऽधीरदृशः किमन्यदलंकामोदोऽपि भारायते ॥

यथा वा,—

यामि न यामीति धवे वदति पुरस्तात्क्षणेन तन्वङ्ग्याः ।

गलितानि पुरो वलयान्यपराणि तथैव दलितानि ॥ ४२ ॥

अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमे ।

अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा ॥ ४३ ॥

(अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्यं हेतुप्रसक्तिज्ञे ।

यास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयोऽभवदूर्मिका ॥)

यथा वा,—

कवीन्द्राणामासन्प्रथमतरमेवाङ्गणभुव-

श्चलद्भङ्गासङ्गाकुलकरिमदामोदमधुराः ।

विरहदशायां तदतिशयवर्णनमिदम् । 'हन्त' इति खेदे । आदातुं ग्रहीतुं सङ्क-
देकवारमपि कुसुमे ईक्षिते सत्यधीरदृशो हस्ताग्रमालोहितं, भवतीति शेषः । अपिना
किमु गृहीते इति गम्यते । लक्षया यद्रञ्जनं तद्वार्तयापि सहसाकस्मात्पा-
दयोस्तलं रक्तं भवति, किमु रञ्जनेनेति पूर्ववत् । एवमङ्गानां चन्दनादिना यद्-
नुलेपनं तस्मरणमप्यत्यन्तखेदकरं किमुताल्लेपनम् । किमन्यद्वाच्यमिति शेषः ।
अलंकानामगुरुधूपाद्यामोदोऽपि भारायते । भार इवाचरतीत्यर्थः । कर्तारि
क्यङ् । अत्रादानादिरूपहेतुप्रसक्तिमात्रेण हस्ताग्रलौहिल्यादिरूपकार्योत्पत्तेः साक्षा-
देव वर्णनं नतु कार्यमुखेनेति पूर्वस्माद्भेदः । हेतुकार्ययोरिव हेतुप्रसक्तकार्ययोरपि
समकालत्वं संभवतीति सूचयितुमुदाहरणान्तरमाह—यामीति । धवे दयिते
यामि न यामीति वदति सति तत्क्षणेन तत्कालमेव तन्वङ्ग्याः पुरोवलयान्य-
ग्रिमकङ्कणानि पुरः प्रथमं गलितानि । अपराण्यपि तथैव तत्कालमेव दलितानि
भग्नानीत्यन्वयः । 'पुरोऽग्रे प्रथमे च स्यात्' इति विश्वः । अत्र वदति गलि-
तानीति शतृप्रत्ययेन समकालतावगतिः ॥ ४२ ॥ अत्यन्तेति । अत्र हेतु-
कार्ययोरित्यनुवर्तते । 'तत्पौर्वापर्यं—' इति क्वचित्पाठः साधुरेव । व्यतिक्रमो-
ऽत्र वैपरीत्यम् । अग्रे प्रथमम् । अनुनीता समाहिता ॥ कवीन्द्राणामिति ।
कविश्रेष्ठानामङ्गणसंबन्धिन्यो भूमयः प्रथमतरमेव प्रथममेव चलतां चपलानां
भृङ्गाणां भ्रमराणामासङ्गेनाकुलानां करिणां मदजलस्यामोदेन परिमलेन मधुरा
रमणीया आसन्नभवन् । पश्चादनन्तरं तेषां कवीनामुपरि रुद्रसंज्ञकस्य नृपतेरनी-
दयमानाः कटाक्षाः पतिताः । कीदृशाः ? क्षीरमुदकं यस्य तथाभूतस्य क्षीराणि-
वस्य प्रसरन्तीनामुखीचीनां वृहत्तरङ्गाणां सहचराः । तत्सदृशा इत्यर्थः । उदक-
स्योदः संज्ञायाम्' (६।३।५७) इत्युदादेशः । अत्र यथोक्तकटाक्षरूपकार्यमुखेन

टिप्पण—१ श्लोकोऽयं क्वचित् लभ्यते, क्वचित्तु ४२ तमश्लोकस्थाने लभ्यते;
एवं चपलातिशयोक्तिसमलक्षणमिदं पद्यमतोऽत्र कोष्ठके निवेशितम् ।

अमी पश्चात्तेषामुपरि पतितां रुद्रनृपतेः

कटाक्षाः क्षीरोदप्रसरदुरुवीचीसहचराः ॥

एतास्तिष्ठोऽप्यतिशयोक्तयः कार्यशैथिल्यप्रत्यायनार्थाः ॥ ४३ ॥

तुल्ययोगितालंकारः १४

वर्णानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता ।

संकुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च ॥ ४४ ॥

नृपतिप्रसादरूपहेतुकथनं पूर्वस्माद्विशेषः । एता अव्यवहितोक्ताः ॥ अथोक्तेषु प्रभेदेष्वनुगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् कथमतिशयोक्तिपदप्रयोग इति चेदत्राहुः— तावत्प्रभेदान्यतमत्वमेव सर्वानुगतमतिशयोक्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च सामान्यलक्षणमिति । नव्यास्तु—निगीर्याध्यवसानमेवातिशयोक्तिः, अभेदान्तरं त्वनुगतरूपाभावादलंकारान्तरमेव । न चान्यत्वादिप्रभेदेष्वन्यत्वादिभिरभेदादीनां निगरणं संभवतीति वाच्यम् । अन्यत्वादिभिरभिन्नवस्तुप्रतीतेरेव चमत्कारित्वेनानुभवसिद्धतयान्यत्वादिभिरभेदप्रतीत्यङ्गीकारेऽनुभवासङ्गतेः । अन्यतमत्वं तु नालंकारविभाजकोपाधितो भजते चमत्काराप्रयोजकत्वादिति वदन्ति । वस्तुतस्तु रूपकभिन्नत्वे सति चमत्कृतिजनकाहार्यारोपनिश्चयविषयत्वमेवातिशयोक्तिसामान्यलक्षणम् । रूपकवारणाय—सत्यन्तम् । भ्रान्तिवारणाय—आहार्येति । उत्प्रेक्षानिरासाय—निश्चयेति । रूपकातिशयोक्तावभेदस्य द्वितीयप्रभेदेऽन्यत्वस्य, तृतीये संबन्धस्य, चतुर्थे असंबन्धस्य, पञ्चमे सहत्वस्य, षष्ठे हेतुप्रसक्तिजन्यत्वस्य, सप्तमे पूर्वापरत्वयोश्च तथा विरोधारोपविषयत्वसत्त्वात्सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । न चैवंविधारोपस्य रूपकस्वभावोक्तिभिन्नेषु प्रायशः सर्वालंकारेषु सत्त्वादतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । अलंकारान्तराणां चमत्कारे प्रधानतया तदङ्गत्वेनावस्थिताया अतिशयोक्तेरप्राधान्येन व्यपदेशानर्हत्वात् । 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायात् । अलंकारान्तराणामेव प्रधानत्वेन व्यपदेशार्हत्वात् । अत एव काव्यप्रकाशकृता विशेषालंकारप्रसङ्गेऽभिहितं 'सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते । तां विना प्रायेणालंकारत्वाभावात्' । अत एवोक्तम्—'सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरन्यार्थो विभाव्यते । यन्नोऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥' इति । दण्डिनाप्युक्तम् (काव्यादर्शे २।२२०)—'अलंकारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् । वागीशसहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥' इति ॥ ४३ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामतिशयोक्त्यलंकारप्रकरणम् ॥ १३ ॥

तुल्ययोगितां लक्षयति—वर्णानामिति । वर्ण्यत्वेन प्रस्तुतानामित्यर्थः । इतरेषामप्रस्तुतानाम् । एतच्चोभयमपि सावधारणम् । वर्णानामेव इतरेषामेव वेत्यर्थः । बहुवचनमनेकार्थम् । द्वयोर्धर्मैक्यस्यापि संग्राह्यत्वात्, धर्मैक्यं धर्मस्य ऐक्यमेकत्वम् । एको धर्म इति यावत् । स च चमत्कारकारी बोध्यः । एवं चानेकप्रस्तुतमात्रसंबद्धैकचमत्कारिधर्मानेकाप्रस्तुतमात्रसंबद्धैकधर्मान्यतरत्वं लक्षणं

त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते ।

मालतीशशभृच्छेखाकदलीनां कठोरता ॥ ४५ ॥

प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा गुणक्रियारूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता । संकु-
चन्तीति प्रस्तुततुल्ययोगिताया उदाहरणम् । तत्र प्रस्तुतचन्द्रोदयकार्यतया
वर्णनीयानां सरोजानां प्रकाशभीरुस्त्रैरिणीवदनानां च संकीचरूपैकक्रिया-
न्वयो इक्षितः । उत्तरश्लोके नायिकासौकुमार्यवर्णने प्रस्तुतेऽप्रस्तुतानां माल-
त्यादीनां कठोरतारूपैकगुणान्वयः ।

बोध्यम् । 'मुखं विकसितस्मितम्' इत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय—अनेकेति । अत्र च
मुखे प्रेक्षितादिरूपानेकवर्ण्यसंबन्धो नैको धर्म इति तन्निरासः । दीपकवारणाय—
मात्रेति । प्रस्तुताप्रस्तुतप्रभेदसाधारण्यायान्यतरत्वनिवेशः ॥ त्वदङ्गेति । प्रियां
प्रति दयितोक्तिः । तवाङ्गस्य मार्दवे सौकुमार्ये दृष्टे सति कस्य चित्ते मालत्या-
दीनां कठोरता न भासते । अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः । शशं बिभर्तति शशभृच्छ-
स्तस्य छेखा कला ॥ गुणक्रियारूपेति । एतच्च तथाविधधर्मस्य प्रायशो गुण
क्रियारूपत्वमित्यभिप्रेत्योक्तम्, न तु लक्षणे तेन रूपेण धर्मस्य निवेशः । गौरवा-
त्प्रयोजनाभावाच्च । यत्तु कैश्चिदेतद्वन्धदूषणलालसैः 'धर्मस्य गुणक्रियारूपत्वेन लक्षणे
निवेशः' इत्याशयमारोप्याभिहितं, तदेतदापाततः 'शासति त्वयि हे राजन्नखण्डा-
वनिमण्डलम् । न मनागपि निश्चिन्ते मण्डले शत्रुमित्रयोः ॥' इत्यत्राभावरूप-
धर्मस्यैवान्वयादिति । तदिदमापाततोऽपि न मनोरमम् ; तथा हि—'शासति'
इति त्वदुदाहृतपथे निश्चिन्ते इति निश्चिन्तत्वभेदः शत्रुमित्रमण्डलधर्मतयोपातः,
स च गुणस्वरूप एव । चिन्ताभाववद्भेदस्य चिन्तानतिरिक्तत्वात् । अन्यथा
चिन्ताभावाभावस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तेः । अथ तत्रापि वैपरीत्यादिष्टापत्तिमालम्बसे,
भवत्वेव तुष्यतु भवान् । एवमप्यभावस्य कथं गुणबहिर्भावः ? जातिक्रियासु
द्रव्यातिरिक्तस्यैव 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्ति'रिति वदद्भिर्वैयाकरणैस्तदनुसारिभि-
श्चालंकारिकैर्गुणत्वाङ्गीकारात् । अत एव जातिगुणयोर्विरोधे प्रकाशकृद्भिर्दाहृतं
'मिरयोऽप्यनुव्रतियुजः' इति । तथा विद्यानाथेनापि—'अमदः सार्वभौमोऽपी'ति
वस्तुतस्तु लक्षणेन तेन रूपेण धर्मस्य निवेशोऽभिप्रेत इत्यावेदितमतो न काप्य-
नुपपत्तिरिति । स्त्रैरिणी स्वेन ईरितुं शीलमस्यास्तादृशी । व्यभिचारिणीति यावत् ।
'स्वादीरेरिणोः' (वा० ३६०६) इति वृद्धिः । 'स्त्रैरिणी पांसुला च स्यात्' इत्यमरः ॥

टिप्प०—१ 'गौः शुद्धश्लो छित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति
पातञ्जलमहाव्याकरणम् ; शब्दानामर्थे प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् चतुर्विधं प्रवृत्तिः ।
तथा च शब्दानां प्रवृत्तिहेतुकं चातुर्विध्यम् ; जाल्यादेश्चातुर्विध्यात् शब्दस्यापि जातिशब्द-
गुणशब्द-क्रियाशब्द-वद्भेदोऽशब्दभेदेन चातुर्विध्यमुक्तं भवतीति भावः ।

यथा वा (कुमार. १।३६),—

संजातपत्रप्रकरान्वितानि समुद्रहन्ति स्फुटपाटलत्वम् ।

विकस्वराण्यर्ककराभिमर्शादिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः ॥

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैल्यात्कदलीविशेषाः ।

लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं जातास्तद्वोरुपमाचबाह्याः ॥

अत्र ग्रीष्मवर्णने तदीयत्वेन प्रस्तुतानां दिनानां पद्मानां चैकक्रियान्वयः ।
ऊरुवर्णनेऽप्रस्तुतानां करिकराणां कदलीविशेषाणां चैकगुणान्वयः ॥ ४४-४५ ॥

हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ।

प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया ॥ ४६ ॥

अत्र हिताऽहितयोर्मित्र-शात्रवयोरुत्कृष्टभूतिदानस्य पराभवदानस्य च
श्लेषेणाभेदाध्यवसायाद्वृत्तितौल्यम् ।

संजातेति । दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः प्रापुः । कीदृशानि ? संजातैः
पत्राणां प्रकारैः समूहैरन्वितानि । पूर्वपत्राणां वसन्तेन विगलनात् । तथा स्फुटा
विकसिताः पाटला वृक्षविशेषा येषु तानि तेषां भावस्तत्त्वम् । समुद्रहन्तीति शत्रु-
न्तम् । दधानानीत्यर्थः । पद्मपक्षे तु—स्फुटानि विकसितानि च तानि पाटलानि
पाटलवर्णानि तेषां भावस्तत्त्वमित्यादि पूर्ववत् । एवमर्कस्य करैः किरणैरभिमर्श-
नाद्विकस्वराणि भासुराणि दिनानि । पद्मानि तु विकासशालीनि ॥ नागेन्द्रेति ।
नागेन्द्राणां गजश्रेष्ठाणां हस्ताः शुण्डाः कदलीविशेषाश्च । परिणाहो विशालता
तच्छालि रूपं स्वरूपं लब्ध्वापि यथाक्रमं त्वचि कर्कशत्वात्कठोरत्वादेकान्तैर्न
नियमेन शैल्याच्च हेतुलोकैः तस्याः पार्वत्या ऊर्वोरुपमानाद्बाह्या उपमानत्वरहिता
जाता इत्यन्वयः ॥ तदीयत्वेनेति । तत्कालिकत्वेनेत्यर्थः । ग्रीष्मकालिकवस्तु-
वर्णनस्यैव ग्रीष्मवर्णनरूपत्वादिति भावः ॥ एकक्रियेति । वृद्धिप्राप्तिरूपैकक्रिया-
न्वय इत्यर्थः ॥ एकगुणेति । उपमानबाह्यत्वरूपैकगुणेत्यर्थः ॥ ४४-४५ ॥
हिताहिते इति । हिताहितविषये इत्यर्थः । वृत्तितौल्यमिति । वृत्तिव-
र्तनं । व्यवहरणमिति यावत् । तस्य तौल्यं साम्यम् । अपरा पूर्वोक्तविलक्षणा ।
प्रदीयत इति । परा उत्कृष्टा भूतिः संपत्तिरेव पराभूतिः पराभवः ॥ शत्रूणां
समूहः शात्रवम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् ॥ पराभवदानस्येति ।
शत्रुसंबन्धिपराभवसंपादनस्येत्यर्थः । पराभवस्य मुख्यदानासंभवात् । अत एव
संप्रदानत्वासंभवान्मित्र-शात्रवयोरिति संबन्धसामान्ये षष्ठी । श्लेषेण 'पराभूति'-

टिप्प०—१ उद्घोतकृतश्च—'प्राकरणीकाप्राकरणीकोभयावृत्तित्वे सत्यौपम्याक्षेप-
कत्वं लक्षणम् ; सत्यन्तेन दीपकन्युदासः ; न चाक्षेपलभ्यसाम्ये व्यतिरेकभेदेऽतिव्याप्तिः,
तत्रोपमेयाधिव्यकृत एव चमत्कारः ; न तु साम्यप्रतीतिकृत इति विशेषात् इत्याहुः ।
मम्मटस्तु 'नियतानां सकृद्धर्मैः सा पुनस्तुल्ययोगिता' इति लक्षयित्वा 'पाण्डु क्षामं वदनं
द्वयं सरसं तवालयं च वपुः । आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि ! हृदन्तः' इत्युदाहरितम् ।

यथा वा,—

यश्च निम्बं परशुना, यश्चैनं मधुसर्पिषा ।

यश्चैनं गन्धमाल्याद्यैः, सर्वस्य कटुरेव सः ॥

अत्र वृश्चति-सिञ्चति-अर्चति इत्यध्याहारेण वाक्यानि पूरणीयानि । पूर्वो-
दाहरणं स्तुतिपर्यवसायि, इदं तु निन्दापर्यवसायीति भेदः । इयं सरस्वती-
कण्ठाभरणोक्ता तुल्ययोगिता ॥ ४६ ॥

पदश्लेषेण । यथा वेति । अत्र चशब्दा अप्यर्था विरोधद्योतकाः ॥
अत्रेति । योऽपि निम्बं परशुना छिनत्ति, योऽप्येनं मधुयुक्तेन सर्पिषा आज्येन
सिञ्चति, योऽप्येनं गन्धमाल्याद्यैरर्चतीति क्रमेणेत्यर्थः ॥ उक्तप्रकारस्य तुल्ययोगिता-
पदवाच्यत्वे वृद्धसंमतिं दर्शयति—इयमिति । तथा च वृद्धव्यवहारान्नानार्थस्तुल्य-
योगिताशब्द इति भावः । अत्र केचिदाहुः—नेयं तुल्ययोगिता पूर्वोक्ततुल्ययोगि-
तातो भेदमर्हति । ‘वर्णानामितरेषां वा’ (श्लो. ४४) इत्यादिपूर्वोक्तलक्षणाकान्तत्वात् ।
एकानुपूर्वीबोधितवस्तुक्रमकदानमात्रत्वस्य परम्परया तादृशशब्दस्य वा धर्मस्यै-
क्यात् । ‘यश्च निम्बम्’ इत्यत्रापि कटुत्वविशिष्टनिम्बस्यैव परम्परया छेदक-सेचक-
पूजकधर्मत्वसंभवात् इति, तदेतदपेशलम् ; तथा हि—यत्रानेकान्वयित्वेन
ज्ञातो धर्मस्तेषामौपम्यगमकत्वेन चमत्कृतिजनकस्त्र पूर्वोक्तप्रकारः ; यत्र तु
हिताहितोभयविषयशुभाशुभरूपैकव्यवहारस्य व्यवहर्तृगतस्तुतिनिन्दान्यतरद्योतक-
तया चमत्कृतिजनकत्वं तत्रापर इति भेदात् । नह्यत्र ‘परामृति’शब्दस्य तदर्थ-
कर्मदानस्य वा परम्परया शत्रुमित्रगतत्वेन भानम्, अपि तु श्लेषबलदेकत्वेना-
ध्यवसितस्य तादृशदानस्य राजगतत्वेनैवेति कथं पूर्वोक्तलक्षणाकान्तत्वम् ?
एतेन ‘यश्च निम्बम्’ इत्यत्र कटुत्वविशिष्टनिम्बस्यैव परम्परया छेदक-सेचक-पूजक-
धर्मत्वमिति निरस्तम् । वस्तुगत्या तद्धर्मत्वस्यालंकारतासंपादकत्वाभावात् ।
अन्यथा ‘संकुचन्ति सरोजानि’ इत्येतावतैव तुल्ययोगितालंकारापत्तेः । किं त्वने-
कगतत्वेन ज्ञायमानधर्मत्वस्यैव तुल्ययोगिताप्रयोजकत्वमिति तदभावे तदन्त-
र्गतकथनमसमञ्जसमेव । अथाप्युक्तोदाहरणयोस्तथा भानमस्तीत्याग्रहः, तथापि न
पूर्वोक्तलक्षणास्यात्र संभवः । ‘धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीस्त्वयि राजन् ! विराजते ।’
इति प्रकृतशरीरुपमायामतिव्याप्तिवारणार्थमनेकानुगतधर्मत्वपर्याप्तविषयितासंबन्धा-
वच्छिन्नावच्छेदकताकचमत्कृतिजनकताश्रयज्ञानविषयधर्मत्वमिति विवक्षायास्तत्रा-
वश्यकत्वात्, प्रकृते च हितत्वाहितत्वादेर्विषयस्याधिकस्यानुप्रवेशादिति विभाव-

टिप्प०—१ अत्र यो निम्बवृक्षं कुठारेण छिनत्ति, यश्चैनं निम्बं मधुसहितेन घृतेन
सिञ्चति, यश्च गन्धमाल्यास्यामर्चति तेषां समेषां कृते स निम्बस्तिक्त एवेति साम्या-
पादनेन उपमेयनिन्दाप्रतीतिरिति भावः । २ तथा चोक्तं ‘विवक्षितगुणोक्त्यैवैतस्मीकृत्य
कस्यचित् । कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता’ इति सरस्वतीकण्ठाभरणे
तुल्ययोगितालक्षणम् । तुल्या योगिता नाम अन्वयो यत्रेति भावः ।

गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता ।

लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि ॥ ४७ ॥

अत्र वर्णनीयो राजा शक्रादिभिर्लोकपालत्वेन समीकृतः । यथा वा,—
संगतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितान्यपि ।

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥

पूर्वत्र स्तुतिः; इह तु निन्दा । इयं काव्यादर्शे दर्शिता । इमां तुल्य-
योगितां सिद्धिरिति केचिद्व्यवजहुः । यदाह जयदेवः—

सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नाम कीर्त्यते तुल्यतोक्ये ।

गुवामेवेह विख्यातौ त्वं बलैर्जलधिर्जलैः ॥

इति । मतान्तरेष्वत्र वक्ष्यमाणं दीपकमेव ॥ ४७ ॥

दीपकालंकारः १५

वदन्ति वर्ण्यवर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः ।

मदेन भाति कलमः प्रतापेन महीपतिः ॥ ४८ ॥

नीयम् ॥ ४६ ॥ गुणोत्कृष्टैरिति । गुणोत्कृष्टाः श्रेष्ठास्तैरित्यर्थः । समीकृत्य साम्यं
विवक्षित्वा । वच इति । वचनं वचः । प्रतिपादनमिति यावत् । अर्थात्तत्सा-
धारणधर्मस्य । अन्येति । धर्मस्य वर्ण्यवर्ण्यगतत्वादुक्तविलक्षणेत्यर्थः । पाशो-
ऽस्यास्तीति पाशी वरुणः । 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः । श्रीदः कुबेरः ।
शक्र इन्द्रः । 'लोकपाल'पदं चेन्द्रादिषु रूढम् । राज्ञि तु योगमात्रेण प्रयुक्तम् ॥
संगतानीति । संगतानि संगमाः तडितां विद्युतां विलसितानि घनं निविडं
यथा स्वात्तथा आरब्धानीति संगमपक्षे, घनैर्मघैरारब्धानीति च तडिद्विलसित-
पक्षेऽर्थः । काव्यादर्शे एतन्नामकदण्डिकृतग्रन्थे । दर्शिता तुल्ययोगितापदवाच्यत्वेन
निर्दिष्टा । केचिदालंकारिका व्यवजह्व्यवहतवन्तः । ख्यातेषु गुणत्वेन प्रसिद्धेषु ।
गुवामेवेति । इह भूलोके । बलैः सैन्यैः । अत्र च सैन्य-जलयोः प्रसरणशीलत्वा-
दिसादृश्याद्विम्बप्रतिविम्बभावेनाभेदमाश्रित्य धर्मैक्यं बोध्यम् । मतान्तरेष्विति
बहुवचनेन बहुसंमततया दण्डयुक्ततुल्ययोगितानामस्वरसो ध्वन्यते । स च
दीपक-तुल्ययोगितयोर्भेदकथनावसरे व्यचीभविष्यतीति संक्षेपः ॥ ४७ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां तुल्ययोगितालंकारप्रकरणम् ॥ १४ ॥

दीपकं लक्षयति—वदन्तीति । वर्ण्यवर्ण्यान्वितैकचमत्कारिभूमां दीपक-
मित्यर्थः । उपमादिवारणायान्नापि पूर्वविलक्षणपरिष्कारो बोध्यः । कलमः करि-

टिप्पणं—१ 'जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्तिना । सर्वैवाक्योपकारश्चेत्तमाहु-
दीपकं यथा' इति दण्डिना दीपकलक्षणमुक्तम् ; इदमेव लक्षणं सरस्वतीकण्ठाभरणकार-
भामह्यादिभिः स्वीकृतं दृश्यते ; प्रकृतार्थं गृहीतो धर्मो ह्यप्रकृतमपि दीपयतीति दीपकम्.

पाठा०—१ 'गुणोत्कृष्टैः समाहृत्य'. २ 'मेव हि विख्यातौ'.

प्रस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्मान्वयो दीपकम् । यथा—कलम-महीपालयोः
प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भानक्रियान्वयः ।

यथा वा,—

मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितो

मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ।

कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता

तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः ॥

अत्र प्रस्तुतानां नृपाणामप्रस्तुतानां मण्यादीनां च शोभैकधर्मान्वयः ।
प्रस्तुतैकनिष्ठः समानो धर्मः प्रसङ्गादन्यत्रोपकरोति प्रासादार्थमारोपितो दीप
इव रथ्यायामिति दीपसाम्यादीपकम् । 'संज्ञायां च' (वा. २४५८)
इति इवार्थे कन् प्रत्ययः । यद्यपि,—

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

इत्यत्र प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां युगपदधर्मान्वयः प्रतिभाति । 'भदेन भाति

श्रावकः ॥ भानक्रियेति । कियारूपैकधर्मान्वय इत्यर्थः । अत्रापि क्रियाविशेष-
णीभूतयोर्मद-प्रतापयोर्विम्बप्रतिविम्बभावो बोध्यः ॥ यथा वा मणिरिति ।
श्राणेन निकषपाषाणेनोल्लीढ उल्लिखितो मणिः । तथा हेतिभिरायुर्वैर्निहतः कृत-
क्षतः समरे संग्रामे विजयशीलो योद्धा, भदेन क्षीणो नागो हस्ती, शरत्काले
श्यानानि शुष्काणि पुलिनानि जलनिर्मुक्ततटानि यासां ताः सरितो नद्यः, कला-
मात्रावशिष्टश्चन्द्रः, सुरते मृदिता बुम्बनालिङ्गनाद्युपमर्दनम्लायिताङ्गी बाला नव-
यौवना वनिता स्त्री, एवमर्थिषु याचकेषु गलितः संक्रान्तो विभवः समृद्धिर्येषां ते
नृपाश्च तनिम्ना तनोः कृशस्य भावस्तनिमा काश्य तेन शोभन्त इत्यन्वयः ।
'शाणस्तु निकषः कषः' इत्यमरः ॥ शोभैकेति । शोभारूपैकधर्मेत्यर्थः । पूर्वो-
दाहरणे आदिदीपकम् ; इह त्वन्तदीपकमिति भेदः । प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणधर्मस्य
दीपकपदवाच्यतायां बीजमाह—प्रस्तुतैकेत्यादि । प्रस्तुतैक-
परः । प्रस्तुतान्वयविवक्षयाभिहित इति यावत् । रथ्यायामिवेल्यनन्तरमुपकरो-
तीत्यनुपप्यते । इतीति चाध्याहार्यम् । इति दीपकसादृश्यात्समानो धर्मो दीपक-
मुच्यत इति शेषः । यत्र धर्मस्य पूर्वं प्रस्तुतेऽन्वयः पश्चादन्यत्र यथोक्तोदाहरण-
योस्त्वत्रैवेतरत्र प्रसङ्गोपकारित्वमित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । सुवर्णैति ।
सुवर्णमेव पुष्पं यस्या इति विग्रहः । त्रयो गुणत्रयान्यतमयुक्ताः । शूरश्चेत्यादि
प्रत्येकं चकारो नैरपेक्ष्यद्योतकः । कृतविद्यः प्रख्यातविद्यः । एतच्च प्रासङ्गिकं
पद्यम्, यदा यत्प्रसङ्गे पठ्यते तदा तस्य प्रस्तुतत्वम् ; इतरयोस्त्वप्रस्तुतत्वमिति
बोध्यम् ॥ युगपदिति । त्रयश्चिन्वन्तीति । त्रिष्वपि युगपदन्वय इत्यर्थः ।
चिन्वन्तीति बहुवचनान्तस्य प्रस्तुतमात्रेणैकवचनान्तेन पूर्वमन्वयायोगादिति

कलम' इत्यत्राप्रस्तुतस्यैव प्रथमं धर्मान्वयः । तथापि प्रासङ्गिकत्वं न हीयते, वस्तुगत्या प्रस्तुतोद्देशेन प्रवृत्तस्यैव वर्णनस्याप्रस्तुतेऽन्वयात् । नहि दीपस्य रथ्या-प्रासादयोर्युगपदुपकारत्वेन जामात्रर्थं श्रपितस्य सूपस्यातिथिभ्यः प्रथमपरिवेषणेन च प्रासङ्गिकत्वं हीयते । तुल्ययोगितायां त्वेकं प्रस्तुतम्, अन्यदप्रस्तुतमिति विशेषाग्रहणात्सर्वोद्देशेनैव धर्मान्वय इति विशेषः । अयं चानयोरपरो विशेषः । उभयोरनयोरुपमालंकारस्य गम्यत्वाविशेषेऽप्यत्रा-प्रस्तुतमुपमानं प्रस्तुतमुपमेयमिति व्यवस्थित उपमानोपमेयभावः; तत्र तु विशेषाग्रहणादैच्छिकः स इति ॥ ४८ ॥

आवृत्तिदीपकालंकारः १६

त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकम् ।

वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी ॥ ४९ ॥

भावः । समाधत्ते—तथापीति । प्रासङ्गिकत्वं प्रसङ्गोपकारित्वम् ॥ न हीयत इति । तथा च धर्मस्य पश्चादन्वयो न तत्र प्रयोजक इति भावः ॥ किं तर्हि प्रयोजकं तत्राह—वस्तुगत्येति । प्रस्तुतोद्देशेन प्रस्तुतोद्देश्यकान्वयबोधेच्छया प्रस्तुतस्यैव पदाभिहितस्यैव वर्णनस्य कर्मव्युत्पत्त्या तद्विषयधर्मस्य । तथा च चमत्काराय प्रस्तुताप्रस्तुतान्वितस्वार्थं बोधयत्वित्तीच्छयोच्चरितपदाभिहितधर्मस्यो-भयत्रान्वयेऽप्युद्देश्यताख्येच्छाविषयता प्रस्तुत एव न त्वप्रस्तुते, किंतु विशेषण-ताख्यविषयतैवेति । तथाविधोद्देश्यताविरह इव प्रासङ्गिकत्वे बीजमित्याशयः । एतदेवोपपादयति—नहीति । प्रासङ्गिकत्वमिति । दीप-सूपयो रथ्यातिथि-विषये प्रसङ्गोपकारित्वमित्यर्थः । तथा च त्वन्मते तस्य प्रासङ्गिकत्वं न स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । जामातृविषये प्रासङ्गिकत्वापत्तिरपि बोध्या । एतदेव तुल्ययोगितातो भेदकमित्याह—तुल्ययोगितायां त्विति । ननुद्देश्यत्वा-द्देश्यत्वयोश्चमत्काराप्रयोजकत्वाच्चालंकारभेदप्रयोजकत्वं युक्तमित्यस्वरसादाह—अयं चेति । अयं वक्ष्यमाणः । अनयोः दीपक-तुल्ययोगितयोः । अत्र दीपके । उपमानोपमेयभाव इत्यनन्तरं गम्य इति शेषः । तत्र तुल्ययोगितायां विशेषाग्रह-णात्प्रस्तुताप्रस्तुतत्वरूपव्यवस्थापकाभावादैच्छिकोऽव्यवस्थितः । स उपमानोपमेय-भावः ॥ नव्यावस्तु—नैतावतापि तुल्ययोगिता; अतो दीपकस्य पृथग्भाव उचितः । धर्मस्य सकृद्भूतित्वमूलाया विच्छित्तेरविशेषात् । अन्यथा तुल्ययोगितायामपि धर्मिणां केवलप्रकृतत्वस्य केवलाप्रकृतत्वस्य च विशेषस्य च सत्त्वादलंकारद्वैता-पत्तेः । तस्मात्तुल्ययोगिताया एव त्रैविध्यमुचितमित्याहुः ॥ ४८ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां दीपकालंकारप्रकरणम् ॥ १५ ॥

त्रिविधमिति । दीपकस्यावृत्तावावृत्तिदीपकं भवेत्; तच्च त्रिविधमित्यर्थः ॥ वर्षतीति । शर्वरी रात्रिः वर्षं वत्सर इवाचरतीत्यर्थः । कदम्बानि कदम्बकु-मानि, उन्मीलन्ति विकसन्ति, कुटजोद्गमाः कुटजकलिकाः, स्फुटन्ति विकसन्ति,

उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ।

माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः ॥५०॥

दीपकस्थानेकोपकारार्थतया दीपस्थानीयस्य पदस्यार्थस्योभयोर्वाऽऽवृत्तौ त्रिविधमावृत्तिदीपकम् । क्रमेणार्धत्रयेणोदाहरणानि दर्शितानि । यथा वा,—

उत्कण्ठयति मेघानां माला वर्गं कलापिनाम् ।

यूनां चोत्कण्ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः ॥

शमयति जलधरधारा चातकयूनां तृषं चिरोपनताम् ।

क्षपयति च वधूलोचनजलधारा कामिनां प्रवासरुचिम् ॥

वदनेन निर्जितं तव निलीयते चन्द्रबिम्बमम्बुधरे ।

अरविन्दमपि च सुन्दरि ! निलीयते पाथसां धरे ॥

एवं चावृत्तीनां प्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वाभावेऽपि दीपकच्छायापत्ति-
मात्रेण दीपकव्यपदेशः ॥ ४९-५० ॥

तृप्ताश्चातका माद्यन्ति मत्ता भवन्ति, शिखावला मयूराश्च माद्यन्तीत्यन्वयः । त्रैविध्यमुपपादयन्नेव व्याचष्टे—दीपकस्येति । क्रमेणेति । आद्येऽर्थे वर्ष-
तीति शब्दावृत्तिः । अलंकारसंज्ञादकत्वाच्च न कथितपदत्वं दोषः । द्वितीये विका-
सरूपस्यार्थस्यावृत्तिः । उन्मीलन्ति स्फुटन्तीति शब्दभेदेन तस्यैव बोधनात् ।
तृतीये तु द्वयोरावृत्तिः स्फुटैवेति ॥ उत्कण्ठयतीति । मेघानां माला पङ्क्तिः ।
कलापिनां मयूराणां वर्गं समूहं उत्कण्ठयत्यूर्ध्वं कण्ठे यस्य तादृशं करोति । तथा
मकरध्वजः कामो यूनां तरुणानां मानसमुत्कण्ठयत्युत्सुकं करोतीत्यर्थभेदेऽपि
शब्दावृत्तिः ॥ शमयतीति । जलधरस्य मेघस्य धारा पङ्क्तिश्चातकतरुणानां
चिरकालमुपनतां प्राप्तां तृषं पिपासां शमयति । वधूलोचनयोजलधारा अश्रुपङ्क्तिश्च
कामिनां प्रवासेच्छां क्षपयतीत्येक एव नाशरूपोऽर्थः शब्दभेदेनोक्त इत्यर्थावृत्तिः ॥
वदनेनेति । पाथसां जलानाम् । अत्र 'निलीयते'शब्दस्य तदर्थस्य तिरोधानस्य
चावृत्तिः । ननु प्रस्तुतार्थे सकृदुपात्तस्य प्रसङ्गादप्रस्तुतोपकारित्वे दीपकमित्युक्तं,
न चावृत्तौ तत्संभवतीति कथमावृत्तिदीपकमुक्तमित्याशङ्क्याह—एवं चेति ।
दीपस्थानीयशब्दार्थयोरावृत्तौ चेत्यर्थः ॥ प्रस्तुताप्रस्तुतेति । अम्बुदमालादीनां
विरहोदीपकतया केवलप्रस्तुतत्वाच्चन्द्रबिम्बारविन्दयोश्च केवलाप्रस्तुतत्वादिति
भावः ॥ दीपकच्छायेति । दीपकसादृश्येत्यर्थः । तच्च प्रस्तुताप्रस्तुतोपकारयोग्यत्वं
'वर्षती'त्यादौ श्लेषवशेनास्तीति भावः । 'मात्र'पदेन दीपकात्पृथगेवायमलंकारो न
तु तत्प्रभेद इति सूचितम् । अत एव दण्डिना (काव्यादर्शे २।१।१६) 'अर्थावृत्तिः
पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि । दीपकस्थानमेवेष्टमलंकारत्रयं यथा ॥' इत्युक्त्वा
'विकसन्ती'त्याद्युदाहृतम् । दीपकस्थानं स्थानापन्नं सदृशमिति यावत् ॥ ४९-५० ॥
इत्यलंकारत्रयद्विकारायमावृत्तिदीपकालंकारप्रकरणम् ॥ १६ ॥

प्रतिवस्तूपमालंकारः १७

वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता ।

तापेन आजते सूरः शूरश्चापेन राजते ॥ ५१ ॥

यत्रोपमानोपमेयपरवाक्ययोरेकः समानो धर्मः पृथङ् निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मोऽस्वामिति व्युत्पत्तेः । यथाऽत्रैव आजते राजत इत्येक एव धर्म उपमानोपमेयवाक्ययोः पृथग्भिन्नपदाभ्यां निर्दिष्टः ॥

यथा वा,—

स्थिरा शैली गुणवतां खेलबुद्ध्या न बाध्यते ।

रत्नदीपस्य हि शिखा वात्ययापि न नाश्यते ॥

यथा वा,—

तवामृतस्यन्दिनि पादपङ्कजे निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति ।

स्थितेऽरविन्दे मकरन्दनिर्भरे मधुव्रतो नेक्षुरसं समीक्षते ॥

अत्र यद्यपि उपमेयवाक्ये अनिच्छा उपमानवाक्ये अवीक्षेति धर्ममेदः प्रतिभाति तथापि वीक्षणमात्रस्यावर्जनीयस्य प्रतिषेधानर्हत्वादिच्छापूर्वकवीक्षा प्रतिषेधोऽयमनिच्छापार्यवसित एवेति धर्मैक्यमनुसंधेयम् । अर्थावृत्तिदीपकं

सकृद्धर्मोक्तिप्रसङ्गादमकृतद्धर्मोक्तिगम्यवाक्यार्थसादृश्यकं प्रतिवस्तूपमालंकारं लक्षयति—वाक्ययोरिति । द्विवचनमनेकाभिप्रायं समासानुरोधादिति बोध्यम् । एकसामान्ये एकस्मिन्समानधर्मे सति । सूरः सूर्यः । लक्षणं व्याचष्टे—यत्रेति । उपमानोपमेयेति भावप्रधानम् । उपमानोपमेयभावपरयोरित्यर्थः । पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः । अयमेव च वस्तुप्रतिवस्तुभाव इत्युच्यते ॥ स्थिरेति । शैली सदृत्तम् । रत्नमेव दीपो रत्नदीपः । अत्र पूर्वार्धमुपमेयवाक्यम्, उत्तरार्धमुपमानवाक्यम् । उभयत्र च नाशाभावरूपः समानधर्मः शब्दमेदेनोपात्तः । सामान्यभावमात्रबोधकस्यापि बोधतेरत्र नाशरूपविशेषपरत्वात् । अयमेव च पूर्वोदाहरणाद्भेदः ॥ तवेति । ईश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिः । अमृतप्रसवणशीले तव पादपङ्कजे निवेशित आत्माऽन्तःकरणं येन तादृशो भक्तोऽन्यदमृतातिरिक्तं फलं कथमिच्छति ? न कथमपीत्यर्थः । अमृतं चात्र ब्रह्मानन्दरूपम् । हि निश्चितम् (?) । मधुव्रतो भ्रमरो मकरन्देन रसेन निर्भरे व्याप्तेऽरविन्दे स्थिते सति इक्षुरसं न समीक्षत इत्युपमानवाक्यम् ॥ अवर्जनीयस्येति । अनिष्टेऽपि स्वसामग्रीवशाज्जायमानस्येत्यर्थः ॥ इच्छापूर्वकेति । तथा च समीक्षतेरिति पूर्वकवीक्षणे लक्षणेति भावः ॥ अनिच्छापार्यवसित इति । 'सविशेषणे

पाठा०—'खलवाचा'.

टिप्प०—1 'भिन्नशब्दोपात्तैकधर्मकं वाक्यार्थयोरार्थिकमौपम्यं प्रतिवस्तूपमा' इत्यन्ये । मम्मटस्य—'प्रतिवस्तूपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः' इत्याह ।

प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा; प्रतिवस्तूपमा तु प्रस्तुताप्रस्तुतानामिति विशेषः । अयं चापरो विशेषः । आवृत्तिदीपकं वैधर्म्येण न संभवति, प्रतिवस्तूपमा तु वैधर्म्येणापि दृश्यते । यथा,—

विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।

न हि बन्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम् ॥

यदि सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम् ।

नहि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते ॥ ५१ ॥

हि' इति न्यायादिति भावः । 'उन्मीलन्ति कदम्बानी'ति पूर्वोदाहृतायामर्थावृत्तावतिव्याप्तिमाशङ्काह—अर्थावृत्तीत्यादि । शब्दावृत्तौ तु धर्मस्यैकेनैव शब्देनावृत्त्या बोधनाच्च भिन्नशब्दबोध्यत्वमिति नातिव्याप्तिः, अतोऽर्थावृत्तिपर्यन्तानुधावनम् । एवं च भिन्नशब्दबोध्यैकधर्मगम्यं प्रस्तुताप्रस्तुतवाक्यार्थसादृश्यं प्रतिवस्तूपमेति लक्षणं बोध्यम् । दृष्टान्तालंकारेऽव्याप्तिवारणाय—भिन्नशब्दबोध्येति । तत्र तु निम्बप्रतिनिम्बभावापन्नधर्मगम्यं सादृश्यमिति नातिव्याप्तिः । 'दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं भ्राजसे भुवि' इत्यादिवाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिवारणाय—गम्यमिति । अर्थावृत्तिवारणाय—प्रस्तुताप्रस्तुतेति । 'आननं मृगशावास्था वीक्ष्य लोलालकावृतम् । भ्रमङ्गमरसंकीर्णं स्मरामि सरसीरुहम् ॥ इति स्मरणालंकारेऽतिव्याप्तिवारणाय—वाक्यार्थेति । 'अत्र हि दिवि भाती'ति वाक्यार्थोपमायां गगनाधिकरणशोभाश्रयभानुसदृशो भूम्यधिकरणकशोभाश्रयस्त्वमिति प्रतीतिवच्च सूर्यमाणतादृशसरोरुहसदृशं तथाविधमाननमिति प्रतीतिर्येन वाक्यार्थगतोपमा गम्या स्यात्, किंतु स्मरणासंभृता तादृशसरोरुहसदृशं तादृशमाननमिति पदार्थगतोपमैवेति तद्वारणमिति दिक् । प्रस्तुताप्रस्तुतत्वयोश्चमत्कृतिविशेषाप्रयोजकतया नाऽलंकारभेदप्रयोजकत्वमित्यस्वरसादाह—अयं चेति । वक्ष्यमाण इत्यर्थः ॥ विद्वानेवेति । यद्यप्यन्ययोगव्यवच्छेदायैवकारेण 'अविद्वान् जानाती'ति पूर्ववाक्यार्थस्तस्य च 'नहि बन्ध्ये'त्युत्तरवाक्यार्थः सधर्मैव तथापि रूपवत्येवाकाश इत्यादिप्रयोगवारणाय भावान्वयस्याप्यावश्यकतया 'विद्वान् जानाती'ति वाक्यार्थस्यापि प्रतीतेस्तदभिप्रायेण वैधर्म्योदाहरणत्वं बोध्यम् । ननु 'वैधर्म्येणोपमा' इति व्याहृतं, तस्याः साधर्म्यरूपत्वादिति चेत्—सत्यम्; वैधर्म्येणोपम्यस्तेन 'नहि बन्ध्ये'ति वाक्यार्थेनाक्षिप्तस्यापि तु प्रसवित्र्येव जानातीति वाक्यार्थस्योपमानत्वेन विवक्षणांमुखतो वैधर्म्यप्रतीतावपि साधर्म्य एव पर्यवसानाच्च दोषः । वैधर्म्येणेत्यस्य च वैधर्म्यद्वारेत्यर्थः ॥ यदि सन्तीति । एवकारो भिन्नक्रमः । स्वयमेव विकसन्ति । प्रकाशन्त इत्यर्थः । अत्रापि गुणाः स्वयं प्रकाशन्त इति भावान्वयविधर्मा कस्तूरिकामोदः शपथेन न ज्ञायत इति वाक्यार्थस्तदाक्षिप्तेन किंतु स्वयमेव प्रकाशत इति वाक्यार्थेन चौपम्यं गम्यमिति पूर्ववद्वैधर्म्योदाहरणत्वसंगतिः । यत्तत्र कैश्चिदुक्तं 'विद्वानेवे'ति पदं भवतु नाम कथंविद्वैधर्म्योदाहरणं, 'यदि सन्ती'ति तु न युक्तम् । वैधर्म्योदाहरणं हि प्रस्तुतवर्गविशेषोपाह-

दृष्टान्तालंकारः १८

चेद्विम्बप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलंकृतिः ।

त्वमेव कीर्तिमात्राजन् ! विधुरेव हि कान्तिमान् ॥५२॥

यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भिन्नावेव धर्मौ विम्बप्रतिविम्बभावेन निर्दिष्टौ तत्र दृष्टान्तः । 'त्वमेव कीर्तिमान्' इत्यत्र कीर्ति-कान्त्योर्विम्बप्रतिविम्बभावः ॥

यथा वा (खु० द्० २२),—

कामं नृपाः सन्ति सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥

कार्यदाव्याय स्वाक्षिप्तस्वव्यतिरेकसमानजातीयस्य धर्म्यन्तरारूढस्याप्रकृतार्थस्य कथनम् । यथा—'वंशभवो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः । नहि तुम्बीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ॥' इत्यादौ । अत्र हि 'सङ्गविशेषेण पूज्यते' इति प्रस्तुतार्थाक्षिप्तस्य सङ्गविशेषेण विना न पूज्यत इति स्वव्यतिरेकस्य सजातीयो 'नहि तुम्बीफलविकल' इत्याद्यप्रकृतार्थो निबद्ध इति वैधर्म्योदाहरणत्वम् । 'यदि सन्ती'त्यत्र तु स्वयं प्रकाशन्ते न परेणेत्यस्य प्रस्तुतस्यैव सजातीयोऽप्रकृतोऽर्थः शपथेन न विभाव्यते किंतु स्वयमेवेति प्रकृतार्थानुरूपतयैव पर्यवसानादिति । तत्रेदं वक्तव्यम्—'वंशभव' इत्यादिभवदुदाहृतपद्येऽपि कथं वैधर्म्योदाहरणत्वम् ? 'नही'त्यादेस्तुम्बीफलविकलो महिमानं न प्रयाति, अपि तु तद्युक्त इति प्रकृतार्थानुरूपतयैव पर्यवसानादिति किं बहुना, सर्वत्रैव वैधर्म्योदाहरणे साधर्म्यपर्यवसानं विना नोपमानिर्वाह इति तदुच्छेदप्रसङ्गः । अथापातप्रतिपक्षेनाप्रकृतवाक्यार्थेन वैधर्म्योदाहरणत्वं तर्हि प्रकृतेऽपि तदस्तीति तुल्यम् । यदपि प्रस्तुतेत्यादि वैधर्म्योदाहरणत्वनिर्वचनं, तदयुक्तम्; 'भटाः परेषां विशाररुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः' इति वैधर्म्यदृष्टान्ताव्यापनात् । नह्यत्र प्रस्तुतवाक्यार्थः स्वव्यतिरेकमाक्षिपति किंत्वप्रकृतवाक्यार्थ एवेति दिक् ॥ ५१ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां प्रतिवस्तूपमालंकारप्रकरणम् ॥ १७ ॥

दृष्टान्तालंकारं लक्षयति—चेदिति । वाक्ययोरित्यनुवर्तते । धर्मयोरित्यव्याहार्यम् । तदिति तदेत्यर्थकम् । अर्थतो व्याचष्टे—यत्रेति । यत्र काव्ये । तथा चोपमानोपमेयवाक्यार्थघटकधर्मयोर्विम्बप्रतिविम्बभावो दृष्टान्त इति लक्षणम् ॥ काममिति । अनेन प्रकृतराजविशेषेण । राजन्वतीं शोभनराजवतीम् । 'राजन्वान्सौराज्ये' (८।२।१४) इति निपातः । नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि सप्तविंशतिः, तारास्तदितराः, गोबलीवर्दन्यायात् । ग्रहा भौमादयः । संकुला व्याप्ता । ज्योतिष्मतीति प्राशस्त्ये मतुप । अत्र राजन्वती-ज्योतिष्मतीत्यनयोर्विम्बप्रतिविम्बभावः, पूर्वोदाहरणे कीर्तिकान्त्योर्विम्बप्रतिविम्बभावप्रयोजकं मनोहारित्वरूपं सादृश्य-

टिप्प०—१ दृष्टान्तलक्षणं तु 'वस्तुतो भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादानं विम्बप्रतिविम्बभावः' इति सारबोधिण्यादौ स्पष्टीकृतम् ।

यथा वा,—

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं
जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः ।

अब्धिलङ्घित एव वानरभटेः किं त्वस्य गम्भीरता-

मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः ॥

नन्वत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्ज्ञानमेक एव धर्म इति प्रतिवस्तूपमा युक्ता ।
मैवम् । अचेतने मन्थाचले ज्ञानस्य बाधितत्वेन तत्र जानातीत्यनेन सागरा-
धस्तलावधि संस्पर्शमात्रस्य विवक्षितत्वात् । अत्रोदाहरणे पदावृत्तिदीपका-
द्विशेषः पूर्ववत्प्रस्तुताप्रस्तुतविषयत्वकृतो दृष्टव्यः । वैधर्म्येणाप्ययं दृश्यते,—

कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः ।

तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥५२॥

मार्थम्, इह तु राजज्योतिषोः प्राशस्त्यरूपं तच्छाब्दमिति भेदः ॥ देवीमिति ।
देवीं वाचं सारस्वतीं बहव उपासते हि सेवन्त एव । हिशब्दस्यैवकारार्थत्वात् ।
तु परं सारस्वतीसंबन्धि सारमसौ प्रसिद्धो गुरुकुले क्लिष्टोऽध्ययनश्रमवान्मुरारिनामा
कविर्नितरामतिशयेन जानीते । अत्र दृष्टान्तमाह—वानररूपैर्मर्दयैर्बुभ्रिर्बिध-
लङ्घित एव, किं त्वस्याब्धेर्गम्भीरतां पातालपर्यन्तनिमग्ना पीवरा स्थूला तनुर्यस्यै-
वविधो मन्थाचलो मन्दरादिरेव जानातीति ॥ दृष्टान्तोदाहरणत्वात्सज्जतिमाशङ्कते—
नन्विति । वाक्ययोरिति सप्तमी । एकधर्मे इत्यनन्तरं शब्दभेदेन निर्दिष्ट इति
शेषः । सागरस्याधस्तनो योऽवधिरिति गम्भीरतापदार्थकथनं । संस्पर्शस्तु लक्ष-
णया जानात्यर्थ इति बोध्यम् । तथा च धर्मभेदाच्च प्रतिवस्तूपमा किंतु सारस्वत-
सारज्ञानसागराधस्तलावधिसंस्पर्शयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावादुदृष्टान्तालंकार एवेत्या-
शयः । 'वर्षल्यम्बुदमालेयं वर्षलेषा च शर्वरी' इतिवत्पदावृत्तिदीपकं स्यादित्याशङ्क्य
समाधत्ते—अत्रेति । पूर्ववत् अर्थावृत्तिप्रतिवस्तूपमयोरिव प्रस्तुताप्रस्तुतेति
दृष्टान्तः प्रस्तुताप्रस्तुतविषयः, पदावृत्तिस्तु तदन्यतरमात्रविषयेत्यर्थः । यद्यप्य-
त्रालम्बनेपदपरस्मैपदभेदेन पदभेदाच्च पदावृत्तिशङ्कोचिता, तथापि पाठपरिवर्तनेन
पदभेदेऽपि न पदावृत्तेरयं विषय इति बोधयितुमेतदुक्तम् । अयं दृष्टान्तः ॥ कृतं
चेति । त्वं प्रति मन्त्रिण उक्तिः । हे राजन् ! त्वया मनो गर्वस्याभिमुखं कृतं न
तु गर्वितं कृतं च । किमन्यदपेक्षितमिति शेषः । एवं शस्त्रप्रयोगादिकं विना नोऽ-
स्माकं द्विषः शत्रवो निहताश्च, न तु निहनिष्यन्ते । अंशुमान् सूर्यो यावदुदयाद्रे-
मौलितां शिरोलंकारतां नायाति तावदेव तमांसि तिष्ठन्ति; तस्मिन्स्तु तथाभूते न
तिष्ठन्तीति दृष्टान्तः । अत्र मनोगर्वाभिमुखीकरणवैरिहननयोरंशुमदुदयाचलमस्त-
कानागमनतमःस्थित्योश्च यथाक्रमं वैधर्म्येण बिम्बप्रतिबिम्बभावः ॥ ५२ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां दृष्टान्तालंकारप्रकरणम् ॥ १८ ॥

निदर्शनालंकारः १९

वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना ।

यद्दातुः सौम्यता सेयं पूर्णेन्दोरकलङ्कता ॥ ५३ ॥

अत्र दातृपुरुषसौम्यत्वस्योपमेयवाक्यार्थस्य पूर्णेन्दोरकलङ्कत्वस्योपमानवा-
क्यार्थस्य यत्तज्ज्यामैक्यारोपः ॥

यथा वा,—

अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्वर्तितं
स्थलेऽब्जमवरोपितं सुचिरमूषरे वर्षितम् ।

श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कृतो

धृतोऽन्धमुखदर्पणो यदबुधो जनः सेवितः ॥

अत्राबुधजनसेवाया अरण्यरोदनादीनां च यत्तज्ज्यामैक्यारोपः ॥ ५३ ॥

पदार्थवृत्तिमप्येके वदन्त्यन्यां निदर्शनाम् ।

त्वनेत्रयुगुलं धत्ते लीलां नीलाम्बुजन्मनोः ॥ ५४ ॥

अत्र नेत्रयुगुले नीलाम्बुजगतलीलापदार्थारोपो निदर्शना ।

निदर्शनां लक्षयति—वाक्यार्थयोरिति । सदृशवाक्यार्थसंबन्धीय ऐक्या-
रोपः, उपमेयवाक्यार्थे उपमानवाक्यार्थमिदारोप इति यावत् ॥ यद्दातु-
रिति । दातुः सौम्यतेति यदिति सामान्ये नपुंसकम् । सेयमिति विधेयाभि-
प्रायकं लीलिङ्गम् ॥ यत्तज्ज्यामिति । यद्यपि मुखं चन्द्र इतिवद्दातुः सौम्यता
पूर्णेन्दोरकलङ्कतेत्येतावताप्येक्यारोपः संभवति तथापि यत्तज्ज्यां शीघ्रं स्फुटतया
तदवगमात्तदुपन्यासः ॥ अरण्येति ॥ अबुधो मूर्खो जनः सेवितः ।
यदिति गुणीभूतसेवनक्रियापरामर्शः । उत्तरवाक्यगतं यच्छब्देन तच्छब्दाक्षे-
पात् । तदरण्यरुदितं कृतमित्याद्यन्वयः । उद्वर्तनं यवगोधूमादिचूर्णेन मलापकर्ष-
णम् । स्थले निजलप्रदेशे । अब्जं जलजम् । ऊपरे अङ्कुरायोग्यक्षारभूभागे ।
शुनः पुच्छं श्वपुच्छमवनामितमृजुतासंपादनाय नम्रीकृतम् । बधिरस्य कर्णे जापः
एव जापः । प्रलाप इत्यर्थः । अन्धस्य मुखे तत्संमुखं दर्पणो धृतः । इत्येवं निर-
र्थकत्वेन सदृशानामनेकेषां वाक्यार्थानामबुधजनसेवनरूपप्रकृतवाक्यार्थे ऐक्या-
रोपः, पूर्वत्र त्वेकस्यैक्यारोप इति विशेषः ॥ ५३ ॥ निदर्शनान्तरमाह—
पदार्थेति । पदार्थवृत्तिं पदार्थसंबन्धिनीम् । एके आलंकारिकाः । अन्यां पूर्वो-
क्तमिलक्षणाम् ॥ त्वनेत्रेति । लीलां शोभाम् । नीलाम्बुजन्मनोर्नीलोत्पलयोः ॥

टिप्पण—१ 'अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्सदृशं फलम् । सदसद्वा निदर्शयति यदि
तत्स्यान्निदर्शनम् ॥' इति काव्यादर्शे । काव्यप्रकाशे तु 'अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमा-
परिकल्पकः । निदर्शना' इत्युक्तम् ।

पाठा—१ 'आरोपे निदर्शना'. २ 'या दातुः'. ३ 'गर्भामप्यन्ये'.

यथा वा,—

वियोगे गौडनारीणां यो गण्डतलपाण्डिमा ।

अदृश्यत स खर्जूरीमञ्जरीगर्भरेणुषु ॥

पूर्वस्मिन्नुदाहरणे उपमेये उपमानधर्मारोपः, इह तूपमाने उपमेयधर्मारोप इति भेदः । उभयत्राप्यन्यधर्मस्यान्यत्रासंभवेन तत्सदृशधर्माक्षेपादौपम्ये पर्यवसानं तुल्यम् । इयं पदार्थवृत्तिनिदर्शना ललितोपमेति जयदेवेन व्याहृता ॥ यद्यपि 'वियोगे गौडनारीणाम्' इति श्लोकः प्राचीनैर्वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायामुदाहृतः, तथापि विशिष्टयोर्धर्मयोरैक्यारोपो वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना । उपमानोपमेययोरन्यतरस्मिन्नन्यतरधर्मारोपः पदार्थवृत्तिनिदर्शनेति व्यवस्थामाश्रित्यास्माभिरिहोदाहृतः । एवं च,—

‘त्वयि सति शिव ! दातव्यं सद्भयर्थिताना-

मितरमनुसरन्तो दर्शयन्तोऽर्थिसुद्राम् ।

चरमचरणपातैर्दुर्ग्रहं दोग्धुकामाः

करभमनुसरामः कामधेनौ स्थितायाम् ॥’,

‘दोभ्यामिन्धि तित्तीर्षन्तस्तुष्टुवुक्ते गुणार्णवम् ॥’

वियोग इति । गौडदेशगतानां नारीणां वियोगे स्वकान्तवियोगकाले यो गण्डतले पाण्डिमा पाण्डुवर्णो भवति स खर्जूरीणां लतानां मञ्जरीगर्भस्थेषु रेणुष्वदृश्यत दृष्ट इत्यन्वयः । उपमाने यथोक्तेरेणुरूपे उपमेये उपमानधर्मारोप एव पदार्थनिदर्शनायाः प्राचीनैरुदाहरणात्कथमियं पदार्थनिदर्शनोच्यत इति शङ्कयामाह—उभयत्रेति । उपमेये उपमानधर्मारोपे उपमाने उपमेयधर्मारोपे चेत्यर्थः । तथा चौपम्यपर्यवसायित्वस्यैव पदार्थनिदर्शनाजीवातुत्वेनारोपविषयस्योपमेयत्वेन निवेशे प्रयोजनाभावादिहापि सा युक्तैवेति भावः । नन्वेवं सति वाक्यार्थनिदर्शनालक्षणस्यात्रातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह—यद्यपीति । वियोगकालीनगौडनारीगण्डतलपाण्डिमाः खर्जूरीमञ्जरीगर्भरेणुदृष्टपाण्डिमाश्च यत्तन्नामैक्यारोपसत्त्वादिति भावः । अर्थविशेषविवक्षयातिव्याप्तिं परिहरन्नेव स्वाभिमतनिदर्शनाद्वयविषयविभागं दशयति—तथापीति । विशिष्टयोर्विम्बप्रतिविम्बभावापन्नधर्मविशिष्टयोः । एवं च वाक्यार्थशब्देनैतादृशार्थविवक्षणाद्वियोग इत्याद्युदाहरणे नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ उपमानेत्यादि । एतच्च स्वरूपकथनम् । नत्वेवंरूपेण लक्षणे निवेशः । ताद्रूप्यरूपकातिव्याप्तिवारणायोपमाकल्पकत्वस्यारोपविशेषणस्यावश्यकत्वेनोपमाकल्पकस्तत्तद्धर्मारोप इत्येतावत् एव लक्षणस्य निर्दुष्टत्वात् । तदुक्तम्—‘अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः’ इति । ताद्रूप्यरूपके तु ताद्रूप्यावच्छिन्नाभेद एव विवक्षितो न पुनरुपमेति तद्वारणम् । ननु ‘त्वयि सती’त्याद्युदाहरणे कापि निदर्शना न स्यादन्यधर्मस्यान्यत्रारोपात्, एकवाक्यत्वेन वाक्यार्थभेदाभावाच्च, पदार्थवाक्यार्थनिदर्शनयोरसंभवादित्याशङ्क्याह—एवं चेति । उक्तव्यवस्थाश्रयणे चेत्यर्थः ॥ विशिष्टयोरिति ।

इत्यादिषु वाक्यभेदाभावेऽपि वाक्यार्थवृत्तिरेव निदर्शना । विशिष्टयो-
रैक्यारोपसद्भावात् । 'वाक्यार्थयोः सदृशयोः' इति लक्षणैवाक्ये वाक्यार्थ-
शब्देन बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नवस्तुविशिष्टस्वरूपयोः प्रस्तुताप्रस्तुतधर्मयो-
र्विवक्षितत्वादिति ।

एवं च,—

‘राजसेवा मनुष्याणामसिधारावलेहनम् ।

पञ्चाननपरिष्वङ्गो व्यालीवदनचुम्बनम् ॥’

इत्यत्र प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरेकैकपदोपात्तत्वेऽपि वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनाया
न क्षतिः । तयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावापन्नवस्तुविशिष्टव्यवहाररूपत्वात् । अत एव
निदर्शनाया रूपकाद्भेदः । रूपके ह्यविशिष्टयोरेव मुखचन्द्रादिकयोरैक्यारोपः ।

‘अङ्घ्रिदण्डो हरेरूर्ध्वमुत्क्षिप्तो बलिनिग्रहे ।

विधिविष्टरपद्मस्य नालदण्डो मुदेऽस्तु वैः ॥’

बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नवस्तुविशिष्टयोरित्यर्थः । तत्र तावत्पूर्वपद्ये भोः शिव !
अस्मदभ्यर्थितानां दातारि त्वयि सति इतरं क्षुद्रं प्रभुमनुसरन्तोऽर्थिनां मुद्रां
चिह्नं दर्शयन्तो वयं, कामधेनौ स्थितायां दोग्धुकामाश्वरमयोः पाशालययोश्चरण-
योः पातैर्दुर्ग्रहं दुःखेन ग्राह्यं करभमुष्ट्रशिष्टमनुसराम इत्यर्थके सकलकामद-
महेश्वरकालीनक्षुद्रधनिकानुसरणकर्तुः कामधेनुस्थितिकालीनतथाविधकरभानुसरण-
कर्तुश्चैक्यारोपः । तत्रोपमानकोटिविशेषणयोः कामधेनु-करभयोरुपमेयकोटि-
विशेषणयोश्च महेश्वरक्षुद्रधनिकयोर्यथाक्रमं बिम्बप्रतिबिम्बभावो बोध्यः । एव-
मनुसरणयोरपि । एवं ‘दोभ्यां’मित्यत्रापि अलिङ्घ-गुणसमूहयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावो
बोध्यः ॥ नन्विदं व्यवस्था मूलविरुद्धेत्याशङ्क्याह—वाक्यार्थयोरिति । ननु
‘वाक्यार्थ’शब्दस्यावान्तरवाक्यार्थसाधारणानेकपदार्थपरत्वेनैवोक्तोदाहरणसंग्रह-
संभवादेवंविधगुरुतरार्थपरत्वं न युक्तमित्यत आह—एवं चेति । एवंविधार्थ-
विवक्षणे चेत्यर्थः । अवलेहनं जिहया चैष्टनम् । पञ्चाननः सिंहस्तस्य परिष्वङ्ग
आलिङ्गनम् । व्याली भुजङ्गी । अशक्यत्वं बलवदनिष्टजनकत्वं च साधारणो
धर्मः । प्रस्तुतवृत्तान्तो राजसेवा निदर्शनायास्तल्लक्षणस्य न क्षतिर्नाव्याप्तिः ।
तयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः असिधारादिभिः समं राज्ञो बिम्बप्रतिबि-
म्बभावात्तद्विशिष्टयोश्चैक्यारोपादिति भावः । एवं तर्हि सदृशयोरैक्या-
रोप इत्येव लक्षणमस्तिवत्याशङ्क्याह—अत एवेति । एतादृशविशेषण-
विवक्षणादेवेत्यर्थः । भेदो व्यावृत्तिः । तथा च तदभावे रूपकेऽतिप्रसङ्गः
स्यादिति भावः । कथमनेन तद्वारणं तत्राह—रूपके हीति । अविशिष्टयोः
बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नवस्तुविशिष्टयोः । बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नैत्यस्य व्यावृत्तिं
दर्शयति—अङ्घ्रिदण्ड इत्यादि । बलेदैत्यविशेषस्य निग्रहे बन्धने कर्तव्ये

इति विशिष्टत्वरूपकोदाहरणेऽपि न बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नवस्तुविशिष्टरूपता । विधिविष्टरकमलदण्डविशिष्टत्वरूपसाधारणधर्मवत्तासंपादनार्थमेव तद्विशेषणोपादानात् । 'यद्वातुः सौम्यते'त्यादिनिदर्शनोदाहरणेषु दातृपूर्णेन्द्रादीनामानन्दकरत्वादिनेवात्र विशेषणयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावाभावात् । यत्र तु विषयविषयि-विशेषणानां परस्परसादृश्येन बिम्बप्रतिबिम्बभावोऽस्ति ।

ज्योत्स्नाभस्सच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥'

इति सावयवरूपकोदाहरणे । तत्रापि विषयविषयिणोस्तद्विशेषणानां च प्रत्येकमेवैक्यारोपः, न तु ज्योत्स्नादिविशिष्टरात्रिरूपविषयस्य भस्मादिविशिष्ट-

ऊर्ध्वमुत्क्षिप्तो हरेरङ्घ्रिदण्डो वो युष्माकं मुदेऽस्त्विति संबन्धः । कीदृशः ? विधे-
र्ब्रह्मणो विष्टर आसनं तद्रूपस्य पद्मस्य नालदण्ड इत्यर्थः ॥ विशिष्टरूपकेति ।
ऊर्ध्वोत्क्षिप्तत्वरूपविशिष्टाङ्घ्रिदण्डविधिविष्टरपद्मसंबन्धित्वविशिष्टनालदण्डसंबन्धित्वरूप-
केत्यर्थः ॥ विशेषणेति । ऊर्ध्वोत्क्षिप्तत्वरूपोपमेयविशेषणविधिविष्टरपद्मसं-
बन्धित्वरूपोपमानविशेषणयोरित्यर्थः । एवकारसूचितबिम्बप्रतिबिम्बभावव्यति-
रेकं स्फुटयति—यद्वातुरिति । अभावादिति । सादृश्याभावादिति भावः ।
रूपकविशेषेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य परिहरति—यत्र त्वित्यादिना । यत्र
त्वित्यस्य इति सावयवरूपकोदाहरणे इत्यग्रेतनेनान्वयः । विषयविषयिविशेषणा-
नामारोपविषयारोप्यमाणसंबन्धिनानां विशेषणानाम् ॥ ज्योत्स्नेति । इयं रात्रि-
रेव कापालिकी योगिनी द्वीपाद्वीपान्तरं भ्रमतीत्यन्वयः । एतत्प्रधानरूपकम् ।
एतदङ्गभूतान्यपराणि विशेषणैः प्रतिपाद्यन्ते । यथा ज्योत्स्नारूपेण भस्मना छुरण-
मङ्गलेपस्तेन धवला तारकारूपाण्यस्थीनि बिभ्रती अन्तर्धानस्य व्यसने कौतुके
रसिका चन्द्ररूपे मुद्राकपाले न्यस्तं लाञ्छनस्य च्छलेन सिद्धाञ्जनस्य परिमलं
चूर्णं दधती धारयन्ती । वीक्षाकालगृहीतोपकरणेषु मुद्रोपपदनाम्ना पाखण्डानां
व्यवहार इति चण्डीदासः । 'मुद्रा-परिमल'शब्दौ प्रशंसार्थावित्यन्ये । मुद्रा चिह्नं
तद्रूपे कपाल इति वार्थः । विषयविषयिणो रात्रिकापालिकयोः । तद्विशेषणानां
तत्संबन्धिनानां ज्योत्स्नाभस्मादीनां यथाश्रुते रात्रिकापालिकीति समासस्योत्तरपदार्थ-
प्रधानतया ज्योत्स्नादीनां रात्रिविशेषणत्वाभावादसंगतेः । प्रत्येकमेवेति ।
शुद्धस्वरूपेणैवेत्यर्थः ॥ न त्विति । उक्तयुक्त्या विशेषणत्वाभावादिति भावः ।
वस्तुतो भस्मादेः कापालिकीं प्रत्यपि न विशेषणत्वमपि तु तत्कोटिनिविष्टत्व-
मेवेत्यपि बोध्यम् । 'वाक्यार्थ'शब्दस्य बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नवस्तुविशिष्टार्थपर-
त्वमङ्गीकृत्य 'राजसेवा' इत्युदाहरणे वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनात्तमुक्तमुपसंहरति—

कापालिकीरूपविषयिणश्च विशिष्टरूपेणैक्यारोपोऽस्तीति । तस्मात् 'राजसेवा मनुष्याणाम्' इत्यादावपि वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनैव युक्ता । मतान्तरे त्विह पदार्थवृत्त्यैव निदर्शनया भाव्यमिति ॥ ५४ ॥

अपरां बोधनं प्राहुः क्रिययाऽसत्सदर्थयोः ।

नश्येद्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये तमः ॥ ५५ ॥

उदयमेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ।

विभावयन्समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहः ॥ ५६ ॥

कस्यचिक्किचिक्क्रियाविशिष्टस्य स्वक्रियया परान्प्रति असतः सतो वाऽर्थस्य बोधनं यन्निबध्यते तदपरां निदर्शनामाहुः । असदर्थबोधने उत्तरार्धमुदाहरणम् । तत्र नश्येदिति बोधयदिति वक्तव्ये बोधयदित्यस्य गम्यमानत्वाद-
प्रयोगः । ततश्च राज्ञा चन्द्रेण सह विरुध्य स्वयं नाशक्रियाविशिष्टं तमः स्वकीयनाशक्रियया दृष्टान्तभूतया अन्योऽप्येवं राजविरुद्धश्च नश्येदित्यनिष्ट-

तस्मादिति । उक्तलक्षणस्य व्यवस्थितत्वादित्यर्थः ॥ मतान्तरे त्विति ।

सदृशयोर्वाक्यार्थयोरैक्यारोप इति यथाश्रुतलक्षणाङ्गीकर्तुमते इत्यर्थः । इह राज-
सेवेत्युदाहरणे ॥ पदार्थवृत्त्यैवेति । उपमाकल्पक एकपदार्थे अपरपदार्थत-

द्धर्मान्यतरारोप इति तल्लक्षणस्य तदभिमतत्वादिति भावः ॥ ५४ ॥ निदर्शना-

न्तरमाह—अपरामिति । पूर्वविलक्षणामित्यर्थः । निदर्शनामित्यनुषज्यते ।

क्रिययाऽसत्सदर्थयोर्बोधनमपरां निदर्शनां प्राहुरिति संबन्धः । सदसदर्थयोरिति

वक्तव्येऽपि छन्दोनुरोधादित्थमभिधानात् । 'समुद्राग्राद्धः' (४।४।११८) इत्यादि-

सौत्रनिर्देशेन पूर्वनिपातविधेरनित्यत्वज्ञापनात् । लक्षणं व्याचष्टे—कस्यचिदिति ।

अत्रासतः सतो वेति विभागकथनं ननु लक्षणान्तर्गतम् । उदासीनार्थबोधने चम-

त्कारित्वाभावेनैवानतिप्रसङ्गात् । स्वक्रियया सहकारिभूतया क्रियाविशिष्टस्य वस्तुनः

संबन्धि अर्थस्य बोधनं बोधानुकूलो व्यापारो यन्निबध्यते वर्ण्यते सा निद-

र्शनेति लक्षणम् । अथ 'निवातपद्मोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयन्ती ।

न केवलं यूनि मनोभवेऽपि व्यनक्ति कंचित्तपसः प्रभावम् ॥' इत्यादावतिव्याप्तिः ।

अवलोकनक्रियाविशिष्टया कामिन्या तपःप्रभावबोधनस्य वर्णनादिति चेन्न ।

क्रियेत्येत्यनेन दृष्टान्तविधया बोधनस्य विवक्षितत्वात् । उक्तोदाहरणे च लिङ्ग-

विधया बोधकत्वेन तदभावात् । इत्थं च दृष्टान्ततया क्रियाविशिष्टस्यार्थबोध-

कत्वं वर्ण्यमानं निदर्शनेति पर्यवसितम् । नश्येदित्यत्र बोधनस्यावर्णनात्कथ-

मुदाहरणत्वमत आह—तत्रेति । उदाहरण इत्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणं संगमयति—

ततश्चेति । बोधनस्य गम्यमानत्वाच्चैत्यर्थः ॥ दृष्टान्तभूतयेति । दृष्टान्ते

स्वस्मिन् भूतया । विद्यमानेत्यर्थः । दृष्टान्तो भूतः संजातो गयेति वा । एवं

पर्यवसायिनमर्थं बोधयदेव नष्टमित्यर्थे निबन्धनादसदर्थनिदर्शना । तथा उत्तर-
श्लोके सविता स्वोदयसमय एव पद्मेषु लक्ष्मीमादधानः स्वया पद्मलक्ष्म्या-
धानक्रियया परान्प्रति समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रह एवेति श्रेयस्करमर्थं
बोधयन्निबद्ध इति सदर्थनिदर्शना ॥

यथा वा,—

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।

शैलशेखरगतः पृष्ठद्वगणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥

अत्र गिरिशेखरगतो वृष्टिबिन्दुगणो मन्दमारुतमात्रेणापि कम्पितः पतन्
लघोरुन्नतपदप्राप्तिः पतनहेतुरित्यसदर्थं बोधयन्निबद्ध इत्यसदर्थनिदर्शना ॥

चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् ।

सतां कार्याऽऽसित्थेयीति बोधयन् गृहमेधिनः ॥

अत्र समागतं रविं शिरसा संभावयन्नुदयाचलः स्निष्टया रविधारण-
क्रियया समागतानां सतामेवं गृहमेधिभिरातिथ्यं कार्यमिति सदर्थं बोधयन्नि-
बद्ध इति सदर्थनिदर्शना । अत्र केचित् वाक्यार्थवृत्ति-पदार्थवृत्तिनिदर्शना-
द्वयमसंभवद्वस्तुसंबन्धनिबन्धनमिति, तृतीया तु संभवद्वस्तुसंबन्धनिबन्ध-
नेति च व्यवहरन्ति । तथा हि—आद्यनिदर्शनायां वाक्यार्थयोरैक्यमसंभव-
त्तयोः साम्ये पर्यवस्यति । द्वितीयनिदर्शनायामपि अन्यधर्मोऽन्यत्रासंभवन्
धर्मिणोः साम्ये पर्यवस्यति । तृतीयनिदर्शनायां तु स्वक्रियया परान्प्रति सद-
सदर्थबोधनं संभवदेव समतां गर्भीकरोति । ‘बोधयन् गृहमेधिनः’ इत्यादौ हि
‘कारीपोऽग्निरध्यापयति’ इतिवत्समर्थाचरणे णिचः प्रयोगः । ततश्च यथा
कारीपोऽग्निः शीतापनयनेन बहून्ध्ययनसमर्थान्करोति एवं वर्ण्यमानः पर्वतः

तमोवच्चन्द्रस्यापि राजत्वं ‘सोमो वै ब्राह्मणानां राजा’ इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । अ-
ष्टपर्यवसायिनमर्थं नाशरूपानिष्टसाधनं राजविरुद्धत्वरूपम् ॥ उन्नतमिति ।
यो लघुरल्पबुद्धिरल्पपरिमाणश्च स उन्नतं पदमुत्कर्षमुच्चस्थानं चावाप्य हेलयैव
पतेदिति ब्रुवन्कथयन् शैलशेखरगतो गिरिमस्तकवर्ती पृष्ठद्वगो जलबिन्दु-
समूहश्चारुणा मन्देनापि मारुतेन धुतः कम्पितोऽधः पतत्युत्कर्षाद्धीयते अयोदेशे
च पततीत्यर्थः । ‘ब्रुवन्’ इति पाठे बोधनस्य पूर्ववद्भ्रम्यमानत्वादप्रयोगः ।
‘दृष्टकण’ इति पाठे पाषाणकण इत्यर्थः ॥ चूडेति । उदयाचल आगतं देवं
रविं चूडामणेः पदे स्थाने मस्तके धत्ते धारयति । किं कुर्वन् ? गृहमेधिना गृहस्थान्
सतामातिथेयी कार्येति बोधयन् । आतिथेयी आतिथ्यम् । अत्र उक्तनिदर्शना-
त्रयविषये । केचिदित्यस्येति व्यवहरन्तीत्यनेनान्वयः ॥ धर्मिणोरिति । धर्मयोः
साम्यमात्रेण चमत्कारानिष्पत्तेस्तत्कृतबिम्बप्रतिबिम्बभावेन धर्मिणोः साम्या-
वगतिरिति भावः ॥ गर्भीकरोतीति । स्वविशेषणत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थः ।
दृष्टान्ततया बोधनस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् । एतदेवोपपादयति—बोधयन्नि-
त्यादिना । करीषं शुष्कगोमयं तस्यायं कारीषः । समर्थाचरणे समर्थकरणे ।

स्वयमुपमानभावेन गृहमेधिन उक्तबोधनसमर्थान्कर्तुं क्षमते । यथायं पर्वतः समागतं रविं शिरसा संभावयत्येवं गृहमेधी समागतं सन्तमुचितपूजया संभावयेदिति । अतः संभवति बोधनसंबन्ध इति ॥ ५५-५६ ॥

व्यतिरेकालंकारः २०

व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ।

शैला इवोन्नताः सन्तः किंतु प्रकृतिकोमलाः ॥ ५७ ॥

अयमुपमेयाधिक्यपर्यवसायी व्यतिरेकः ।

यथा वा,—

पल्लवतः कल्पतरोरेष विशेषः करस्य ते वीर ! ।

भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं तिरस्कुसते ॥

तन्न्यूनत्वपर्यवसायी यथा—

रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणै-

स्त्वामायान्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि ।

कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः

सर्वं तुल्यमशोक ! केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥

सामर्थ्योत्पादन इति यावत् । भावप्राधान्यात् । उपमानभावेन दृष्टान्तत्वेन । एवं प्रदर्शिते निदर्शनात्रये निदर्शनापदप्रवृत्तिनिमित्तस्यैकस्याभावाच्चानार्थ एव निदर्शनाशब्द इति बोध्यम् ॥ ५५-५६ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां निदर्शनालंकारप्रकरणम् ॥ १९ ॥

व्यतिरेकं लक्षयति—व्यतिरेक इति । विशेषो वैलक्षण्यम् । उपमेयस्याधिक्यमुत्कर्षः ॥ पल्लवत इति । पञ्चम्यर्थे तसिल् । कल्पतरोः पल्लवतः पल्लवादेशे वक्ष्यमाणस्ते तव करस्य विशेष इति संबन्धः । एकः पल्लवः परो हस्तः कर्णं राधेयं तिरस्कुसते । दानातिशयेनेति भावः । अत्रोपमेयस्य करस्योत्कर्षः । पूर्वोदाहरणे उन्नतत्वेनोपम्यं शाब्दम्, इह तु रक्तवत्कोमलादिप्रयुक्तं तद्वन्ममिति भेदः ॥ तन्न्यूनत्वेति । उपमेयन्न्यूनत्वेत्यर्थः ॥ रक्तस्त्वमिति । अशोकवृक्षं प्रति विरहिणः कस्यचिदुक्तिः । हे अशोक ! आवयोः सर्वं तुल्यं समानम्, अहं केवलं धात्रा विधात्रा सशोकः शोकसहितः कृतः, त्वं तु शोकरहित इति 'अ-शोक'पदश्लेषादवगम्यते । किं तत्सर्वं समानं तत्राह—रक्त इत्यादि । त्वं नूतनैः पल्लवै रक्तो रक्तवर्णः; अहमपि प्रियायाः श्लाघनीयैर्गुणैः सौन्दर्यादिभी रक्तोऽनुरक्तः । अर्थात्प्रियायाम् । हे सखे ! त्वां प्रति शिलीमुखा भ्रमरा आयान्ति; मां प्रत्यपि स्मरेण धनुषा मुक्ताः प्रेरिताः शिलीमुखा वाणा आयान्ति । एवं कान्तायाः पादतलाघातो यथा तव मुदे संतोषाय तद्वत्तथा ममपि संतोषायेत्यर्थः । कामिनीपादघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गम इति कविप्रसिद्धिः । अत्रोपमेयस्य

अनुभयपर्यवसायी यथा—

दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य ।

कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥

सहोक्त्यलंकारः २१

सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः ।

दिगन्तमगमत्तस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह ॥ ५८ ॥

सशोक्तवेनापकर्षः अनुभयपर्यवसायी उपमेयोत्कर्षापकर्षान्यतरपर्यवसानरहितः ॥
दृढतरेति । कृपणस्य कृपाणस्य खङ्गस्य चाकारतो दीर्घाद्वर्णादाकृतेश्च केवलं
भेदो वैलक्षण्यम् । प्रकारान्तरेण तु साम्यमेवेत्यर्थः । कथं तत्राह—दृढ-
तरेत्यादि । दृढतरं निबद्धो मुष्टिर्धैनेति । कृपणपक्षे—धनव्ययवैमुख्येन मुष्टिमो-
चनाभावात् । खङ्गपक्षे तु—दृढतरं निबद्धः संबद्धो मुष्टिर्मुष्टिग्राह्यभागो यस्येत्यर्थः ।
कोशो भाण्डारगृहं तत्र निषण्ण उपविष्टः कृपणः । कोशे पिधानके निषण्णः स्थित
इति खङ्गपक्षे । सहजमलिनः स्वभावमलिनः । मलिनवेषत्वात्कृपणः । खङ्गस्तु
कृष्णवर्णत्वादिति । एवं च किञ्चिद्धर्मप्रयुक्तसाम्यवत्तया प्रतीयमानयोः किञ्चिद्धर्म-
प्रयुक्तवैलक्षण्यं व्यतिरेकशरीरम् । वैलक्षण्यं तु क्वचिदुपमेयस्योत्कर्षं, क्वचिच्च तद-
पकर्षं पर्यवसर्जं, क्वचित्तु तदन्यतरपर्यवसानविरहेऽपि स्ववैचित्र्यविश्रान्तमात्रमिति
बोध्यम् । एतेन चरमभेदद्वयतदुदाहरणदूषणं कस्यचिदापातरमणीयमिव भासमानं
प्रयुक्तं वेदितव्यम् । अत्यन्तासारतया तु नानुवादमर्हतीत्युपरम्यते ॥ ५७ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां व्यतिरेकालंकारप्रकरणम् ॥ २० ॥

सहोक्तिरिति । लक्ष्यनिर्देशः । सहभाव इत्यादिलक्षणम् । सहभावः साहि-
त्यम् । जनरञ्जनः सहृदयजनाह्लादकः । एवं च चमत्कृतिजनकं साहित्यं सहोक्तिरिति
लक्षणम् ॥ दिगन्तमिति । तस्य राज्ञः कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः शत्रुभिः सह दिग-
न्तमगमदित्यन्वयः । अत्र च तृतीयाया निरूपितत्वार्थकतया प्रत्यर्थिनिरूपितसा-
हित्यवती कीर्तिर्गमनाश्रय इति बोधे एकधर्मान्वयित्वरूपसाहित्यबलात्प्रत्यर्थिनामपि
गमनान्वयप्रतीतिः । तदुक्तम् (काव्यप्रकाशे १०।११२)—‘सा सहोक्तिः सहार्थस्य

टिप्प०—१ ‘गुणप्रधानभावावच्छिन्नसहार्थसंबंधोक्तिः सहोक्तिः’ इति रसगङ्गाधर-
कृतः । ‘सहभावस्योक्तिः सहोक्तिः’ इति लक्षणं चोक्तमलंकारचूडामणौ हेमचन्द्रेण ।
दण्डी तु—‘सहोक्तिः सहभावेन कथनं गुणकर्मणाम् । अर्थानां यो विनिमयः परि-
वृत्तिस्तु सा स्मृता’ इत्याह । ‘कर्त्रादीनां समावेशः सहान्यैर्यैः क्रियादिषु । विविक्तश्चा-
विविक्तश्च सहोक्तिः’ इति सरस्वतीकंठाभरणम् ।

पाठा०—१ ‘वेदुच्यते’.

यथा वा,—

छाया संश्रयते तलं विटपिनां श्रान्तेव पान्थैः समं
मूलं याति सरोजलस्य जडता ग्लानेव मीनैः सह ।
आचामत्यहिमांशुदीधितिरपस्तवेव लोकैः समं
निद्रा गर्भगृहं सह प्रविशति क्लान्तेव कान्ताजनैः ॥

‘जनरजन’ इत्युक्तेः ‘अनेन सार्धं विहराम्बुराशेः’ (खु० ६।५७) इत्यादौ
न सहोक्तिरलंकारः ॥ ५७ ॥

विनोक्त्यलंकारः २२

विनोक्तिश्चेद्विना किञ्चित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते ।

विद्या ह्यापि साऽवद्या विना विनयसंपदम् ॥ ५९ ॥

यथा वा,—

यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति ।
निन्दितः स भवेन्नोके स्वात्माप्येनं विगर्हते ॥

बलादेकं द्विवाचकम्’ इति । छायेति । ग्रीष्मर्तौ मध्याह्नवर्णनमिदम् । छाया
पान्थैरध्वगैः समं सार्धं विटपिनां तरुणां तलं मूलप्रदेशं संश्रयते । कुत इत्याका-
ङ्क्षायामुत्प्रेक्षते—श्रान्तेवेति । श्रमश्चात्रातपातिशयकृतो बोध्यः । एवमग्रेऽपि ।
जडता शीतलता ग्लानेव सरोजलस्य मूलमधोदेशं मीनैर्मत्स्यैः सह याति गच्छति ।
ग्लानिर्बलापचयः । तथा, अहिमा उष्णा अंशवः करा यस्यैवंभूतस्य रवेर्दीधिति-
स्तप्तेव संतप्तेव सती लोकैः सममपः जलानि आचामति पिबति । ‘दीधितिः
स्त्रियाम्’ इत्यमरः । निद्रा क्लान्तेव सती कान्ताजनैः सह गर्भगृहमभ्यन्तरगृहं
प्रविशति । तत्रैव तदुद्भवात् । क्लान्तिस्तेजोहानिः । सौकुमार्यातिशयेन तत्सौ-
लभ्यात् कान्तोपादानम् ॥ इत्यादाविति । इन्दुमतीस्वयंवरे रघुवंशे ‘अनेन सार्धं
विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु । द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा
मरुद्भिः ॥’ इति पद्यम् । अत्र सहोक्तिरचमत्कारित्वान्नलंकाररूपेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां सहोक्त्यलंकारप्रकरणम् ॥ २१ ॥

विनोकिरिति । किञ्चिद्विना प्रस्तुतं वर्ण्यं हीनं दुष्टमुच्यते चेत्तदा विनोक्ति-
नामालंकार इत्यर्थः ॥ विद्येति । विनयसंपत्तिं विना या विद्या सा ह्या मनोह-
रापि दुष्टेखन्वयः । अत्र प्रस्तुताया विद्याया विनयं विना दुष्टत्वमुक्तम् ॥ यश्चेति ।

टिप्प०—१ विनोक्तिलक्षणमुक्तं काव्यप्रकाशे—‘विनोक्तिः सा विनाऽन्येन
यत्रान्यः सन्न नेतरः’ इति । ‘नित्यसंबंधानामसंबन्धवचनं विनोक्तिः’ इति भाष्यकारः ।
इयं विनोक्तिस्तु ‘विना’शब्दप्रयोगाभावेऽपि संभवति ।

पाठा०—१ ‘विनोक्तिः स्याद्विना’.

अत्र च रामदर्शनेन विना हीनत्वं 'विना'शब्दमन्तरेणैव दर्शितम् ॥ ५९ ॥

तच्चेत्किंचिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते ।

विना खलैर्विभालेषा राजेन्द्र ! भवतः सभा ॥ ६० ॥

यथा वा,—

आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रि-

नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव छिन्नभूयिष्ठधूमा ।

मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा

गङ्गा रोधःपतनकलुषा गृह्णीव प्रसादम् ॥

अत्र तमःप्रभृतीन्विना निशादीनां रम्यत्वं 'विना'शब्दमन्तरेण दर्शितम् ॥ ६० ॥

यः पुरुषः स्वात्मा स्वान्तःकरणं विगर्हते निन्दति । रामदर्शनं विनेति । राम-
कर्तृकं रामकर्तृकं च दर्शनं विनेत्यर्थः ॥ अन्तरेणापीति । विनापीत्यर्थः । तथा
च विनोक्तिरित्यर्थग्रहणं, न तु शब्दग्रहणमिति भावः ॥ ५९ ॥ प्रकारान्तरमाह—
तच्चेदिति । तत्प्रस्तुतं किंचिद्विना रम्यं चेत्सापि विनोक्तिः कथ्यत इत्यन्वयः ।
इत्थं च किंचिद्व्यतिरेकेण प्रस्तुतस्य रम्यत्वारम्यत्वान्यतरवर्णनं विनोक्तिरिति
प्रकारद्वयसाधारणं सामान्यलक्षणं बोध्यम् । यत्तु ह्यो विनार्थसंबन्ध एव
विनोक्तिः, ह्यत्वं च विनाकृतस्य वस्तुनो रमणीयत्वारमणीयत्वाभ्यां भवतीत्यर्वा-
चीनैरुक्तम्,—तदयुक्तम् ; कारणं विना कार्योत्पत्तिकथनरूपे विभावनालंकारे-
ऽविव्याप्तेर्वारणाय विनार्थसंबन्धप्रयुक्तप्रस्तुतगतरमणीयत्वादेरपि लक्षणे निवेश-
स्यावश्यकत्वादिति ॥ आविर्भूत इति । मानवतीविषये नायकस्य परामर्शो-
ऽयम् । इयं वरतनुरन्तः अन्तःकरणे मोहेन मानावेशेन मुक्तकल्पा ईष्यन्-
मुक्ता लक्ष्यते । केव ? पूर्वं रोधसस्तटस्य पतनेन कलुषा अनन्तरं कालुष्यापग-
मात्प्रसादं नैर्मल्यं गृह्णीयाश्रयन्ती गङ्गेव । तथा शशिनि चन्द्रे आविर्भूते उदिते
सति तमसा मुच्यमाना रात्रिरिव । एवं छिन्नो नष्टो भूयिष्ठो धूमो यस्या एवं-
भूता निशि भवस्य हुतभुजो वह्नेरर्चिः शिखेवेति ॥ दर्शितमिति । अर्थतो
बोधितमित्यर्थः ॥ ६० ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां विनोक्तयलंकारप्रकरणम् ॥ २२ ॥

पाठा०—१ अत्र 'अन्तरेणापि' इति टीकाकृतसंमतः पाठ इति प्रतीयते ।

समासोक्तयलंकारः २३

समासोक्तिः परिस् तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत् ।

अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तचुम्बती चन्द्रमाः ॥ ६१ ॥

यत्र प्रस्तुतवृत्तान्ते वर्ण्यमाने विशेषणसाम्यबलादप्रस्तुतवृत्तान्तस्यापि परिस्फूर्तिस्तत्र समासोक्तिरलंकारः । समासेन संक्षेपेण प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोर्वचनात् । उदाहरणम्—अयमैन्द्रीति ॥ अत्र हि चन्द्रस्य प्राचीप्रारम्भलक्षणमुखसंबन्धलक्षणे उदये वर्ण्यमाने 'मुख'शब्दस्य प्रारम्भवदनसाधारण्यात् 'रक्त'शब्दस्यारुणकामुक्तसाधारण्यात् 'चुम्बती'त्यस्य प्रस्तुतार्थसंबन्धमात्रपरस्य शक्यार्थान्तरसाधारण्याच्च 'चन्द्रमः'शब्दगतपुंलिङ्गेन 'ऐन्द्री'शब्दगतस्त्रीलिङ्गेन तत्प्रतिपाद्येन्द्रसंबन्धित्वेन चोपस्कृतादप्रस्तुतपरवनितासक्तपुरुषवृत्तान्तः प्रतीयते ।

यथा वा,—

व्यावल्गात्कुचभारमाकुलकचं व्यालोलहारावलि

प्रेङ्खत्कुण्डलशोभिगण्डयुगलं प्रस्तेदिवक्राम्बुजम् ।

शश्वदत्तकरप्रहारमधिकश्वासं रसादेतया

यस्मात्कन्दुक ! सादरं सुभगया संसेव्यसे तत्कृती ॥

समासोक्तिं लक्षयति—समासोक्तिरिति । प्रस्तुते वर्ण्यमाने अप्रस्तुतस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्य परिस्फूर्तिश्चेतदा समासोक्तिरित्यन्वयः ॥ अयमिति । इन्द्रस्यैन्द्री प्राची । मुखमादिभागो वदनं च । रक्तो रक्तवर्णोऽनुरक्तश्च । चुम्बनं संबन्धो वक्त्रसंयोगविशेषश्च । यथाश्रुतलक्षणस्य वक्ष्यमाणे 'असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः । राजा हरति सर्वस्य हृदयं मृदुलैः करैः ॥' इत्यादिप्रकृताप्रकृतश्लेषेऽतिव्याप्तेराह—विशेषणसाम्यबलादिति । विशेषणमात्रसाम्यबलादित्यर्थः । एवं च विशेषणमात्रसाम्यगम्याप्रस्तुतवृत्तान्तत्वं लक्षणं बोध्यम् । उदाहृतश्लेषे चाप्रकृतवृत्तान्तस्य विशेष्यवाचिना श्लिष्टेन राजपदेनाप्यवगमाच्चातिव्याप्तिः । संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तमवयवार्थं दर्शयति—समासेनेति । वचनात् प्रतिपादनात् । लक्ष्ये लक्षणं संगमयति—अत्रेति । प्रारम्भ आदिभागः । साधारण्याच्छ्लिष्टत्वात् । यद्यपि चुम्बतीत्यत्र न श्लेषस्तथाप्यर्थद्वयबोधकत्वमात्रेण तस्य साधारण्योक्तिः । उपस्कृतादिति साधारण्यादित्यस्य विशेषणम् । तत्र 'चन्द्रमः'शब्दगतेन पुंलिङ्गेन नायकत्वाभिव्यक्त्या उपस्कारः । 'ऐन्द्रीति स्वरूपपरं तद्गतेन स्त्रीलिङ्गेन तदर्थस्य नायिकत्वाभिव्यक्त्या 'ऐन्द्री'शब्दप्रतिपाद्येनेन्द्रसंबन्धित्वेन च परकीयत्वाभिव्यक्त्या बोध्यम् । वृत्तान्तो व्यवहारो मुखचुम्बनरूपः ॥

टिप्प०—१ समासेनार्थद्वयनिरूपणादुक्तिः समासोक्तिः । अयं समासोक्तिरलंकारः प्रदीप-रसगंधारकृद्भिः—नायं भिन्नोऽलंकारः, किंत्वप्रस्तुतप्रशंसैव; प्रस्तुतवाच्येऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः समासोक्तिः, अप्रस्तुतावगतौ चाप्रस्तुतप्रशंसेति च निर्णीतम् । दण्डिना तु 'वस्तु किंचिदभिप्रेत्य तन्तुव्यस्यान्यवस्तुनः । उक्तिः संक्षेपरूपत्वात्सा समासोक्तिरिष्यते, इति तल्लक्षणमुक्तम् ।

अत्र कन्दुकवृत्तान्ते वर्ण्यमाने 'व्यावल्गवकुचभार'मित्यादिक्रियाविशेषण-
साम्याद्विपरीतरतासक्तनायिकावृत्तान्तः प्रतीयते । पूर्वत्र विशेषणानि श्लिष्टानि,
इह साधारणानीति भेदः । सारूप्यादपि समासोक्तिर्दृश्यते ।

यथा वा,—(उत्तरराम. २।२७)

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।
बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥

अत्र वनवर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात्कुटुम्बिषु धनसंतानादिसमृद्धसमृद्धि-
विपर्यासं प्राप्तस्य तत्समाश्रयस्य ग्रामनगरादेर्वृत्तान्तः प्रतीयते ।

व्यावल्गवदिति । नायिकानुरक्तस्य कस्यचित्कीडालम्बनं कन्दुकं प्रत्युक्तिरियम् ।
हे कन्दुक ! सुभगया सुन्दर्या एतया नायिकया रसात्प्रीतिविशेषात्सादरमादर-
सहितं यथा स्यात्तथा यस्मात् संसेव्यसे तत्तस्मात् कृती धन्योऽसीत्यन्वयः । कथ-
मित्याकाङ्क्षायां संसेवनक्रियां विशिनष्टि—**व्यावल्गवदित्यादिना ।** व्याव-
ल्गवनिशेषत आसमन्ताच्चलन् कुचभारो यत्र, तथा आकुलाः क्रीडावेशेनेतस्ततः
पर्यस्ताः कचाः केशा यत्र, एवं व्यालोला दोलायिता हारावूलिर्यत्र, तथा प्रेङ्गव्यां
चञ्चलाभ्यां कुण्डलाभ्यां शोभायुक्तं गण्डयुगलं यत्र, एवं प्रखेदयुक्तं वक्त्राम्बुजं
यत्र, शश्वच्चिरन्तरं दत्तः करेण प्रहारो यत्र, तथा अधिकः श्वासो यत्र
तथेति । वृत्तान्तः विपरीतरतरूपः । अत्रापि 'कन्दुक'शब्दगतपुल्लिङ्गेन नाय-
कत्वाभिव्यक्तिर्बोध्या ॥ **श्लिष्टानीति ।** श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायविषया-
णीत्यर्थः ॥ **साधारणानीति ।** श्लेषं विनैव प्रकृताप्रकृतवृत्तान्तयोरनुगता-
नीत्यर्थः । तथा च लक्षणे साम्यशब्देन श्लेषकृतं स्वारसिकं च साम्यं विवक्षित-
मिति भावः । सारूप्यात्सादृश्यात् ॥ **पुरेति ।** उत्तररामचरिते सीतात्यागानन्तरं
कदाचिद्वनं प्रति गतस्य भगवतो रामचन्द्रस्येयमुक्तिः । पुरा वनवासकाले सरितां
नदीनां स्रोतः प्रवाहो यत्र प्रदेशे आसीत्त्राधुना पुलिनमस्तीति शेषः ।
तथा क्षितिरुहां तरुणां घनविरलभावो विपर्यासं वैपरीत्यं यातः प्राप्तः ।
सान्द्राणां विरलता विरलानां शाखापल्लवादिवृद्ध्या सान्द्रता जातेत्यर्थः । तथा च
बहोर्भूयसः कालादनन्तरं दृष्टमिदं वनमपरमन्यदिव मन्ये । परंतु शैलानां पर्व-
तानां निवेशो विन्यासविशेषस्तदेवेदं वनमिति बुद्धिं प्रत्यभिज्ञारूपां द्रढयति ।
दृढीकरोतीत्यर्थः ॥ **तत्सारूप्यादिति ।** वनसादृश्यादित्यर्थः । ग्रामादौ किं
वनसादृश्यमित्याकाङ्क्षायां तद्रूपं विशेषणमाह—**कुटुम्बिष्वित्यादि ।** कुटु-
म्बिषु कुटुम्बिगतो यो धनसमृद्धोर्विपर्यासस्तं प्राप्त्येत्यर्थः । तत्समाश्रयस्य
तादृशकुटुम्बिसमाश्रयस्य । तथा च समृद्धसमृद्धिविपर्यासवदाश्रयत्वं सादृश्य-
मिति भावः । किमस्य सादृश्यस्योत्थापकमिति चेत् घनविरलेति, विपर्यासमिति

अत्र च प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणविशेषणबलात्सारूप्यबलाद्वा यदप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्रत्यायनं तत्प्रस्तुते विशेष्ये तत्समारोपार्थं सर्वथैव प्रस्तुतानन्वयिनः कविसंरम्भगोचरत्वायोगात् । ततश्च समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चास्वाहेतुः । ननु रूपक इव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपोऽस्ति । 'मुखं चन्द्र' इत्यत्र मुखे चन्द्रत्वारोपहेतुचन्द्रपदसमभिव्याहारवत् 'रक्तश्रुम्बति चन्द्रमा' इत्यादिसमासोक्त्युदाहरणे चन्द्रादौ जारत्वाद्यारोपहेतोस्तद्वाचकपदसमभिव्याहारस्याभावात् ।

'निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः ।

धारानिपातैः सह किं नु वान्तश्चन्द्रोऽयमित्यातंतरं ररासे ॥'

इत्येकदेशविवर्तिरूपकोदाहरण इव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपगमकस्याप्य-

च । ताभ्यामुक्तसादृश्यगर्भाकरणात् । एतेनैषां सादृश्यगर्भविशेषणोपस्थापितसादृश्यमूला समासोक्तिरिति मूलग्रन्थानवबोधस्तद्विरोधश्चेति दूषणमलम्रकं वेदितव्यम् ॥ अथात्राप्रस्तुतवृत्तान्तस्य विशेषणसाम्यगम्यत्वाभावादुक्तलक्षणस्याव्याप्तिरिति चेन्न । विशेषणसाम्यगम्यसादृश्यगम्यत्वेऽपि विशेषणसाम्यगम्यत्वानपायात् । प्राधान्यात्तु परं सारूप्यस्य गमकत्वोपदर्शनं सारूप्यादिति ग्रन्थेन । एवमग्रेऽपि विशेषणसाम्यात्सादृश्याद्वेति विकल्पोक्तिरपि प्राधान्याभिप्रायैवेति निरवयम् ॥ एवमलंकारं निरूप्य तद्वोधप्रकारमुपदर्शयितुं भूमिकामारचयति—अत्र चेति । अत्र एषूदाहरणेषु ॥ अप्रस्तुतवृत्तान्तस्येति । अप्रकृतजारादिसंबन्धिनश्चुम्बनादिव्यवहारस्येत्यर्थः । विशेष्ये चन्द्रादौ । सर्वथा आरोपानारोपान्यतरविधया । प्रस्तुतानन्वयिनः प्रकृतान्वयशून्यस्य । यद्वा,—सर्वथैवेत्यस्य कवीत्यादिनान्वयः ॥ कविसंरम्भेति । स्वप्रतीत्युद्देश्यकशब्दसंदर्भरूपकविव्यापारेत्यर्थः । अप्रस्तुतवृत्तान्तस्य चुम्बनादेरिवाप्रस्तुतस्य जारादेरपि चन्द्रादौ समारोप इति मतं निराकरोति—नतिवति । अप्रस्तुतरूपेति । अप्रस्तुतस्वरूपेत्यर्थः । कुतस्तत्राह—मुखमित्यादि । तादात्म्येन चन्द्रारोपे तादात्म्यस्यापि संसर्गविधया आरोपविषयत्वात्तस्य च चन्द्रत्वानतिरेकाचन्द्रत्वारोपेत्युक्तिः । न तु प्रकारतया चन्द्रत्वारोप उक्त इति भ्रमितव्यम् । चन्द्र इति शब्देन चन्द्रविशेषणत्वेनोपस्थितस्य चन्द्रत्वस्य मुखे विशेषणतयारोपासंभवात् । एवं जारत्वैत्यत्रापि बोध्यम् ॥ तद्वाचकेति । जारवाचकेत्यर्थः । ननु जारादिपदसमभिव्याहाराभावाच्छ्रौतारोपासंभवेऽप्यार्थो जाराद्यारोपोऽस्तु । नहि तत्रापि तादृशसमभिव्याहारो हेतुः । रूपकध्वनेरुच्छेदापत्तेरित्याशङ्काह—निरीक्ष्येति । पयोदो मेघो विद्युत्स्वरूपेर्नयनैर्निशायामभिसारिकाया मुखं वीक्ष्य धारानिपातैः सह वान्तः किं त्वयं चन्द्र इति मत्वा आर्ततरं यथा स्यात्तथा ररासे आक्रन्दनं कृतवानित्यर्थः । उदाहरण इवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । अत्र यथा गमकमस्ति तादृशस्य समासोक्त्युदाहरणे अभावादित्यर्थः । तथा चार्थारोपोऽप्यनाशङ्क इति भावः । ननु 'विद्युन्नयनैः' इत्यत्र किमप्रस्तुतारोपगमकम् ? यदभावात्

भावात् । तत्र हि 'विद्युन्नयनै'रित्यत्र निरीक्षणानुगुण्यादुत्तरपदार्थप्रधानरूप-
मयूरच्यंसकादिसमासव्यवस्थितादुत्तरपदार्थभूतनयनान्वयानुरोधात् पयो-
देऽनुक्तमपि द्रष्टृपुरुषत्वरूपं गम्यमुपगम्यते । न चेह तथा निरीक्षणवत्
'त्वय्यागते किमिति वेपथ एष सिन्धु'रिति श्लोके सेतुकृत्वादिबन्धाप्रस्तुतासा-
धारणवृत्तान्त उपात्तोऽस्ति । नापि श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितयोः
प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरप्रस्तुतवृत्तान्तस्य विद्युन्नयनवत्प्राधान्यमस्ति । येन
तदनुरोधात्त्वं सेतुमन्थकृदित्यत्रेव प्रस्तुतेऽनुक्तमप्यप्रस्तुतरूपसमारोपमभ्युप-
गच्छेम । तस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्यवहारसमारोपमात्रमिह चारुता-
हेतुः । यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरिह श्लिष्टसाधारणविशेषणसमर्पितयो-
र्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणैव साक्षादन्वयादस्ति समप्राधान्यम्,
तथाप्यप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयानुरोधान्न प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपोऽङ्गीकार्यः ।
तथा हि—यथा प्रस्तुतविशेष्ये नास्त्यप्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वयायोग्यता तथैव
वाऽप्रस्तुतेऽपि जारादौ नास्ति प्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वययोग्यता । एवं च सम-

समासोक्तौ तदभाव इत्यतो गमकं दर्शयितुमाह—तत्रेति । आनुगुण्यादानुकू-
ल्यात् । उपमितसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया नयनसदृशविद्युत्करणकत्वस्य
निरीक्षणे संभवात्प्रतिकूलत्वमिति भावः अनुक्तमप्यश्रौतमपि । रूपणमारोपः ॥
न चेहेति । इह समासोत्तयुदाहरणे । तथानिरीक्षणवन्नयनकरणकनिरीक्षणवत् ।
सेतुकृत्वादीत्यादिना मन्थनकारित्वपरिग्रहः । नन्विहापि परनायिकामुखचुम्बन-
रूपस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्याप्रस्तुतासाधारणधर्मत्वादप्रस्तुतारोपगमकत्वं स्यादित्या-
शङ्क्य परिहरति—नापीति । साधारणादीत्यादिना सादृश्यगर्भविशेषणसंग्रहः ।
वृत्तान्तयोरिति निर्धारणे षष्ठी । वृत्तान्तयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ विद्युन्नयनवदिति ।
प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विद्युन्नयनयोर्मध्ये यथा नयनस्योत्तरपदार्थप्रधानसमासात्प्राधान्यं
तथा नास्तीत्यर्थः । 'सेतुमन्थकृत्' इति पाठः । 'सेतुबन्धकृत्' इति त्वपाठः
कथंचिदर्थतोऽनुवादत्वेन व्याख्येयः । उपसंहरति—तस्मादिति । 'मात्र'पदे-
नाप्रस्तुतारोपव्यवच्छेदः । विद्युन्नयनवत्समासकृतश्रौतप्राधान्याभावेऽपि विशे-
षणसामर्थ्यावगतस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्यार्थः प्राधान्यमस्तीति शङ्कते—यद्यपीति ।
नन्वप्रस्तुतवृत्तान्ताभिन्नत्वेनावगतस्य प्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्रस्तुतविशेष्येणान्वया-
त्कथमप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्राधान्यमिति शङ्कानिरासायाह—विशेष्येणैवेति ।
ननु तद्विशेषणीभूतप्रस्तुतवृत्तान्तेनेत्येवकारार्थः । समाधत्ते—तथापीति । अय-
माश्रयः—नात्र श्लिष्टादिविशेषणैः समर्पितः परनायिकामुखचुम्बनादिरूपोऽप्रस्तुत-
वृत्तान्तः प्रागेव कयापि व्युत्पत्त्याऽप्रस्तुतगतत्वेन भासते, यद्वालादप्रस्तुतजाराद्या-
रोपावगतिः स्यात्, अपि तु ताटस्थेनावगते तस्मिन्प्रस्तुतासंबद्धस्य कविसंरम्भ-
गोचरत्वायोगात्प्रस्तुतसमारोपितत्वेन पर्यवसानमिति । नन्वेवं तर्हि प्रस्तुतवृत्ता-
न्तस्याप्यप्रस्तुतवृत्तान्ताश्रये धर्मिण्यन्वयोऽस्तु, असंबद्धाभिधानप्रसङ्गपरिहारस्य
तुल्यत्वादित्याशङ्क्याह—तथा हीत्यादि । एवं च योग्यतारूपविनिगमकविरहे

प्रधानयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरन्यतरस्यारोपेऽवश्यमभ्युपगन्तव्ये श्रुत एव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्यारोपश्चास्तुताहेतुरिति युक्तम् । नन्वेवं सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः ।

‘विशेषणानां साम्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनाम् ।

अप्रस्तुतस्य गम्यत्वं सा समासोक्तिरिष्यते ॥’

इत्यादीनि प्राचीनानां समासोक्तिलक्षणानि न संगच्छेरन् । प्रस्तुते श्लिष्टसाधारणादिरूपविशेषणसमर्पितानुरागपूर्वकवदनचुम्बनाद्यप्रस्तुतवृत्तान्तसमारोपमात्रस्य चारुताहेतुत्वाभ्युपगमेन विशेषणसाम्यकृतकामुकाद्यप्रस्तुतधर्मिव्यञ्जनानपेक्षणादिति चेत्,—उच्यते; स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्यारोपो न चारुताहेतुः । किंत्वप्रस्तुतकामुकादिसंबन्धित्वेनावगम्यमानस्य तस्यारोपः । तथाभूतस्यैव रसानुगुणत्वात् । न च तावदवगमने विषेषणपदानां सामर्थ्यमस्ति । अतः श्लेषादिमहिम्ना विशेषणपदैः स्वरूपतः समर्पितेन वदनचुम्बनादिना तत्संबन्धित्वेन कामुकादावभिव्यक्ते पुनस्तदीयत्वानुसंधानं तत्र भवति । यथा स्वरूपतो दृष्टेन राजाश्चादिना तत्संबन्धित्वेन राजादौ स्मारिते पुनरश्वादौ तदीयत्वानुसंधानं तद्वदिति विशेषणसाम्येन वाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यञ्जनस्यास्त्यपेक्षा । अत एव श्लिष्टविशेषणायामिव साधारणविशेषणायामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोप इत्येव प्राचीनानां प्रवादः । कन्दुके व्यावल्गुचुभारत्वादि-विशिष्टवन्नितासेव्यत्वस्य कामुकसंबन्धित्वेनैव समारोपणीयत्वात् । स्वरूपतः

च मास्तु तर्हि कस्याप्यन्वयस्तत्राह—अवश्यमिति । अन्यथाऽसंबद्धाभिधानप्रसङ्गापत्तेरिति भावः । किं तर्हि विनिगमकं तत्राह—श्रुत एवेति । तथा च श्रुतप्रस्तुतार्थोपस्कारतया चमत्कारहेतुत्वमेव विनिगमकमिति भावः । अप्रस्तुतस्य अप्रस्तुतवृत्तान्तस्य ॥ नन्वेवमिति । एवमप्रस्तुतसमारोपानङ्गीकारे ॥ विशेषणानामित्यादि । विद्यानाथोक्तं लक्षणम् । प्रस्तुतवर्तिनां विशेषणानां साम्येनेत्यन्वयः । प्रस्तुते समारोपार्थम् । अप्रस्तुतधर्मिव्यञ्जनानपेक्षायामपि समारोप्यमाणवृत्तान्तविशेषणत्वार्थं तदपेक्षणाच्च लक्षणासंगतिरित्याह—स्वरूपत इति । स्वरूपतोऽप्रस्तुतसंबन्धित्वेनाज्ञायमानस्य । नन्वपेक्षासत्त्वेऽपि विशेषणसाम्यस्य तद्व्यञ्जनासामर्थ्याल्लक्षणासंगतितादवस्थमित्याशङ्क्य साक्षादसामर्थ्येऽपि वृत्तान्ताभिव्यक्तिद्वारा तत्संभवाच्च दोष इत्याह—न चेत्यादि । तदीयत्वानुसंधानं कामुकसंबन्धित्वानुसंधानम् । तत्र मुखचुम्बनादौ । ‘अनुसंधानं तद्वत्’ इति पाठः । ‘अनुसंधानवत्’ इति पाठे यथेत्यस्यासंगतेः । अत एवाऽप्रस्तुतव्यञ्जनस्यापेक्षणादेव । नन्वप्रस्तुतधर्मिव्यञ्जनानपेक्षणे ईदृशः प्रवादः कुतो न युक्तस्तत्राह—कन्दुक इति । विशिष्टेत्यस्य सेव्यत्वेनान्वयः । संबन्धित्वेनैवेत्येवकारोक्तमेवार्थं सोपपत्तिकमाह—स्वरूपत इति । अप्रस्तुतकामुकसंबन्धित्वानालिङ्गितरूपेणेत्यर्थः । तथा चारोपासंभवात्तादृशप्रवादानुपपत्तिरिति भावः । श्लिष्टविशेषणायाम् ‘अयमैन्द्री’ इत्यादौ मुखचुम्बनादेः स्वरूपतोऽप्यारोपस्यैव सत्त्वात्साधारणविशेषणायामुपपत्तिः

कन्दुकेऽपि तस्य सत्त्वेनासमारोपणीयत्वात् । किंच सारूप्यनिबन्धनत्वेनोदा-
हृतायां समासोक्तावप्रस्तुतवृत्तान्तस्याशब्दार्थस्याप्रस्तुतवृत्तान्तरूपेणैवावग-
म्यतया तेन रूपेणैव तत्र समारोपसिद्धेरन्यत्रापि तथैव युक्तमिति युक्तमेव
प्राचीनानां लक्षणमिति विभावनीयम् ॥ ६१ ॥

परिकरालंकारः २४

अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे ।

सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः ॥ ६२ ॥

अत्र 'सुधांशुकलितोत्तंसः' इति विशेषणं तापहरणसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् ।

कत्वेन प्रवादोपन्यासः । ननु तत्रापि तादृशवनितासेव्यत्वस्य तादृशवनिताकृतविप-
रीतरतपात्रत्वरूपस्याप्रस्तुतवृत्तान्तरूपस्य स्वरूपतोऽप्यारोपस्यैव संभवाच्च तादृश-
प्रवादानुपपत्तिरत आह—किंचेति । युक्तमिति । 'तत्सामान्यादितरेषु तथा-
त्व'मिति न्यायादिति भावः ॥ लक्षणमिति । जातावेकवचनम् । तदेवमुक्त-
रीत्या 'अयमैन्द्रीमुखं पदय रक्तशुम्बति चन्द्रमाः' इत्यत्र शक्ति-व्यञ्जनाभ्यां
प्राचीप्रारम्भसंबन्धाश्रयश्चंद्रो जारसंबन्धिसानुरागपरनायिकामुखचुम्बनाश्रय इति
बोधः । अप्रस्तुतवृत्तान्ताभिन्नत्वेनाध्यवसितस्य प्रस्तुतवृत्तान्तस्य तादात्म्येना-
प्रस्तुतारोपविषये प्रस्तुतधर्मिण्यन्वय इति मते तु सानुरागपरनायिकामुखचुम्ब-
नाभिन्नप्राचीप्रारम्भसंयोगाश्रयो जारभिन्नश्चन्द्र इति बोधः । एवमुदाहरणा-
न्तरेऽप्यनेनैव प्रकारेण बोधप्रकारा ऊहनीयाः ॥ ६१ ॥

हृत्फलंकारचन्द्रिकायां समासोत्तयलंकारप्रकरणम् ॥ २३ ॥

गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य प्रभेदभूतसमासोत्तयलंकारप्रसङ्गात्तत्प्रभेदं परिकरालंकारं
लक्षयति—अलंकार इति । अलंकारत्वोत्कीर्तनं च दोषाभावेनैव गतार्थ-
मिति शङ्कानिरासार्थम् । तत्प्रपञ्चनं चाग्रे करिष्यते । साभिप्राये प्रकृतार्थोपपाद-
कार्यविषयकाभिप्रायपूर्वकं तथाभूतार्थव्यञ्जके इति यावत् । इत्थं च प्रकृतार्थो-
पपादकार्यव्यञ्जकविशेषणत्वं लक्षणं बोध्यम् । ध्वनावतिव्याप्तिवारणाय—प्रकृता-
र्थोपपादकेति । हेत्वलंकारवारणाय बोधकत्वं विहाय व्यञ्जकत्वनिवेशः । वक्ष्य-
माणपरिकराङ्कुरालंकारवारणाय—विशेषणेति । तत्र तु विशेष्यं तथेति नातिप्रसङ्गः ॥
सुधांश्विति । सुधांशुना कलितः कृत उत्तंसः शेखरो येन स इति

टिप्पण—१ केचित्तु—'परिकरोति प्रकृतार्थमुपकरोतीति परिकरः, साभिप्रायशब्दो-
ऽस्मिन्नस्तीति परिकरः । भूषणार्थत्वाच्च सुडागमः' इत्याहुः । अन्येऽपि 'साभिप्रायानेक-
विशेषणद्वारा यत्र विशेष्यस्यातिशयप्रतीतिः स परिकरः' इति तल्लक्षणमाहुः ।

पाठा०—१ 'साभिप्रायविशेषणे'.

यथा वा (कुमार० ३।१०),—

तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।

कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेधैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥

अत्र 'पिनाकपाणेः' इति हरविशेषणं 'कुसुमायुध' इत्यर्थलभ्याहमर्थ-
विशेषणं च सारासारायुधत्वाभिप्रायगर्भम् ।

यथा वा,—

सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ।

शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वन्ते ॥

अत्र शरीरविशेषणानि तस्य हेयत्वेनासंरक्षणीयत्वाभिप्रायगर्भाणि ।

यथा वा,—

व्यास्थं नैकतया स्थितं श्रुतिगणं, जन्मी न वल्मीकतो,

नाभौ नाभवमच्युतस्य, सुमहद्भाष्यं च नाभाषिषम् ।

चित्रार्था न बृहत्कथामचकथं, सुत्राग्नि नासं गुरु-

दैवं ! त्वद्गुणवृन्दवर्णनमहं कर्तुं कथं शक्नुयाम् ॥

अत्र 'श्रुतिगणं व्यास्थम्' इत्यादीनि विशेषणानि स्वस्मिन्व्यासाद्यसाधारण-

हरविशेषणम् । 'उत्तंसः कर्णपूरे स्याच्छेखरे चावतंसवत्' इति विश्वः । सामर्थ्या-
भिप्रायं सामर्थ्यव्यञ्जकम् ॥ तवेति । इन्द्रं प्रति कामस्योक्तिः । तव प्रसादा-
त्कुसुमायुधोऽप्यहं मधुं वसन्तमेवैकं मुख्यं सहायं लब्ध्वा पिनाको धनुर्विशेषः
पाणौ यस्य तादृशस्यापि हरस्य धैर्यच्युतिं धैर्यस्खलनं कुर्याम् । अन्ये धन्विनो
धनुर्धरा मम पुरः के ? अगणनीया इत्यर्थः । कुसुमायुध इति विशेषणं चेत्-
न्वयः ॥ अर्थलभ्येति । कुर्यामित्युत्तमपुरुषाक्षिप्तेत्यर्थः । अभिप्रायगर्भमभि-
प्रायपूर्वकम् । अत एवावयवार्थमात्रविश्रान्तत्वात् 'हर'पदेन न पौनरुक्त्यमपि ॥
सर्वेति । सर्वेषामशुचीनां रक्तपूयरेतोविष्णुमूत्रादीनां निधानस्य स्थानभूतस्य ।
कृतघ्नस्य उत्तमाज्ञपानादिकृतोपकारनाशकस्य शरीरकस्य । शरीरकस्येति निन्दायां
कप्रत्ययः । कृते तदर्थम् । तत्संरक्षणार्थमिति यावत् । विशेषणानि पूर्वार्थो-
क्तानि । तस्य शरीरस्य ॥ व्यास्थमिति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । हे देव
राजन् ! त्वद्गुणानां वृन्दस्य समूहस्य वर्णनं कर्तुमहं कथं शक्नुयां, शक्तो भवेय-
मित्यन्वयः । कुतस्त्राह—यतोऽहमेकरूपतया स्थितं वेदसमूहं न व्यास्थमनेक-
शास्त्ररूपेण न विस्तारितवान् । तथा च 'तत्कर्ता व्यासो न भवामी'ति व्यज्यते ।
एवमग्रेऽपि वल्मीकतो वल्मीकाजन्मास्यास्तीति जन्मी न, भवामीति शेषः ।
तथा च 'नाहं वल्मीकि'रिति । अच्युतस्य नाभौ नाभवं नोत्पन्न इत्यनेन 'नाहं
चतुर्मुख' इति । सुमहद्भाष्यं महाभाष्यं च नाभाषिषं न भाषितवानित्यनेन 'नाहं
सहस्रजिह्वः शेष' इति । चित्रो विचित्रोऽर्थो यस्यास्तां बृहत्कथां न अचकथं न
कथितवानित्यनेन 'नाहं तद्वक्ता शिवो गुणाढ्यो वा' इति । सुत्राग्नि इन्द्रे गुरुरप-
देशको नासमित्यनेन 'नाहं वाक्पतिः' इति च व्यज्यते । उक्तेषूदाहरणेषु वैलक्षण्यं

कार्यकर्तृत्वनिषेधमुखेन 'नाहं व्यासः' इत्याद्यभिप्रायगर्भाणि । तत्राद्ययोरुदाहरणयोरैकैकं विशेषणम्, समनन्तरयोः प्रत्येकं बहूनि विशेषणानि । तत्रापि प्रथमोदाहरणे सर्वाणि विशेषणान्येकाभिप्रायगर्भाणि पदार्थरूपाणि च, द्वितीयोदाहरणे भिन्नाभिप्रायगर्भाणि वाक्यार्थरूपाणि चेति भेदः । एतेषु व्यङ्ग्यार्थसंज्ञावेऽपि न ध्वनिव्यपदेशः । शिवस्य तापहरणे, मन्मथस्य कैमुतिकन्यायेन सर्वधन्विधैर्यभञ्जकत्वे शरीरसंरक्षणार्थपापमाचरतां मूढत्वे, स्वस्य वर्णनीयराजगुणकथनाशक्तत्वे च वाच्य एवोपस्कारकत्वात् । अत एव व्यङ्ग्यार्थस्य वाच्यपरिकरत्वात्परिकर इति नामाख्यालंकारस्य । केचित्तु निष्प्रयोजनविशेषणोपादानेऽपुष्टार्थत्वदोषस्योक्तत्वात्सप्रयोजनत्वं विशेषणस्य दोषाभावमात्रं न कश्चिदलंकारः । एकनिष्ठतादृशानेकविशेषणोपन्यासे परं वैचित्र्यविशेषात्परिकर इत्यलंकारमध्ये परिगणित इत्याहुः । वस्तुतस्तन्नेकविशेषणोपन्यास एव परिकर इति न नित्यमः । श्लेषयमकादिष्वपुष्टार्थदोषाभावेन तत्रैकस्यापि विशेषणस्य साभिप्रायस्य विन्यासे विच्छित्तिविशेषसंज्ञावात्परिकरत्वोपपत्तेः ।

यथा वा,—

अतियजेत निजां यदि देवतामुभयतश्च्यवते लुपतेऽप्यधम् ।

क्षितिभृतैव सदैवतका वयं वनवताऽनवता किमहिदुहा ॥

दर्शयति—तत्रेत्यादिना । एकैकमेकस्य विशेष्यस्यैकमेव समनन्तरयोरनन्तरोक्तयोः प्रत्येकमेकं विशेष्यं प्रति । तत्रापि तयोर्मध्येऽपि । एकाभिप्रायगर्भाण्येकार्थाभिप्रायपूर्वकाणि ॥ वाक्यार्थेति । 'न व्यास्यम्' इत्यादिनिषेधवाक्यार्थषड्भ्योक्तरीत्या हेतुत्वेनान्तिमवाक्यार्थे विशेषणत्वादिति भावः । एतेषु उक्तोदाहरणेषु । ध्वनिव्यपदेशो ध्वनिव्यवहारः । तत्र हेतुमाह—तापहरण इत्यादिना । तापहरणे इत्यादिसप्तम्यन्तचतुष्टयस्य वाच्य इत्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वयः ॥ उपस्कारकत्वादिति । तथा चापराङ्गरूपगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदत्वाच्च ध्वनिव्यवहार इति भावः । नन्वेवमपि यथाश्रुतलक्षणस्य निःशेषच्युतेत्यादिध्वनावतिव्याप्तिरित्यत आह—अत एवेति । वाच्योपस्कारकत्वादेवेत्यर्थः । परिकरत्वात् अङ्गत्वात् । तथा च परिकरपदमहिम्ना प्रकृतार्थोपपादकत्वस्य व्यङ्ग्यविशेषणस्य व्याभाजातिव्याप्तिरिति भावः । अपुष्टार्थेति भावप्रधानम् ॥ उक्तत्वादिति । 'अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्कमग्राम्याः' इत्यादिनालंकारिकैरुक्तत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि तैरेवाख्यालंकारत्वेन कथनमत आह—एकनिष्ठेति । तादृशेति । साभिप्रायैत्यर्थः ॥ दोषाभावेनेति । अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभावेनेत्यर्थः । उद्धृतालंकारसंमत्या सहृदयवैमुख्यरूपदृषकतावीजाभावादिति भावः । विच्छित्तिश्चमत्कृतिः । परिकरत्वोपपत्तेः परिकरस्यालंकारत्वोपपत्तेः । तत्र दोषस्याप्रसक्त्या विच्छित्तिविशेषस्य तदभावप्रयुक्तत्वासंभवात्तत्प्रयोजकमलंकारत्वमावश्यकमिति भावः । यमकस्थले उदाहरति—यथेति । अतीति । निजां

अत्र हि पुरुहूतपूजोद्युक्तान्नन्दादीन्प्रति भगवतः कृष्णस्य वाक्ये 'गोवर्धन-
गिरिरेव चास्माकं रक्षकत्वेन दैवतमिति स एव पूजनीयः, न त्वरक्षकः पुरु-
हूत' इत्येवंपरं, वनवतेति गोवर्धनगिरिर्विशेषणं, काननवत्त्वाभिर्हारादिमत्त्वाच्च
पुष्पमूलफलतृणजलादिभिरारण्यकानामस्माकमस्मद्जनानां गवां चायमेव रक्षक
इत्यभिप्रायगर्भम् । एवमत्र साभिप्रायैकविशेषणविन्यासस्यापि विच्छित्ति-
विशेषवशादस्य सभिप्रायस्यालंकारत्वसिद्धावन्यत्रापि 'सुधांशुकलितोत्तंस'
इत्यादौ तस्यात्मलाभो न निवार्यते । अपि च एकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलंकार इति सर्वसंमतं, तद्वदेकस्यापि विशेषणस्य सभिप्रायस्यालंकारत्वं
युक्तमेव ॥ ६२ ॥

परिकराङ्कुरालंकारः २५

साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः ।

चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ॥ ६३ ॥

देवतामतिक्रम्य यदि यजेत अर्थाद्देवतान्तरं पूजयेत् तदोभयतो लोकद्वयाच्चयवते
अश्रयति । अर्घं पापमपि जुषते सेवते । प्राप्नोतीति यावत् । का निजा देवता
तत्राह—वयं वनवता प्रशस्तवनयुक्तेन क्षितिभृता गोवर्धनगिरिणैव सदैवतकाः दैव-
तसहिताः । स एवास्माकं दैवतमित्यर्थः । अनवता अरक्षकेण । अहिर्बुधा इन्द्रेण ।
किं प्रयोजनमिति शेषः । अहिर्बुत्रासुरः । 'अहिर्बुत्रासुरे सर्पे' इति विश्वः ।
नन्वेवं सति तत्रैवालंकारता स्यान्न तु सुधांशुकलितोत्तंस इत्यादावत आह—
एवमिति । विच्छित्तिविशेषेति दोषाभावप्रयुक्तविच्छित्तिव्यावृत्त्यर्थः । ननु
यमकादावपि तादृशविच्छित्तिविशेषे मानाभावः । विच्छित्तिसामान्यं तु पर्युद-
स्तदोषाभावेनाप्युपपन्नम् । आपत्कालपर्युदस्तस्य मृच्छौचहीनतादोषस्याभावे-
नेव तदानीमपि मृच्छौचकर्तुरतिशयाधानमिति नालंकारत्वसिद्धिरित्यत आह—
अपि चेति । 'भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं हा सोपानपर-
म्परे गिरिसुताकान्तालयालंकृते । अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निलीयामहे ॥' इत्यादौ मोक्षस्य महामोहत्वे
सुखालोकोच्छेदिनीत्येकपदार्थो हेतुरिति काव्यलिङ्गमलंकारत्वेन यथा स्वीकृतं ननु
निर्हेतुत्वदोषाभावमात्रतया विच्छित्तिविशेषस्यानुभवसिद्धत्वात्तद्देहापीति भावः ॥ ६२

इत्यलंकारचन्द्रिकायां परिकरालंकारप्रकरणम् ॥ २४ ॥

साभिप्राय इति । अत्र विशेषणपदस्थाने विशेष्येति प्रक्षिप्य पूर्ववत्क्षणं

टिप्पण-१ 'अस्मिन् पुरुषार्थचतुष्टयदानोपपत्तिहेतुकं साभिप्रायं 'चतुर्भुज'पदम्,
अतः परिकरे चास्यान्तर्भाव इति केचित्प्राहुः । विशेष्यांशस्य साभिप्रायत्वे परिकराङ्कुरः
स्वीकृतो जयदेवादिभिः, न चासौ प्रामाणिकः; तत्रापि विशेषणांशस्यैव साभिप्रायत्वात्,
निर्धर्मैकस्य विशेष्यांशमात्रस्य स्वमेऽपि साभिप्रायत्वासंभवात्' इति सुधासागरकृतः ।

पाठा०—१ 'प्रायविशेष्यश्चेत्'.

अत्र 'चतुर्भुज' इति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् ।
यथा वा,—

फणीन्द्रस्ते गुणान्वक्तुं, लिखितुं हैहयाधिपः ।

द्रष्टुमाखण्डलः शक्तः, काहमेघ, क ते गुणाः ? ॥

'फणीन्द्र' इत्यादिविशेष्यपदानि सहस्रवदनाद्यभिप्रायगर्भाणि ॥ ६३ ॥

श्लेषालंकारः २६

नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः ।

सर्वदो माधवः पायात्स योऽगं गामदीधरत् ॥ ६४ ॥

अञ्जेन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणाहितसक्तिना ।

उच्चरद्भूरिकीलालः शुशुभे वाहिनीपतिः ॥ ६५ ॥

अनेकार्थशब्दविन्यासः श्लेषः । स च त्रिविधः—प्रकृतानेकविषयः, अप्र-

बोध्यम् । तच्च परिकरेऽतिव्याप्तिवारणार्थम् । लक्ष्ये लक्षणं संगमयति—अत्रेति ।
यद्यपि देवान्तरव्यावर्तकतया चतुर्भुज इति विशेषणं तथापि नृपादिसाधारण-
देवपदशक्तेर्विष्णौ नियमनेन विशेष्यप्रतीत्यौपयिकतया विशेष्यपदत्वमभिमतं
बोध्यम् । असंदिग्धमुदाहरति—फणीन्द्र इति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः ।
तव गुणान्वक्तुं फणीन्द्रः शेषः समर्थ इत्यध्याहार्यम् । एवमग्रेऽपि । हैहयाधिपः
कार्तवीर्यः । आखण्डल इन्द्रः । उभयत्र 'गुणान्' इत्यनुषज्यते । एष मर्त्यधर्मा
अहं क ? ते गुणाः क ? इति कशब्दौ महदन्तरं सूचयतः । सहस्रवदनादीत्या-
दिना सहस्रबाहुत्वसहस्रनयनत्वयोः संग्रहः । अत्र अनेकेषां विशेष्यपदानां तत्त-
दभिप्रायगर्भत्वं विशेषः ॥ ६३ ॥

इत्यलंकारचंद्रिकायां परिकराङ्कुरालंकारप्रकरणम् ॥ २५ ॥

श्लेषं लक्षयति—नानार्थेति । नानार्थस्य शब्दस्य संश्रयो योजनं श्लेष इति
लक्षणम् । वर्ण्येत्यादि विभागः । वर्ण्यं चावर्ण्यं च वर्ण्यावर्ण्योभयं च एतन्नयाश्रि-
तस्तद्विषय इत्यर्थः । सर्वेति । सर्वदः स माधवः पायात् । यः अगं गोवर्धनपर्वतं
आं पृथ्वीं च वराहावतारे धृतवानिति विष्णुपक्षे । हरपक्षे तु—स उमाधवः सर्वदा
पायात् । यो गङ्गां धृतवानित्यर्थः । अञ्जेनेति । हरिणेन मृगेणाङ्कुरूपतया आहिता
कृता सक्तिः सज्जो यस्येति चन्द्रपक्षे । हरिणा सूर्येणेति कमलपक्षे । उच्चरच्छलपातै-
रुदच्छत्कीलालं रुधिरं यस्य स वाहिनीपतिः सेनापतिः । तथा वाहिनीनां

टिप्प०—१ काव्यादर्शे तु—'छिद्यमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः । तदभिन्नपदं
भिन्नपदप्रायमिति द्विधा' इत्युक्तम् । 'प्रकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः स
श्लेषः' इत्याह मम्मटः ।

पाठा०—१ 'वर्ण्योभयाश्रयः'. २ 'शक्तिना'.

कृतानेकविषयः, प्रकृताप्रकृतानेकविषयश्च । 'सर्वदा' इत्यादिक्रमेणोदाहरणानि । तत्र 'सर्वदोमाधव' इति स्तोतव्यत्वेन प्रकृतयोर्हरिहरयोः कीर्तनं प्रकृतश्लेषः । अब्जं कमलम्, अबजश्चन्द्रः; तयोरुपमानमात्रत्वेनाप्रकृतयोः कीर्तनमप्रकृत-श्लेषः । वाहिनीपतिः सेनापतिः समुद्रश्च । तत्र समितौ शस्त्रप्रहारोत्पत्तदु-धिरस्य सेनापतेरेव वर्णनं प्रकृतमिति प्रकृताप्रकृतश्लेषः ।

यथा वा,—

त्रातः काकोदरो येन द्रोग्धापि कर्णात्मना ।

पूतनामारणख्यातः स मेऽस्तु शरणं प्रभुः ॥

नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः ।

सदृशे वनवृद्धानां कमलानां त्वदीक्षणे ॥

असावुदयमारूढः कान्तिमात्रकमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुलैः करैः ॥ इति ।

तत्राद्ये स्तोतव्यत्वेन प्रकृतयो राम-कृष्णयोः श्लेषः । द्वितीये उपमानत्वेना-प्रकृतयोः पद्म-हरिणयोः श्लेषः । तृतीये 'राजा हरति लोकस्य' इति चन्द्रवर्णन-प्रस्तावे प्रकृतस्य प्रत्यगोदितचन्द्रस्याप्रकृतस्य नवाभिपिक्तस्य नृपतेः श्लेषः । यदत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषोदाहरणे शब्दशक्तिमूलध्वनिमिच्छन्ति प्राञ्जः, तत्प्रकृता-प्रकृताभिधानमूलकस्योपमादेरलंकारस्य व्यङ्ग्यत्वाभिप्रायं, नत्वप्रकृतार्थस्यैव

नदीनां पतिः समुद्रेति; पक्षे कीलालं जलम् । समितौ संग्रामे ॥ त्रात इति । येन कर्णायुक्तान्तःकरणेन द्रोहकर्तापि अदरो भयशून्यः काकस्त्रातो रक्षितो न तु हतः, स पवित्रनामा रणे ख्यातो विभू रामो मे शरणमस्त्वित्यर्थः । कृष्णपक्षे तु काकोदरः कालियसर्पः पूतनाया राक्षस्या मारणेन, ख्यात इति शेषः ॥ नीता-नामिति । दयितां प्रति नायकोक्तिः । तव ईक्षणे नेत्रे कमलानां पद्मानां हरिणानां च सदृशे स्त इत्यन्वयः । कीदृशानाम्? वने जले अरण्ये च वृद्धिं प्राप्नानाम् । तथा लुब्धैः लोभशीलैर्भूरिभिः शिलीमुखैः अमरैराकुलीभावं व्याप्ततां नीतानामिति पद्मपक्षे । हरिणपक्षे तु लुब्धैः व्याधैः कर्तृभिः । भूरिशिलीमुखै-र्बाणैः करणभूतैः । आकुलीभावं चपलतां नीतानामित्यर्थः । 'मृगप्रभेदे कमलः' इति विश्वः ॥ असाविति । उदयं शैलम्-अभिष्टुद्धिं च, रक्तं रक्तवर्णम्-अनुरक्तं च, मण्डलं बिम्बं-देशश्च, राजा चन्द्रो-नृपश्च, मृदुलैरभिनवैः-अल्पैश्च, करैः किरणैः-आश्रयनैश्च ॥ प्रत्यगोदितेति । अभिनवोदितेत्यर्थः । ननु प्रकरणेनाभिधाया निय-मनादप्रकृतार्थस्य व्यङ्ग्यत्वमेवेति कथं श्लेष इत्याशङ्क्याह—यदिति । अलंका-रस्येति । न चैवं शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनेरुच्छेद इति वाच्यम् । 'शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र । यस्यै त्वम् । यत्र प्रसीदसि पुनः स भावुदारो-ऽनुदारश्च ॥' इत्यत्र शनिविरुद्धरूपे प्रस्तुतेऽशनिशब्देनाभिधया प्रतीयमानेऽपि तन्मूलकस्य विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति वस्तुध्वनेः 'अशनि'

व्यङ्ग्यत्वाभिप्रायम् । अप्रकृतार्थस्यापि शब्दशक्त्या प्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वा-
वश्यभावेन व्यक्त्यनपेक्षणात् । यद्यपि प्रकृतार्थे प्रकरणबलाज्झटिति बुद्धिस्थे
सत्येव पश्चान्नृपतितद्वाह्यधनादिवाचिनां राजकरादिपदानामन्योन्यसंनिधान-
बलात्तत्तद्विषयशक्त्यन्तरोन्मेषपूर्वकमप्रस्तुतार्थः स्फुरेत् । न चैतावता तस्य
व्यङ्ग्यत्वम् । शक्त्या प्रतिपाद्यमाने सर्वेयैव व्यक्त्यनपेक्षणात् । पर्यवसिते
प्रकृतार्थाभिधाने पश्चात्स्फुरतीति चेत्,—कामं गूढश्लेषो भवतु । अस्ति चान्य-
त्रापि गूढः श्लेषः । यथा (माघ. ४।२९),—

अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वीरलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ।

सततमसुमतामगम्यरूपाः परिणतदिक्करिकास्तटीर्विभर्ति ॥

मन्दमग्निमधुर्यमोपला दर्शितश्चयथु चाभवत्तमः ।

दृष्टयस्तिमिरजं सिपेविरे दोषमोषधिपतेरसन्निधौ ॥

अत्र हि समासोक्त्युदाहरणयोः प्राकरणिकैऽर्थे प्रकरणवशाज्झटिति बुद्धिस्थे
विशेषणसाम्यादप्रकृतोऽपि वृद्धवेद्यावृत्तान्तादिः प्रतीयते । तत्र समासो-
क्तिरभङ्गश्लेष इति सर्वेषामभिमतमेव । एवमन्यत्रापि गूढश्लेषे ध्वनिबुद्धिर्न
कार्या ।

यथा वा (माघ. ३।५३),—

रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः ।

यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥

शब्दव्यक्तिमूलस्य संभवात् । अलंकारस्येत्यस्योपलक्षणत्वात् । अन्योन्यसंनिधानबला-
त्परस्परार्थसंबन्धार्थवाचकशब्दसमभिव्याहाररूपशब्दान्तरसंनिधिबलात् । तथा
चाप्रकृतेऽप्यभिधानियामकमस्तीति भावः । एतावता पूर्वापरभावमात्रेण तस्या-
प्रकृतार्थस्य गूढलेश इति गूढत्वं चाप्रकृतत्वेन द्वितीयार्थस्य शीघ्रमप्रत्ययात् ॥ अय-
मिति । माघे रैवतकगिरिवर्णनम् । अयं गिरिस्तटीर्विभर्तोल्यन्वयः । किंभूताः ?
अतिजरठा अत्यन्तं कठिनाः । प्रकामगुर्वीरतिमहत्सः । अलघुभिर्विलम्बमानैर्मैधै-
र्व्याप्ताः । निरन्तरं प्राणिनामगम्यरूपाः । परिणतास्तिर्यग्दन्तप्रहारिणो दिग्गजा
यासु ताः । वृद्धवेद्यापक्षे तु जरठा जीर्णाः । पयोधराः कुचाः । अगम्याः सङ्गमा-
योग्याः । परिणते प्रकटे दिक्करिके यासां ता इत्यर्थः । दिक् वर्तुलं दशनक्षतम् ।
करिका नखक्षतम् । 'दिग्दृष्टं वर्तुलकारं करिका नखरेखिका' इति यादवः ॥ मन्द-
मिति । ओषधीनां पत्युश्चन्द्रस्यासंनिधौ सति अर्यमोपलाः सूर्यकान्ता मन्दीभूत-
मग्निं धृतवन्तः । तमः दर्शितः श्वयथुः पुष्टत्वं येन तथाभवत् । दृष्टयस्तिमिरजं
दोषमन्यं सिपेविरे । पक्षान्तरे ओषधिपतिवैद्यः । एवं मन्दाभित्वशोथतिमिराणि
रोगविशेषाः । वृत्तान्तादिरित्यादिपदाद्भोगिवैद्यवृत्तान्तः परिगृह्यते ॥ अभङ्गश्लेष
इति । तथा च श्लेषस्थले व्यञ्जनाविरहादप्रकृते तत्स्वीकारे श्लेषव्यवहारः सर्व-
ेषामनुपपन्नः स्यादिति भावः ॥ रम्या इति । माघ एव द्वारकावर्णनम् ।
यस्यां द्वारकायां युवानो वधूभिः समं वलभीः प्रासादोपरितनगृहाण्यसेवन्त

अत्र द्वितीयान्तविशेषणसमर्पितार्थान्तराणां न शब्दसामर्थ्येन वधूभिर-
न्वयः, विभक्तिभेदात् । न च विभक्तिभेदेऽपि तदन्वयाक्षेपकं साधर्म्यमिह
निबद्धमस्ति । यतः,—

‘एतस्मिन्नधिकपयः श्रियं वहन्त्यः संक्षोभं पवनभुवा जवेन नीताः ।

वाल्मीकेरहितरामलक्ष्मणानां साधर्म्यं दधति गिरां महासरस्यः ॥’ (माघ.)

इत्यत्रेवाक्षिप्तश्लेषो भवेत् । सममित्येतत्तु क्रियाविशेषणं सहार्थत्वेनाप्यु-
पपन्नं वधूपुं श्लिष्टविशेषणार्थान्वयात्प्राक् द्वागप्रतीतं साम्यार्थं नालम्बते ।
तस्मादर्थसौन्दर्यबलादेव तदन्वयानुसंधानमिति गूढः श्लेषः । तदनु तद्वलादेव
‘सम’शब्दस्य साधर्म्यार्थकल्पनमिति वाच्यस्यैवोपमालंकारस्याङ्गमयं श्लेष इत्यलं
प्रपञ्चेन । तस्मात्सिद्धं श्लेषत्रैविध्यम् । एवं च श्लेषः प्रकारान्तरेणापि द्विविधः
संपन्नः । उदाहरणगतेषु ‘अब्ज-कीलाल-वाहिनीपत्या’दिशब्देषु परस्परविलक्षणं
पदभङ्गमनपेक्ष्यानेकार्थक्रोडीकारादभङ्गश्लेषः । ‘सर्वदो माधवः’, ‘यो गङ्गां’,
‘हरिणाहितसंकिना’ इत्यादिशब्देषु परस्परविलक्षणं पदभङ्गमपेक्ष्य नानार्थ-

सेवितवन्तः । किंभूताः ? रम्या इति हेतोः । पताका वैजयन्तीः प्राप्तवतीः ।
विविक्ता विजना इति हेतोः रागं रतिं वर्धयन्तीः । नमन्ति वलीकानि छादन-
पटलप्रान्ता यासां ततः । वधूपक्षे-पताकाः सौभाग्यानि । ‘पताका वैजयन्त्यां
स्यात्सौभाग्यनाटकाङ्कयोः’ इति मेदिनी । रागमनुरागम् । विविक्ताः सतीत्वेन
पवित्राः नमन्निवलीकाश्चेति ॥ न चेति । यत इत्यस्य इत्यत्रैवाक्षिप्तः श्लेषो
भवेदित्यत्रेतनेनान्वयः ॥ एतस्मिन्निति । तत्रैव रैवतकमिरिवर्णनम् । एतस्मि-
न्गिरौ महत्यः सरस्यः वाल्मीकेर्मुनेर्गिरां साधर्म्यं सादृश्यं दधति धारयन्ति ।
किंभूतां गिराम् ? अरहितौ संबद्धौ रामलक्ष्मणौ यासु तथाभूतानाम् । सरसी-
पक्षे-अरहिताः संयुक्ताः रामाः पतयो यासां तथाभूता लक्ष्मणाः सारसवनिता
यासु ता इति । किंभूताः सरस्यः ? अधिकां जलशोभां वहन्त्यः पवनसंभूतेन
वेगेन संक्षोभं तरङ्गाकुलत्वं नीताः प्रापिताः । वाल्मीकिगिरस्तु—अधिकाः
कपयो यासु ताः पवनभुवा हनूमता वेगेन निजेन संक्षोभमुद्भूतत्वं प्रापिता इति ।
नन्वत्रापि सममित्यस्य तुल्यार्थत्वात्साधर्म्यनिबन्धोऽस्तीति कुतो न श्लेषाक्षेप-
स्तत्राह—सममिति ॥ द्राक् शीघ्रं साम्यार्थं साम्यार्थकत्वम् । तथा चातुपपत्त्य-
भावात्तन्मूलक आक्षेपो न संभवतीति भावः । कथं तर्हि तदवगमस्तत्राह—
अर्थसौन्दर्येति । विशेषणानां वधूभिरन्वये चमत्कृतेरनुसंधानात्तदन्वय-
तात्पर्यग्रह इति भावः । तदनु श्लेषानुसंधानानन्तरम् । तद्वलात् श्लेषबलात् ॥
साधर्म्यार्थेति । साधर्म्यरूपार्थस्येत्यर्थः । अर्थसाम्याभावेऽपि ‘सकलकलं
पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिव’ इत्यादिवच्छब्दसाम्यस्य संभवादिति भावः ।
एवकारेण व्यङ्ग्यत्वव्यवच्छेदः । तत्र तयोर्मध्ये ॥ शब्देति । जतुकाष्ठन्यायेन
शब्दयोरेव श्लिष्टत्वादिति भावः । अर्थेति । शब्दाभेदादेकवृत्तगतफलद्वयन्याये-

श्लोडीकारात्समङ्गश्लेष इति । तत्र समङ्गश्लेषः शब्दालंकारः । अमङ्गश्लेषस्त्वर्थालंकार इति केचित् । उभयमपि शब्दालंकार इत्यन्ये । उभयमप्यर्थालंकार इति स्वाभिप्रायः । एतद्विवेचनं तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यम् ॥ ६४-६५ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः २७

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्सा यत्र प्रस्तुताश्रया ।

एकः कृती शकुन्तेषु योऽन्यं शक्रान्न याचते ॥ ६६ ॥

यत्राप्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनं प्रस्तुतवृत्तान्तावगतिपर्यवसायि तत्राप्रस्तुतप्रशंसा-
लंकारः । अप्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनेन प्रस्तुतावगतिश्च प्रस्तुताप्रस्तुतयोः संबन्धे
सति भवति । संबन्धश्च सारूप्यं सामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावो
वा संभवति । तत्र सामान्यविशेषभावे सामान्याद् विशेषस्य विशेषाद्वा
सामान्यस्यावगतौ द्वैविध्यम् । कार्यकारणभावेऽपि कार्यात्कारणस्य कारणाद्वा
कार्यस्यावगतौ द्वैविध्यम् । सारूप्ये तु एको भेदः इत्यस्याः पञ्च प्रकाराः ।
यदाहुः—

‘कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥’ इति ॥

नार्थयोरेव श्लिष्टत्वादिति भावः ॥ केचित् अलंकारसर्वस्वकारादयः ॥ उभयम-
पीति । समङ्गाभङ्गश्लेषद्वयमपीत्यर्थः । शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वेनान्वयव्यति-
रेकाभ्यां तद्गतत्वावधारणादिति भावः । अन्ये मम्मटभट्टाः । नन्वभिप्रायस्यार्थालं-
कारमध्यकथनादवगतस्यापि विशेषतः कथनमन्तरेण कथमुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—
एतदिति । यद्यप्युत्प्रेक्षाग्रन्थानन्तरं चित्रमीमांसा न कापि दृश्यते तथाप्यय-
माशय उच्यते । चमत्कारेऽर्थमुखप्रेक्षित्वादर्थालंकारत्वमिति । अनुप्रासयम-
कादेस्तु न चमत्कारेऽर्थमुखप्रेक्षित्वमिति न तेषामर्थालंकारत्वमपि तु शब्दवैचि-
न्याच्छब्दालंकारत्वमेवेति ॥ ६४-६५ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां श्लेषालंकारप्रकरणम् ॥ २६ ॥

अप्रस्तुतेति । सा अप्रस्तुतप्रशंसा । प्रस्तुताश्रया प्रस्तुतमाश्रयः प्राधान्येन
तात्पर्यविषयो यस्यास्तथाभूता । प्रस्तुतपरमप्रस्तुतवर्णनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः ।
एक इति । कृती कुशलः । शकुन्तेषु पक्षिषु मध्ये यश्चातकः शकादिन्द्रादन्यं
न याचत इत्यर्थः ॥ कार्ये इति । कार्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य कारणस्य वचः-
प्रतिपादनम् । निमित्ते कारणे प्रस्तुते सति तदन्यस्य कार्यस्य । एवं सामान्ये प्रस्तुते

टिप्पणं—1 अप्राकरणिकेन प्राकरणिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा; प्राकरणिकेन त्वप्राक्-
रणिकाक्षेपः समासोक्तिः । ‘अप्रस्तुतेन व्यवहारेण सादृश्यादिवक्ष्यमाणप्रकारान्यतमप्रकारेण
प्रस्तुतव्यवहारो यत्र दृश्यते साऽप्रस्तुतप्रशंसा, सा च पंचविधा’ इति रसगंगाधरकृतः ।

तत्र सारूप्यनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणं 'एकः कृती' इति । अत्राप्रस्तु-
तस्य चातकस्य प्रशंसा प्रशंसनीयत्वेन प्रस्तुते तत्सरूपे क्षुब्धेभ्यो याचनाश्रित्य
मानिनि पर्यवस्यति ।

यथा वा,—

आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्ति-

रारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा ।

मत्तेभक्तुम्भतटपाटनलम्पटस्य

नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य ॥

अत्र शुनकस्य निन्दा निन्दनीयत्वेन प्रस्तुते तत्सरूपे कृत्रिमवेषव्यवहार-
मात्रेण विद्वत्ताऽभिनयवति वैधेये पर्यवस्यति ।

यथा वा,—

अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः ।

कथं कमलनालस्य मा भूवन्भङ्गुरा गुणाः ॥

अत्र कमलनालवृत्तान्तकीर्तनं तत्सरूपे बहिः खलेषु जाग्रत्सु भ्रातृपुत्रादि-
भिरन्तः कलहं कुर्वाणे पुरुषे पर्यवस्यति । एवं च लक्ष्यलक्षणयोः प्रशंसा-
शब्दः स्तुतिनिन्दास्वरूपाख्यानसाधारणकीर्तनमात्रपरो द्रष्टव्यः ॥

सामान्यनिबन्धना यथा (माघ. २।४२)—

विधाय वैरं सामर्थ्यं नरोऽरौ य उदासते ।

प्रक्षिप्योदचिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥

सति तदन्यस्य विशेषस्य । विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य सामान्यस्य । तुल्ये प्रस्तुते
तदन्यस्य तत्त्वदृशेत्यर्थः । 'अन्य'शब्दस्य प्रतिसंबन्धिपरत्वात् । तत्सरूपे तत्स-
दृशे ॥ आबद्धेति । आबद्धा याः कृत्रिमाः सटाः स्कन्धलोमानि तैर्जटिला
व्याप्ता असंभित्तिः स्कन्धदेशे यस्यैवंभूतः श्वा शुनको मृगपतेः सिंहस्य पदवीं
स्थानं यदारोपितः । तादृशसटायुक्तत्वेन सिंहसामर्थ्यं प्रापित इत्यर्थः । तथापि
मत्तानामिमानां गजानां कुम्भतटस्य पाटने विदारणे लम्पटस्य व्यसनिनो हरिणा-
नामधिपस्य नादं सिंहनादं कथं करिष्यतीत्यर्थः । अभिनयवत्यनुकुर्वतीति सप्त-
म्यन्तम् । वैधेये मूर्खे । 'मूर्खवैधेयबालिशः' इत्यमरः ॥ अन्तरिति । छिद्राणि
रन्ध्राणि दोषस्थानानि च कण्टकाः शूकाः खलाश्च । भङ्गुरा भङ्गशीलाश्च ।
गुणाः सौभाग्यादयस्तन्तवश्च । अत्र स्तुतिनिन्दोदासीनस्वरूपाख्यानमात्रमिति
छिष्टविशेषणत्वमिति च भेदः ॥ एवं चेति । उक्तोदाहरणेषु प्रस्तुतपरस्या-
प्रस्तुतवर्णनस्य त्रिरूपत्वे सतीत्यर्थः । विधायेति । ये नरा मनुष्याः सकोधेऽरौ
शत्रौ वैरं विधायोदासीना भवन्ति ते कक्षे तृणे उदचिषमग्निं निक्षिप्याभिमारुतं

टिप्पणम्—१ छिद्राणि—विवराणि, दोषाश्च; कण्टकाः—तीक्ष्णाग्रवृक्षाः, क्षुद्ररिपवश्च;
गुणाः—तन्तवः, यशसि च; अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणं विना कमलनालान्तश्छि-
द्राणां कमलनालच्छेदने कारणत्वमशक्यम्; कंटकानां तु शक्यमित्युभयरूपत्वम् ।

अत्र प्रागेव सामर्थे शिशुपाले रुक्मिणीहरणादिना वैरं दृढीकृतवता कृष्णेन तस्मिन्नुदासितुमशक्तमिति वक्तव्येऽर्थे प्रस्तुते तत्प्रत्यायनार्थं सामान्यमभिहितम् ।

यथा वा,—

सौहार्दस्वर्णरेखाणामुच्चावचभिदाञ्जुषाम् ।

परोक्षमिति कोऽप्यस्ति परीक्षानिकषोपलः ॥

अत्र 'यदि त्वं प्रत्यक्ष इव परोक्षेऽपि मम हितमाचरसि, तदा त्वमुत्तमः सुहृत्' इति विशेषे वक्तव्यत्वेन प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् ॥

विशेषनिबन्धना यथा (माघ. २।५३) —

अङ्गाधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।

केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः ॥

अत्र कृष्णं प्रति बलभद्रवाक्ये सार्द्धवदूषणपरे पूर्वप्रस्तावानुसारेण 'कुरु एव ख्यातिभागभवति, न तु मृदु'रिति सामान्ये वक्तव्ये तत्प्रत्यायनार्थमप्रस्तुतो विशेषोऽभिहितः । एवं बृहत्कथादिषु सामान्यतः कंचिदर्थं प्रस्तुत्य तद्विवरणार्थमप्रस्तुतकथाविशेषोदाहरणेऽप्येवमेवाप्रस्तुतप्रशंसा द्रष्टव्या ॥

कारणनिबन्धना यथा (नैषधीय. २।२५) —

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।

कृतमध्यविलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिम ॥

अत्र अप्राकरणिकेन्दुमण्डलगततयोत्प्रेक्ष्यमाणेन दमयन्तीवदननिर्माणार्थं सारांशहरणेन तत्कारणेन तत्कार्यरूपं वर्णनीयतया प्रस्तुतं दमयन्तीवदनगत-लोकोत्तरं सौन्दर्यं प्रतीयते । यथा वा मदीये वरदराजस्त्रवे —

आश्रित्य नूनममृतद्युतयः पदं ते

देहक्षयोपनतदिव्यपदाभिमुख्याः ।

लावण्यपुण्यनिचयं सुहृदि त्वदास्ये

विन्यस्य यान्ति मिहिरं प्रतिमालभिन्नाः ॥

अत्राप्राकरणिकचन्द्रकर्तृकतयोत्प्रेक्ष्यमाणेन लावण्यपुण्यनिचयविन्यासेन कारणेन तत्कार्यमनन्तकोटिचन्द्रालावण्यशालित्वमनन्यमुखसाधारणं भगव-

पवनाभिमुखं शेरते । निद्रां कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ सौहार्देति । सौहार्दानि मैत्राण्येव स्वर्णरेखा इति रूपकम् । तासां परीक्षणे निकषोपलः परोक्षमिति संज्ञितः कोऽप्यस्तीत्यन्वयः ॥ अङ्गेति । चन्द्रमा मृगलाञ्छनः, इत्युच्यत इति शेषः । निष्ठुरं क्षिप्तानि निरस्तानि मृगयूथानि येन तादृशः केसरी सिंहो मृगाधिपः, इत्युच्यत इति शेषः । हृतेति । धृतो गम्भीरायां खन्यां गतं खस्याकाशस्य नीलिमा येनेति मण्डलविशेषणम् ॥ आश्रित्येति । हे देव ! प्रतिमासं भिन्ना अमृतद्युतयश्चन्द्रास्ते विष्णोः पदमाकाशमेव पदं चरणमाश्रित्य देहस्य क्षये उपनतं संपन्नं दिव्यपदस्या-

मुखे वर्णनीयतया प्रस्तुतं प्रतीयते । तथा हि—चन्द्रस्तावन्मन्त्रलिङ्गाद्वृद्धिक्षयाभ्यामभेदेऽपि भेदाध्यवसायाद्वा प्रतिमासं भिन्नत्वेन वर्णितः । तेनातीताश्चन्द्रा अनन्तकोटय इति लब्धम् । कालस्यानादित्वात्सर्वेषां च तेषामाकाशसमाश्रयणं श्लेषमहिम्ना भगवच्चरणसमाश्रयणत्वेनाध्यवसितम् । भगवच्चरणं प्रपन्नानां च देहक्षयोपस्थितौ परमपदप्राप्त्याभिमुख्यं तदानीमेव स्वसुहृद्गणं स्वकीयसुकृतस्त्रोमनिवेशनं ततः सूर्यमण्डलप्राप्तिश्चेत्येतत्सर्वं श्रुतिसिद्धमिति तदनुरोधेन तेषां देहक्षयकालस्यामावास्यारूपस्योपस्थितौ सूर्यमण्डलप्राप्तेः प्राक्प्रत्यक्षसिद्धं पुण्यत्वेन निरूपितस्य लावण्यस्य प्रहाणं निमित्तीकृत्य तस्य चन्द्रसादृश्यस्वरूपोपचरिततत्सौहार्दवति भगवन्मुखे न्यसनमुत्प्रेक्षितम् । यद्यपि सुहृद्बहुत्वे तावदल्पपुण्यसंक्रमो भवति, तथाप्यत्र 'सुहृद्दी'त्येकवचनेन भगवन्मुखमेव चन्द्राणां सुहृद्भूतं न मुखान्तराणि चन्द्रसादृश्यगन्धस्याप्यास्पदानीति भगवन्मुखस्येतरमुखेभ्यो व्यतिरेकोऽपि व्यञ्जितः । ततश्च तस्मिन्नेव सर्वेषां चन्द्राणां स्वस्वयावल्लावण्यपुण्यविन्यसनोत्प्रेक्षणेन प्राग्वर्णितः प्रस्तुतोऽर्थः स्पष्टमेव प्रतीयते । यद्यपि श्रुतौ सूर्यमण्डलप्राप्त्यनन्तरभाविर्विरजानद्यतिक्रमणानन्तरमेव सुहृत्सुकृतसंक्रमणं श्रूयते, तथापि शारीरकशास्त्रे तस्यार्थवशात्प्राग्भावः स्थापित इति तदनुसारेण विन्यस्य मिहिरं प्रति यान्तीत्युक्तम् ।

कार्यनिबन्धना यथा,—

नाथ ! त्वदङ्घ्रिखभावनतोयलम्बा-

स्तत्कान्तिलेशकणिका जलधिं प्रविष्टाः ।

ता एव तस्य मथनेन घनीभवन्त्यो

नूनं समुद्रनवनीतपदं प्रपन्नाः ॥

मिमुखत्वं येषामेवंभूताः संतस्त्वदास्यरूपे सुहृदि मित्रे नूनं लावण्यस्वरूपस्य पुण्यस्य निचयं विन्यस्य मिहिरं सूर्यं प्रति यान्तीत्यन्वयः ॥ मन्त्रलिङ्गादिति । 'नवो नवो भवति जायमानः' इत्यादिमन्त्रसामर्थ्यादित्यर्थः । मन्त्रस्य मानान्तरसिद्धार्थानुवादकत्वादाह—वृद्धीति । श्रुतीति । 'तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्' (११४) इति कौषीतकीश्रुतिः । 'स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति स वायुमागच्छति स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति' इति च श्रुतौ 'स आदित्यमागच्छती'त्यनन्तरं 'स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवालेति तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते' इति श्रुतौ ॥ शारीरकेति । शरीरे भवः शारीरः, स एव शारीरक आत्मा, तत्प्रतिपादक इत्यर्थः । अर्थवशात् प्रयोजनवशात् । पूर्वं पापादित्यागाभावेऽर्चिरादिमार्गप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तेरसंभवेन पाठक्रमस्यार्थक्रमेण बाधादिति भावः ॥ स्थापित इति । 'सांपराये तर्तव्याभावात्तथाह्वान्यः' इति तार्तीयकाधिकरणे सिद्धान्तित इत्यर्थः ॥ नाथेति । हे नाथ विष्णो !

अत्र भगवत्पादास्तुजक्षालनतोयरूपायां दिव्यसरित्यलक्तकरसादिवल्ल-
ज्ञानां तथा सह समुद्रं प्रविष्टानां तन्नखकान्तिलेशकणिकानां परिणामतया
संभाव्यमानेन 'समुद्रनवनीत'पदवाच्येन चन्द्रेण कार्येण तन्नखकान्त्युत्कर्षः
प्रतीयते ।

यथा वा,—

अस्याश्चेद्वतिसौकुमार्यमधुना हंसस्य गवैरलं

संलापो यदि धार्यतां परभृतैर्वाचंयमत्वव्रतम् ।

अङ्गानामकठोरता यदि दृष्टप्रायैव सा मालती

कान्तिश्चेत्कमला किमत्र बहुना काषायमालम्बताम् ॥

अत्र नायिकागतिसौकुमार्यादिषु वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतेषु हंसादिगतगवैशा-
न्यादिरूपाण्यौचित्येन संभाव्यमानानि कार्याण्यभिहितानि । एतानि च पूर्वो-
दाहरणद्वयं न वस्तुकार्याणि किंतु तन्निरीक्षणकार्याणि ।

‘लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।

तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥’ (कुमार. १।४८)
इत्युदाहरणान्तरे तथैव स्पष्टम् । ‘अङ्गानामकठोरता’ इति तृतीयपादे तु
वर्णनीयाङ्गसौकुमार्यातिशयनिरीक्षणकार्यत्वमपि नार्थाक्षेप्यमालतीकठोरत्वे
विवक्षितं, प्रतियोगिविशेषापेक्षकठोरत्वस्य तदकार्यत्वात्किंतु तद्बुद्धेरेव ।

त्वच्चरणनखप्रक्षालनजले गङ्गारूपे लम्बास्तेषां नखानां कान्तिलेशकणिकाः समुद्रं
प्राप्ताः । ता एव च कणिकास्तस्य जलधेर्मथनेन सान्द्रतां प्राप्ता नूनं समुद्रसंबन्धि-
नवनीतस्य चन्द्रस्य पदं प्राप्ताः । चन्द्ररूपेण परिणता इत्यर्थः ॥ तथा तद्वारेण ।
तदित्यनन्तरं हेतुरिति शेषः । तद्धेतुर्नखकान्त्युत्कर्ष इत्यर्थः ॥ अस्याश्चेदिति ।
अस्याः कामिन्या गतिसौकुमार्यं दृष्टं चेदित्यध्याहारेणान्वयः । एवं संलापो भाषणं
यदि श्रुतस्तदा परभृतैः कोकिलैः वाचं यच्छतीति तथा तस्य भावो वाचंयमत्वं
मौनमेव व्रतं धार्यतां साध्यताम् । अकठोरता मार्दवं यदि दृश्यते तदा सा प्रसिद्धा
मालती दृष्टप्रायैव पाषाणतुल्यैव लक्ष्यत इति । कान्तिर्दृष्टा चेत्तदा कमला लक्ष्मीः
काषायं वल्लमालम्बतामाश्रयतु । किमत्र बहुनोक्तेनेत्यन्वयः । गत्यादिषु गति-
सौन्दर्यादिषु । संभाव्यमानान्युत्प्रेक्षमाणानि । पूर्वोदाहरणद्वैलक्ष्यमाह—एता-
नीति । कार्याणीत्यर्थः ॥ लज्जेति । तिरश्चां पञ्चादीनां चेतसि यदि लज्जा
स्यात्तदा चमर्यो गोमृगाः पर्वतराजपुत्र्यास्तं तथा रमणीयं केशपाशं प्रसमीक्ष्य
बालाः केशाः प्रिया यासां तास्तथा तत्त्वं शिथिलं कुर्युरित्यन्वयः ॥ तथैव
निरीक्षणकार्यत्वमेव ॥ अर्थाक्षेप्येति । दृष्टप्रायत्वरूपार्थाक्षित्वेत्यर्थः ॥
इदमपि अप्रस्तुतबुद्धेः कार्यत्वमपि । अपिना प्रस्तुतबुद्धेः कारणत्वं प्रागुक्तं समु-
च्चयते । ‘त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते । मालतीशशृङ्गेखाकदलीनां
कठोरता ॥’ इति तुल्ययोगितायां प्रागुदाहृतम् । ननु कार्यरूपेणाप्रस्तुतेनार्थेन
अत्र प्रस्तुतं तत्कारणमवगम्यते सा कार्यनिबन्धना अप्रस्तुतप्रशंसोच्यते । न

इदमपि 'त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे' इत्याद्युदाहरणान्तरे तथैव स्पष्टम् । अर्थस्य कार्यत्व इव बुद्धेः कार्यत्वेऽपि कार्यनिबन्धनत्वं न हीयत इति । एतादृशान्यपि कार्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतानि प्राचीनैः । वस्तुतस्तु तदतिरेकेऽपि न दोषः । न ह्यप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुताप्रस्तुतयोः पञ्चविध एव संबन्ध इति नियन्तुं शक्यते । संबन्धान्तरेष्वपि तद्दर्शनात् ।

यथा,—

तापत्रयौषधवरस्य तव स्मितस्य
निःश्वासमन्दमरुता निबुसीकृतस्य ।

एते कडङ्करचया इव विप्रकीर्णा
जैवातृकस्य किरणा जगति भ्रमन्ति ॥

अत्र ह्यप्रस्तुतानां चन्द्रकिरणानां भगवन्मन्दस्मितरूपदिव्यौषधीधान्य-
विशेषकडङ्करचयत्वोपेक्षेण भगवन्मन्दस्मितस्य तत्सारतारूपः कोऽप्युत्कर्षः
प्रतीयते । न च धान्य-कडङ्करचययोः कार्यकारणभावादिस्वबन्धोऽस्ति । अतः
सहोत्पत्त्यादिकमपि संबन्धान्तरमाश्रयणीयमेव । एवमुपमानोपमेयावाश्रित्य
तत्र कविकल्पितकार्यकारणभावनिबन्धने अप्रस्तुतप्रशंसे दर्शिते । ततोऽन्य-
त्रापि दृश्यते । यथा,—

कालिन्दि !, ब्रूहि कुम्भोद्भव !, जलधिरहं, नाम गृह्णासि कस्मा-
च्छत्रोर्मै, नर्मदाहं, त्वमपि वदसि मे नाम कस्मात्सपत्न्याः ? ।

चोदाहृतेषु तत्संभवः । मालतीकठोरत्वादेरप्रस्तुतस्यार्थस्याकार्यतायास्त्वयैव
दर्शितत्वात् । एवं प्रस्तुतस्य कामिनीगतिनिष्ठसौन्दर्यातिशयादेर्निरीक्षणस्यैव
कारणत्वेन स्वरूपतस्तस्याकारणत्वादित्यत आह—अर्थस्येति । अयमाशयः,—
अर्थस्याप्रस्तुतत्वे सुतरां तद्बुद्धेरप्रस्तुतत्वात्कार्यत्वाच्च न तावदप्रस्तुतकार्यत्वा-
शासंभवः । अर्थत्वस्य प्रयोजनाभावेन लक्षणेऽनिवेशादव्यावर्तकत्वाच्च । नापि
प्रस्तुतस्य कारणत्वांशस्यासंभवः । स्वरूपतस्तस्याहेतुत्वेऽपि ज्ञानस्य हेतुत्वादिति ।
ननु गतिसौन्दर्यादेर्ज्ञानमेव हेतुर्न तु ज्ञायमानं गतिसौन्दर्यादि । तदभावेऽपि
ज्ञानमात्रात्कार्योत्पत्तेरित्यस्वरसादाह—वस्तुतस्त्विति । तदतिरेके तस्याः
प्राचीनोदाहृताप्रस्तुतप्रशंसाया अतिरेके प्रकारपञ्चकाधिक्ये ॥ तापेति । हे
हरे ! तव निःश्वासरूपमन्दमरुतेन निबुसीकृतस्य बुसरहितीकृतस्य स्मितरूप-
स्याध्यात्मिकादितापत्रयौषधश्रेष्ठस्य विप्रकीर्णाः कडङ्करचयाः बुससमूहा इवैते
जैवातृकस्य चन्द्रस्य किरणा जगति भ्रमन्तीत्यन्वयः ॥ तत्सारतारूपः किरण-
सारतारूपः ॥ एवमिति । 'हृतसारम्' इत्युदाहरणे चन्द्रवदने उपमानोपमेय-
पदार्थावाश्रित्य चन्द्रसारांशहरणस्य सतः कविप्रौढोक्तिकल्पितं कारणत्वम् ।
एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । कालिन्दीति । नर्मदायाः समुद्रस्य च संवादोऽयम् ।
तत्र यमुनाभ्रान्त्या समुद्रेण 'कालीन्दी'त्युक्ते कोपात्साकूतं नर्मदाया उत्तरं—'हे
कुम्भोद्भवगस्यमुने ! ब्रूही'ति । ततः पुनः समुद्रस्य प्रतिवचनं—'अहं जलधिर्भ-
वामि, मम शत्रोर्नाम कस्माद्धेतोर्यह्वासि ?' इति । सा पुनराह—'नर्मदाह'मित्यादि ।

मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि ?, मिलत्कज्जलैर्मालवीनां
 नेत्राभ्योभिः, किमासां समजनि ?, कुपितः कुन्तलक्षोणिपालः ॥
 अत्र 'किमासां समजनि ?' इति मालवीनां तथा रोदनस्य निमित्ते पृष्ठे
 तत्प्रियमरणरूपनिमित्तमनाख्याय 'कुपितः कुन्तलक्षोणिपालः' इति तत्कारण-
 मभिहितमिति कारणनिबन्धना । मालवान्प्रति प्रस्थितेन कुन्तलेश्वरेण 'किं ते
 निर्जिताः ?' इति पृष्ठे तद्वधानन्तरभावि जलधिनर्मदाप्रश्नोत्तररूपं कार्यमभिहित-
 मित्यत्रैव कार्यनिबन्धनापि । पूर्वस्यां प्रश्नः शाब्दः, अस्यामार्थ इति भेदः ॥ ६६ ॥

प्रस्तुताङ्कुरालंकारः २८

प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः ।

किं भृङ्ग ! सत्यां मालयां केतकया कण्टकेद्वया ? ॥ ६७ ॥

यत्र प्रस्तुतेन वर्ण्यमानेनाभिमतमन्यप्रस्तुतं द्योत्यते तत्र प्रस्तुताङ्कुरालं-
 कारः । उत्तरार्धमुदाहरणम् । इह प्रियतमेन साकमुद्याने विहरन्ती काचि-
 भृङ्गं प्रत्येवमाहेति वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वम् । न चानामन्त्रणीयामन्त्रणेन वाच्या-
 संभवादप्रस्तुतमेव वाच्यमिह स्वरूपप्रस्तुतावगतये निर्दिष्टमिति वाच्यम् ।
 मौग्ध्यादिना भृङ्गादावप्यामन्त्रणस्य लोके दर्शनात् ।

यथा (ध्वन्यालोके ३।४१),—

कस्त्वं भोः ?, कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं,
 वैराग्यादिव वक्षि ?, साधु विदितं, कस्मादिदं कथ्यते ? ।

ततः समुद्रः पुनराह—'तर्हि कुतो मालिन्यमनुभवसि ?' इति । सा पुनराह—
 'मिलत्कज्जलैर्मालवदेशाङ्गनानां नेत्राश्रुभि'रिति । 'ततः किमासां जातम् ?' इति
 समुद्रस्य प्रश्नः । 'कुन्तलदेशाधिपः कुपितः'—इति नर्मदाया उत्तरम् ॥ ६६ ॥

इत्यप्रस्तुतप्रशंसांकारप्रकरणम् ॥ २७ ॥

प्रस्तुतेनेति । प्रधानभूतप्रस्तुतान्तराभिव्यञ्जकं प्रस्तुतवर्णनं प्रस्तुताङ्कुरालं-
 कारः । प्रस्तुतस्याभिव्यञ्जकत्वाद्ङ्कुर इवाङ्कुर इति व्युत्पत्तेः । किमिति । हे
 भ्रमर ! मालयां विद्यमानायां कण्टकेद्वया कण्टकव्याप्तया केतकया किं प्रयोजनम् ?
 इति प्रस्तुतेन भ्रमरवृत्तान्तेन 'मयि मनोहारिण्यां सत्यां किमुद्वेगकारिण्या परवनि-
 तया ?' इति नायकवृत्तान्तः प्राधान्येन प्रस्तुतोऽभिव्यज्यते । कथमिह भृङ्गवृत्तान्तस्य
 प्रस्तुतत्वं तत्राह—इहेति । तथा च भृङ्गसंबोध्यकत्वात्तद्वृत्तान्तोऽपि प्रस्तुत इति
 भावः । अनामन्त्रणीयामन्त्रणेन संबोध्यत्वायोग्यसंबोधनेन । वाच्यासंभवाद् भृङ्ग-
 संबोध्यकवाच्यार्थसंभवात् ॥ कस्त्वमिति । शाखोटकतरुं प्रति कस्यचित्पथि-

टिप्पण—1 अयमलंकारः काव्यप्रकाशकृद्भिस्तु अप्रस्तुतप्रशंसाविशेषत्वेनोक्तः;
 उद्द्योते चाप्यस्य स्वतन्त्रालंकारत्वमाक्षिप्य परास्तम्, 2 शाखोटको नाम भूतावासो वृक्षः ।

पाठा—१ 'नाशिताः', २ 'कण्टकाव्यया', 'कण्टकस्थया', ३ 'कस्मादिदं भाष्यते'.

वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते,

न छायापि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥

इत्यत्र चेतनाचेतनप्रश्नोत्तरवृत्तिर्योगामन्त्रस्यात्यन्तमसंभावितत्वाभावात् । एवं प्रस्तुतेन वाच्यार्थेन भृङ्गोपालम्भरूपेण वक्ष्याः कुलवध्वाः सौन्दर्याभिमानशालिन्याः क्रूरजनपरिवृत्तिदुष्प्रधर्षायां परवनितायां विटसर्वस्वापहरणसंकल्पदुरासदायां वेद्यायां वा कण्टकसंकुलकेतकीकल्पायां प्रवर्तमानं प्रियतमं प्रत्युपालम्भो द्योत्यते ।

यथा वा, (विकटनितवा)—

अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग !

लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।

बालामजातरजसं कलिकामकाले

व्यर्थं कदर्थेयसि किं नवमल्लिकायाः ? ॥

अत्राप्युद्यानमध्ये चरन्तं भृङ्गं प्रत्ययमुपालम्भ इति वाच्यार्थस्यापि प्रस्तुतत्वम् । इदं च प्रौढाङ्गनासु सतीषु बालिकां रतये क्लेशयति कामिनि शृण्वति कस्याश्चिद्विदग्धाया वचनमिति तं प्रत्युपालम्भो द्योत्यते ।

यथा वा,—

कोशद्वन्द्वमियं दधाति नलिनी कादम्बचञ्चुक्षतं

धत्ते चूतलता नवं किसलयं पुंस्कोकिलास्वादितम् ।

इत्याकर्ण्य मिथः सखीजनवचः सा दीर्घिकायास्तटे

चेलान्तेन तिरोदधे स्तनतटं बिम्बाधरं पाणिना ॥

कस्य प्रश्नोक्तिः । ‘कथयामी’त्याद्युत्तरम् । ‘वैराग्यादिव वदसी’ति पुनः प्रश्नः । ‘साधु विदित’मिति शाखोटकस्योत्तरम् । ‘कस्मादिदं वैराग्य’मिति पुनः प्रश्नः । ‘कथ्यत’ इति पुनरुत्तरं प्रतिज्ञाय शाखोटक आह—‘वामभागेनोपलक्षितोऽत्र वटोऽस्ति, तं पान्थो जनः सर्वात्मना समित्पत्रच्छायादिभिः सेवते आश्रयति । मम पुनर्मार्गं स्थितस्यापि न छायापि परोपकारसंपादिके’ति भूताधारत्वादिति भावः । वामेनेति मार्गेति च श्लिष्टम् । अत्यन्तमारोपेणापि । परवनितायामिति वेद्यायामिति च विषयसप्तमी । तद्विषय इत्यर्थः । विद्यानां सर्वस्वापहरणे यः संकल्पस्तेन दुष्प्रापेति वेद्याविशेषणम् ॥ अन्येति । हे भृङ्ग ! अन्यासूपमर्दक्षमासु सुमनसां पुष्पाणां लतासु यावन्नवमल्लिकायाः कलिका संजातरजस्का भवति तावच्छोलं चपलं मनो विनोदय । लोलमिति क्रियाविशेषणं वा । नवमल्लिकाया लताविशेषस्य बालामभिनवामसंजातरजस्कां कलिकामकाले व्यर्थं किमिति कदर्थेयसि पीडयसीत्यन्वयः । रजः पुष्परजः,—स्त्रीणां रेतश्च ॥ शृण्वतीति । एतद्वचनं शृण्वति सतीत्यर्थः ॥ कोशेति । इयं नलिनी कमलिनी कोशद्वन्द्वं मुकुलगुणं कादम्बस्य हंसस्य चञ्चवा क्षतं कृतक्षतं दधाति धत्ते, तथेयं चूतस्याम्रस्य

अत्र 'इयम्' इति नलिनीव्यक्तिविशेषनिर्देशेन 'दीर्घिकायास्तटे' इत्यनेन च वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं स्पष्टम् । प्रस्तुतान्तरद्योतनं चोत्तरार्धे स्वयमेव कवि-
नाविष्कृतम् । अत्राद्योदाहरणयोरन्यापदेशध्वनिमाह लोचनकारः—अप्र-
स्तुतप्रशंसायां वाच्यार्थोऽप्रस्तुतत्वादवर्णनीय इति । तत्राभिधायामपर्यव-
सितायां तेन प्रस्तुतार्थव्यक्तिरलंकारः । इह तु वाच्यस्य प्रस्तुतत्वेन तत्रा-
भिधायाम् पर्यवसितायामर्थसौन्दर्यबलेनाभिमतार्थव्यक्तिर्ध्वनिरेवेति । वस्तुत-
स्त्वयमप्यलंकार एव न ध्वनिरिति व्यवस्थापितं चित्रमीमांसायाम् । तृतीयो-
दाहरणस्य त्वलंकारत्वे कस्यापि न विवादः । उक्तं हि ध्वनिकृता (ध्वन्यालोके
२।२४)—

‘शब्दार्थशक्त्याक्षिसोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः ।

यत्राविष्कियते स्रोक्त्या साऽन्यैवालंकृतिध्वनेः ॥’ इति ।

एतानि सारूप्यनिबन्धनान्युदाहरणानि संबन्धान्तरनिबन्धनान्यपि कथं-
चिद्वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रस्तुतत्वलम्भनेनोदाहरणीयानि । दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

रात्रिः शिवा काचन संनिधत्ते विलोचने ! जाग्रतमप्रमत्ते ।

समानधर्मा युवयोः सकाशे सखा भविष्यत्यचिरेण कश्चित् ॥

अत्र शिवसारूप्यमिव तदेकदेशतया तद्वाच्यं ललाटलोचनमपि शिवरात्रि-
माहात्म्यप्रयुक्तत्वेन वर्णनीयमिति तन्मुखेन कृत्स्नं शिवसारूप्यं गम्यम् ।

यथा वा,—

वहन्ती सिन्दूरं प्रबलकबरीभारतिमिर-

त्विषां वृन्दैर्बन्दीकृतमिव नवीनार्ककिरणम् ।

तनोतु क्षेमं नस्तव वदनसौन्दर्यलहरी-

परिवाहस्रोतःसरणिरिव सीमन्तसरणिः ॥

लता नूतनं पल्लवं पुंरूपैः कोकिलैरास्वादितं चर्वितं धत्ते इति दीर्घिकाया
वाप्यास्तटे मिथः परस्परं सखीजनस्य वच आकर्ष्य सा प्रस्तुता नायिका कमल-
मुकुलाम्रपल्लवव्याजेनैता मदीयस्तनाधरक्षतवृत्तान्तं कथयन्तीति ज्ञात्वा चैलस्य
चञ्चल्यान्तेन प्रान्तेन स्तनतटं तिरोदधे, बिम्बरूपमधरं च पाणिना तिरोदधे
आच्छादितवतीत्यन्वयः ॥ **अन्यापदेशेति ।** अन्यस्यापदेशो मिषं यत्र तादृश-
मित्यर्थः । तदीयमेव ग्रन्थं दर्शयति—**अप्रस्तुतेत्यादि । व्यवस्थापित-**
मिति । प्रस्तुतत्वेऽपि मुख्यतया तात्पर्याभावादत्राप्यभिधायपर्यवसानाभावा-
दिति भावः ॥ **साऽन्यैवेति ।** सा अलंकृतिध्वनेः । सकाशादन्यैवेत्यर्थः । प्रस्तु-
तत्वलम्भनेन प्रस्तुतत्वप्राप्त्या ॥ **रात्रिरिति ।** हे विलोचने ! शिवा कल्याण-
रूपा काचनाऽनिर्वचनीयप्रभावा रात्रिः । शिवरात्रिरित्यर्थः । संनिधत्ते संनि-
हिता भवति । अतो युवां अप्रमत्ते जाग्रतं जाग्रद्रूपे भवतम् । कुतस्तत्राह—
युवयोः सकाशे समीपे अचिरेण समानधर्मा सदृशः सखा कश्चिद्भविष्यति ।
तृतीयं लोचनं भाले भविष्यतीत्यर्थः । तदेकदेशतयेति शिवरात्रिमाहात्म्य-
प्रयुक्तत्वे हेतुस्तत्र वर्ण्यते । तद्वाच्यमुदाहृतकाव्यवाच्यम् । एवं चैकदेश्ये-
कदेशभावसंबन्धनिबन्धनत्वमत्र दर्शितम् ॥ वहन्तीति । भगवत्याः सीमन्त-

अत्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतायाः सीमन्तसरणैर्वदनसौन्दर्यलहरीपरीवाहत्वो-
त्प्रेक्षणेन परिपूर्णतटाकवत्परीवाहकारणीभूता स्वस्थाने अमान्ती वदनसौन्दर्य-
समृद्धिः प्रतीयते । सापि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतैव ॥

यथा वा,—

अङ्गासङ्गिमृणालकाण्डमयते भृङ्गावलीनां रुचं
नासामौक्तिकमिन्द्रनीलसरणिं श्वासानिलाद्वाहते ।
दत्तेयं हिमवालुकापि कुचयोर्धत्ते क्षणं दीपतां
तप्तायःपतिताम्बुचत्करतले धाराम्बु संलीयते ॥

अत्र नायिकाया विरहासहत्वातिशयप्रकटनाय संतापवत्कार्याणि मृणाल-
मालिन्यादीन्यपि वर्णनीयत्वेन विवक्षितानीति तन्मुखेन संतापोऽवगम्यः ।
यत्र कार्यमुखेन कारणस्यावगतिरपि श्लोके निबद्धा; न तत्रायमलंकारः,
किंत्वनुमानमेव । यथा (रत्ना० २।१२),—

परिमलानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्थान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।

इदं व्यस्तन्यासं प्रशिथिलभुजाक्षेपवलनैः

कृशाङ्गयाः संतापं वदति नलिनीपत्रशयनम् ॥ ६७ ॥

वर्णनमिदम् । अयि शिवे ! तव सीमन्तसरणिर्नः क्षेमं तनोत्वित्यन्वयः ।
कीदृशी ? सिन्दूरं वहन्ती । कमिव ? प्रवलानां केशपाशरूपान्धकारदीप्तीनां
समूहैर्वन्दीकृतं बालार्ककिरणमिव । सरणिः केव ? त्वद्वदनसौर्यलहरीणां
परीवाहरूपा स्रोतसः सरणिरिवेति । परीवाहो जलनिर्गममार्गः । 'जलोच्छ्वासाः
परीवाहाः' इत्यमरः ॥ अङ्गेति । विरहसंतापवर्णनम् । अङ्गसंबद्धं मृणालकाण्डं
मृङ्गेभ्यो विशेषरहितां तत्समां रुचं कान्तिमयते प्राप्नोति । तापातिशयेन
मलिनीभावात् । नासामौक्तिकं श्वासानिलादत्युष्णाद्धेतोरिन्द्रनीलमणेः पदवीं
तत्साम्यं गाहते प्राप्नोति । तथा कुचयोर्दत्ता निहितेयं हिमवालुका कर्पूरं क्षणं
दीपयतां धत्ते । एवं करतले धारारूपेण सिक्तं जलं तप्तायःपिण्डपतितजलवत्
संलीयते । तापातिशयाच्छेषं प्राप्नोतीत्यर्थः । उदाहरणद्वयेऽपि कार्यनिबन्धनत्वं
व्यक्तम् ॥ न तत्रायमिति । द्वयोरपि वाच्यत्वादिति भावः । अयमित्यु-
पलक्षणम् । अप्रस्तुतप्रशंसापि नेति बोध्यम् । किं कृतस्वार्हि तत्र चमत्कारोऽत
आह—किंत्विति । परीति । रत्नावल्यां स्वविरहातुरायाः सागरिकायाः
शयनमुपगतस्य राज्ञ इयमुक्तिः । इदं विसिनीपत्ररचितं शयनं कृशाङ्गयाः संतापं
वदत्यनुमापयति । किंभूतम् ? पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत ऊर्ध्वाधोभागयोः

पर्यायोक्तालंकारः २९

पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्ग्यन्तराश्रयम् ।

नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ ॥ ६८ ॥

यदेव गम्यं विवक्षितं तस्यैव भङ्ग्यन्तरेण विवक्षितरूपादपि चारुतरेण केनचिद्रूपान्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् । उत्तरार्धमुदाहरणम् । अत्र भगवान् वासुदेवः स्वासाधारणरूपेण गम्यः राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारकत्वेन रूपान्तरेण स एवाभिहितः ।

परिम्लानं तनोः कृशस्य मध्यस्य परिमिलनं संघर्षमप्राप्य अन्तर्मध्यभागे हरितवर्णम् । एवं प्रकर्षेण शिथिलयोर्भुजयोरक्षेपैर्वलनैश्च व्यस्तो विषमीकृतो न्यासो रचना यस्य तादृशमिति ॥ ६७ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां प्रस्तुताङ्कुरालंकारप्रकरणम् ॥ २८ ॥

(नैनु प्रस्तुतकार्याभिधानमुखेन कारणस्य गम्यत्वमपि प्रस्तुताङ्कुरविषयश्चेत्किं तर्हि पर्यायोक्तमित्याकाङ्क्षायामाह)—पर्यायोक्तमिति । वचः प्रतिपादनम् । भङ्ग्यन्तराश्रयं भङ्ग्यन्तरप्रकारकम् ॥ लक्षणं परिष्कुरते—यदेवेति । तथा च विवक्षितस्वप्रकारातिरिक्तेन चारुतरेण रूपेण व्यङ्ग्यस्याभिधानं पर्यायोक्तमिति लक्षणम् । पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेणोक्तमभिहितं व्यङ्ग्यं यत्रेति व्युत्पत्तेः । लक्षणे स्वपदं व्यङ्ग्यपरम् । न च व्यङ्ग्यस्यैव वाच्यत्वं निष्फलं विरुद्धं चेति वाच्यं, प्रकारमेदात् । तदुक्तम्—‘यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यं, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते’ इति । चारुतरेणेति विशेषणात् । ‘नमो राहुशिरश्छेदकारिणे दुःखहारिणे’ इत्यत्र न पर्यायोक्तप्रसङ्गः । स्वासाधारणरूपेण वासुदेवत्वेन । यत्तु राहुशिरश्छेदकारित्वरूपव्यङ्ग्यमादायैव पर्यायोक्तं वक्तुमर्हं न तु विशेषणसामर्थ्यलभ्यं वासुदेवत्वमादायेति,—तदयुक्तम् ; राहुशिरश्छेदकारित्वस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वेन तेनापि विवक्षितं व्यङ्ग्यं प्रधानभूतं वासुदेवत्वं तदादायैव तत्कथनौचित्यात् । ‘राहुह्रीकुचनैष्फल्यकारिणे हरये नमः’ इत्यत्र तु राहुशिरश्छेदकारित्वमेव विव-

टिप्पण—१ ‘अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षात्तस्यैव सिद्धये । यत्प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिथ्यते’ इति काव्यादर्श उक्तम् । ‘पर्यायोक्तं विना वाचकत्वेन यद्वचः’ इति लक्षयित्वा ‘यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्जिता । मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः’ इत्युदाजहार मम्मटः ; तत्र ‘पेरावतेन्द्रौ मदमानहीनौ संजातौ’ इत्यस्यैव प्रकारान्तरेण निरूपणात् पर्यायोक्तम् । अभिनवगुप्तपादाचार्यास्तु—‘पर्यायेण वाच्यादतिरिक्तप्रकारेण व्यंग्येनोपलक्षितमुक्तमभिहितं पर्यायोक्तम्’ इत्याहुः ।

पाठा—१ ‘गम्यश्चेद्वचो भङ्ग्यन्तराश्रयः’ । २ धनुश्चिह्नान्तर्गतो भागो रसिकरञ्जिनीकारैः कुवलयानन्दे मूलत्वेन स्वीकृतोऽस्ति ।

यथा वा,—

लोकं पश्यति यस्याङ्घ्रिं स यस्याङ्घ्रिं न पश्यति ।

ताभ्यामप्यपरिच्छेद्या विद्या विश्वगुरोस्तव ॥

अत्र गौतमः पतञ्जलिश्च स्वासाधारणरूपाभ्यां गम्यौ रूपान्तराभ्यामभिहितौ ।

यथा वा (नैषध. ८।२४),—

निवेद्यतां हन्त समापयन्तौ शिरीषकोशम्रदिमाभिमानम् ।

पादौ कियदूरमिमौ प्रयासे निधिस्तते तुच्छदयं मनस्ते ॥

अत्र 'कियदूरं जिगमिषा?' इति गम्य एवार्थो रूपान्तरेणाभिहितः ।

यथा वा,—

वन्दे देवं जलधिशरधिं देवतासार्वभौमं

व्यासप्रप्रा भुवनविदिता यस्य वाहाधिवाहाः ।

भूषापेटी भुवनमधरं पुष्करं पुष्पवाटी

शाटीपालाः शतमुखमुखाश्चन्दनदुर्मनोभूः ॥

अत्र 'यस्य वेदा वाहाः, भुजङ्गमा भूषणानि' इत्यादि तत्तद्वाक्यार्थव्यवस्थितौ वेदत्वाद्याकारेणावगम्या एव वेदादयो व्यासप्रमुखविनेयत्वाद्याका-

क्षितं व्यङ्ग्यमिति युक्तं, तदादाय पर्यायोक्तमिति विभावनीयम् ॥ लोकमिति ।

यस्याक्षपादस्याङ्घ्रिलोकं पश्यति । अथ च स लोको यस्य पतञ्जलेः शेषावतार-

स्याङ्घ्रिं न पश्यति, उरगत्वात् । ताभ्यामक्षपाद-पतञ्जलिभ्यामपरिच्छेद्या अना-

कलनीया ॥ निवेद्यतामिति । नलं प्रति दमयन्त्या उक्तिः । तव अल्पदयं

मनः कर्तुं । शिरीषकलिकामृदुत्वाभिमानमपनयन्तौ इमौ पादौ कियदूरपर्यन्तं

प्रयासे निधातुमिच्छति । हन्त खेदे, एतन्निवेद्यताम् ; कथ्यतामित्यर्थः । वन्दे

देवमिति । देवतासार्वभौमं सकलदेवताधीश्वरं देवं वन्दे । कीदृशम् ? जल-

धिरेव शरधिस्तूणो यस्य तथाभूतम् । त्रिपुरसंहारे शरीकृतस्य विष्णोर्विश्रान्ति-

स्थानत्वात् । तथा भुवनेषु विदिताः ख्याताः व्यासः प्रप्राभ्यो येषां ते व्यास-

प्रमुखा वसिष्ठाद्या यस्य वाहानां वाहनानां वेदानामधिवाहा वाहनाधिकृता

भवन्ति । 'पुरोगाग्रेसरप्रप्राप्रतःसरपुरःसराः' इत्यमरः । एवमधरं भुवनं पातालं

भूषणपेटिका, सर्पभूषणत्वात् । पुष्करमाकाशं पुष्पवाटिका, पुष्पस्थानीयचन्द्रो-

द्गमाधारत्वात् । शतमुख इन्द्रस्तत्प्रमुखा अग्रादयो दिक्पालाः शाटीपालना-

धिकृताः, दिगम्बरत्वेन दिशामेव शाटीरूपत्वात् । मनोभूश्चन्दनतरुः चन्दन-

स्थानीयभस्मसंबन्धितत्वात् । मदनभस्मना शिवेनाज्ञानामनुलेपनस्य पुराणेषु प्रसिद्धेः ।

अत्र लक्षणं संगमयति—अत्रेति । व्यवस्थितौ विवक्षायां सत्याम् ।

अवगम्या व्यङ्ग्याः ॥ विनेयत्वेति । शिक्षणीयत्वेत्यर्थः । आदिना पाताल-

गुप्तत्वादिपरिग्रहः ॥ अभिहिता इति । वाहाद्याधिकृतत्वादिना व्यासादिप्रति-

प्रतौ समानवित्तिवेद्यत्वेन व्यासादिविनेयत्वादेरपि तेष्ववगमादिति भावः ।

साक्षादेव व्यासादिविनेयत्वाद्याकारेण किमिति न निर्दिष्टा इत्याशङ्क्याह—

रेणाभिहिताः, परंतु देवतासर्वभौमत्वस्फुटीकरणाय विशेषणविशेष्यभावव्य-
त्यासेन प्रतिपादिताः । अत्रालंकारसर्वस्वकृतापि पर्यायोक्तस्य संप्रदायागत-
मिदमेव लक्षणमङ्गीकृतं 'गम्यस्यापि भङ्गयन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तमिति ।

‘चक्राभिधातप्रसभाज्ञयैव चकार यो राहुवधूजनस्य ।

आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम् ॥’

इति प्राचीनोदाहरणं त्वन्यथा योजितं—राहुवधूगतेन विशिष्टेन रतोत्सवेन
राहुशिरश्छेदः कारणरूपो गम्यत इति । एवं च ‘गम्यस्यैवाभिधानं’मिति
लक्षणस्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह ‘यद्गम्यं तस्यैवाभिधानायोगात्कार्यादिद्वारेणैवा-
भिधानं लक्षणे विवक्षितमिति । लक्षणमपि क्लिष्टगत्या योजितं लोचनकृता
‘पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते’ इति । इदमेव लक्षणमङ्गीकृत्य तदु-
दाहरणे च कार्येण शब्दाभिहितेन कारणं व्यञ्ज्यं प्रदर्श्य तत्र लक्षणं लक्ष्य-
नाम च क्लिष्टगत्या योजितम् । वाच्यादन्येन प्रकारेण व्यञ्ज्येनोपलक्षितं
सद्यदभिधीयते तत्पर्यायेण प्रकारान्तरेण व्यञ्ज्येनोपलक्षितमुक्तमिति सर्वो-
ऽप्ययं क्लेशः किमर्थं इति न विद्मः । प्रदर्शितानि हि गम्यस्यैव रूपान्तरेणा-
भिधाने बहून्युदाहरणानि । ‘चक्राभिधातप्रसभाज्ञयैव’ इति प्राचीनोदाहरण-

परंत्विति । यद्यप्युक्तविशेष्यविशेषणभावेऽपि देवतासर्वभौमत्वमत्रगम्यते,
तथापि स्फुटप्रतिपत्त्यर्थं तद्वैपरीत्यं कृतमित्यर्थः ॥ चक्रेति । यो देवः सुदर्शन-
चक्रस्याभिधाते या प्रसभमाज्ञा तथैव राहुवधूजनस्य रतोत्सवमालिङ्गनस्योद्दामा
उद्भटा ये विलासास्तैर्वन्ध्यं रहितं चुम्बनमात्रशेषं चकारेत्यन्वयः । विशिष्टेन
उक्तविशेषणविशिष्टेन । एवं चेदोदाहरणयोजने च ॥ अनुपपत्तिमिति ।
गम्यस्य राहुशिरश्छेदस्य भङ्गयन्तरेणानभिधानादव्याप्तिमाशङ्क्येत्यर्थः । अभि-
धानायोगादिति । अयमाशयः—अत्र हि राहुशिरश्छेदकारीति वासुदेव इति
वा व्यञ्ज्यं राहुवधूजनसंबन्धितादृशरतोत्सवकारित्वेन प्रकारान्तरेणाभिधीयत इति
न वक्तुं शक्यम् । धर्मिणो वासुदेवस्य प्रकान्तत्वेन यच्छब्दाभिहितत्वेन च
व्यञ्जयत्वायोगात् । व्यञ्जयस्य च राहुशिरश्छेदकारित्वस्य वासुदेवत्वस्य वा धर्मस्य
प्रकारान्तरेणानभिधानात् । तस्मात्पर्यायेण कार्यादिद्वारेणोक्तं गम्यमाक्षितं वेति
लक्षणार्थः अभिधानमाक्षेपो व्यञ्जनं वा । पर्यायोक्तमिति । क्वचित् ‘पर्या-
योक्ते’ इति पाठः, स त्वयुक्तः । व्यञ्ज्येनोपलक्षितमुक्तमिति व्याख्यानग्रन्थविरोधात् ॥
न विद्म इति । यच्छब्दाभिहितस्यापि भगवतो वासुदेवत्वादिना रूपान्तरेण
व्यञ्जयतया यथाश्रुते बाधकाभावादिति भावः । न चाभिधाविषये कथं व्यञ्जनेति
वाच्यम् । वासुदेवत्वादिना प्रतीयमाने भगवत्यभिधाविषयत्वासंभवात् । तस्याः
स्वावच्छेदकधर्मेणैव बोधकत्वात् । अत एवोक्तं ‘शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते
भवति लक्षणा’ इति । इह तु लक्षणाहेत्वभावाद्यञ्जनोपगम्यत इति । ननु
प्रस्तुतेन तादृशरतोत्सवरूपेण कार्येण प्रस्तुतस्यैव राहुशिरश्छेदरूपकारणस्य

मपि स्वरूपेण गम्यस्य भगवतो रूपान्तरेणाभिधानसत्त्वात्सुयोजमेव । यत्तु यत्र राहुशिरश्छेदावगमनं तत्र प्रागुक्तरीत्या प्रस्तुताङ्कुर एव । प्रस्तुतेन च राहोः शिरोमात्रावशेषेणालिङ्गनवन्ध्यत्वाद्यापादनरूपे वाच्ये भगवतो रूपान्तरे उपपादिते तेन भगवतः स्वरूपेणावगमनं पर्यायोक्तस्य विषयः ॥ ६८

पर्यायोक्तं तदप्याहुर्द्वयाजेनेष्टसाधनम् ।

यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह ॥ ६९ ॥

अत्र नायिकां नायकेन सङ्गमय्य चूतलतादर्शनव्याजेन निर्गच्छन्त्या सख्या तत्स्वाच्छन्द्यसंपादनरूपेष्टसाधनं पर्यायोक्तम् ।

यथा वा,—

देहि मत्कन्दुकं राधे ! परिधाननिगूहितम् ।

इति विस्रंसयन्तीर्वीं तस्याः कृष्णो मुदेऽस्तु नः ॥

पूर्वत्र परेष्टसाधनम्; अत्र तु कन्दुकसद्भावशोधनार्थं नीवीविस्रंसन-
व्याजेन स्वेष्टसाधनमिति भेदः ॥ ६९ ॥

प्रतीतौ चमत्कृतिविशेषस्तस्या अलंकारत्वं गमयति । तच्चालोच्यमानमप्रस्तुतप्रशंसाया असंभवादुक्तरीत्या पर्यायोक्तरूपतयैव स्वीकर्तव्यमित्याशङ्क्याह—यत्त्विति । अलंकाराणामियत्तानियमाभावेन प्रस्तुताङ्कुरस्याप्यलंकारान्तरत्वादेवंविधशब्द-
स्वारस्यभङ्गेन प्राचीनलक्षणव्याख्यानमयुक्तमिति भावः । संक्षेपतो दक्षितमपि पर्यायोक्तविषयं विशदयति—प्रस्तुतेनेत्यादिना । यत्तु भगवद्रूपेणावगमनं विशेषणमर्यादालभ्यत्वेन सुन्दरं पर्यायोक्तस्य विषय इति,—तदविचारितरमणीयम्; नहि पर्यायोक्तेर्व्यङ्ग्यसौन्दर्यकृतो विच्छित्तिविशेषः किंतु भङ्गयन्तराभिधानकृत एव । व्यङ्ग्यं तु भङ्गयन्तराभिधानतः सुन्दरमेव प्रायशो दृश्यते । यथा 'इहागन्त-
व्यम्' इति विवक्षिते व्यङ्ग्ये अयं देशोऽलंकरणीयः, सफलतामुपनेतव्य' इत्यादौ । अतस्तदसुन्दरत्वोद्भावनमकिञ्चित्करमेव । अलंकारसर्वस्वकारग्रन्थविरोधोद्भावनं तु तच्छिक्षाकारिणं प्रति न शोभते । उपजीव्यत्वोद्भावनमपि ग्रन्थस्याकिञ्चित्करमेव । युक्तिविरोध इति परोत्कर्षासहिष्णुत्वमोत्रमुद्भावयितुरवगमयतीत्यलं विस्तरेण ॥ ६८ ॥ प्रकारान्तरेण पर्यायोक्तं लक्षयति—पर्यायोक्तमिति । रमणीयेन व्याजेन मिषेण स्वस्य परस्य वा इष्टस्य यत्साधनं संपादनं तदपि पर्यायोक्तम् । पर्यायेण व्याजरूपेणोक्तं यत्रेति व्युत्पत्तेः ॥ संपादनेति । संपादनरूपं यदिष्टं तत्साधनं तत्करणमित्यर्थः ॥ देहीति । परिधानेनाधरवस्त्रेण निगूहितमाच्छादित-
मित्यर्थः । एवं च प्रकारद्वयसाधारणं तदन्यतरत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यम् ॥ ६९ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां पर्यायोक्तालंकारप्रकरणम् ॥ २९ ॥

टिप्पण—1 तच्चेदं सर्वं जगन्नाथपण्डितानामसंसतम्; अत्र विषये विस्तरस्तु रस-
गंगाधरस्य पर्यायोक्तप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

व्याजस्तुत्यलंकारः ३०

उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः ।

कः स्वर्धुनि विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवम् ॥ ७० ॥

साधु दूति ! पुनः साधु कर्तव्यं गिमतः परम् ।

यन्मदर्थे विलूनासि दन्तैरपि नखैरपि ॥ ७१ ॥

निन्दया स्तुतेः स्तुत्या निन्दाया वा अवगमनं व्याजस्तुतिः । 'कः स्वर्धु-
नी'त्युदाहरणे 'विवेको नास्ती'ति निन्दाव्याजेन 'गङ्गा सुकृतिवदेव महा-
पातकादिकृतवतोऽपि स्वर्गं नयती'ति व्याजरूपया निन्दया तत्प्रभावातिशय-
स्तुतिः । 'साधु दूति' इत्युदाहरणे 'मदर्थे' महान्तं क्लेशमनुभूतवत्यसि' इति
व्याजरूपया स्तुत्या, 'मदर्थं न गतासि, किंतु रन्तुमेव गतासि; धिक्त्वां दूति-
काधर्मविरुद्धकारिणी'मिति निन्दाऽवगम्यते ।

यथा वा,—

कस्ते शौर्यमदो योद्धुं त्वय्येकं सप्तिमास्थिते ।

सप्तसप्तिसमारूढा भवन्ति परिपन्थिनः ॥

अर्धं दानववैरिणा गिरिजयाप्यर्धं शिवस्याहृतं

देवैर्धं जगतीतले स्मरहराभावे समुन्मीलति ।

उक्तिरिति । अत्र निन्दास्तुतिभ्यामिति स्तुतिनिन्दयोरिति चेतरेतरयोगो
न विवक्षितः । तथा च निन्दया स्तुतेः स्तुत्या च निन्दायाः स्तुत्याः स्तुतेश्चोक्तिर-
भिव्यक्तिर्व्याजस्तुतिरित्यर्थः । प्रथमे व्याजेन स्तुतिरिति चरमयोर्व्याजरूपा स्तुति-
रिति च व्युत्पत्तेः । अत एव व्याजस्तुतिपदार्थानुगमाभावाज्निन्दया निन्दाभिव्य-
क्तिर्व्याजनिन्दाख्यमलंकारान्तरमित्यग्रे वक्ष्यते । अत एवमाद्ये प्रकारद्वये स्तुति-
निन्दयोः समानविषयत्वभिन्नविषयत्वाभ्यां प्रत्येकं द्वैविध्यमिति चत्वारो भेदाः ।
अन्यस्तु भिन्नविषयस्तुतिक एव एवेति पञ्च भेदाः । लक्षणं तु व्याजनिन्दाभि-
न्नत्वे सति स्तुतिनिन्दान्यतरपर्यवसायिस्तुतिनिन्दान्यतरत्वं सर्वानुगतं बोध्यम् ॥
कस्त इति । नृपं प्रति कवेरुक्तिः । त्वयि योद्धुमेकं सप्तिमास्थिते आरूढे
सति परिपन्थिनः शत्रवः सप्ताश्वसमारूढा भवन्तीत्यन्वयः । सप्त सप्तयोऽश्वा
अस्येति सूर्यः, सप्त च सप्तयोऽश्वास्तत्समारूढा इति द्वितीयोऽर्थो निन्दाद्योतकः ।
त्वया संमुखाहताः सूर्यमण्डलं भित्त्वा दिवमुपगता इति स्तुतौ पर्यवसानम् ॥
अर्धमिति । शिवस्य देहार्धं दानवानां वैरिणा हरिणा आहृतम् । हरिहरात्मक-

टिप्प०—१ रसगंगाधरकृतस्तु—'आमुखप्रतीताभ्यां निन्दास्तुतिभ्यां स्तुति-
निन्दयोः क्रमेण पर्यवसानं व्याजस्तुतिः' इत्याहुः; अर्धं दानव-
'इत्युदाहरणं प्रत्युद्धृत्य
'साधु दूति' इति पद्ये साधुकारिणीत्वमिव नास्मिन्पद्ये सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वं विद्युद्भङ्गुरप्रति-
भमिति शक्यं वक्तुं, उपालंभरूपाया निन्दाया अनुत्थानापत्तेः प्रतीतिविरोधाच्च' इत्याहुः ।

पाठा०—१ 'पापिनं नयसे'.

गङ्गा सागरमम्बरं शशिकला नागाधिपः क्षमातलं
सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्वां, मां च भिक्षाटनम् ॥

अत्राद्योदाहरणे सप्तसप्तिपदगतश्लेषमूलनिन्दाव्याजेन स्तुतिर्व्यज्यते ।
द्वितीयोदाहरणे 'सर्वज्ञः सर्वेश्वरोऽसी'ति राज्ञः स्तुत्या व्याजरूपया 'मदीयवैदु-
ष्यादि दारिद्र्यादि सर्वं जानन्नपि बहुप्रदानेन रक्षितुं शक्तोऽपि मङ्गं किमपि न
ददासी'ति निन्दा व्यज्यते । सर्वमिदं निन्दास्तुत्योरेकविषयत्वे उदाहरणम् ।

भिन्नविषयत्वे निन्दया स्तुत्यभिव्यक्तिर्यथा,—

कस्त्वं वानर !, रामराजभवने लेखार्थसंवाहको,
यातः कुत्र पुरागतः स हनुमान्निर्दग्धलङ्कापुरः ? ।
बद्धो राक्षससूनुनेति कपिभिः संताडितस्तर्जितः
स व्रीडात्तपराभवो वनमृगः कुत्रेति न ज्ञायते ॥

अत्र हनुमन्निन्दया इतरवानरस्तुत्यभिव्यक्तिः ॥

स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिर्यथा,—

यद्वक्त्रं सुहुरीक्षसे न, धनिनां व्रूषे न चादूनमृषा,
नैषां गर्भवचः शृणोषि, न च तान्प्रत्याशया धावसि ।
काले बालवृणानि खादसि, परं निद्रासि निद्रागमे,
तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग ! कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः ? ॥

स्यैकस्य विग्रहस्य प्रसिद्धेः । एवं गिरिजयाप्यवशिष्टार्धमाहृतम् । हे देव राजन् !
इत्थमुक्तप्रकारेण जगतीतले स्मरहरस्याभावे समुन्मीलति प्रकाशमाने सति गङ्गा
सागरं प्रत्यगमदित्याद्यन्वयः । नागाधिपः शेषः । क्षमातलं पातालम् । त्वामिति
पूर्वान्वितम् ॥ वैदुष्यादीति । विद्वत्तादीत्यर्थः । आदिना तपःशीलादिपरिग्रहः ।
'दारिद्र्यादी'त्यादिपदेन कुटुम्बबाहुल्यादिपरिग्रहः । न चात्र राजवर्णनप्रस्तावे कथं
स्तुतेर्व्याजरूपत्वमिति वाच्यम् । स्तुतिपर्यवसानविवक्षायां स्वकीयभिक्षाटनो-
द्घाटनस्यासंगतत्वेन स्तुतेरुक्तनिन्दारूपोपालम्भपर्यवसानस्यानुभवसिद्धस्याविद्व-
दत्वात् ॥ कस्त्वमिति । अङ्गदं प्रति कस्यचिद्राक्षसस्य प्रश्नः । 'रामरूपस्य
राज्ञो भवने लेखार्थस्य संदेशस्य बाहकोऽसी'त्युत्तरम् । पुरा पूर्वमागतो निर्दग्ध-
लङ्कापुरः स हनुमान् कुत्र यातः ?—इति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः । 'बद्ध' इत्याद्युत्तरार्ध-
मङ्गदस्योत्तरम् । राक्षसस्य रावणस्य सूनुना बद्ध इति हेतोः कपिभिर्वानरैः
सम्यक् ताडितस्तर्जितः स वनमृगो हनुमान् व्रीडया लज्जया आततः प्राप्तः
पराभवो येन तादृशः कुत्र यात इति न ज्ञायत इत्यन्वयः ॥ यदिति । हे कुरङ्ग !
यद्यस्माद्धनिनां मुखं सुहृर्मुहुर्वारंवारं नेक्षसे न पश्यसि; मृषा मिथ्या चादून-
प्रियशब्दाच्च वदसि; यदिति सर्वत्र संबध्यते । एषां धनिनां गर्वयुक्तवचनं

पाठा०—१ 'संताडितो भस्मितः'.

९ कुव०

अत्र हरिणस्तुत्या राजसेवानिर्विण्णस्यात्मनो निन्दाभिव्यज्यते । अयम-
प्रस्तुतप्रशंसाविशेष इत्यलंकारसर्वस्वकारः । तेन हि सारूप्यनिबन्धनाप्रस्तुत-
प्रशंसोदाहरणान्तरं वैधर्म्येणापि दृश्यते । यथा,—

धन्याः खलु वने वाताः काह्वाराः सुखशीतलाः ।

राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥

अत्र 'वाता धन्या' इत्यप्रस्तुतार्थात् 'अहमधन्य' इति वैधर्म्येण
प्रस्तुतोऽर्थः प्रतीयत इति व्युत्पादितम् । इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसा न कार्यकारण-
निबन्धनेति दण्डी । अदाह (काव्यादर्शे २।३४०)—

‘अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रकाण्डे तु या स्तुतिः ।

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ॥

अथैरयत्नसुलभैर्जलदर्भाङ्कुरादिभिः ।

सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ॥

राजानुवर्तनकृशनिर्विण्णेन मनस्विना ॥’ इति ।

वस्तुतस्त्वत्र व्याजस्तुतिरित्येव युक्तम् ; स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिरित्यप्रस्तुत-
प्रशंसातो वैचित्र्यविशेषसद्भावात् । अन्यथा प्रसिद्धव्याजस्तुत्युदाहरणेष्वप्य-
प्रस्तुताभ्यां निन्दा-स्तुतिभ्यां प्रस्तुते स्तुतिनिन्दे गम्येते इत्येतावता व्याज-
स्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् । एवं चानया प्रक्रियया यत्रान्यगतस्तुतिविव-
क्षयान्यस्तुतिः क्रियते तत्रापि व्याजस्तुतिरेव । अन्यस्तुतिव्याजेन तदन्य-
स्तुतिरित्यर्थानुगमसद्भावात् ।

न शृणोषि; तान्धनिकान् प्रति आशया धनाशया न धावसि; परं केवलं काले
श्रुवासमये खादसि भक्षयसि; निद्राया आगमे च निद्रां प्राप्नोषि, तत्तस्मात्कुत्र
तीर्थे किं नाय तपस्तप्तं तद्रूहीत्यन्वयः । निर्विण्णस्य खिन्नस्य । 'तेन ही'त्यस्य इति
'व्युत्पादित'मित्यग्रेतनेनान्वयः । धन्या इति । कह्वारः जलपुष्पविशेषः, तत्संब-
न्धिनः काह्वाराः सुखयन्तीति सुखाश्च ते शीतलाश्चेत्यर्थः ॥ अप्रस्तुतेति ।
अप्रकाण्डे अप्रस्तावे । तथा चाप्रस्तुता चासौ प्रशंसा चेति व्युत्पत्तिरिति भावः ।
न परसेविनोऽपरसेविनः । प्रशस्यते स्तूयते । मतद्वयेऽप्यस्वरसबीजं दर्शयति—
वस्तुतस्त्विति । अभिव्यक्तिरिति । योऽप्रस्तुतप्रशंसातो वैचित्र्यस्य
विषय आलम्बनभूतो विशेष इत्यन्वयः । अन्यथा ततो वैचित्र्येऽपि तदन्त-
र्भावाङ्गीकारे ॥ एवं चेति । अन्यगतस्तुतिनिन्दाभ्यामन्यगतनिन्दास्तुत्यभि-

टिप्पण—१ इदं दशरथस्य वचनम् । अत्र वाता धन्या इति वैधर्म्येण, अहं
त्वधन्य इति प्रस्तुतोऽर्थः प्रतीयते । वाक्यार्थस्य संभवात्संभवोभयरूपत्वेन त्रिविधोऽयम-
लंकारः । 'कह्वारस्पर्शशीतलाः' इति समीचीनतरः पाठः ।

यथा,—

शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

तरुणि ! येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुक्रशावकः ॥

अत्र शुक्रशावकस्तुत्या नायिकाधरसौभाग्यातिशयस्तुतिर्व्यज्यते ॥ ७१ ॥

व्याजनिन्दालंकारः ३१

निन्दाया निन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति गीयते ।

विधे ! स निन्दो यस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः ॥ ७२ ॥

अत्र हरनिन्दया विषमविपाकं संसारं प्रवर्तयतो विधेरभिव्यङ्ग्या निन्दा
व्याजनिन्दा ।

यथा वा,—

विधिरेव विशेषगर्हणीयः, करट ! त्वं रट, कस्तवापराधः ? ।

सहकारतरौ चकार यस्ते सहवासं सरलेन कोकिलेन ॥

अन्यस्तुत्यान्यस्तुत्यभिव्यक्तिरिति पञ्चमप्रकारव्याजस्तुतिप्रतिबन्दीभूतेयं
व्याजनिन्दा । ननु यत्रान्यस्तुत्यान्यस्तुतेरन्यनिन्दयान्यनिन्दायाश्च प्रतीतिस्तत्र

व्यक्त्योर्व्याजस्तुतित्वसिद्धौ चेत्यर्थः । प्रक्रियया प्रकारेण ॥ शिखरिणीति ।
नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः । हे तरुणि ! असौ शुक्रबालकः । नाम वितर्के ।
क्व नु कस्मिंश्शिखरिणि पर्वते कियत्कालं चिरं किमभिधानं किं नामकं तपः
अकरोत् ? येन हेतुना तवाधरवत्पाटलं रक्तवर्णं बिम्बफलं दशतीत्यन्वयः ॥ ७१ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां व्याजस्तुत्यलंकारप्रकरणम् ॥ ३० ॥

व्याजनिन्दां लक्षयति—निन्दाया इति । यत्रान्यनिन्दयान्यस्य निन्दाया
अभिव्यक्तिः पर्यवस्यति सा व्याजनिन्दा, इतरनिन्दाव्याजेन निन्देति व्युत्पत्तेः ।
विधे इति । हे विधे ब्रह्मन् ! प्राक् पूर्वं ते तवैकमेव शिरो यः अहरत् अच्छि-
नत् स एव अर्थात् हरो निन्द्य इत्यन्वयः । निन्दयेत्यभिव्यङ्ग्येनान्वितम् ।
निन्दयाभिव्यङ्ग्या विधेर्निन्दा व्याजनिन्देत्यन्वयः । विषमविपाकं दारुणपरिणा-
मम् । विधिरेवेति । विशेषतो गर्हणीयः निन्दनीयः । हे करट काक ! त्वं रट
रटनं कुरु; योऽसौ विधिः आम्रवृक्षे सरलेन सौम्येन कोकिलेन सहवासं तव
चकारेत्यन्वयः । ननु केनाप्यालंकारिकेणानुक्ताया व्याजनिन्दायाः कथमलंकार-
त्वेनाङ्गीकरणमित्याशङ्काह—प्रतिबन्दीति । तुल्ययुक्त्या प्रतिबन्दीस्थानीये-
त्यर्थः । तथा च स्तुतिवन्निन्दायामप्यप्रस्तुतप्रशंसातो वैचित्र्यविशेषात्तदनन्तर्भावे
व्याजस्तुतौ चार्थानुगमाभावादनन्तर्भावे पृथगलंकारताया औचित्यापातत्वात्प्राची-
नैरनुक्तापि स्वीकर्तुमुचितेत्याशयः । प्रागुक्तयोः 'एकः कृती शकुन्तेष्वि'ति, 'आबद्ध-
कृत्रिमे'त्यनयोरप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणत्वासंगतिमाशङ्कते—नन्विति । कोडीकारः
स्वविषयीकरणम् । अन्यत्र लब्धात्मकस्यालंकारद्वयस्य क्वचित्संकरेऽपि न दोष
इत्याशयेन समाधत्ते—यत्रेति । एतच्च इत्यादावित्यनेनान्वितम् ॥ अस्या अप्र-

व्याजस्तुतिव्याजनिन्दालंकारयोरभ्युपगमे स्तुतिनिन्दारूपा प्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेऽप्यप्रस्तुतप्रशंसा न वक्तव्या । तेषामपि व्याजस्तुति-व्याजनिन्दाभ्यां क्रोडीकारसंभवादिति चेद्,—उच्यते; यत्राप्रस्तुतवृत्तान्तादस्तुतिनिन्दारूपा-त्तत्सरूपः प्रस्तुतवृत्तान्तः प्रतीयते, 'अन्तश्छिद्राणि भूयांसी'त्यादौ, तत्र लब्धावकाशा सारूप्यनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसा, अत्रापि वर्तमाना न निवारयितुं शक्या । अन्यस्तुत्याऽन्यस्तुतिरन्यनिन्दयाऽन्यनिन्देत्येवं व्याजस्तुतिव्याजनिन्दे अपि संभवतश्चेत्,—कामं ते अपि संभवेताम्; न त्वस्याः परित्यागः । यद्यपि 'विधिरेव विशेषगर्हणीय' इति श्लोके विधिनिन्दया तन्मूलकाकनिन्दया चाविशेषज्ञस्य प्रभोक्तेन च विद्वत्समतया स्थापितस्य मूर्खस्य च निन्दा प्रतीयत इति तत्र सारूप्यनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसाप्यस्ति, तथापि सैव व्याजनिन्दामूलेति प्रथमोपस्थिता सापि तत्र दुर्वारा, एवं च व्याजनिन्दामूलक-व्याजनिन्दारूपेयमप्रस्तुतप्रशंसेति चमत्कारातिशयः; एवमेव व्याजस्तुतिमूलकव्याजस्तुतिरूपाप्यप्रस्तुतप्रशंसा दृश्यते ।

यथा वा,—

लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः, क्लेशो महानर्जितः,

स्वच्छन्दं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो निर्मितः ।

एषापि स्वगुणानुरूपरमणाभावाद्गराकी हता,

कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वीमिमां तन्वता ? ॥

अत्राप्रस्तुतायास्तर्ण्याः सृष्टिनिन्दाव्याजेन तन्निन्दाव्याजेन च तत्सौन्दर्य-प्रशंसा प्रशंसनीयत्वेन कविविवक्षितायाः स्वकवितायाः कविनिन्दाव्याजेन तन्निन्दाव्याजेन च शब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यति । अस्य श्लोकस्य वाच्यार्थविषये यद्यपि नात्यन्तसामञ्जस्यं, न हीमे विकल्पा वीतराग-

स्तुतप्रशंसायाः । सैव अप्रस्तुतप्रशंसव ॥ लावण्येति । इमां तन्वीं तन्वता स्रजता वेधसा चेतसि कोऽर्थः कामनाविषयभूतो विनिहितोऽभिसंहितः ? किं प्रयोजनमुद्दिश्यं निर्मितेत्यर्थः । नन्वनायासेनातिषुन्दरतन्वीनिष्पत्तिरेव प्रयोजनं तदभावेऽपि वा लीलामात्रेण तन्निर्माणं स्यादत आह—लावण्येत्यादि । यतो लावण्यरूपस्य द्रविणस्य धनस्य व्ययो न गणितः महान्क्लेशोऽर्जितः कृतः । स्वेच्छाचारिणो जनस्य उदासीनस्यापि हृदये चिन्तैव ज्वरो निर्मितः । एषापि वराकी दीना स्वगुणानुरूपस्य वरस्याभावाद्धतेव हता नष्टप्राया । तथा च बह्वायाससाध्यत्वादनष्टानुबन्धित्वाच्च न तन्व्याः प्रयोजनत्वं, नापि लीलामात्रेण तन्निर्माणं च संभवतीति भावः । तन्निन्दाव्याजेन तरुणीनिन्दाव्याजेन । तत्सौन्दर्यप्रशंसा शब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यतीत्यन्वयः । तन्निन्दाव्याजेन स्वकवितानिन्दाव्याजेन । कविता सौन्दर्यरूपा । प्रस्तुतार्थस्यात्यन्तमस्फुटत्वात् कथमस्य पथस्य तत्परत्वमित्याशङ्कामपनेतुं भूमिकामारचयति—अस्येत्यादि ।

स्येति कल्पयितुं शक्यम् । रसानुगुणत्वात् ; वीतरागहृदयस्याप्येवंविधविषये-
ष्वप्रवृत्तेश्च । नापि रागिण इति युज्यते । तदीयविकल्पेषु वराकीति कृपणता-
लिङ्गितस्य हृतेत्यमङ्गलोपहितस्य च वचसोऽनुचितत्वात्तुल्यरमणाभावादित्यस्या-
त्यन्तमनुचितत्वाच्च स्वात्मनि तदनुपपत्त्यासंभावनायामपि रागित्वे हि पशु-
प्रायता स्यात् ; तथापि विवक्षितप्रस्तुतार्थतायां न किञ्चिदसामञ्जस्यम् ।
अत एवास्य श्लोकस्याप्रस्तुतप्रशंसापरत्वमुक्तं प्राचीनैः । वाच्यासंभवेऽप्य-
प्रस्तुतप्रशंसोपपत्तेरिति ॥ ७२ ॥

आक्षेपालंकारः ३२

आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् ।

चन्द्र ! संदर्शयात्मानमथवास्ति प्रियामुखम् ॥ ७३ ॥

अत्र प्रार्थितस्य चन्द्रदर्शनस्य प्रियामुखसत्त्वेनानर्थक्यं विचार्याथवेत्यादि-
सूचितः प्रतिषेध आक्षेपः ।

यथा वा,—

साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः ! ।

यत्तस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचोराः प्रगुणीभवन्ति ॥

गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेच्छं, नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ।

रत्नेषु लुप्तेषु बहुध्वमत्यैरद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥

रसानुगुणत्वादिति । वीतरागे शृङ्गारस्यासंभवादिति भावः । ननु शृङ्गार-
रासंभवेऽपि तन्वीनिर्माणनिन्दया शान्तरसपरिपोषादस्त्येव रसानुगुणत्वमत-
आह—वीतरागेति । नापि रागिण इत्यनन्तरमिमे विकल्पा इत्यनुषज्यते ॥
विवक्षितेति । स्वकवितासौन्दर्यरूपेत्यर्थः । अत एव वाच्यार्थासामञ्जसादेव ।
वाच्यासंभवेऽपि वाच्यसामञ्जस्यासंभवेऽपि । तथा च वाच्यार्थासामञ्जसमेवा-
स्फुटेऽपि प्रस्तुतार्थे तात्पर्यं गमयतीति भावः ॥ ७२ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां व्याजनिन्दालंकारप्रकरणम् ॥ ३१ ॥

आक्षेप इति । स्वयमुक्तस्यार्थस्य किञ्चिन्निमित्तमभिसंधाय प्रतिषेध आक्षेपः ॥
सूचित इति । पक्षान्तरपरिग्रहस्य पूर्वपक्षप्रतिक्षेपनियतत्वादिति भावः ।
न चात्र कैमर्थ्यरूपपञ्चमप्रतीपप्रभेदेन गतार्थत्वं शङ्कनीयम् । तस्यात्र प्रतिषेधप्रति-
निमित्तत्वेनाप्राधान्यात् । असंविधमुदाहरति—साहित्येति । हे कविश्रेष्ठाः !
साहित्यसमुद्ररूपाणां भारतादीनां मन्थनादिव परिशीलनादुत्थितमुत्पन्नं कर्णयो-
रमृतमिवाह्लादकं काव्यं रक्षत । यद्यस्यात्तस्य लुण्ठनार्थं दैत्या इव काव्यरूपस्यार्थस्य
वित्तस्य चोराः प्रगुणीभवन्ति बहुलीभवन्तीत्यन्वयः ॥ गृह्णन्त्विति । यदि वेत्य-

अत्र प्रथमश्लोकेन प्रार्थितस्य काव्यार्थचोरेभ्यो रक्षणस्य खोल्लिखितवैचित्र्याणां समुद्रगतरत्नजातवदक्षयत्वं विचिन्त्य प्रतिषेध आक्षेपः ॥ ७३ ॥

निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते ।

‘नाहं दूती तनोस्तापस्तस्याः कालानलोपमः ॥ ७४ ॥

केचिदलंकारसर्वस्वकारादय इत्यमाहुः—न निषेधमात्रमाक्षेपः किंतु यो निषेधो बाधितः सन्नर्थान्तरपर्यवसितः कंचिद्विशेषमाक्षिपति स आक्षेपः । यथा दूत्या उक्तौ ‘नाहं दूती’ति निषेधो बाधितत्वादाभासरूपः संघटनकालोचितकैतववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्निदानीमेवागत्य नाधिको-जीवनीयेति विशेषमाक्षिपति ।

यथा वा,—

नरेन्द्रमौले ! न वयं राजसंदेशहारिणः ।

जगत्कुटुम्बिनस्तेऽद्य न शत्रुः कश्चिदीक्ष्यते ॥

अत्र संदेशहारिणामुक्तौ ‘न वयं संदेशहारिणः’ इति निषेधोऽनुपपन्नः । ‘संधिकालोचितकैतववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन् सर्वजगतीपालकस्य तव न कश्चिदपि शत्रुभावेनावलोकनीयः, किंतु सर्वेऽपि राजानो भृत्यभावेन संरक्षणीयाः’ इति विशेषमाक्षिपति ॥ ७४ ॥

यवेत्यनेन समानार्थम् । लुप्तेषु अपहृतेषु ॥ खोल्लिखितेति । खयमुद्भावितेत्यर्थः । वैचित्र्याणामर्थवैचित्र्याणाम् ॥ ७३ ॥ अर्थान्तरपर्यवसितः अर्थान्तरप्रतियोगिकत्वेनावसितः । विशेषं व्यङ्ग्यार्थविशेषम् ॥ संघटनेति । संयोजनकाले उचितं यत्कैतववचनं मिथ्यावचनं तस्य परिहारस्तोनोपलक्षिते यथार्थवादित्वे इत्यर्थः । ‘नाहं दूती’त्यत्र हि ‘दूती’पदेन दूतीगतमिथ्यावादित्वविशिष्टं लक्ष्यते । तदभावस्तु यद्यपि न यथार्थवादित्वं तथापि तदुपलक्ष्यत्वात्तत्पर्यवसानोक्तिः ॥ नरेन्द्रेति । इयं संधिकरणार्थमागतानां दूतानामुक्तिः । नरेन्द्राणां राज्ञां मौलिः श्रेष्ठः ॥ संधीति । संधिकाले उचितं यत्कैतववचनं तत्परिहारेणोपलक्षिते इति पूर्ववदर्थः । अत्राहुः—“संदेशहारिषु तन्निषेधस्य बाधात् ‘संदेशहारि’पदेन कैतववचनप्रयोक्तृत्वविशिष्टं लक्ष्यते । तन्निषेधेन च सत्यवादित्वरूपो विशेषो व्यज्यत इत्ययमेव निषेधेन विशेषाक्षेपो न तु सर्वजगतीपालकस्येत्यादिर्विशेषो निषेधेन केवलेनाक्षेपुं शक्यते । तस्य ‘जगत्कुटुम्बिनः’ इत्युत्तरार्धगम्यत्वात् । एवं स्थिते कथमुच्यते तव न कश्चिदपीत्यादि ?” इति,—तत्रोच्यते,—न वयमिति । निषेधाभावे केवलादुत्तरार्धाच्चोक्तविशेषावगतिः स्यात् । संधिकालोचितकैतववचनत्वेनैव संभाव्यमानत्वात् । अपि तु तत्कालीनसंध्यभिप्रायमात्रावगमः । निषेधेन तु तत्परिहारे शुक्त उक्तविशेषावगम इत्यनुभवसाक्षिकमेतत् । सत्यवादित्वादिकं त्वविशेषं व्यञ्जनीये द्वारभूतं न तु तदेव । विशेषरूपमचमत्कारि-

आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते ।

गच्छ गच्छसि चेत्कान्त ! तत्रैव स्याज्जनर्मम ॥ ७५ ॥

अत्र गच्छति विधिव्यक्तः । मा गा इति निषेधस्तिरोहितः । कान्तोद्देश्य-
देशे निजजन्मप्रार्थनयात्ममरणसंसूचनेन गर्भीकृतः ।

यथा वा,—

न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।

यदि यास्यसि यातव्यमलमाशङ्कयापि ते ॥

अत्रापि 'न चिरं मम तापाय' इति स्वमरणसंसूचनेन गमननिषेधो गर्भी-
कृतः ॥ ७५ ॥

विरोधाभासालंकारः ३३

आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ।

विनापि तन्वि ! हारेण वक्षोजौ तव हारिणौ ॥ ७६ ॥

त्वात्; अत एव 'नाहं दूती'त्यत्र वस्तुवादित्वादिविशेषो व्यज्यत इत्यलंकारसर्व-
स्वकारः । वस्तुवादित्वमादिद्वारभूतं यस्य तादृशो विशेष इति तदर्थ इति । एतेन
'नाहं दूती'ति पूर्वोदाहरणमपि व्याख्यातम् ॥ ७४ ॥ अस्यैव प्रभेदान्तरमाह—
आक्षेपोऽन्य इति । प्रार्थनया मरणसूचनद्वारेण । गर्भीतो व्यङ्ग्यत्वेनान्तर्भा-
वितः । एतच्च तिरोहित इत्यस्यार्थकथनम् । तदेवमपह्नुतिभिन्नत्वे सति चमत्कार-
कारितानिषेधत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यम् ॥ ७५ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामाक्षेपालंकारप्रकरणम् ॥ ३२ ॥

आभासत्व इति । विरोधस्याभासत्वे आपाततो भासमानत्वे सति विरोधा-

टिप्पणं—१ मम्मटस्तु—'निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिहितस्या । वक्ष्यमाणो-
क्तिविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः' इति भूतभविष्यतोरेव प्रतिषेधोक्तिराक्षेप इत्याह ।
दण्डी हि—'प्रतिषेधोक्तिराक्षेपश्चैकाल्यापेक्षया त्रिधा । अथास्य पुनराक्षेप्यभेदानन्त्यादन-
न्तता' इति धर्मधर्मिकारणादीनामानन्त्यादपरिच्छिन्नतामाह । २ हे कान्त प्रियतम !
चेत् यदि गच्छसि तर्हि गच्छ; विदेशमिति शेषः । मया प्रतिरोधो न क्रियते, किंतु
भवान् यत्र गतो भूयात् तत्रैव ममापि जन्म भूयात्, वदामीति शेषः । अत्र गमनस्य
विधिरूपस्य 'जन्म भूयात्' इत्यनेन विधिरूपेणैव 'त्वयि गते मया मर्त्यव्यम्' इति
मरणसूचनं गर्भीकृतम् । ३ 'विरुद्धाभासत्वं विरोधः' इति सूत्रयति वामनः । काव्य-
प्रकाशे त्वयं विरोधालंकारनाम्ना निरूपितः; तल्लक्षणं चोक्तं—'विरोधः सोऽविरोधेऽपि
विरुद्धत्वेन यद्वचः' इति । काव्यादर्शेऽपि—'विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।
विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा' इत्युक्तम् ।

अत्र 'हाररहितावपि हारिणौ हृद्यौ' इति श्लेषमूलको विरोधाभासः ।

यथा वा,—

प्रतीपभूपैरिव किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तुतोऽजिता ।

अमित्रजिन्मित्रजिदोऽजसा स यद्विचारदृक्चारदृगप्यवर्तत ॥

अत्र विरोधसमाधानोत्प्रेक्षाशिरस्को विरोधाभास इति पूर्वस्माद्भेदः ॥७६॥

विभावनालंकारः ३४

विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत् ।

अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं तच्चरणद्वयम् ॥ ७७ ॥

भासो नामालंकारः । आभासत इत्याभासः । विरोधश्चासावाभासश्चेति व्युत्पत्तेः । ईषदर्थकेन चाङ्ग भानस्यापातरूपत्वमर्थान्तरपरिहार्यत्वरूपं बोध्यते । तथा चैकाधिकरण्येन प्रतीयमानयोः कार्यकारणत्वेनागृह्यमाणयोर्धर्मयोराभासमानापर्यवसन्नविरोधत्वं लक्षणं द्रष्टव्यम् । 'शनिरशनश्च तमुच्चैः' इत्यादावतिव्याप्तिवारणायार्थं विशेषणम् । 'अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं तच्चरणद्वयम्' इति विभावनावारणाय द्वितीयम् । पर्यवसितस्य विरोधस्य दोषत्वादपर्यवसन्नत्वं विरोधविशेषणमिति दिक् ॥ श्लेषेति । हारोऽनयोरस्तीत्यर्थे विरोधः । मनोहारिणावित्यर्थेन तत्परिहारः ॥ प्रतीपेति । तस्मान्नलाद्भयेन कृत्वा प्रतिकूलनृपैरिव विरुद्धधर्मैरपि भेत्तुता भेदकारिता त्यक्ता किमित्युत्प्रेक्षा । यस्मात्स नलः अमित्राणां शत्रूणां जयकृदपि ओजसा मित्रस्य रवेर्जयकृत् । अथ च मित्रजिदेव न मित्रजिदिति विरोधः । चारदृष्टिरपि विचारे दृष्टिर्यस्य तादृशः, विगतचारदृगिति च विरोधः ॥ विरोधेति । विरोधसमाधानरूपोत्प्रेक्षा शिरः प्रधानं यस्य तादृश इत्यर्थः । यत्तु विरोधसमाधानात्मिकया मुखस्थितयोत्प्रेक्षया विरोधस्योत्थानमेव भग्नमिति क्रथमत्र विरोधालंकार इति केनचित्सुमनसापि विमनसेवाभिहितं,—तदसारम्; विरोधमानमन्तरेण विरुद्धधर्मैरपीत्याद्युत्प्रेक्षाया एवानुत्थानेन श्लेषमूलमाभासमानं विरोधमुपजीव्यैव विरोधत्यागोत्प्रेक्षाया अर्थान्तरानुगृहीतायास्तत्समाधानत्वेन पश्चादवस्थितत्वादिति ॥ ७६ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां विरोधाभासालंकारप्रकरणम् ॥ ३३ ॥

विभावनेति । प्रसिद्धे कारणाभावेऽपि कार्यात्पत्तिर्विभावनालंकारः । विभाव्यते कारणान्तरं यस्यामिति व्युत्पत्तेः । कारणाभावश्च शाब्द अर्थो वेति सर्वत्र लक्षणसमन्वयो बोध्यः । एतदेव तच्चेण सकलविभावनाप्रकारसाधारणं सामान्य-

टिप्पणम्—I 'प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित्कारणान्तरम् । यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना' इति लक्षणमुक्तमन्यत्र । 'क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना' इत्यपि ।

पाठा०—? 'अपि लाक्षा'.

अत्र लाक्षारसासैकरूपकारणाभावेऽपि रक्तिमा कथितः । स्वाभाविकत्वेन विरोधपरिहारः ।

यथा वा,—

अपीतक्षीवकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरम् ।

अप्रसादितसूक्ष्मान्धु जगदासीन्मनोहरम् ॥

अत्र पानादिप्रसिद्धहेत्वभावेऽपि क्षीवत्वादि निबद्धम् । विभाव्यमानशर-
त्समयहेतुकत्वेन विरोधपरिहारः ।

यथा वा,—

वरतनुकवरीविधायिना सुरभिनखेन नरेन्द्रपाणिना ।

अवचितकुसुमापि वल्लरी समजनि वृन्तमिलीनपदपदा ॥

अत्र वल्लर्यां पुष्पाभावेऽपि भृङ्गालिङ्गनं निबद्धम् । तत्र वरतनुकवरी-
संक्रान्तसौरभनरपतिनखसंसर्गरूपं हेत्वन्तरं विशेषणमुखेन दर्शितमिति विरो-
धपरिहारः ॥ ७७ ॥

हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता ।

अत्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः ॥ ७८ ॥

अत्र जगज्जये साध्ये हेतूनामस्त्राणामसमग्रत्वं तीक्ष्णत्वादिगुणवैकल्यम् ।

यथा वा,—

उद्यानमास्तोद्धूताश्रूतचम्पकरेणवः ।

उदस्रयन्ति पान्थानामस्पृशन्तो विलोचने ॥

लक्षणमाद्यप्रकारविशेषलक्षणं च बोध्यम् । तत्रायं दर्शितमेव । द्वितीयं तु कार-
णान्विताभावकथनपूर्वकं कार्योत्पत्तिकथनमित्युदाहरणविशेषबलादेव गम्यत इति
विविच्य न दर्शितम् । प्रतिबन्धके सति कार्योत्पत्तिरूपे तृतीयप्रकारेऽतिव्याप्तेर्वा-
रणाय—अन्वितेति । तत्र प्रतिबन्धकस्य वस्तुतः कारणाभावरूपस्य कथनेऽपि न
कारणान्वितत्वेन कथनमिति तन्निरासः । प्रकारपञ्चकेऽपि कारणान्विताभावस्यार्थतो
गम्यत्वात् कथनेति ॥ अप्यलाक्षेति । लाक्षारसेन आसमन्तात्सिक्तं लाक्षारसा-
सिक्तम् । पश्चाच्चज्जमासः । तस्याः कामिन्याः ॥ अपीतेति । अपीताः पान-
शून्याः क्षीवा मत्ताः कादम्बाः कलहंसा यत्र । तथा असंमृष्टं संमार्जनशून्यममल-
म्बरमाकाशं यत्र । एवमप्रसादितं वल्लगालनकतकक्षोदप्रक्षेपादिना यत्प्रसादनं
तच्छून्यं सूक्ष्मं लघ्वम्बु यत्र, एवंभूतं जगन्मनोहरमासीदित्यन्वयः । परमार्थ-
तस्तु 'शुद्धाम्बु' इत्येव काव्यादर्शे दृष्टः पाठः ॥ विभाव्यमानेति । वर्ण्यमाने-
त्यर्थः ॥ वरेति । वरतनोः केशपाशरचनासंपादकेनात एव सुरभिनखेन राज्ञो
हस्तेनावचितकुसुमा लूनपुष्पापि लता वृन्तासक्तप्रमरा संजातेत्यर्थः ॥ ७७ ॥
हेतूनामिति । असमग्रत्वे हेतुतावच्छेदकस्य धर्मस्य तत्संबन्धस्य वा वैकल्ये
सति । अत्रैरिति धर्मवैकल्योदाहरणम् । संबन्धवैकल्ये उदाहरति—उद्यानेति ।

अत्र बाष्पोद्गमनहेतूनामसमग्रत्वं स्पर्शनक्रियावैकल्यम् । इमां विशेषोक्तिरिति दण्डी व्याजहार । यतस्तत्र प्रथमोदाहरणे मन्मथस्य महिमातिशयरूपो द्वितीयोदाहरणे चम्पकरेणूनामुद्दीपकतातिशयरूपश्च विशेषः ख्याप्यत इति । अस्माभिस्तु तीक्ष्णत्वादिवैकल्यमपि कारणविशेषाभावरूपमिति विभावना प्रदर्शिता ॥ ७८ ॥

कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात्सत्यपि प्रतिबन्धके ।

नरेन्द्रानेव ते राजन् ! दशत्यसिभुजङ्गमः ॥ ७९ ॥

अत्र नरेन्द्रा विषवैद्याः सर्पदंश(विष?)प्रतिबन्धकमन्त्रौषधिशालिनः श्लेषेण गृहीता इति सत्येव प्रतिबन्धके कार्योत्पत्तिः ।

यथा वा,—

चित्रं तपति राजेन्द्र ! प्रतापतपनस्तव ।

अनातपत्रमुत्सृज्य सातपत्रं द्विषद्वगम् ॥ ७९ ॥

अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना ।

शङ्खाद्रीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम् ॥ ८० ॥

अत्र 'शङ्ख'शब्देन कमनीयः कामिनीकण्ठस्तत्रीमिनादत्वेन तद्गीतं चाध्यवसीयत इत्यकारणात् कार्यजन्म ।

यथा वा,—

तिलपुष्पात्समायाति वायुश्चन्दनसौरभः ।

इन्दीवरयुगाच्चित्रं निःसरन्ति शिलीमुखः ॥ ८० ॥

विलोचने कर्मभूते । उदद्यन्ति । उद्गताश्रूणि कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ क्रियेति । धात्वर्थत्वाभिप्रायस्पर्शनस्य संयोगरूपत्वात् । इमां द्वितीयप्रकाररूपां विभावनाम् ॥ व्याजहारेति । 'गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनम् । विशेष्यदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥' इति ग्रन्थेन व्यवहृतवानित्यर्थः । एतेन प्रथमप्रकाराद्वितीयप्रकारस्य वैलक्षण्यं दुरुपपादमिति वदन्नपास्तः । वैलक्षण्याभावे हि प्राञ्चमलंकारान्तरत्वेन कथनमत्यन्तानुपपन्नमेव स्यात् । अस्ति च स्वरूपतः कारणाभावकथनात्कारणगतधर्मवैकल्यद्वारेण तद्विशिष्टकारणाभावकथने सहृदयसिद्धो विच्छित्तिविशेषः । 'प्रकारान्तरास्त्रीकारे लाघव'मिति तु स्त्रीलाघवोद्भावनमिति कृतमधिकेन ॥ ७८ ॥ कार्योत्पत्तिरिति । प्रतिबन्धके सत्यपि कार्योत्पत्तिकथनं तृतीया विभावना ॥ नरेन्द्रानिति । 'नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्येऽपि कथ्यते' इति विश्वः । असिः खड्ग एव भुजंगमः ॥ चित्रमिति । प्रताप एव तपनः सूर्यः । आतपत्रं छत्रं, तद्रहितमनातपत्रम् ; आतपत्रेण सहितं सातपत्रम् ॥ ७९ ॥ अकारणादित्यस्य सुगमत्वाच्च व्याख्यानम् ॥ ८० ॥

विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना ।

शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त संतापयन्ति ताम् ॥ ८१ ॥

अत्र तापनिवर्तकतया तापविरुद्धैरिन्दुकिरणैस्तापजनिरुक्ता ।

यथा वा,—

उदिते कुमारसूर्ये कुवलयमुल्लसति भाति न क्षत्रम् ।

मुकुलीभवन्ति चित्रं परराजकुमारपाणिपद्मानि ॥

यथा वा,—

अविवेकि कुचद्वन्द्वं हन्तु नाम जगन्नयम् ।

श्रुतप्रणयिनोरक्षणोरयुक्तं जनमारणम् ॥

पूर्वोदाहरणयोः कारणस्य कार्यविरोधित्वं स्वाभाविकम् ; इह तु श्रुतिप्रण-
यित्वरूपागन्तुकगुणप्रयुक्तमिति भेदः ॥ ८१ ॥

कार्योत्कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना ।

यशः पयोराशिरभूत्करकल्पतरोस्तव ॥ ८२ ॥

यथा वा,—

जाता लता हि शैले जातु लतायां न जायते शैलः ।

संप्रति तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातम् ॥ ८२ ॥

उदित इति । कस्यचिदाजकुमारस्य प्रतापवर्णनम् । कुमाररूपे सूर्ये उदिते
सति कोः पृथिव्या वलयं मण्डलमेव कुवलयं कुमुदमुल्लासं प्राप्नोति । क्षत्रं क्षत्रियकुलं
न भाति । अथ च नक्षत्रं भातीति चित्रम् । तथा परेषां राजकुमाराणां पाणि-
कमलानि मुकुलीभवन्ति संकुचन्ति । अञ्जलिबन्धात्तदाकृतीनि भवन्तीत्यर्थः ॥
अविवेकीति । विवेको विशेषदर्शनं, विश्लेषश्च तच्छून्यम् । परस्परं संश्लिष्ट-
त्वात् । कुचयुगं कर्तुं । जगन्नयं हन्तु नाम । श्रुतिर्वेदः कर्णश्च । प्रणयः परि-
चयः ॥ ८१ ॥ यश इति । कर एव दातृत्वात्कल्पतरुः । अत्र पयोधिजन्या-
त्कल्पतरोः कारणस्य पयोधेरुत्पत्तिः षष्ठी विभावना ॥ जातेति । जातु कदा-
चित् । कनकलतेव कनकलता कामिनी । गिरिद्वयमिव स्तनद्वयम् ॥ ८२ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां विभावनालंकारप्रकरणम् ॥ ३४ ॥

टिप्प०-१ 'प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित्कारणान्तरम् । यत्र स्वाभाविकत्वं वा
विभाव्यं सा विभावना' इति दुण्डी लक्षणं कृतवान् । प्रकाशकारादयस्तु 'क्रियायाः प्रति-
षेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना' इति कारणविरहेऽपि फलोत्पत्तिवर्णनं विभावनेत्याहुः ।

पाठा०-१ 'तन्वी' हन्त'. २ 'माम्'. ३ 'कार्याच्चेत्कारणोत्पत्तिर्दृष्टा'.

४ 'पयोधिरभवत्करः'.

विशेषोक्त्यलंकारः ३५

कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे ।

हृदि स्नेहक्षयो नाभूत्सरदीपे ज्वलत्यपि ॥ ८३ ॥

यथा वा (ध्वन्या. १।१३),—

अनुरागवती संध्या दिवसस्तपुरःसरः ।

अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥ ८३ ॥

असंभवालंकारः ३६

असंभवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम् ।

को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयेदिति ॥ ८४ ॥

यथा वा (भल्लशतके),—

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति

श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।

क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥ ८४ ॥

विशेषोक्तिं लक्षयति—कार्याजनिरिति । पुष्कले सहकारिसंपन्ने कारणे सति । प्रसिद्धकारणसमूहे सतीति यावत् । कार्यस्याजनिरनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः । विशेषषयानुत्पत्तिनिमित्तस्योक्तिरवगतिर्यत्रेति व्युत्पत्तेः । अनुरागेति । अनुरागो रक्ताकरः, रतिश्च । पुरःसरोऽग्रवर्ती, आज्ञाकरश्च । पूर्वोदाहरणेऽनुक्तिनिमित्ताः इह दैवगतिवैचित्र्यस्य निमित्तस्योपादानादुक्तनिमित्तेति भेदः ॥ ८३ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां विशेषोक्त्यलंकारप्रकरणम् ॥ ३५ ॥

असंभव इति । कस्यचित्पदार्थस्य निष्पत्तेरसंभावनीयत्ववर्णनमसंभवो नामालंकारः । गोपशिशुको गोपालबालकः । निन्दायां स्वार्थे वा कप्रत्ययः । उत्पाटयेदुद्धरेत् ॥ अयमिति । वारां जलानां निलयः स्थानम् । तृष्णा पिपासा अर्थाभिलाषश्च । तरलितं चञ्चलीकृतम् । श्रित आश्रितः मुनिरगस्त्यः एनं समुद्रं

टिप्पणं—१ मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः; 'विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः' इति ग्राह्यं मम्मटः । 'विशेषस्य नाम नवीनप्रकारस्योक्तिर्विशेषोक्तिः' इति केचित्; अन्ये त्वस्यालैविध्यं प्रतिपादयन्ति । दृण्डपि—'गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् । विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते' इत्याह । २ नेदमलंकारान्तरम्; किंतु विरोधाभासः; 'अयं वारामेको निलय' इत्यत्रोदाहृतपथे पानक्रियाया अगस्त्येन कर्त्ता समुद्रेण कर्मणा च द्रव्येण विरोधः; अगस्त्यमुनेनाम मनुजविशेषस्य समुद्रपानक्रियाऽसंभवात्; सोऽयं विरोधो हि मुनेस्तपःप्रभावातिरेकेण परास्त इति विरोधाभास एवेत्यन्ये ।

पाठा०—१ 'संभव्यत्व'.

असंगत्यलंकारः ३७

विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसंगतिः ।

विषं जलधरैः पीतं, मूर्च्छिताः पथिकाङ्गनाः ॥ ८५ ॥

ययोः कायहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं विरुद्धं तयोस्तन्निवध्यमानमसंगत्यलंकारः ।

यथात्र विषपान-मूर्च्छयोर्भिन्नदेशत्वम् ।

यथा वा,—

अहो खलुभुजङ्गस्य विचित्रोऽयं वधक्रमः ।

अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥

कचिदसांगत्यसमाधाननिबन्धनेन चारुतातिशयः ।

यथा वा (नैषध. ३।१०६),—

अजस्रमारोहसि दूरदीर्घां संकल्पसोपानतर्ति तदीयाम् ।

श्वासान्स वर्षत्यधिकं पुनर्यच्चानात्तव त्वन्मयतामवाप्य ॥

विरुद्धमिति विशेषणाद्यत्र कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं न विरुद्धं तत्र नासंगतिः ।

यथा,—

भूचापवल्लीं सुमुखी यावन्नयति वक्रताम् ।

तावत्कटाक्षविशिखैर्भिद्यते हृदयं मम ॥ ८५ ॥

क्षणादासमन्तात् पास्यति, इदं को जानीत इत्यन्वयः । कीदृशम्? निजकरपुटी करसंपुटमेव कोटरं बिलं तद्गतम् । तथा ताम्यन्तो ग्लायन्तस्तिमयो मत्स्या मकराश्च यस्यैवंभूतमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामसंभवालंकारप्रकरणम् ॥ ३६ ॥

विरुद्धमिति । अदृष्टमित्यर्थः । भिन्नदेशत्वं भिन्नाधिकरणत्वम् । विषं जलं, ह्यालहलं च । संगतस्य भावः सांगत्यं, तदभावोऽसांगत्यम् ॥ अजस्रमिति । दमयन्तीं प्रति हंसोक्तिः । हे दमयन्ति ! त्वं तदीयां नलसंबन्धिनीं दूरमत्यन्तं दीर्घां संकल्पो मनोरथस्तद्रूपसोपानपरम्परामज्जलं निरन्तरमारोहसि । स पुनर्नलो-ऽधिकं श्वासान्वर्षति मुञ्चतीति यत्तत्तव ध्यानात्त्वन्मयतां त्वत्स्वरूपतामवाप्ये-त्यन्वयः । अत्र चतुर्थपादेनासंगतिसमाधानम् । भूचापेति । भूचापवल्लीं ब्रूखरूपधनुर्लताम् । यावदिति परिमाणार्थम् । वक्रतां नयति । आकर्षतीति

टिप्प०—१ 'कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसंगतिः' इत्यन्यैरुक्तमसंगतिलक्षणम् । काव्यप्रकाशे तु 'भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः । युगपद्वयैर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगता' इत्याह मम्मटः । व्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोः समानाधिकरणत्वोप-निबन्धने विरोधालंकारः; समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोर्द्वयैवैयधिकरण्येन निबन्धने-ऽसंगतिरलंकार इति भावः ।

पाठा०—१ 'विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्यहेतो'.

अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ।

अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा ॥ ८६ ॥

अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाऽकृथाः ।

गोत्रोद्धारप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्भेदं पुराऽकरोः ॥ ८७ ॥

अत्र कृष्णं प्रति शक्यस्य सोपालम्भवचने भुवि चिकीर्षिततया तत्र करणीयमपारिजातत्वं दिवि कृतमित्येकाऽसंगतिः । पुरा गोत्राया उद्धारे प्रवृत्तेन वराहरूपिणा तद्विरुद्धं गोत्राणां दलनं खुरकुट्टनैः कृतमिति द्विविधापि श्लेषोत्थापिता ।

यथा वा,—

त्वत्खड्गखण्डितसपत्नविलासिनीनां

भूषा भवन्त्यभिनवा भुवनैकवीर ! ।

नेत्रेषु कङ्कणमथोरुषु पत्रवल्ली

चोलेन्द्रसिंह ! तिलकं करपल्लवेषु ॥

मोहं जगन्नयमुचामपनेतुमेत-

दादाय रूपमखिलेश्वर ! देहभाजाम् ।

निःसीमकान्तिरसनीरधिनामुनैव

मोहं प्रवर्धयसि सुग्धविलासिनीनाम् ॥

यावत् । तावत्परिमाणं हृदयं भिद्यत इत्यर्थः । अत्र हृदयभेदधनुराकर्षणयोः कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वमेव दृष्टमिति नासंगतिरलंकारः ॥ ८५ ॥ अन्यत्रेति । अन्यत्र कर्तव्यस्य वस्तुनस्ततोऽन्यस्मिन्नधिकरणे या कृतिः करणं तदप्यसंगतिरित्यनुषज्यते । तथा अन्यत्कार्यं कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकार्यकरणं, तृतीया असंगतिः । अपगतमपरिजातं यस्यास्तां द्यां स्वर्गम् । तथा पारिजाततरुहितामकृथाः कृतवान् । एवं गोत्रायाः पृथिव्या उद्धाराय पुरा वराहावतारे प्रवृत्तोऽपि त्वं गोत्राणां पर्वतानामुद्भेदं दलनमकरोः; कृतवानित्यर्थः । श्लेषोत्थापिता श्लेषमूलकामेदाध्यवसायोत्थापिता ॥ यथा वेति । त्वत्खड्गेति । हे भुवनैकवीर चोलदेशाधिप सिंहसदृश ! तव खड्गेन खण्डिता ये सपत्न्याः शत्रवस्तद्विलासिनीनामभिनवा अदृष्टपूर्वा भूषा भूषणानि भवन्ति । यथा नेत्रेषु कंकणं जलकणमेव कङ्कणं वलयं भवतीत्यनुषङ्गः । अथेति समुच्चये । ऊरुषु च पत्रयुक्ता वल्ली सैव पत्रिकारचना । करपल्लवेषु तिलयुक्तं कं जलमेव ललाटभूषणमिति ॥ मोहमिति । हे अखिलेश्वर ! जगन्नयवर्तिनां देहधारिणां मोहमपनेतुमेतत् रूपं कृष्णशरीरमादाय मर्यादातिक्रान्तकान्तिकारुपरसमुद्रेणामुनैव रूपेण सुन्दरस्त्रीणां मोहं प्रवर्ध-

अत्राद्योदाहरणे कङ्कणादीनामन्यत्र कर्तव्यत्वं प्रसिद्धमिति नोपन्यस्तम् ।
भवतिना भावनारूपा अन्यत्र कृतिराक्षिप्यत इति लक्षणानुगतिः ८६-८७

यसीत्यन्वयः ॥ अत्रेति । अनयोर्मध्य इत्यर्थः । आद्योदाहरणे इत्यस्य लक्ष-
णानुगतिरित्यत्रान्वयः । भवतिना भवत्यर्थेन । भवनेनेति यावत् । भावनारूपा
भवनप्रयोजकव्यापाररूपा । यत्तु—अन्यत्र करणीयस्येत्याद्यसंगतिप्रकारद्वयान्तर-
कथनं,—तदयुक्तम् ; ‘अपारिजाता’मित्युदाहरणे पारिजातराहित्यचिकीर्षारूपकारणस्य
कार्येण पारिजातराहित्येन वैयधिकरण्योपनिबन्धनेन प्राथमिकासंगतितो वैलक्ष-
ण्यानुपपत्तेः । आलम्बनाख्यविषयतासंबन्धनचिकीर्षायाः सामानाधिकरण्येन
कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वात् । एवं ‘नेत्रेषु कङ्कण’मित्यादौ कङ्कणत्वनेत्रालंकारत्वयो-
र्विरुद्धयोः सामानाधिकरण्यवर्णनाद्विरोधाभासत्वमुचितम् । एवं ‘गोत्रोद्धारप्रवृत्तो-
ऽपी’त्युदाहरणे ‘विरुद्धाकार्यसंपत्तिर्विष्टा काचिद्विभावेन’त्युक्तविभावनाप्रकारेणैव
गतार्थत्वादसंगतिभेदान्तरकल्पनानुचिता । ‘मोह’मित्यादावपि मोहनिर्वर्तकत्व-
मोहजनकत्वयोर्विरुद्धयोरेकत्र वर्णनाद्विरोधाभास एवेति कैश्चिदुक्तं,—तदसंगतम् ;
उक्तसंबन्धेन चिकीर्षाया हेतुत्वासिद्धेः । न हि यदधिकरणे कार्यचिकीर्षा तदधि-
करणमन्तर्भाव्योक्तसंबन्धेन चिकीर्षायाः कार्यहेतुत्वं तान्त्रिकसंमतं युक्तं वा ।
अन्यत्र चिकीर्षितस्यापि प्रमादादिनाऽन्यत्र करणेन व्यभिचारात् । अत एवैवंविध-
वैयधिकरण्यस्य विरुद्धत्वादपि न प्राथमिकासंगत्यन्तर्भावसंभवः । वस्तुतस्तु—
‘विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिताः पथिकाङ्गनाः’ इत्यत्रैव नात्र कार्यकारणवैयधि-
करण्यप्रयुक्तो विच्छित्तिविशेषोऽपि त्वन्यत्र कर्तव्यस्यान्यत्र करणप्रयुक्त एवेति
सहृदयमेव प्रष्टव्यम् । एवं ‘नेत्रेषु कङ्कण’मित्यत्र सत्यपि विरोधाभासेऽन्यत्र
चमत्कारित्वेन क्लृप्तालंकारभावादन्यत्र करणरूपाऽसंगतिरपि प्रतीयमाना न शक्या
निराकर्तुम् । एवं ‘गोत्रोद्धारप्रवृत्तोऽपी’त्युदाहरणे गोत्रोद्धारविषयकप्रवृत्तेर्गोत्रोद्दे-
दरूपकार्यविरुद्धत्वात् ‘विरुद्धा कार्यसंपत्तिर्विभावना’ इत्यपि न युक्तम् । गोत्रो-
द्धारप्रवृत्तेर्गोत्रोद्देदनिर्वर्तकत्वाभावेन तद्विरुद्धत्वाभावात् । कथंचित्तदभ्युपगमे-
ऽप्यन्यत्कार्यं कर्तुं प्रवृत्तेन तद्विरुद्धकार्यान्तरकरणरूपाऽसंगतिरपि ‘मोहं जगन्नय-
भुवा’मित्यादौ चमत्कारित्वेन लब्धात्मिका न निवारयितुं शक्यते । न चात्रापि
मोहनिर्वर्तकान्मोहोत्पत्तेः सैव विभावेनेति वाच्यम् । मोहनिर्वर्तकस्य सिद्ध-
वदप्रतीतेः । अत एव न विरोधाभासोऽपि विशेषोक्तिकथनं त्वत्रासंगतमेव ।
न हि गोत्रोद्धारविषयकप्रवृत्तिरूपकारणसत्त्वेऽपि गोत्रोद्धाररूपस्य कार्यस्यानुत्पत्ति-
रिह प्रतिपाद्यते, किंतु विरुद्धकार्योत्पत्तिरेवेति विभावनीयम् ॥ ८६-८७ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामसंगत्यलंकारप्रकरणम् ॥ ३७ ॥

विषमालंकारः ३८

विषमं वर्ण्यते यत्र घटनाऽनुरूपयोः ।

केयं शिरीषमृद्वङ्गी, क तावन्मदनज्वरः ? ॥ ८८ ॥

अत्रातिमृदुत्वेनातिदुःसहत्वेन चाननुरूपयोरङ्गनामदनज्वरयोर्घटना ।

यथा वा,—

अभिलषसि यदीन्दो ! वक्रलक्ष्मीं मृगाक्ष्याः

पुनरपि सकृद्वधौ मज्ज संक्षालयाङ्गम् ।

सुविमलमथ बिम्बं पारिजातप्रसूनैः

सुरभय, वद नो चेत्त्वं क तस्या सुखं क ॥

पूर्वत्र वस्तुसती घटना । अत्र चन्द्र-वदनलक्ष्म्योस्तर्किता घटनेति भेदः ८८

विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरं विषमं मतम् ।

कीर्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव कृपाणिका ॥ ८९ ॥

अत्र कारणगुणप्रक्रमेण विरुद्धाच्छ्यामाद्ववलोत्पत्तिः । कार्यकारणयोर्निवर्त्य-
निवर्तकत्वे पञ्चमी विभावना । विलक्षणगुणशालित्वे त्वयं विषम इति
भेदः ॥ ८९ ॥

अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात् ।

भक्ष्याशयाऽहिमज्जूषां दृष्ट्वा सुस्तेन भक्षितः ॥ ९० ॥

विषममिति । परस्परमानुरूप्यरहितयोः पदार्थयोर्यत्र घटना संबन्धो वर्ण्यते
तत्र विषमनामालंकारः । संबन्धश्च संयोगादिः, उत्पाद्योत्पादकभावश्चेति सर्व-
प्रकारसाधारणमेतल्लक्षणं बोध्यम् । अभिलषसीति । अङ्कं कलङ्कम् । संक्षालय
प्रक्षालय । अथ प्रक्षालनानन्तरम् । नो चेत्तस्या सुखं क ? त्वं क ? इति वदेत्य-
न्वयः । वस्तुसती वस्तुगत्या विद्यमाना ॥ चन्द्रेति । चन्द्रश्च वदनलक्ष्मीश्च
तयोरित्यर्थः ॥ ८८ ॥ विरूपकार्यस्येति । कारणविलक्षणस्वरूपस्येत्यर्थः ।
कृपाणिका खड्गः ॥ प्रक्रमेणेति । प्रक्रमः परिपाटी स्वजातीयकार्यगुणोत्पाद-
कत्वरूपा । 'विरुद्धात्कार्यसंपत्तिरिति पञ्चमविभावनाप्रकारेण भेदमाशङ्क्याह—
कार्येति । अयं विषमः उक्तविषमालंकारप्रभेदः ॥ ८९ ॥ तृतीयप्रकारमाह—
अनिष्टस्यापीति । अपिभिन्नक्रमः । इष्टार्थसमुद्यमादनिष्टस्यावाप्तिरपि च तद्वि-
षममित्यर्थः । अपिना इष्टानवाप्तिः संगृह्यते । चकारः पूर्वोक्तविषमसमुच्च-
यार्थः । भक्ष्येति । अहिमज्जूषां सर्पपेटिकां दृष्ट्वा भक्ष्यस्याशया प्रविष्ट आखु-

टिप्प०—१ 'अनुरूपसंसर्गः समम् ; अनुरूपसंसर्गो विषमम्' इति रसगंगाध-
रकृतः । तथा च समालंकारविपर्ययस्वरूपो विषमालंकार इत्याशयः । 'कचिद्वदतिवैध-
र्म्यान्त्र श्रेयो घटनामियात् । कर्तुः क्रियाफलवाप्तिर्नैवानर्थश्च यद् भवेत् । गुणक्रियाभ्यां
कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिया । क्रमेण च विरुद्धे यत् स एष विषमो मतः' इति मम्मटः ।

पाठा०—१ 'अवाप्तिश्चेत्तदिष्टार्थः' । २ 'विरूपा विरुद्धा कार्यसंपत्तिः' ।

इष्टार्थमुद्दिश्य किञ्चित्कर्मारब्धवतो न केवलमिष्टस्यानवाप्तिः किंतु ततो-
ऽनिष्टस्यापि प्रतिलम्भश्चेत्तदपि विषमम् । यथा भक्ष्यप्रेप्सया सर्पपेटिकां दृष्ट्वा
अविष्टस्य मूषकस्य न केवलं भक्ष्यालाभः किन्तु स्वरूपहानिरपीति ।

यथा वा,—

गोपाल इति कृष्ण ! त्वं प्रचुरक्षीरवाञ्छया ।

श्रितो मातृस्तनक्षीरमप्यलभ्यं त्वया कृतम् ॥

इदमर्थावाप्तिरूपेष्टार्थसमुद्यमादिष्टानवाप्तावनिष्टप्रतिलम्भे चोदाहरणम् ।
अनर्थपरिहारार्थरूपेष्टार्थसमुद्यमात् । तदुभयं यथा,—

दिवि श्रितवतश्चन्द्रं सैहिकेयभयाद्भुवि ।

शशस्य पश्य तन्वङ्गि ! साश्रयस्य ततो भयम् ॥

अत्र न केवलं शशस्य स्थानार्थपरिहारानवाप्तिः किंतु साश्रयस्याप्यनर्थावा-
प्तिरिति दर्शितम् । परानिष्टप्रापणरूपेष्टार्थसमुद्यमात् । तदुभयं यथा,—

दिधक्षन्मारुतेर्वालं तमादीप्यद्दशाननः ।

आत्मीयस्य पुरस्यैव सद्यो दहनमन्वभूत् ॥

‘पुरस्यैव’ इत्येवकारेण परानिष्टप्रापणाभावो दर्शितः । ‘अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च’
इति श्लोकेऽनिष्टावाप्तेः ‘अपि’ शब्दसंगृहीताया इष्टानवाप्तेश्च प्रत्येकमपि
विषमपदेनान्वयः । ततश्च केवलानिष्टप्रतिलम्भः केवलेष्टानवाप्तिश्चेत्यन्यदपि
विषमद्वयं लक्षितं भवति ।

मूषकस्तेनाहिना भक्षित इत्यन्वयः । यत्तु प्रविष्ट इत्यस्यागम्यमानत्वाच्चयूनपदत्वमिति
केनचिदुक्तं,—तदभिनिवेशदुष्टस्वहृदयानुभवविकथनमित्युपेक्षणीयम् । अनिष्टस्यापि
प्रतिलम्भ इत्यत्राप्यपिभिन्नक्रमो बोध्यः ॥ गोपाल इति । हे कृष्ण ! त्वं गोपाल
इति हेतोर्बहुदुग्धवाञ्छया श्रित आश्रितः । त्वया तु मातृस्तनदुग्धमप्यलभ्यं
कृतम् । मुक्तिदानेनेति भावः । पूर्वत्र इष्टानवाप्तिरर्थगम्या; इह तु ‘अपि’ शब्द-
गम्येति विशेषः । इदमिति उदाहरणमिति च जातावेकवचनम् ॥ दिवि । भुवि
सैहिकेयस्य सिंहीपुत्रस्य सिंहस्य भयात् दिवि आकाशे चन्द्रमाश्रितवतः शशस्य
साश्रयस्याश्रयसहितस्य ततः सैहिकेयाद्वाहोर्भयमेतत् हे तन्वङ्गि ! पश्येत्यन्वयः ॥
परेति । परस्यानिष्टावाप्तिरूपो य इष्टार्थ इत्यर्थः । तदुभयमिष्टानवाप्त्यनिष्टावा-
प्तिद्वयम् ॥ दिधक्षन्मिति । दशाननो रावणः मारुतेर्हनुमतो बालं पुच्छं दग्धु-
मिच्छन्तं बालमादीप्यदीपयति स्मेत्यर्थः ॥ प्रत्येकमपीति । अपिना इष्टानवा-
प्तिमुच्चिताया अनिष्टावाप्तेर्विषमपदेनान्वयः समुच्चीयते । विषमपदेन विषम-
परामर्शकेन तत्पदेन । तथा च तात्पर्यबलाद्वाक्यमावर्तनीयमिति भावः । यत्त्वनिष्ट-
स्यैव तदुत्तरापिशब्दसमुच्चिताया इष्टानवाप्तेरप्याप्नोति नैवान्वयो न तु तत्पदपरामृष्टेन
विषमेणाव्युत्पत्तेरिति तत्प्रागेव ‘अपि’ शब्दान्वयव्याख्यानेन निरस्तं वैदितव्यम् ॥

तत्र केवलानिष्टप्रतिलम्भो यथा—

पद्मातपत्ररसिके सरसीरुहस्य

किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् ।

कालः कलिर्जगदिदं न कृतज्ञमज्ञे !

स्थित्वा हरिष्यति मुखस्य तवैव लक्ष्मीम् ॥

अत्र पद्मातपत्रलिप्सया पद्मबीजावापं कृतवत्यास्तल्लाम्भोऽस्त्येव किंतु मुख-
शोभाहरणरूपोत्कटानिष्टप्रतिलम्भः ।

केवलेष्टानवासिर्यथा,—

खिन्नोऽसि मुञ्च शैलं विभृमो वयमिति वदत्सु शिथिलभुजः ।

भरभुग्नविततबाहुषु गोपेषु हसन्हरिर्जयति ॥

अत्र यद्यपि शैलस्योपरिपतनरूपानिष्टावाप्तिः प्रसक्ता तथापि भगवत्करा-
म्बुजसंसर्गमहिम्ना सा न जातेति शैलधारणरूपेष्टानवासिमात्रम् ।

यथा वा,—

लोके कलङ्कमपहातुमयं मृगाङ्को

जातो मुखं तव पुनस्तिलकच्छलेन ।

तत्रापि कल्पयसि तन्वि ! कलङ्करेखां,

नार्यः समाश्रितजनं हि कलङ्कयन्ति ॥

अत्रानिष्टपरिहाररूपेष्टानवासिः ।

पद्मेति । दयितां प्रति नायकोक्तिः । पद्मस्यातपत्रं छत्रं तत्र रसिके हे तन्वि !
वापिकायां सरसीरुहस्य पद्मस्य कन्दमर्पयितुं किमितीच्छसि ? यतः हे अज्ञे ! कलि-
गुरुरूपः कालः, इदं जगत् कृतज्ञं च न भवति । ततः किं तत्राह—इदं सरसी-
रुहं स्थित्वा तवैव मुखस्य लक्ष्मीं हरिष्यति, न त्वन्यस्या इत्यर्थः ॥ खिन्नो-
ऽसीति । विभृमो धारयामः । वदत्सु गोपेषु शिथिलौ भुजौ यस्य सः । भरेण
शैलभारेण भुम्भा वक्रा वितता विस्तीर्णा बाहवो येषां तथाभूतेषु सत्सु हसन् ॥
अत्रेति । न च भरभुमेत्यनेन बाहुगतास्थिसन्धिभङ्गरूपानिष्टप्राप्तेः साक्षादुपात्त-
त्वात्सर्वाङ्गचूर्णीभावगर्वापहाररूपायाश्च स्फुटं गम्यमानत्वात्कथमिष्टाप्राप्तिमात्र-
मित्युच्यत इति वाच्यम् । अस्थिसंधिभङ्गस्याशब्दार्थत्वाद्भगवद्भुजशैथिल्यप्रयुक्त-
भाराधिक्येन वक्रतामात्रस्य शब्दोपात्तस्य च क्लेशविशेषानाधायकत्वेनानिष्टव्यप-
देशानर्हत्वात्, सुहृद्भूतानां गोपानामनिष्टप्राप्तौ हास्यानुपपत्तेश्च । अत एव न सर्वा-
ङ्गचूर्णीभावोऽपि गम्यः, गर्वप्रसक्त्यभावाच्च न तदपहारोऽपि । यतश्चिरकाल-
शैलधारणजन्यश्रमपरिजिहीर्षया गोपानां प्रवृत्तिरिहावगम्यत इति निरवयम् ॥
लोक इति । हे तन्वि ! लोके प्रसिद्धं कलङ्कमपहातुं निवारयितुं मृगाङ्कस्तव
मुखं जातस्तत्रापि पुनस्तिलकव्याजेन कलङ्करेखां त्वं कल्पयसि करोषि । हि
यस्यान्नार्यः समाश्रितजनं स्वाश्रितजनं कलङ्किनं कुर्वन्तीत्यन्वयः ॥ शापो-

यथा वा,—

शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे
सानुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयम् ।
कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो
बीजप्ररोहजननीं दहनः करोति ॥

अत्र परानिष्टप्रापणरूपेष्टानवाप्तिः । स्वतोऽनिष्टस्यापि मुनिशापस्य महा-
पुरुषार्थपुत्रलाभावश्च भवगर्भतया दशरथेनेष्टत्वेन समर्थितत्वात् । यत्र
केनचित्स्वेष्टसिद्ध्यर्थं नियुक्तेनान्येन नियोक्तुरिष्टमुपेक्ष्य स्वस्यैवेष्टं साध्यते तत्रा-
पीष्टानवाप्तिरूपमेव विषमम् । यथा,—

यं प्रति प्रेषिता दूती तस्मिन्नेव लयं गता ।
सख्यः ! पश्यत मौढ्यं मे विपाकं वा विधेरमुम् ॥

‘तस्मिन्नेव लयं गता’ इति नायके दूत्याः स्वाच्छन्द्यं दर्शितम् । यथा वा,—
नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रिययायै प्रेषितं मनः ।

तत्तु तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ॥

एतानि सर्वथैवेष्टानवाप्तेरुदाहरणानि । कदाचिदिष्टावाप्तिपूर्वकतदनवाप्ति-
र्यथा मदीये वरदराजस्त्वे—

भानुर्निशासु भवदङ्घ्रिमयूखशोभा-
लोभात्प्रताप्य किरणोत्करमाप्रभातम् ।
तत्रोद्धृते हुतवहात्क्षणलुप्तरागे
तापं भजत्यनुदिनं स हि मन्दतापः ॥

यथा वा,—

त्वद्वक्त्रसाम्यमयमम्बुजकोशमुद्रा-
भङ्गात्तत्सुषममित्रकरोपकृत्या ।

ऽपीति । मृगयायां प्रमादतो हतपुत्रेण तापसेन त्वमपि पुत्रशोकान्मरिष्यसीति
शापे दत्ते तं प्रति दशरथस्येयमुक्तिः । अदृष्टपुत्रमुखपङ्कजशोभे मयि भगवता
त्वया पातितोऽयं शापोऽपि सानुग्रहो भवति । खलु निश्चितम् । इन्धनैरिद्धो वीतो
दहनः कृषियोग्यां क्षितिं दहन्नपि बीजाङ्कुरजननीं करोतीति दृष्टान्तः ॥ परेति ।
परस्य दशरथस्यानिष्टप्रापणरूपं यदिष्टं तस्यानवाप्तिरर्थात्तापसस्येत्यर्थः । कुतस्त-
त्राह—स्वत इति । नियोक्तुः प्रेषयितुः ॥ यं प्रतीति । मौढ्यं मूढत्वम् ।
एवंविधायामाप्तत्वबुद्धेः विधेर्देवस्य विपाकं परिपाकम् । फलमिति यावत् ॥
भानुरिति । हे हरे ! भानुः सूर्यो भवच्चरणकिरणशोभाया लोभात्स्वीयकिरण-
समूहं निशासु प्रभातपर्यन्तं प्रताप्य रात्रौ सूर्यकिरणानाममौ प्रवेशात्तापयित्वा
तत्र तस्मिन्किरणोत्करे हुतवहादग्नेः सकाशादुद्धृते सति रक्ततादर्शानामन्द-
संतापः सन् क्षणमात्रेण लुप्तरागे नष्टलौहित्ये सत्यनुदिनं तापं भजतीत्यन्वयः ॥
त्वद्वक्त्रेति । हे हरे ! अयं विधुः पर्वणि पूर्णिमायामम्बुजस्य कोशः कुञ्जलः स

लब्ध्वापि पर्वणि विधुः क्रमहीयमानः

शंसत्यनीत्युपचितां श्रियमाशुनाशाम् ॥

अत्र ह्याद्यश्लोके सूर्यकिरणानां रात्रिष्वग्निप्रवेशनमागमसिद्धम् । सूर्यस्य निजकिरणेषु भगवच्चरणकिरणसदृशारुणिमग्रेऽस्य तत्कृतं तेषामग्नौ प्रतापनं परिकल्प्य तेषामुदयकालद्वयमरुणिमानं च तसोद्धृतनाराचानामिवाग्निसंतापनप्रयुक्कारुणिमानुवृत्तिं परिकल्प्य सूर्यस्य महतापि प्रयत्नेन तात्कालिकेष्टावासिरेव जायते न सार्वकालिकेष्टावासिरिति दर्शितम् । द्वितीयश्लोके चन्द्रस्य भगवन्मुखलक्ष्मीं लिप्समानस्य सुहृत्त्वेन 'मित्र' शब्दश्लेषवशात्सूर्यं परिकल्प्य तत्किरणस्य कमलमुकुलविकासनं चन्द्रानुप्रवेशनं च सुहृत्पाणेर्भगवन्मुखलक्ष्मीलिधानकोशगृहमुद्रामोचनपूर्वकं ततो गृहीतभगवन्मुखलक्ष्मीकस्य तथा भगवन्मुखलक्ष्म्या चन्द्रप्रसाधनार्थं चन्द्रस्पर्शरूपं च परिकल्प्यैतावतापि प्रयत्नेन पौर्णमास्यामेव भगवन्मुखसाम्यरूपेष्टप्राप्तिर्जायते न सार्वकालिकीति दर्शितम् । क्वचिदिष्टानवासावपि तदवासिभ्रमनिबन्धनाद्विच्छित्तिविशेषः ।

यथा वा,—

बल्लालक्षोणिपाल ! त्वदहितनगरे संचरन्ती किराती

रत्नान्यादाय कीर्णान्युरुतरखदिराङ्गारशङ्काकुलाङ्गी ।

क्षिप्वा श्रीखण्डखण्डं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्रा धमन्ती

श्वासामोदप्रसक्तैर्मधुकरपटलैर्धूमशङ्कां करोति ॥

अत्र प्रभूताग्निसंपादनोद्योगात्तत्संपादनालामेऽपि तल्लामभ्रमो धूमभ्रमो-
पन्यासमुखेन निबद्धः ॥

एवाम्बुजरूपभाण्डारगृहं तस्य मुद्रा मुकुलीभावो मुद्रणं च तस्य भङ्गेनात्ता गृहीता तत्सुषमा तच्छोभा यैस्तादृशा ये मित्रकराः सूर्यकिरणाः सुहृत्पाणयश्च तेषामुपकृत्या लामेन त्वद्वक्रस्य कान्तिं लब्ध्वापि क्रमेण हीयमानः क्षीयमाणः सन् अनीत्या उपचितां प्रवृद्धां श्रियमाशु नाशो यस्यास्तां शंसति कथयतीत्यन्वयः ॥ अत्रेति । आगमसिद्धं 'तस्माद्विवाग्निरादित्यं प्रविशति रात्रावादित्यस्तम्' इति श्रुतिसिद्धं प्रवेशनं तत्कृतं सूर्यकृतं तेषां किरणानामग्नौ प्रतापनरूपं परिकल्प्य उत्प्रेक्ष्य, एवं तेषां किरणानामरुणिमानमारक्तत्वं च अरुणिमानुवृत्तिरूपं परिकल्प्य इति दर्शितमित्यन्वयः । एवमग्रेऽपि सुहृत्त्वेन सूर्यं परिकल्प्य तत्किरणचन्द्रानुप्रवेशं च शास्त्रसिद्धं सुहृत्पाणेर्यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य चन्द्रस्पर्शरूपं च परिकल्प्य इति दर्शितमित्यन्वयः ॥ बल्लालेति । हे एतन्नामक भूपाल ! त्वच्छत्रुनगरे संचरन्ती भिद्नी प्रकीर्णानि रत्नान्यादाय उरुतरा महती या खदिराङ्गारस्य शङ्का भ्रान्तिस्तया व्याकुलाङ्गी तदुपरि श्रीखण्डकाष्ठशकलं क्षिप्वा मुकुलीभूतनेत्रा फूटकारं कुर्वती सती श्वासपरिमलेन प्रसक्तैरागतैर्धूमरसमूहैर्धूमशङ्कां करोतीत्यन्वयः ॥ प्रभूतेति । बहुलेत्यर्थः । एतेषु च सर्वेषूप्याद्योत्पादकभावरूपसंबन्ध-

समालंकारः ३९

समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः ।

स्वानुरूपं कृतं सैव हारेण कुचमण्डलम् ॥ ९१ ॥

प्रथमविषमप्रतिद्वन्द्वीदं समम् । यथा वा,—

यथा वा,—

कौमुदीव तुहिनांशुमण्डलं जाह्नवीव शशिखण्डमण्डनम् ।

पदय कीर्तिरनुरूपमाश्रिता त्वां विभाति नरसिंहभूपते ! ॥

चित्रं चित्रं बत बत महचित्रमेतद्विचित्रं

जातो दैवादुचितवटनासंविधाता विधाता ।

यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया

यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥

पूर्वं स्तुतिपर्यवसायि; इदं तु निन्दापर्यवसायीति भेदः ॥ ९१ ॥

सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः ।

नीचप्रवणता लक्ष्मि ! जलजायास्तवोचिता ॥ ९२ ॥

इदं द्वितीयविषमप्रतिद्वन्द्वि समम् ।

गर्भेषु प्रभेदेषु कार्यकारणयोः क्वचिद्विलक्षणगुणशालित्वेनानुरूप्याभावात्क्वचिच्छोत्पादकत्वेनाभिमतस्य कारणस्येष्टानवाप्त्यनिष्टावाप्तिरूपकार्येणानुरूप्याभावात्सामान्यलक्षणसमन्वयो बोध्यः ॥ ९० ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां विषमालंकारप्रकरणम् ॥ ३८ ॥

सममिति । अनुरूपयोरित्यनन्तरं संबन्धस्येति शेषः । परस्परमनुरूपयोः संबन्धस्य वर्णनं समं नामालंकारः । सद्य स्थानम् ॥ कौमुदीति । शशिखण्डमण्डनं चन्द्रकलाभूषणं हरम् ॥ **चित्रमिति ।** अत्र चित्र-वतशब्दयोर्वोप्सा विषयातिशयद्योतनाय । परिणतं पक्वम् । स्फीतिः समृद्धिः । एतस्याः फलसमृद्धेः । कवलनकला भक्षणचातुर्यं तत्र कोविदः पण्डितः ॥ ९१ ॥ **सारूप्यमपीति ।** कार्यस्य कारणेन सारूप्यमपि समालंकारः ॥ **नीचेति ।** नीचप्रवणता नीचासक्तता । **जलजायाः समुद्ररूपजलाज्जातायाः । उचितेति ।** जलस्य तादृशत्वादिति भावः ॥

टिप्प०—१ इष्टप्राप्तौ समम् ; ईप्सितादधिकलाभे प्रहर्षणमिति भावः । अनुरूपसंसर्गः समम् इति रसगंगाधरकारः । ‘अनुरूपसंघटनात्मकः समालंकारः’ इत्यलंकार-सर्वस्वकारः । २ विधाता प्रजापतिः दैवात् अदृष्टवशात् उचिताया वटनायाः संविधाता कर्ता संभूतः । यस्मात् निम्बानां पारिभद्राणां परिणतफलानि पक्वफलानि तेषां समृद्धिः आस्वादनीया इदमाश्चर्यम् ; एतस्याः फलसमृद्धेः भक्षणचातुर्यं काकरूपो लोकः कोविदः पण्डित इत्येतन्महदाश्चर्यम् ।

पाठा०—१ ‘हि वर्ण्यते यत्र’ । २ ‘स्वस्य हारेण’ । ३ ‘कार्यं स्यात्कारणेन’ । ४ ‘लक्ष्मीर्जलजायाः’ ।

यथा वा,—

द्वदहनादुत्पन्नो धूमो घनतामवाप्य वर्षैस्तम् ।

यच्छमयति तद्युक्तं सोऽपि हि द्वमेव निर्दहति ॥

यथा वा,—

आदौ हालाहलहुतभुजा दत्तहस्तावलम्बो

बाल्ये शम्भोर्निटिलमहसा बद्धमैत्रीनिरूढः ।

प्रौढो राहोरपि मुखविषेणान्तरङ्गीकृतो यः

सोऽयं चन्द्रस्तपति किरणैर्मामिति प्राप्तमेतत् ॥

पूर्वत्र कारणस्वभावानुरूप्यं कार्यस्यात्रागन्तुकतदीयदुष्टसंसर्गानुरूप्यमिति
भेदः ॥ ९२ ॥

विनाऽनिष्टं च तत्सिद्धिर्यमर्थं कर्तुमुद्यतः ।

युक्तो वारणलामोऽयं स्यान्न ते वारणार्थिनः ॥ ९३ ॥

इदं सममनिष्टस्याप्यवासिश्चेत्यपिसंगृहीतस्य त्रिविधस्यापि विषमस्य प्रति-
द्वन्दि । इष्टावासेरनिष्टस्याप्रसङ्गाच्च । अत्र गजार्थितया राजानमुपसर्पन्तं
तद्द्वारिकैर्वार्यमाणं प्रति नर्मवचनमुदाहरणम् । न चात्र निवारणमनिष्टमा-
पन्नमित्यनुदाहरणत्वं शङ्कनीयम् । राजद्वारि क्षणनिवारणं संभावितमिति
तदङ्गीकृत्य प्रवृत्तस्य विषमालंकारोदाहरणेऽपि वातकिंतोत्कटानिष्टापत्यभावात् ।
किंच यत्रातकिंतोत्कटानिष्टसत्त्वेऽपि श्लेषमहिम्नेष्टार्थत्वप्रतीतिस्तत्रापि समा-
लंकारोऽप्रतिहत एव ।

दवेति । घनतां मेघरूपतां वर्षैर्जलवर्षणैः । शमयति नाशयति । हि यस्मात्सोऽपि
द्वदहनोऽपि द्वमेव खोत्पादकं विनिर्दहति । तथा च कारणस्य खोत्पादकनाश-
कत्वात्कार्यस्यापि धूमस्य तथात्वमुचितमित्यर्थः ॥ आदाविति । विरहिण्या इय-
मुक्तिः । सोऽयं चन्द्रो मां किरणैस्तपतीत्येतत्प्राप्तं, न्यायप्राप्तमित्यर्थः । स कः ? यः
आदौ हालाहलरूपेण हुतभुजाऽग्निना दत्तो हस्तावलम्बो यस्य सः । शम्भोः निटिलं
ललाटं तत्संबन्धिमहसा नेत्राग्निना बद्धया संबद्धया मैत्र्या निरूढः प्रसिद्धः प्रौढो युवा
राहोर्मुखसंबन्धिभिर्विषैरन्तरङ्गीकृतः । ग्रहणकाले संपर्कातिशयादन्तरङ्गतं प्रापित
इत्यर्थः । अत्र कार्यस्य तापस्य कारणीभूतचन्द्रगतदुष्टसंसर्गानुरूपत्वम् ॥ ९२ ॥
भेदान्तरमाह—विनेति । अनिष्टं विना यमर्थं कर्तुमुद्यतस्तत्सिद्धिरपि सममित्यनु-
वृत्त्या योज्यम् । ‘यदर्थम्’ इति पाठे यश्चासावर्थश्चेत्यर्थः ॥ युक्त इति । वारणं
निवारणम् । वारणो गजो युक्तो न स्यात्, अपि तु स्यादेवेत्यर्थः । ‘शोभत’ इति
क्वचित्पाठः साधुरेव । अपिसंगृहीतस्य ‘अपि’ शब्दसंगृहीतस्य । नर्मवचनं परिहासव-
चनम् । अत्रेष्टावासिः श्लेषकल्पिता बोध्या ॥ इष्टार्थत्वप्रतीतिरिति । इष्टार्थत्वेन
प्रतीतिरित्यर्थः ॥ अप्रतिहत इति । अनिष्टस्येष्टाभिन्नत्वेन ज्ञानकालेऽनिष्टत्वे-

पाठा०—१ ‘विना यत्नेन तत्सिद्धिर्यदर्थम्’ । २ ‘जातस्ते’, शोभते’ । ३ ‘प्रति-
पत्तिः’ ।

यथा वा,—

उच्चैर्गजैरटनमर्थयमान एव

त्वामाश्रयन्निह चिरादुषितोऽस्मि राजन् ! ।

उच्चाटनं त्वमपि लम्भयसे तदेव

मामद्य नैव विफला महतां हि सेवा ॥

अत्र यद्यपि व्याजस्तुतौ स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिविवक्षायां विषमालंकार-
स्तथापि प्राथमिकस्तुतिरूपवाच्यविवक्षायां समालंकारो न निवार्यते । एवं
यत्रेष्टार्थावासिसत्त्वेऽपि श्लेषवशादसतोऽनिष्टार्थस्य प्रतीतिस्तत्रापि समालंकारस्य
न क्षतिः । यथा,—

शस्त्रं न-खलु कर्तव्यमिति पित्रा नियोजितः ।

तदेव शस्त्रं कृतवान् पितुराज्ञा न लङ्घिता ॥

अत्र 'पितुराज्ञा न लङ्घिता' इत्यनेन विरोधालंकाराभिव्यक्त्यर्थं न खल्वि-
त्यत्र पदद्वयविभागात्मकरूपान्तरस्यापि विवक्षायाः सत्त्वेऽपि नखं लुनातीति
'नखलु' इत्येकपदत्वेन वस्तुसदर्थान्तरपररूपान्तरमादाय समालंकारोऽप्य-
स्त्येव श्लेषलब्धाऽसदिष्टावासिप्रतीतिमात्रेणापि गतमुदाहरणम् । यथा,—

सत्यं तपः सुगत्यै यत्तत्स्वाम्बुषु रविप्रतीक्षं सत् ।

अनुभवति सुगतिमब्जं त्वत्पदजन्मनि समस्तकमनीयम् ॥

नाप्रतिभासादिति भावः ॥ उच्चैरिति । गजैरटनं तदारोहणपूर्वकं गमनम् ।
इह त्वन्नगरे उषितोऽस्मि वासं कृतवानस्मि । तदेव मत्प्रार्थ्यमानमेव । उच्चाटनं
दूरनिरसनमेव । उच्चैर्गजैरटनं प्रति मां लम्भयसे प्रापयसि । हि यस्मात् महतां
सेवा विफला न भवतीति मुखे स्तुतिः । ततो दूरनिरसनमेवार्थान्तरपरिग्रहेण
विषमालंकारस्फूर्त्या निन्दायां पर्यवसितम् । एतेन वैषम्यस्य निन्दारूपस्य व्याज-
स्तुतिविषयत्वेन तथापवाद इति निरस्तम् । विषमस्य निन्दामूलत्वेन तद्रूपत्वा-
भावादिति । इष्टार्थावासिसत्त्वेऽपि वास्तविकेष्टार्थप्राप्तिसत्त्वेऽपि ॥ न क्षतिरिति ।
अनिष्टप्रतीतिरभासरूपत्वेनापर्यवसानादिति भावः ॥ शस्त्रमिति । तदेव
नखत्वेव । एकपदत्वेनेत्युपलक्षणे तृतीया । एकपदत्वोपलक्षितं यद्वस्तु सदर्थान्तर-
परं रूपान्तरमित्यर्थः । अर्थान्तरं च वास्तविकं पदव्युत्पत्तिकथनेन दर्शितमेव ।
श्लेषलब्धेति । श्लेषेण लब्धा असती वस्तुतोऽविद्यमाना या इष्टावासिप्रतीतिर्व्य-
वच्छेदः । 'युक्तो वारणलभोऽय'मित्यत्र किंचिदनिष्टस्य 'उच्चै'रित्यत्र चोत्कटानिष्टस्य
प्रतीतिसत्त्वादुदाहरणान्तरमाह—यथेति । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः । हे
तन्नि ! तपः शोभनगल्यैव भवतीति सत्यम् ; यद्यस्मादब्जं कमलमम्बुषु जलेषु
रविं प्रतीक्षते तादृशं सत् तद्वा तपः कृत्वा त्वत्पदरूपे जन्मनि समस्तेभ्यः

विचित्रालंकारः ४०

विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतः फलेच्छया ।

नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि लब्धुं समुन्नतिम् ॥ ९४ ॥

यथा वा,—

मलिनयितुं खलवदनं विमलयति जगन्ति देव ! कीर्तिस्त्रे ।

मित्राह्लादं कर्तुं मित्राय द्रुह्यति प्रतापोऽपि ॥ ९४ ॥

अधिकालंकारः ४१

अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनम् ।

ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः ॥ ९५ ॥

अत्र 'यत्र महाजलौघेऽनन्तानि ब्रह्माण्डानि बहुदकल्पानी' इत्याधारस्याति-
विशालत्वं प्रदर्श्य तत्र 'न मान्ति' इत्याधेयानां गुणानामाधिक्यं वर्णितम् ।

यथा वा, (माघे १।२३)—

युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो जगन्ति कस्यां सविकासमासत ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥ ९५ ॥

कमलेभ्यः कमनीयं सुन्दरं सत् सुगतिं शोभनां गतिमनुभवतीत्यन्वयः । अत्र
कमलस्योत्तमलोकरूपगतिप्राप्तये तपस्यतस्तदलाभेऽपि शोभनगमनस्य गतिशब्द-
श्लेषबलादिष्टत्वेन प्रतीतेरिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रं न त्वनिष्टप्रतिभासोऽपीति ॥ ९३ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां समालंकारप्रकरणम् ॥ ३९ ॥

विचित्रमिति । फलेच्छया विपरीतः प्रयत्नश्चेद्विचित्रं नामालंकारः ।
इष्टविपरीताचरणमिति यावत् ॥ नमन्तीति । नम्रीभवन्तीत्यर्थः । समुन्नति-
मुच्चाताम् ॥ मलिनयितुमिति । मलिनीकर्तुमित्यर्थः । विमलमयति निर्मलीकरोति ।
जगन्ति त्रिभुवनानि । मित्रं सुहृन्मित्रः सूर्यश्च ॥ ९४ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां विचित्रालंकारप्रकरणम् ॥ ४० ॥

अधिकमिति । पृथुलादाधेयापेक्षया विशालादाधारादाधेयस्याधिक्यवर्णन-
मेकोऽधिकालंकारः ॥ युगान्तेति । युगान्तकाले प्रलये प्रतिसंहतः स्वस्मिँल्लयंटिप्प०—१ 'इष्टसिद्धयर्थमिष्टैषिणा क्रियमाणमिष्टविपरीताचरणं विचित्रम्' इति
रसगंगाधरकृतः । 'यस्य हेतोर्यत् फलं तस्य यदा तद्विपरीतं भवति तदा तद्विपरीत-
फलनिष्पत्त्यर्थं कस्यचित्प्रयत्न उत्साहो विचित्रालंकारः' इत्यलंकारसर्वस्वे । २ 'यत्रा-
धाराधेययोरन्यतरस्य न्यूनत्वाधिकत्वे कविकारिपतेऽधिकालंकारः' इत्युद्भोते लक्षण-
मुक्तम् । काव्यप्रकाशे—'महतोर्थन्महीयान्सावाश्रिताश्रययोः क्रमात् । आश्रयाश्रयिणौ
स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत्' इति लक्षणं प्राह मम्मटः । दर्पणेऽपि 'आश्रयाश्रयिणो-
रेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते' इत्युक्तम् । ३ नारदागमने श्रीकृष्णस्य हर्षातिशयवर्णनमिदम् ।

पाठा०—१ 'विपरीतफलेच्छया'.

पृथ्वाधेयाद्यदाधाराधिक्यं तदपि तन्मतम् ।

क्रियद्वाग्रह यत्रैते विश्राम्यन्ति गुणास्तव ॥ ९६ ॥

अत्र 'एते' इति प्रत्यक्षदृष्टमहावैभवत्वेनोक्तानां गुणानां 'विश्राम्यन्ति' इत्यसंवाधावस्थानोक्त्या आधारस्य वाग्रहण आधिक्यं वर्णितम् ।

यथा वा,—

अहो विशालं भूपाल ! भुवनत्रितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥

अत्र यद्यप्युदाहरणद्वयेऽपि 'क्रियद्वाग्रह' इति 'अहो विशालम्' इति चाधारयोः प्रशंसा क्रियते तथापि तनुत्वेन सिद्धवत्कृतयोः शब्दग्रहभुवनोदर-योर्गुणयशोराश्यधिकरणत्वेनाधिकत्वं प्रकल्प्यैव प्रशंसा क्रियत इति तत्प्रशंसा प्रस्तुतगुणयशोराशिप्रशंसायामेव पर्यवस्यति ॥ ९६ ॥

अल्पालंकारः ४२

अल्पं तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता ।

मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवटीयते ॥ ९७ ॥

अत्र मणिमालामयूर्मिका तावदङ्गुलिमात्रपरिमितत्वात्सूक्ष्मा सापि विर-हिण्याः करे कङ्कणवत्प्रवेशिता तस्मिन् जपमालावलम्बत इत्युक्त्या ततोऽपि करस्य विरहकादर्यादितिसूक्ष्मता दर्शिता ।

प्रापित आत्मा स्वविलासरूपः प्रपञ्चो येन तादृशस्य कैटभद्विषः श्रीकृष्णस्य यस्यां तनौ जगन्ति भुवनानि विकाशसहितं यथा स्यात्तथा आसत् स्थितानि तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्याभ्यागमात्संभवो यासां ता मुदः प्रीतयो न मसुरित्यन्वयः ॥ ९५ ॥ पृथ्विति । विशालादाधेयाद्यदाधारस्याधिक्यं तदप्यधि-कम् ॥ क्रियदिति । अपरिमितमित्यर्थः । वाक् शब्द एव ब्रह्म । इयं च परमे-श्वरं प्रति भक्त्युक्तिः ॥ असंवाधेति । असंकटेत्यर्थः । अहो इति । माति संमाति । मातुमशक्योऽपरिमितः । अत्र भुवनत्रयोदरे । नन्वाधारयोः शब्द-ग्रहभुवनोदरयोरप्रस्तुतत्वेनाप्रशंसनीयत्वात्तदाधिक्यवर्णनमयुक्तमित्याशङ्क्याह—अत्रेति । न चात्राप्रस्तुतप्रशंसा शङ्कनीया, प्रस्तुतस्याप्यभिधानादिति । इत्थं चाधाराधेयान्यतरस्य तनोरप्याधिक्यवर्णनमिति सामान्यलक्षणं बोध्यम् ॥ ९६ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामधिकालंकारप्रकरणम् ॥ ४१ ॥

अल्पमिति । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । स्वापेक्षया सूक्ष्मादाधेयादाधा-रस्य सूक्ष्मता यत्तदल्पं नामालंकारः ॥ मणीति । मणिपङ्क्तिरूपा ऊर्मिका

पाठा०—१ 'तदपि वर्ण्यते' । २ 'जपवटीयते' ।

यथा वा,—

यन्मध्यदेशादपि ते सूक्ष्मं लोलाक्षि ! दृश्यते ।
मृणालसूत्रमपि ते न संमाति स्तनान्तरे ॥ ९७ ॥

अन्योन्यालंकारः ४३

अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम् ।

त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया ॥ ९८ ॥

यथा वा,—

यथोर्ध्वाक्षः पिबत्यम्बु पथिको विरलाङ्गुलिः ।

तथा प्रपापालिकापि धारां वितनुते तनुम् ॥

अत्र प्रपापालिकायाः पथिकेन स्वासक्त्या पानीयदानव्याजेन बहुकालं स्वमुखावलोकनमभिलषन्त्या विरलाङ्गुलिकरणतश्चिरं पानीयदानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः कृतः । तथा प्रपापालिकयापि पानीयपानव्याजेन चिरं स्वमुखावलोकनमभिलषतः पथिकस्य धारातनूकरणतश्चिरं पानीयपानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः कृतः । अत्रोभयोर्व्यापाराभ्यां स्वस्वोपकारसद्भावेऽपि परस्पोपकारोऽपि न निवार्यते ॥ ९८ ॥

अङ्गुलीयकं ते करे अथ विरहावस्थायां जपमालायत इत्यर्थः । 'वटी'शब्दस्य गुटिकापर्यायत्वात् । अतिसूक्ष्मता आधेयभूतमालापेक्षयापि सूक्ष्मता ॥ यदिति । हे चञ्चलाक्षि ! तव मध्यभागादपि यत् सूक्ष्मं दृश्यते तत् मृणालसूत्रमपि तव स्तनयोरन्तरे मध्ये न मातीत्यन्वयः ॥ ९७ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामलंकारप्रकरणम् ॥ ४२ ॥

अन्योन्यमिति । यत्र परस्परमुपकारः स्यात्तत्रान्योन्यं नामालंकारः । त्रियामा रात्रिः । यथेति । ऊर्ध्वाक्ष ऊर्ध्वनयनः । प्रपापालिका पानीयदानाधिकृता काचिद्वनिता । धारां जलधाराम् । तनुं सूक्ष्माम् ॥ अत्रेति । प्रपापालिकायाः पथिकेनोपकारः कृत इत्यन्वयः । स्वासक्त्येत्यादि प्रपापालिकाया विशेषणम् । संपादनेन करणभूतेन । एवं प्रपापालिकयापि पथिकस्योपकारः कृत इत्यन्वयः । यत्तु स्वमुखावलोकनमभिलषन्त्या इत्यत्र स्वशब्दस्य प्रपापालिकाबोधकत्वमेव न्याय्यं न पान्थबोधकत्वं यद्विशेषणघटकत्वेन खनिजादिशब्दा उपान्तास्तद्वोधका इति व्युत्पत्तिरिति कैश्चिदुक्तम्,—तदयुक्तम् ; मुख्यविशेष्यविशेषणघटकस्यैव खनिजादिशब्दस्य मुख्यविशेष्यमात्रगामित्वव्युत्पत्तेः, यथा देवदत्तस्य पुत्रः स्वमातृभक्त इत्यादौ स्वशब्दस्य तादृशपुत्रगामित्वम्, नतु गुणभूतदेवदत्तगामित्वम् ; अत एवेदशस्थल एव । 'निजतनुस्वच्छलावण्यवापीसंभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवोद्दण्डपादो भवान्या' इत्यत्राभवनमतयोगत्वं दूषणमुदाहृतं मम्मटभट्टैः

विशेषालंकारः ४४

विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनम् ।

गतेऽपि सूर्ये दीर्घस्थास्तमश्छिन्दन्ति तत्कराः ॥ ९९ ॥

यथा वा,—

कमलमनम्भसि कमले कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

अत्राद्ये सूर्यस्य प्रसिद्धाधारस्याभावेऽपि तत्कराणामन्यत्रावस्थितिरुक्ता ।
द्वितीये त्वम्भसः प्रसिद्धाधारस्याभावेऽपि कमल-कुवलययोरन्यत्रावस्थिति-
रुक्ता । क्वचित्प्रसिद्धाधाररहितानामाधारान्तरनिर्देशं विनैवाप्रलयमवस्थिते-
वर्णनं दृश्यते ।

यथा वा,—

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव क्वथो न ते वन्द्याः ॥

अत्र कवीनामभावेऽपि तद्विरामाधारान्तरनिर्देशं विनैवाप्रलयमवस्थिति-
वर्णिता ॥ ९९ ॥

विशेषः सोऽपि यद्येकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते ।

अन्तर्बहिः पुरः पश्चात्सर्वदिक्ष्वपि सैव मे ॥ १०० ॥

यथा वा,—

हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे ।

वत्स राम ! गतोऽसीति संतापेनानुमीयसे ॥ १०० ॥

काव्यप्रकाशिकायाम् । अन्यत्र तु न खविशेष्यगामित्वनियमः । स्वाश्रितानां
विप्राणामयं पालकः, स्वाज्ञाकारिणां श्रुत्यानामयं कल्पवृक्ष इत्यादौ व्यभिचारात् ।
नचैवं स्वदाररतानां विप्राणामहं भक्त इत्यत्र मदीयदाररतानामिति प्रतीतिः
स्यादिति वाच्यम् । तात्पर्यस्य नियामकत्वेनापत्यभावादिति ॥ ९८ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामन्योन्यालंकारप्रकरणम् ॥ ३३ ॥

विशेष इति । ख्यातं प्रसिद्धम् । तदुक्तम्—‘विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य
व्यवस्थितिः’ इति । छिन्दन्ति नाशयन्ति । तत्कराः सूर्यकिरणाः । रात्रावादित्य-
स्यामौ प्रवेशश्रवणादीपस्थत्वम् ॥ कमलमिति । अत्र कमलत्वादिना मुखदे-
रध्यवसानं बोध्यम् । कुवलये नेत्रे । तानि कमलकुवलयानि । कनकलतारूपायां
कामिन्याम् । सा च कनकलतिका च । निर्देशः कथनम् । आप्रलयं प्रलयपर्य-
न्तम् ॥ दिवमिति । दिवमुपयातानामपि येषामनल्पगुणगणयुक्ता गिरः आकल्पं
कल्पपर्यन्तं जगन्ति भुवनानि रमयन्तीत्यन्वयः ॥ ९९ ॥ प्रभेदान्तरमाह—

टिप्प०—१ ‘असदुपलब्धेषु ग्रन्थेषु नेदं मम्मदोदाहृतं पद्यं दरीदृश्यते.

पाठा०—१ ‘दीपसे’. २ ‘दृश्यते’.

किंचिदारम्भतोऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिश्च सः ।

त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणम् ॥ १०१ ॥

यथा वा,—

स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यम् ।

विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥

अत्राद्ये राजदर्शनारम्भेण कल्पवृक्षदर्शनरूपाशक्यवस्त्वन्तरकृतिः । द्वितीये राजसृष्ट्यारम्भेण मनोभ्वादिसृष्टिरूपाऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिः ॥ १०१ ॥

व्याघातालंकारः ४५

स्याद्व्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् ।

यैर्जगत्प्रीयते, हन्ति तैरेव कुसुमायुधः ॥ १०२ ॥

यद् यत्साधनत्वेन लोकेऽवगतं तत्केनचित्तद्विरुद्धसाधनं क्रियेत चेत्स व्याघातः । यद्वा,—यत्साधनतया केनचिदुपात्तं तदन्येन तत्प्रतिद्वन्द्विना तद्विरुद्धसाधनं क्रियेत चेत्सोऽपि व्याघातः । तत्राद्य उदाहृतः ।

द्वितीयो यथा,—

इशा दुग्धं मनसिर्जं जीवयन्ति दृशेव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥ १०२ ॥

सौकर्येण निबद्धापि क्रिया कार्यविरोधिनी ।

दया चेद्बाल इति मय्यपरित्याज्य एव ते ॥ १०३ ॥

यदीति ॥ १०० ॥ तृतीयं प्रकारमाह—किंचिदिति । किञ्चित्पदार्थारम्भेणाशक्यस्य वस्त्वन्तरस्य कृतिः, करणं च स विशेषः । त्वामिति । प्रभुं प्रति याचकोक्तिः ॥ स्फुरदिति । उत्कटः प्रतापरूपो ज्वलनोऽभिर्यस्येत्यर्थः । उक्तविशेषणं त्वां सृजता विधिना भुवि नवो मनोभ्वादः ससृजे सृष्ट इति सत्यमित्यन्वयः । अत्र चोक्तभेदत्रयान्यतमत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यम् ॥ १०१ ॥

द्वित्यलंकारचन्द्रिकायां विशेषालंकारप्रकरणम् ॥ ४४ ॥

स्यादिति । तथाकारि तत्कार्यसाधनं वस्तु अन्यथाकारि तत्कार्यविरुद्धकार्यसाधनं चेत्क्रियेत तदा व्याघातोऽलंकारः स्यादित्यर्थः ॥ यैरिति । यैः कटाक्षविभ्रमादिभिर्जगत्प्रीयते संतुष्यति तैरेव कुसुमायुधो हन्तीत्यन्वयः । विरूपाक्षस्य हरस्य जयिनीर्विजयकारिणीः । स्तुवे स्तौमि ॥ १०२ ॥ भेदान्तरमाह—सौकर्येणेति । कारणस्यानुगुण्याधिक्येनेत्यर्थः । निबद्धा कविवर्णिता । कार्यविरोधिनी पराभिमतकार्यविरुद्धा ॥ दयेति । दिग्विजयाय प्रस्थितं राजानं प्रति युव-

टिप्पणं—१ अत्र दृशेव दाहो नाम विनाशस्तद्विपर्यस्तं जीवनं चोक्तम् ; वस्तुतस्तु विसदृशकार्ये विसदृशकारणत्वमावश्यकमिति व्याघातः ।

पाठा०—१ 'स्यादुद्घातो'. २ 'कार्याविरोधिनी'.

कार्यविशेषनिष्पादकतया केनचित्संभाव्यमानादार्थादन्येन कार्यविरोधि-
क्रियासौकर्येण समर्थ्यते चेत् सोऽपि व्याघातः । कार्यविरुद्धक्रियायां सौकर्यं
कारणस्य सुतरां तदानुगुण्यम् । यथा जैत्रयात्रोन्मुखेन राज्ञा युवराजस्य राज्य
एव स्थापने यत्कारणत्वेन संभावितं बाह्यं तत्प्रत्युत तद्विरुद्धस्य सहनयनस्यैव
कारणतया युवराजेन परित्यागस्यायुक्तत्वं दर्शयता समर्थ्यते ।

यथा वा,—

लुब्धो न विस्मजत्यर्थं नरो दारिद्र्यशङ्कया ।

दातापि विस्मजत्यर्थं तथैव ननु शङ्कया ॥

अत्र पूर्वोत्तरार्धे पक्षप्रतिपक्षरूपे कयोश्चिद्वचने इति लक्षणानुगतिः ॥ १०३ ॥

कारणमालालंकारः ४६

गुम्फः कारणमाला स्याद्यथाप्राक्प्रान्तकारणैः ।

नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्त्यागेन विपुलं यशः ॥१०४॥

उत्तरोत्तरकारणभूतपूर्वपूर्वैः पूर्वपूर्वकारणभूतोत्तरोत्तरैर्वा वस्तुभिः कृतो
गुम्फः कारणमाला । तत्राद्योदाहृता ।

द्वितीया यथा,—

भवन्ति नरकाः पापात्पापं दारिद्र्यसंभवम् ।

दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवेत् ॥ १०४ ॥

राजस्योक्तिः । 'बाल' इत्यतो मयि दया यौवराज्ये स्थापनरूपा चेत्तदा तस्मादेव
हेतोरहं तवापरित्याज्य एव, किंतु स्वेन सह नेतव्य इत्यर्थः । अर्थादिति हेतौ
पञ्चमी । अन्वयश्चास्य समर्थ्यते इत्यनेन । अन्येन वक्ता ॥ जैत्रेति । जयसाध-
नेनेत्यर्थः ॥ लुब्ध इति । तथैव शङ्कया दारिद्र्यशङ्कयैव । ननु निश्चितम् । अत्र
पूर्वार्धे लुब्धस्य दानाभावसाधकत्वाभिमतदारिद्र्यशङ्कारूपपूर्वपक्षनिरूपणम् । दातु-
स्तु सैव विरुद्धदानसाधकत्वेन संमतेति पूर्वविरुद्धपक्षनिरूपणमुत्तरार्धे । यद्यपि
दारिद्र्यस्य तात्कालिकत्वेन जन्मान्तरीयत्वेन च शङ्का भिन्ना तथाप्यभेदाध्यवसा-
यान्न लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् । सामान्यलक्षणं पूर्ववदन्यतमत्वघटितमनु-
संधेयमिति दिक् ॥ १०३ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां व्याघातालंकारप्रकरणम् ॥ ४५ ॥

गुम्फ इति । रचनेत्यर्थः । कैस्तत्राह—यथेति । प्राक् च प्रान्तं च
प्राक्प्रान्ते, ते अनतिक्रम्येति यथाप्राक्प्रान्तं यानि कारणानि तैः पूर्वं पूर्वं प्रति
कारणैस्तोत्तरं प्रति कारणैश्चेत्यर्थः । एवं चोत्तरोत्तरेत्यादिव्युत्क्रमेणाभिधान-
मुदाहरणक्रमानुरोधेनेति ज्ञेयम् ॥ १०४ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां कारणमालालंकारप्रकरणम् ॥ ४६ ॥

एकावल्यलंकारः ४७

गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रेणिरैकावलिर्मता ।

नेत्रे कर्णान्तविश्रान्ते कर्णौ दोःस्तम्भदोलितौ ॥ १०५ ॥

दोःस्तम्भौ जानुपर्यन्तप्रलम्बनमनोहरौ ।

जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य हि भ्रूभुजः ॥ १०६ ॥

उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणभावः पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरविशेषणभावो वा गृहीतमुक्तरीतिः । तत्राद्यः प्रकार उदाहृतः ।

द्वितीयो यथा,—

दिक्कालात्मसमैव यस्य विभुता यस्तत्र विद्योतते

यत्रामुष्य सुधीभवन्ति किरणा राशेः स यासामभूत् ।

यस्तत्पित्तमुषःसु योऽस्य हविषे यस्तस्य जीवातवे

बोढा यद्गुणमेष मन्मथरिपोस्ताः पान्तु वो मूर्तयः ॥ १०५-१०६ ॥

मालादीपकालंकारः ४८

दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यते ।

स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः ॥ १०७ ॥

अत्र स्थितिरिति पदमेकं, स्मरेण तस्या हृदये स्थितिः कृता तेन तस्य हृदयेन त्वयि स्थितिः कृतेत्येवं वाक्यद्वयान्वयि । अतो दीपकम्, गृहीतमुक्त-

गृहीतेति । वक्ष्यमाणया गृहीतमुक्तरीत्या निबद्धार्थपङ्क्तिरेकावलिरलंकारः ॥ नेत्रे इति । तस्य भ्रूभुज इति सर्वत्र संबध्यते । दोःस्तम्भयोर्भुजस्तम्भयोर्दोलितमान्दोलनं ययोस्तौ । 'दोलिनौ' इति पाठे दोलनं दोला ययोरस्तीति विग्रहः । रत्नमुकुरो रत्नदर्पणः ॥ दिक्कालेति । दिक्कालात्मभिस्तुल्या यस्याकाशस्य विभुता । यश्च तत्राकाशे विशेषेण द्योतते सूर्यः । यत्र च चन्द्रे अमुष्य सूर्यस्य किरणा अमृतरूपा भवन्ति । स च चन्द्रो यासामपां राशेः समुद्रादभूत् । यश्चामिस्तासामपां पित्तं भवति । 'शुचिरप्पित्तम्' इति कोशात् । यश्च यजमान उषःसु प्रातःकालेऽप्यस्य नहेर्हविषे हविर्दानाय भवति । यश्च वायुः प्राणरूपस्तस्य यजमानस्य जीवातवे जीवनौषधाय भवति । यस्याश्च पृथिव्या गुणं गन्धमेष वायुबोढा ता मन्मथरिपोर्हरस्याष्टौ मूर्तयो वो युष्मान् पान्तिवत्यन्वयः ॥ १०५-१०६ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामेकावल्यलंकारप्रकरणम् ॥ ४७ ॥

मालादीपकमिति । मालादीपकं नामालंकरः । एकमिति वाक्यद्वयान्वयित्यनेनान्वितम् ॥ अत इति । एतावन्मात्रेण दीपसादृश्यादीपकं न तु प्रागुक्त-

रीतिसन्नावादेकावली चेति दीपकैकावलीयोगः । यथा वा,—

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते

देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः, शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं,

तेन त्वं, भवता च कीर्तिरतुला, कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

अत्र 'येन येन सहसा यद्यत्समासादित'मिति संक्षेपवाक्यस्थितमेकं 'समासादितम्' इति पदं 'कोदण्डेन शरा' इत्यादिषु षट्स्वपि विवरणवाक्येषु तत्तदुचितलिङ्गवचनविपरिणामेनान्वेतीति दीपकम् । शरादीनामुत्तरोत्तरविशेषणाभावादेकावली चेति दीपकैकावलीयोगः ॥ १०७ ॥

सारालंकारः ४९

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते ।

मधु मधुरं तस्माच्च सुधा तस्याः कवेर्वचः ॥ १०८ ॥

यथा वा,—

अन्तर्विष्णोस्त्रिलोकी निवसति, फणिनामीश्वरे सोऽपि शेते,

सिन्धोः सोऽप्येकदेशे, तमपि चुलुकयां कुम्भयोनिश्चकार ।

धत्ते खद्योतलीलामयमपि नभसि, श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र !

त्वत्कीर्तः कर्णनीलोत्पलमिदमपि च प्रेक्षणीयं विभाति ॥

अयं श्लाघ्यगुणोत्कर्षः ।

अश्लाघ्यगुणोत्कर्षो यथा—

तृणालघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।

वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं प्रार्थयेदिति ॥

दीपकालंकारः । प्रकृताप्रकृतानां सादृश्यस्य गम्यत्वे तदङ्गीकारादिति भावः ॥

संग्रामेति । कोदण्डेन धनुषा शराः समासादिताः, शरैः शत्रुमस्तकं समासादितं, तेन शत्रुमस्तकेनापि भूमण्डलं, तेन भूमण्डलेन त्वं पालकः समासादितः, भवता कीर्तिरासादिता, कीर्त्या च लोकत्रयं समासादितमित्यनुषङ्गेणान्वयः ॥ १०७ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां मालादीपकालंकारप्रकरणम् ॥ ४८ ॥

उत्तरेति । सार इति सारो नामालंकारः । तस्याः सुधातः ॥ अन्तरिति । विष्णोरन्तरुदरे त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी । सोऽपि विष्णुरपि फणिनां नागनामीश्वरे शेषे शेते निद्राति । सोऽपि शेषोऽपि सिन्धोरेकदेशे तिष्ठतीति शेषः । तमपि सिन्धुमपि कुम्भयोनिस्त्वस्यचुलुकयां चकार पीतवान् । अयमगस्त्योऽपि नभसि गगने खद्योतशोभां धत्ते । इदं गगनमपि प्रेक्षणीयं

टिप्पण—१ दृष्येणोऽपि—'उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते' इति लक्षयित्वा—'राज्ये सारं वसुधायामपि पुरं पुरे सौधम्' इत्युदाजहार विश्वनाथः ।

पाठा—१ 'उचलित'.

उभयरूपो यथा,—

गिरिर्महान्गिरेरब्धिर्महानब्धेर्नभो महत् ।

नभसोऽपि महद्ब्रह्म ततोऽप्याशा गरीयसी ॥

अत्र ब्रह्मपर्यन्तेषु महत्त्वं श्लाघ्यगुणः । प्रकृतार्थाशायामश्लाघ्यगुणः ॥ १०८ ॥

यथासंख्यालंकारः ५०

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ।

शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जय ॥ १०९ ॥

यथा वा,—

शरणं किं प्रपन्नानि विषवन्मारयन्ति वा ? ।

न त्यज्यन्ते न भुज्यन्ते कृपणेन धनानि यत् ॥

अमुं क्रमालंकारं ईति केचिद्भाजहुः ॥ १०९ ॥

पर्यायालंकारः ५१

पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः ।

पद्मं मुक्त्वा गता चन्द्रं कामिनीवदनोपमा ॥ ११० ॥

अत्रैकस्य कामिनीवदनसादृश्यस्य क्रमेण पद्मचन्द्ररूपानेकाधारसंश्रयणं पर्यायः । यद्यपि पद्मसंश्रयणं कण्ठतो नोक्तं तथापि 'पद्मं मुक्त्वा' इति तत्परि

सुन्दरं त्वत्कीर्तितं कर्णभूषणं नीलोत्पलं विभातीत्यन्वयः । तूलः कार्पासः । प्रकृतार्थाशयां प्रकृतार्थरूपायामाशायाम् ॥ १०८ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां सारालंकारप्रकरणम् ॥ ४९ ॥

यथासंख्यमिति । क्रमिकाणां क्रमेणोक्तानां पदार्थानां तेनैव क्रमेणान्वयो यथासंख्यं नामालंकारः ॥ शरणमिति । कृपणेन धनानि यत् न त्यज्यन्ते तर्हि तानि शरणं प्रपन्नानि, यच्च न भुज्यन्ते; तर्हि विषवन्मारयन्तीति क्रमेणान्वयः । केचित् वामनादयः ॥ १०९ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां यथासंख्यालंकारप्रकरणम् ॥ ५० ॥

पर्याय इति । पर्यायेण क्रमेण । अनेकसंश्रयोऽनेकाश्रितत्वम् । तदुक्तम्

टिप्प०—१ 'यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः' इत्युक्तं काव्यप्रकाशे ।

२ तथा चोक्तं काव्यालंकारसूत्रवृत्तौ (४।१।१७)—'उपमेयोपमानानां क्रमसंबन्धः क्रमः; उपमेयानामुपमानां चोद्देशिनामनुद्देशिनां च क्रमेण संबन्धः' इति लक्षणं विधाय 'तस्याः प्रवृद्धलीलाभिः' इति पद्यमुदाहृतं वामनेन । ३ 'कचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् । भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते' इति लक्षणमुक्तं दर्पणे ।

पाठा०—१ 'व्यवजहुः'. २ 'वदनप्रभा'. ३ 'एकस्याः कामिनीवदनभाकान्ते'.

ल्यागोक्त्या प्राक् तत्संश्रयाक्षेपेण पर्यायनिर्वाहः । अत एव (बालभारते)—

‘श्रोणीबन्धस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः

पद्मां मुक्तास्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्याम् ।

धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं तु वक्त्रं

त्वेद्वात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेन ॥’

इत्यत्र पर्यायं काव्यप्रकाशकृदुदाजहार । सर्वत्र शाब्दः पर्यायो यथा,—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट !

केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ? ।

प्रागर्णवस्य हृदये, वृषलक्ष्मणोऽथ,

कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥

सर्वोऽप्ययं शुद्धपर्यायः । संकोचपर्यायो यथा,—

प्रायश्चरित्वा वसुधामशेषां छायासु विश्रम्य तत्तत्सूक्ष्णाम् ।

प्रौढिं गते संप्रति तिग्मभानौ शैल्यं शनैरन्तरपामयासीत् ॥

अत्र शैल्योत्तरोत्तरमाधारसंकोचात् संकोचपर्यायः । विकासपर्यायो

यथा,—

बिम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि ! पूर्वमदृश्यत ।

अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि ! दृश्यते ॥

अत्र रागस्य पूर्वाधारपरित्यागेनाधारान्तरसंक्रमणमिति विकासपर्यायः ॥११०॥

(का. प्र. १०।१८०)—‘एवं कमेणानेकस्मिन्पर्यायः’ इति ॥ पञ्चमिति । रात्रौ पद्मसंकोचात्त्यागः । अत एव त्यागेन पूर्वसंश्रयणाक्षेपादेव ॥ श्रोणीति । जघनबन्धस्तनुतां कृशतां त्यजति । मध्यभागस्तां सेवते । आश्रयति । वक्षःस्थलं कुचसचिवतां कुचसहितत्वं धत्ते । वक्त्रं त्वद्वितीयम् । अत्र पूर्वं वक्षसोऽद्वितीयत्वावगमात्पर्यायसंभवो ज्ञेयः । अद्वितीयत्वं द्वितीयरहितत्वमनुपमत्वं चैकत्वेनाध्यवसितम् । एवं चोदाहरणद्वयेऽपि पूर्वाधारसमाश्रयणं गम्यम् । उत्तराधारसमाश्रयणं शाब्दमिति सर्वत्र सर्वाधारसमाश्रयणांशे ॥ नन्विति । हे कालकूट ! उत्तरोत्तरं विशिष्टमुत्कृष्टं पदं स्थानं यस्यां तादृशी इयमाश्रयस्थितिस्तव केनोपदिष्टेत्यन्वयः । हृदयेऽभ्यन्तरे । अवस इति शेषः । अथानन्तरं वृषलक्ष्मणो हरस्य कण्ठे । अधुना पुनरिति संबन्धः । शुद्धः संकोचविकासमिश्रितः ॥ प्राय इति । शैल्यं प्रायोऽशेषां वसुधां हेमन्ते चरित्वा ततो वसन्ते तरुणां छायासु विश्रम्य संप्रति प्रीष्मे तिग्मभानौ सूर्ये प्रौढिं प्रागल्भ्यं प्राप्ते सति शनैरपां जलानामन्तरमभ्यन्तरे अयासीत् । गच्छतिस्मेत्यर्थः ॥ बिम्बोष्ठ एवेति । बिम्बफलसदृशे ओष्ठे । रागो रक्तिमा, अनुरागश्च । एष रागः । अत्र रागस्य भेदेऽप्यभेदाध्यवसायादेकत्वम् ।

टिप्प०—१ पद्यमिदं राजशेखरप्रणीते बालभारतनाटके स्वयंवरसमये वृषलक्ष्मणसमाधिष्ठितभीमसेनेन द्रौपदीं समवलोक्य भणितम् ।

एकस्मिन् यद्यनेकं वा पर्यायः सोऽपि संमतः ।

अधुना पुलिनं तत्र यत्र स्रोतः पुराऽजनि ॥ १११ ॥

यथा वा,—

पुराऽभूदस्माकं प्रथममविभिन्ना तनुरियं,
ततो नु त्वं प्रेयान्, वयमपि हताशाः प्रियतमाः ।

इदानीं नाथस्त्वं, वयमपि कलत्रं किमपरं,
हतानां प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥

अत्र दम्पत्योः प्रथममभेदः, ततः प्रेयसीप्रियतमभावः, ततो भार्यापति-
भाव इत्याद्येयपर्यायः ॥ १११ ॥

परिवृत्त्यलंकारः ५२

परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः ।

जग्राहैकं शरं मुक्त्वा कैटाक्षान्स रिपुंश्चियम् ॥ ११२ ॥

यत्तु एकसंबन्धनाशोत्तरमपरसंबन्धे सत्येव लोके पर्यायपदप्रयोगाच्छ्रोणीबन्ध
इति प्रकाशोदाहृते तथैव दृष्टत्वाच्च 'बिम्बोष्ठ एव' इत्यत्र पर्यायकथनमयुक्तमिति
केनचिदुक्तं, तत्प्रकाश एव 'बिम्बोष्ठ' इत्युदाहरणे पर्यायसमर्थनाद्भ्रान्तप्रलपनमि-
वोपेक्षणीयम् । आलंकारिकपरिभाषितानां शब्दानां लोकव्यवहारविसंवादस्याकिं-
चित्करत्वाच्चेति दिक् ॥ ११० ॥ भेदान्तरमाह—एकस्मिन्निति । पर्यायेणेत्यनु-
वर्तते । एकस्मिन्नाधारे क्रमेण यद्यनेकं भवति सोऽपि पर्यायालंकारः संमत इत्यर्थः ॥
पुरेति । अस्माकमिति 'अस्मदो द्वयोश्च' (१।२।५९) इति द्वयोरपि बहुवचनम् ।
पुरेत्यनेन स्थूलोऽतीतकाल उच्यते । तत्रापि प्रथमं तनुरविभिन्नाभूत् । ततो
नु वितर्के । त्वं प्रियतमः । वयं प्रियतमाः । इदानीं तु त्वं नाथः पतिः । वयं
भार्याः । इतोऽपरं किमिष्टमिति शेषः । कुलिशं वज्रम् । अत्र 'त्वं प्रेयान्' इत्येकवच-
नेन एकरूपप्रेमपात्रत्वं व्यज्यते । 'प्रियतमाः' इत्यादिबहुवचनेनानेकरूपतयातिरेक
इति बोध्यम् ॥ १११ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां पर्यायालंकारप्रकरणम् ॥ ५१ ॥

परिवृत्तिरिति । न्यूनाधिकयोर्मिथः परस्परं विनिमयः परिवृत्तिरलंकारः ॥

टिप्पणं—१ पर्यायो नाम क्रमः, 'पर्यायोऽवसरे क्रमे' इत्यमरकोशोत्तरस्यान्वर्थता ।
'एकं क्रमेणानेकस्मिन्नन्यस्ततोऽन्यथा' इति पर्यायालंकारस्य द्वैविध्यं ग्राह्यं मम्मटः ।
एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन्भवति क्रियते वा स प्रथमः पर्यायालंकारः । अनेकमेकस्मिन्क्रमेण
भवति क्रियते वा सोऽन्य इति । २ अयं परिवृत्तिरलंकारो समेन समस्य विनिमयरूपो
न्यूनेनोत्तमस्य विनिमयरूपश्चेति द्विविधः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'परिवृत्तिर्विनिमयो
योऽर्थानां स्वात् समाऽसमैः' इति । एतदेव लक्षणमङ्गीकृत्य 'शस्त्रप्रहारं ददता भुजेन
तव भूशुजाम् । निराजितं हतं तेषां यशः कुमुदपाण्डुरम्' इत्युदाहरणं दण्डी ।

पाठा०—१ 'स्रोतः', २ 'कैटाक्षान्स', ३ 'रिपुञ्चियम्'.

यथा वा,—

तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ? ।
येन जर्जरकलेवरव्ययात्कीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं ग्रहः ॥ ११२ ॥

परिसंख्यालंकारः ५३

परिसंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन्वस्तुयन्त्रणम् ।
स्नेहक्षयः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु नतभ्रुवाम् ॥ ११३ ॥

यथा वा,—

विलङ्घयन्ति श्रुतिवर्त्म यस्यां लीलावतीनां नयनोत्पलानि ।
विभर्ति यस्यामपि वक्रिमाणमेको महाकालजटार्धचन्द्रः ॥
आद्योदाहरणे निषेधः शाब्दः; द्वितीये त्वार्थः ॥ ११३ ॥

विकल्पालंकारः ५४

विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पालंकृतिर्मता ।
सद्यः शिरांसि चापान्वा नमयन्तु महीभुजः ॥ ११४ ॥

अत्र संधिविग्रहप्रमाणप्राप्तयोः शिरश्चापनमनयोर्युगपदुपस्थितयोर्युगप-
त्कर्तुमशक्ययोर्विकल्पः ।

जग्राहेति । कटाक्षपूर्वकमेकं शरं मुक्त्वा रिपोः श्रियं जग्राहेत्यर्थः ॥ तस्य
चेति । प्रवयसो वृद्धस्य जटायुषो गृध्रविशेषस्य स्वर्गं गतवतः किमिव शोच-
नीयम् ? न किञ्चित् । जर्जरं जीर्णतरं कलेवरं शरीरं तस्य व्ययो रावणेन सह
युद्धे त्यागस्तस्माद्यशः क्रीतम् । शरीरं दत्त्वा यशो गृहीतमित्यर्थः ॥ ११२ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां परिवृत्त्यलंकारप्रकरणम् ॥ ५२ ॥

परिसंख्येति । एकं वस्तु प्रतिषिध्यापरस्मिन्वस्तुनो नियन्त्रणं नियमनं
परिसंख्यालंकारः ॥ स्नेहेति । स्नेहस्तैलादिस्निग्धद्रव्यम्, अनुरागश्च । स्वान्तेषु
चित्तेषु ॥ विलङ्घयन्तीति । यस्याम् उज्जयिनीपुर्याम् । श्रुतिः कर्णः, वेदश्च ।
वर्त्म मार्गं । वक्रिमाणं कौटिल्यं; वक्राकारतां च । महाकाल इति तत्रैव ख्यातं
शिवलिङ्गम् ॥ ११३ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां परिसंख्यालंकारप्रकरणम् ॥ ५३ ॥

संधिविग्रहप्रमाणेति । संधिविग्रहयोः कर्तव्यताबोधकप्रमाणेत्यर्थः ११४

इत्यलंकारचन्द्रिकायां विकल्पालंकारप्रकरणम् ॥ ५४ ॥

टिप्प०—१ साहित्यदर्पणे तु 'विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः' इति लक्षण-
मुक्तम् । प्रकाशकारादीनां त्वस्य पृथगलंकारत्वमसंमतम् । 'उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारा-
रेण जातुञ्चित् । हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः' इत्यलंकारस्वरूपत्वविरहात् ।

यथा वा,—

पतलविरतं वारि नृत्यन्ति च कलापिनः ।

अथ कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यति ॥

प्रियसमागमक्षेत्र मरणमाशंसनीयं, मरणे तु न प्रियसमागमसंभव इति
तयोराशंसायां विकल्पः ॥ ११४ ॥

समुच्चयालंकारः ५५

बहूनां युगपद्भावभाजां गुम्फः समुच्चयः ।

अश्रयन्ति पश्चात्पश्यन्ति त्रस्यन्ति च भवद्विषः ॥ ११५ ॥

अविरोधेन संभावितयौगपद्यानां नाशादीनां गुम्फनं समुच्चयः ।

यथा वा,—

विभ्राणा हृदये त्वया विनिहितं प्रेमाभिधानं नवं

शल्यं यद्विदधाति सा विधुरिता साधो ! तदाकर्ण्यताम् ।

शेते शुष्यति ताम्यति प्रलपति प्रम्लायति प्रेङ्खति

आम्यत्युल्लुठति प्रणश्यति गलत्युन्मूर्च्छति ब्रुव्यति ॥

अत्र कासांचिक्रियाणां किंचित्कालभेदसंभवेऽपि शतपत्रपत्रशतभेद-
न्यायेन यौगपद्यं विरहातिशयोक्तनाय विवक्षितमिति लक्षणानुगतिः ॥ ११५ ॥

बहूनामिति । युगपद्भावो भवनं तद्भाजां बहूनां गुम्फो निबन्धः । वर्णन-
मिति यावत् । स समुच्चयालंकारः ॥ विभ्राणेति । नायकं प्रति दूत्या इयमुक्तिः ।
हे साधो ! त्वया हृदये विनिहितं प्रेमाभिधानं नवं शल्यं धारयन्ती विधुरिता
विरहविह्वला सा नायिका यद्विदधाति तदाकर्ण्यतामित्यन्वयः । किं तदित्यपेक्षया-
माह—शेते निद्राति । ताम्यति रलानि प्राप्नोति । प्रकर्षेण म्लायति । प्रेङ्खति
चलति । प्रणश्यति नैर्वल्यातिशयेन मृतप्राया भवति । गलति । उन्मूर्च्छति ।
खेदातिशयात् । ब्रुव्यति क्षीणा भवतीति । कासांचित् शयनभ्रमणादीनाम् । शत-

टिप्प०—१ ‘समुच्चयोऽयमेकसिन्सति कार्यस्य साधके । खलेकपोतिकान्याया-
त्तत्करः स्यात्परोऽपि चेत् ॥ गुणौ क्रिये वा युगपत्स्यातां यद्वा गुणक्रिये’ इति दर्पणे.
अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितं यदप्रस्तुतार्थेन संयुक्तमपरित्यक्तनिगुणमेव तदेकात्मतया
निबध्यते तत् समानगुणनिबन्धनात्सामान्यम् । यदाह मम्मटः—‘प्रस्तुतस्य यदन्येन
गुणसाम्यविवक्षया । ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यम्’ इति ।

पाठा०—१ ‘युगपद्भाजां भावगुम्फः’. २ ‘अश्रयन्ति च तव द्विषः’.

अहंप्राथमिकाभाजामेककार्यान्वयेऽपि सः ।

कुलं रूपं वयो विद्या धनं च मदयन्त्यमुम् ॥ ११६ ॥

यत्रैकः कार्यसिद्धिहेतुत्वेन प्रक्रान्तस्तत्रान्येऽपि यद्यहमहमिकया खले-
कपोतन्यायेन तत्सिद्धिं कुर्वन्ति सोऽपि समुच्चयः । यथा मदे आभिजात्यमेकं
समग्रं कारणं तादृगेव रूपादिकमपि तत्साधनत्वेनावतरतीति ।

यथा वा,—

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधि-

निरुत्सेको लक्ष्म्यामनभिभवगन्धाः परकथाः ।

प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः

श्रुतेऽत्यन्तासक्तिः पुरुषमभिजातं प्रथयति ॥ ११६ ॥

कारकदीपकालंकारः ५६

क्रमिकैकगतानां तु गुम्फः कारकदीपकम् ।

गच्छत्यागच्छति पुनः पान्थः पश्यति पृच्छति ॥ ११७ ॥

यथा वा,—

निद्राति स्नाति भुङ्क्ते चलति कचभरं शोषयत्यन्तरास्ते

दीन्यत्यक्षैर्न चायं गदितुमवसरो भूय आयाहि याहि ।

इत्युदण्डैः प्रभूणामसकृदधिकृतैर्वारितान्द्वारि दीना-

नस्मान् पश्याद्विधकन्ये ! सरसिरुहरुचामन्तरङ्गैरपाङ्गैः ॥

पत्रस्य कमलस्य पत्रशतं दलशतम् ॥ ११५ ॥ अहंप्राथमिकेति । अहं-
पूर्विकेत्यर्थः । 'अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका क्रियाम्' इत्यमरः । एककार्यान्वये
एककार्यसाधकत्वे । स समुच्चयालंकारः । अहमहमिकया परस्पराहंकारेण ।
आभिजात्यं कुलीनत्वम् । समग्रं पुष्कलम् ॥ प्रदानमिति । प्रच्छन्नं गुप्तं गृहं
प्रत्युपगतेऽर्थादतिथौ । लक्ष्म्यां सत्यां निरुत्सेको गर्वाभावः । अभिभवो निन्दा
तद्वन्धशून्याः । मौनमुद्धाटनम् । सदसि सभायां परेण कृताया उपकृतेः कथनम् ।
श्रुते शास्त्रश्रवणे । सर्वप्रथमान्तानां पुरुषमभिजातं प्रथयतीत्यनेनान्वयः । अभि-
जातं कुलीनम् । प्रथयति कथयति ॥ ११६ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां समुच्चयालंकारप्रकरणम् ॥ ५५ ॥

क्रमिकेति । क्रमिकाणामर्थ्यात्क्रियाणामेककारकगतानां गुम्फो निबन्धः कारक-
दीपकं नामालंकारः । तदुक्तम् (का० प्र० १०।१०३) 'सैव क्रियासु बह्वीषु कारकलेखि
दीपकम्' इति । सैव सकृद्वृत्तिः । पश्यति सार्थम् । पृच्छति मार्गम् ॥ निद्रातीति ।

टिप्पणं—१ असावप्यलंकारः प्रायः समेषां पृथक्त्वेनासंमतः ।

पाठा०—१ 'प्रथमिका'. २ 'कार्यान्वयोऽपि'. ३ 'शील'.

आद्योदाहरणे श्रुतस्य पान्थस्य कर्तृकारकस्यैकस्य गमनादिष्वन्वयः; द्वितीये
स्वध्याहृतस्य प्रभुर्कर्तृकारकस्य निद्रादिष्वन्वय इत्येकस्यानेकवाक्यार्थान्वयेन
दीपकच्छायापत्त्या कारकदीपकं प्रथमसमुच्चयप्रतिद्वन्द्वीदम् ॥ ११७ ॥

समाध्यलंकारः ५७

समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसंनिधेः ।

उत्कण्ठिता च तरुणी जगामास्तं च भानुमान् ॥ ११८ ॥

यथा वा (कान्या० २।२९९),—

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्यैतदुदीर्णं घनगर्जितम् ॥

केनचिदारिप्तस्य कार्यस्य कारणान्तरसंनिधानाद्यसौकर्यं तत्सम्यगा-
धानात् समाधिः । द्वितीयसमुच्चयप्रतिद्वन्द्वी अयं समाधिः । तत्र हि बहूनां
प्रत्येकं समर्थानां खलेकपोतकन्यायेन युगपत्कार्यसाधनत्वेनावतारः । अत्र
स्वेकेन कार्ये समारिप्तितेऽन्यस्य काकतालीयन्यायेनापतितस्य तत्सौकर्या-
घायकत्वमात्रम् । अत्रोदाहरणम्—उत्कण्ठितेति । उत्कण्ठैव प्रियाभिसरणे
पुष्कलं कारणं नान्धकारागमनमपेक्षते । ‘अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो
मनोभवः’ इति न्यायात् । दैवादापतता त्वन्धकारेण तत्सौकर्यमात्रं कृत-
मिति । एवं द्वितीयोदाहरणेऽपि योज्यम् ॥ ११८ ॥

हे अश्विकन्ये ! प्रभूणामुद्यतदण्डैर्द्वारि अधिष्ठतैर्द्वारपालैरित्यसकृद्धारितान् अत
एव दीनानस्मान् सरसिरुहद्युतीनां परमपरिचितैरपाङ्गैः कटाक्षैः पश्येत्यन्वयः ।
इति किम् ? प्रभुर्निद्रातीत्यादि । अन्तः अन्तःपुरे । अक्षैः पाशैर्दीप्यति क्रीडति ।
भूयः पुनः । छायासादृश्यं मुख्यदीपकस्य पूर्वोक्तप्रकारेण संभवादिति भावः ।
प्रतिद्वन्द्वि विपरीतम् ॥ ११७ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां कारकदीपकालंकारप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

समाधिरिति । कारणान्तरसंनिधेर्वैशात्कार्यस्य सुकरत्वं समाधिरलंकारः ।
उत्कण्ठिता नायकसमीपं गन्तुम् ॥ मानमिति । मानं निराकर्तुमस्याः पादयोः
पतिष्यतो ममोपकाराय दिष्ट्या भाग्येनेदं घनगर्जितमुदीर्णमुद्गतमित्यन्वयः । समु-
च्चये कारणानां तुल्यकक्षत्वम् ; इह तु तद्विपरीतमतुल्यकक्षत्वमिति प्रतिद्वन्द्वित्वं
तत्रेत्यादिना दर्शितम् ॥ ११८ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां समाध्यलंकारप्रकरणम् ॥ ५७ ॥

टिप्प०—१ दर्पणे तु ‘समाधिः सुकरे कार्ये दैवाद्वस्त्वन्तरागमात्’ इत्युक्तम् ।
साधनान्तरोपकृतेन कर्त्रा यदङ्गशेन कार्यमारब्धं समाधीयते स समाधिरिति फलितम् ।
२ ‘वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति’ इत्यनेन न्यायेनेति भावः ।

पाठा०—१ ‘कुलया’.

प्रत्यनीकालंकारः ५८

प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः ।

जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाम्यामधःकृतौ ॥ ११९ ॥

यथा वा,—

मम रूपकीर्तिमहरद्भुवि यस्तदनु प्रविष्टहृदयेयमिति ।

त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः सुतरां क्षिणोति खलु तां मदनः ॥

एवं बलवति प्रतिपक्षे प्रतिकर्तुमशक्तस्य तदीयबाधनं प्रत्यनीकमिति स्थिते साक्षात्प्रतिपक्षे पराक्रमः प्रत्यनीकमिति कैमुतिकन्यायेन फलति ।

यथा वा,—

मधुव्रतौघः कुपितः स्वकीयमधुप्रपापघ्ननिमीलनेन ।

बिम्बं समाक्रम्य बलात्सुधांशोः कलङ्कमङ्गे ध्रुवमातनोति ॥ ११९ ॥

प्रत्यनीकमिति । बलवतः शत्रोः, पक्षे पक्षान्तःपातिनि तदीये यः पराक्रमस्तत्प्रत्यनीकं नामालंकारः, अनीकप्रतिनिधिरूपत्वात् ॥ जैत्रेति । उत्पलाम्यां खजयकारिनेत्रानुसारिणौ कर्णावधःकृतौ तिरस्कृतौ । अवतंसतया तदुपरिस्थितत्वादधस्तात्कृतौ चेति श्लेषः ॥ ममेति । भुवि भूलोके मम रूपख्यातिं यो हतवान् तस्मिन्ननुप्रविष्टमनुरक्तं हृदयं यस्याः, तस्यानुप्रविष्टं हृदयं यस्यां वा तादृगियमिति त्वयि मत्सरादिव खलु निश्चितं निरस्तदयो मदनस्तां क्षिणोति क्षीणां करोतीत्यन्वयः । अत्र 'मत्सरादिव' इति हेत्वशे उत्प्रेक्षासत्त्वेऽपि तदेतुक-प्रतिपक्षसंबन्धिबाधनं प्रत्यनीकालंकारस्य विविक्तो विषय इति बोध्यम् । अत एव मममटभट्टैरपि (का. प्र. १०।१९६)—'त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर ! भवत्यनुरक्ता । पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव कामः ॥' इत्युदाहृतम् । एवं च हेतूप्रेक्षयैव गतार्थत्वाच्चेदमलंकारान्तरं भवितुमर्हतीति कस्यचिद्वचनमनादेयम् ॥ कैमुतिकेति । तत्संबन्धिबाधनापेक्षया साक्षात्तद्वाधने विशेषादिति भावः ॥ मध्विति । भ्रमरौघः स्वकीयमधुप्रपारूपस्य पद्मस्य निमीलनेन कुपितः सन् सुधांशोर्बिम्बं बलात्समाक्रम्य तस्याङ्गे मध्यभागे कलङ्कं ध्रुवमातनोतीत्यन्वयः ॥ ११९ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां प्रत्यनीकालंकारप्रकरणम् ॥ ५८ ॥

टिप्पणं—१ अनीकेन सदृशे प्रत्यनीकम्, सादृश्यस्य यथार्थत्वेनैव संग्रहे पुनः सादृश्यग्रहणात् गुणीभूतेऽपि सादृश्येऽन्यथीभावः । लोके प्रतिपक्षस्य तिरस्कारायानीकं प्रयुज्यते; तदशक्तौ प्रतिपक्षसंबन्धिनः कस्यचित्तिरस्कारः क्रियते; स चानीकसदृशप्रयुज्यमानत्वात् प्रत्यनीकमुच्यते । अत्र च प्रतिपक्षगतं बलवत्त्वं, आत्मगतं दुर्बलत्वं च गम्यत इति रसगंगाधरकारः ।

अर्थापत्त्यलंकारः ५९

कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते ।

स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः, का वार्ता सरसीरुहाम् ? ॥१२०॥

अत्र स इत्यनेन पद्मानि येन जितानि इति विवक्षितम्; तथा च सोऽपि येन जितस्तेन पद्मानि जितानीति किमु वक्तव्यमिति दण्डापूपिकान्यायेन पद्म-
मयरूपस्यार्थस्य संसिद्धिः काव्यार्थापत्तिः । तान्त्रिकाभिमतार्थापत्तिव्यावर्तनाय
काव्येति विशेषणम् ।

यथा वा,—

अधरोऽयमधीराक्षया बन्धुजीवप्रभाहरः ।

अन्यजीवप्रभां हन्त हरतीति किमद्भुतम् ? ॥

स्वकीयं हृदयं भित्त्वा निर्गतौ यौ पयोधरौ ।

हृदयस्यान्यदीयस्य भेदने का कृपा तयोः ? ॥ १२० ॥

कैमुत्येनेति । कैमुत्यन्यायेनेत्यर्थः । काव्येऽलंकाररूपार्थापत्तिः काव्यार्था-
पत्तिः ॥ दण्डापूपिकेति । दण्डाकर्षणे तदवलम्बिनामपूपानामाकर्षणं यथार्थ-
सिद्धं तद्वदित्यर्थः ॥ व्यावर्तनायेति । लक्ष्यतावारणायेत्यर्थः ॥ अधरोऽय-
मिति । बन्धुजीवं बन्धुकपुष्पं तत्प्रभाहरः, बन्धुभूतानां जीवानां प्रभाहरश्च ।
यत्त्वैतल्लक्षणमयुक्तम्, कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेनाधिकार्थापत्तावव्याप्तेः ।
यथा—‘तवाग्रे यदि दारिद्र्यं स्थितं भूप । द्विजन्मनाम् । शनैः सवितुरप्यग्रे
तमः स्थास्यत्यसंशयम्’ ॥ अत्र ‘शनैः’शब्दमहिम्ना राजाग्रे दारिद्र्यस्थित्यपेक्षया
सूर्याग्रे तमोवस्थानं दुःशकमेवेत्यवगतमपि न्यायसाम्यादापद्यते । ननु कैमुतिक-
न्यायेनेति केनचिदुक्तं, तत्रेदं वक्तव्यम्—केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थान्तर-
स्यापत्तिरर्थापत्तिरिति तदुक्तलक्षणमयुक्तम् । ‘का वार्ता सरसीरुहा’मित्यादिकैमुत्य-
न्यायविषयार्थापत्तावव्याप्तेः । कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेन तुल्यन्यायत्वाभा-
वादापादनाप्रतीतिश्चेति । न चात्र कैमुत्यन्यायतामात्रं न त्वलंकारत्वमिति युक्तम्,
अलंकारतत्त्वाभियुक्तानां प्राचीनानां शून्यहृदयताया अपामरेण संभावयितुम-
शक्यत्वात् । लोकव्यवहारेऽपि कैमुत्यन्यायस्य चमत्कारित्वानुभवेन तेनैव न्यायेन
तस्यालंकारतासिद्धेः । इत्थं च त्वदुक्तार्थापत्त्युदाहरणे वक्ष्यमाणः संभावनालंकारो
योऽन्यैः ‘यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्’ इति यद्यर्थातिशयोक्तिवैरोक्तः । यद्यर्थातिशयो-
क्तावापाद्यापादकयोर्विपरीतार्थविश्रान्तत्वम्, इह त्वापादकस्य सिद्धत्वभावाद्यस्य
संभाव्यमानत्वमिति वैचित्र्यं तु तदवान्तरभेदतायाः साधकं न तु तद्वहिर्भूताया
इति न तत्राव्याप्तिशङ्कापीत्यलं विस्तरेण ॥ १२० ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामर्थापत्त्यलंकारप्रकरणम् ॥ २७ ॥

टिप्पण—१ ‘कल्पनं चान्यथासिद्धयर्थस्यार्थापत्तिरिष्यते’ इति केचित् । दर्पणे
तु—‘दण्डापूपिकान्यायार्थगमोऽर्थापत्तिरिष्यते’ इत्युक्तम् ।

काव्यलिङ्गालंकारः ६०

समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम् ।

जितोऽसि मन्द ! कन्दर्प ! मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः ॥१२१॥

अत्र कन्दर्पजयोपन्यासो दुष्करविषयत्वात्समर्थनसापेक्षः तस्य 'मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचन' इति स्वान्तःकरणे शिवसंनिधानप्रदर्शनेन समर्थनं काव्यलिङ्गम् । व्याप्तिधर्मतादिसापेक्षनैयायिकाभिमतलिङ्गव्यावर्तनाय काव्यविशेषणम् । इदं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । पदार्थहेतुकं यथा,—

भस्मोद्धूलन ! भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले ! शुभं

हा सोपानपरम्परे ! गिरिसुताकान्तालयालंकृते ! ।

अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-

लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निलीयामहे ॥

अत्र मोक्षस्य महामोहत्वमप्रसिद्धमिति तत्समर्थने सुखालोकोच्छेदिनीति पदार्थो हेतुः । कचित्पदार्थवाक्यार्थौ परस्परसापेक्षौ हेतुभावं भजतः ।

यथा वा (नैषध० २।२०),—

चिकुरप्रकरा जयन्ति ते विदुषी मूर्धनि यान्त्रिभर्ति सा ।

पशुनाप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छति चामरेण कः ॥

अत्र चामरस्य दमयन्तीकुन्तलभारसाम्याभावेऽपि 'विदुषी मूर्धनि यान्त्रिभर्ति सा' इति वाक्यार्थः, 'पशुनाप्यपुरस्कृतेन' इति पदार्थश्चेत्युभयं मिलितं हेतुः । कचित्समर्थनीयार्थसमर्थनार्थे वाक्यार्थे पदार्थो हेतुः । यथा वा,—

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा

पुरारे ! न क्वैपि क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।

समर्थनीयस्येति । समर्थनापेक्षस्यार्थस्य समर्थनं काव्यलिङ्गमलंकारः ।

अर्थान्तरन्यासवारणाय—समर्थनापेक्षस्येति । यदा त्वर्थान्तरन्यासप्रकरणे वक्ष्यमाणरीत्या सामान्यविशेषभावातिरिक्तत्वं निवेदयते तदा नोपादेयमेवैतदिति बोध्यम् । दुष्करविषयत्वात् दुष्करविषयरूपत्वात् । समर्थनापेक्षस्येत्यनन्तरमर्थस्येति शेषः ॥ नैयायिकेति । नैयायिकाभिमतलिङ्गस्य लक्ष्यतावारणायेत्यर्थः ॥ भस्मेति । भस्मोद्धूलनेति संबोधनम् । शुभमस्तिवति शेषः । गिरिसुताकान्तस्य शिवस्यालयः प्रासादस्तदलंकारभूते सोपानपङ्के इत्यपि संबोधनम् । 'हा' इति दैन्ये । विभुना प्रभुणा शिवेन । युष्माकं या सपर्या पूजा तत्सुखस्यालोकः प्रकाशस्तदुच्छेदके निलीयामहे । वयमित्यर्थात् ॥ चिकुरेति । चिकुरप्रकराः केशपाशाः । विदुषी पण्डिता । सा दमयन्ती अपुरस्कृतेनानादृतेन पुरोभागेऽनिहितेन च । पदार्थ-
श्चानेकपदार्थश्च ॥ वपुरिति । पुरा पूर्वस्मिन्कापि जन्मनि क्वचिदपि क्षणे

टिप्प०—१ वाक्यार्थत्वेन पदार्थत्वेन वा हेतुनिरूपणं काव्यलिङ्गमलंकारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते' इति ।

पाठा०—१ 'सोपानपरंपरा'. २ 'लयालंकृतिम्'. ३ 'निधीयामहे'. ४ 'प्रायः'.

५ 'क्षणमपि'.

नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिमा-

नितीश ! क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥

अत्र तावदपराधद्वयं समर्थनीयम् ; अस्पष्टार्थत्वात् । तत्समर्थनं च पूर्वा-
परजन्मनोरनमनाभ्यां वाक्यार्थभूताभ्यां क्रियते । अत्र द्वितीयवाक्यार्थेऽतनु-
त्वमेकपदार्थो हेतुः । अत्रापि संप्रति 'नमन्मुक्त' इति वाक्यार्थोऽनेकपदार्थो वा
हेतुः । क्वचित्परस्परविरुद्धयोः समर्थनीययोरुभयोः क्रमादुभौ हेतुभावं भजतः ॥
यथा,—

असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः

कथानां विश्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः ।

प्रमोदं वो दिश्यात्कपटबटुवेषापनयने

त्वरशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥

अत्र शिवस्य युगपत्कृत्रिमब्रह्मचर्यवेषापनयनत्वरतदनुवर्तनेच्छयोर्विरुद्धयोः
क्रमाद्विरिजातिव्रतपसोऽसहिष्णुत्वं तत्संलापकौतुकं चेत्युभावर्थौ हेतुत्वेन
निबद्धौ । क्वचित्परस्परविरुद्धयोरुभयोः समर्थनीययोरेक एव हेतुः । यथा,—

जीयादम्बुधितनयाधररसमास्वादयन्मुरारिरयम् ।

अम्बुधिमथनक्लेशं कलयन्निफलं च सफलं च ॥

अत्र विफलत्वसफलत्वकलनयोरुभयोर्विरुद्धयोरेक एवाम्बुधितनयाधर-
रसास्वादो हेतुः । इदं काव्यलिङ्गं इति, हेतुलंकार इति केचिद्वाजहुः ॥

हे गोदावरि ! देवि ! तावकतटोद्देशे कलिङ्गः कवि-

वर्गदेवीं बहुदेशदर्शनसखीं त्यक्त्वा विरक्तिं गतः ।

अवन्तं न प्रणतवान्, इतीदं वपुषः शरीरस्य प्रादुर्भावादनुमितम् । संप्रति
नमन्निति कुर्वन्मुक्तः । अतनुरशरीरः । अतोऽहमग्रेऽप्यनतिमात्रतिरहितः ॥

अत्रेति । समर्थनीयं हेतुकथनेनोपपादनीयम् । अस्पष्टार्थत्वात् अस्पष्टहेतुकत्वात् ।

अत्रानयोर्वाक्यार्थयोर्मध्ये । द्वितीयवाक्यार्थे अग्रेऽप्यनतिमानिति वाक्यार्थे ।

अत्राप्यतनुत्वेऽपि । नमन्मुक्त इत्यस्यावाक्यत्वादाह—अनेकपदार्थो वेति ।

असोढेति । तपस्यन्तीमुमां प्रति बटुवेषेणागतस्य हरस्य वर्णनम् । कपटेन

यो बटोर्ब्रह्मचारिणो वेषस्तस्यापनयने त्यागे त्वरशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्त

आक्रान्तः । त्वरशैथिल्यहेतुगर्भं क्रमेण विशेषणद्वयमाह—तत्काले उल्लसन्प्रादु-

र्भवन्नसहभावो दुःसहत्वमर्थाद्वैर्या यस्य तादृशस्य तपसः असोढा सहनासमर्थः

शैलकन्यायाः कथानां विश्रम्भेषु विश्वासेषु रसिकश्चेति । ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारिवेषः ॥

जीयादिति । अम्बुधेस्तनयाया लक्ष्म्या अधररसमास्वादयन्नयं मुरारिर्जीया-

त्सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । कीदृशः ? समुद्रमथनक्लेशमेवंविधाङ्गनालाभात्सफलं

कलयन् जानन् एतदधरमाधुर्यं सत्यमृतस्य वैगुण्याद्विफलं च कलयन्नित्यर्थः ॥

हे गोदावरीति । अत्रार्णवमध्येत्यादिब्रह्मविशेषणस्य न्यसनं श्लेषाख्यो

एनामर्णवमध्यसुसमुरभिन्नाभीसरोजासनं

ब्रह्माणं गमय क्षितौ कथमसावेकाकिनी स्थास्यति ॥

इत्यत्र 'ब्रह्माणः प्रापणं कथं गोदावर्यां कर्तव्यम् ?' इत्यसंभावनीयार्थोपपाद-
कस्य 'अर्णवमध्ये'त्यादितद्विशेषणस्य न्यसनं श्लेषाख्यो गुण इति, 'श्लेषोऽवि-
घटमानार्थघटकार्थस्य वर्णनम्' इति श्लेषलक्षणमिति च जयदेवेनोक्तम् । वस्तु-
तस्तत्रापि पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमेव, तद्भेदकाभावात् । ननु साभिप्रायप-
दार्थवाक्यार्थव्यन्यसनरूपात्परिकरात्काव्यलिङ्गस्य किं भेदकम् ? उच्यते,—
परिकरे पदार्थवाक्यार्थबलात्प्रतीयमानार्थो वाच्योपस्कारकतां भजतः ।
काव्यलिङ्गे तु पदार्थवाक्यार्थविव हेतुभावं भजतः । ननु यद्यपि 'सुखालो-
कोच्छेदिनी'त्यादिपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणे 'अग्रेऽप्यनतिमान्' इत्यादि-
वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणे च पदार्थ-वाक्यार्थविव हेतुभावं भजतस्त-
थापि 'पशुनाप्यपुरस्कृतेन' इति पदार्थहेतुकोदाहरणे 'मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः'
इति वाक्यार्थहेतुकोदाहरणे च प्रतीयमानार्थस्यापि हेतुकोव्यनुप्रवेशो दृश्यते ।
पशुनेति ह्यविवेकित्वाभिप्रायगर्भम् । विदुषीत्यस्य प्रतिनिर्देश्यत्वात् ।
त्रिलोचन इति च कन्दर्पदाहकतृतीयलोचनत्वाभिप्रायगर्भम् । कन्दर्पजयोप-
योगित्वात्तस्य । सत्यम् । तथापि न तयोः परिकर एव किंतु तदुत्थापितं
काव्यलिङ्गमपि ॥

प्रतीयमानाविवेकित्वविशिष्टेन पशुनाप्यपुरस्कृतत्वस्यानेकपदार्थस्य, प्रतीय-

गुण इति जयदेवेनोक्तमित्यन्वयः । तावकतटोद्देशे त्ववीयतीरभूमौ कलिङ्गाख्यः
कविर्बहुनां देशानां दर्शने सहचारिणीम् । विरक्तिं मुक्तिम् । एनां सरस्वतीं
ब्रह्माणं प्रति गमय नयेति संबन्धः । कीदृशम् ? अर्णवमध्ये सुप्तो यो मुरभि-
न्मुरारिस्तन्नाभिःकमलस्थम् ॥ श्लेषोऽविघटमानेत्यत्राकारप्रश्लेषः । अविघटमान-
स्यानुपपद्यमानस्यार्थस्य घटक उपपादको योऽर्थस्तस्य वर्णनं श्लेषाख्यो गुण इत्यर्थः ।
पदार्थहेतुकं समस्तपदार्थहेतुकम् । पदार्थवाक्यार्थेति द्वन्द्वः । प्रतीयमानोऽर्थो
व्यङ्ग्योऽर्थः ॥ प्रतिनिर्देश्यत्वादिति । निर्दिश्यते उच्चार्यत इति निर्देशः
शब्दः तेन । विपरीतार्थशब्दत्वादित्यर्थः । तस्य तादृशतृतीयलोचनत्वस्य ।
तथा चोभयत्र परिकरालंकारसत्त्वात्काव्यलिङ्गोदाहरणत्वमनुपपन्नमिति भावः ।
तयोः पशुनेत्याद्युद्योदाहरणयोः । तदुत्थापितं परिकरोपपादितम् । व्यङ्ग्यस्य
हेतुकोटावेवानुप्रवेशादिति भावः ॥ एतदेव विवृणोति—प्रतीयमानेति ।
वाच्यस्यैवेत्येवकारमुचितं व्यङ्ग्यद्वारकत्वं न हीत्यादिना विवृतम् । तदयमर्थः—यदि
पश्चादिपदव्यङ्ग्यं केशपाशसाम्याभावादेरर्थस्य साक्षादुपपादकं स्यात्तदाऽत्र परिकर
एव स्यात्, न काव्यलिङ्गम् । न त्वेवमस्ति; पशुपदप्रतीताविवेकित्वमात्रेण साम्या-
भावस्योपपादनासंभवात् । किंतु तद्विशिष्टपशुपुरस्कृतत्वाभाव एव साक्षादुपपा-
दक इति तत्कोटिनिविष्टं व्यङ्ग्यं काव्यलिङ्गरूपस्य तस्याङ्गमेव । व्यङ्ग्यान्तरं तु

मानकन्दर्पदाहकभावतृतीयलोचनविशिष्टस्य शिवस्य चित्ते संनिधानस्य च वाक्यार्थस्य वाच्यस्यैव हेतुभावात् । न हि तयोर्वाच्ययोर्हेतुभावे ताभ्यां प्रतीयमानं मध्ये किञ्चिद्भारमस्ति । यथा 'सर्वाशुचिन्निधानस्य' इत्यादिपदार्थपरिकरोदाहरणे सर्वाशुचिन्निधानस्येत्यादिनानेकपदार्थेन प्रतीयमानं शरीरस्यासंरक्षणीयत्वम् । तथा च वाक्यार्थपरिकरोदाहरणेऽपि पर्यायोक्तविधया तत्तद्वाक्यार्थेन प्रतीयमानं 'नाहं व्यास' इत्यादि । तस्मात् 'पशुने'त्यत्र 'त्रिलोचन' इत्यत्र च प्रतीयमानं वाच्यस्यैव पदार्थस्य वाक्यार्थस्य च हेतुभावोपपादकतया काव्यलिङ्गस्याङ्गमेव । 'यथा—'यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरम्' इत्यनेकवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणे 'त्वन्नेत्रसमानकान्ति'त्यादिकानि इन्दीवरशशिहंसविशेषणानि तेषां वाक्यार्थानां हेतुभावोपपादकानीति । तत्र वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गे पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गमङ्गमिति न तयोः काव्यलिङ्गोदाहरणत्वे काचिदनुपपत्तिः ॥ १२१ ॥

अर्थान्तरन्यासालंकारः ६१

उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः ।

हनूमानब्धिमतरहुष्करं किं महात्मनाम् ॥ १२२ ॥

गुणवद्रस्तुसंसर्गाद्याति स्वल्पोऽपि गौरवम् ।

पुष्पमालानुषङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्यते ॥ १२३ ॥

सामान्यविशेषयोर्द्वयोरप्युक्तिरर्थान्तरन्यासस्तयोश्चैकं प्रस्तुतम्, अन्यदप्रस्तुतं भवति । ततश्च विशेषे प्रस्तुते तेन सहाप्रस्तुतसामान्यरूपस्य सामान्ये प्रस्तुते तेन सहाप्रस्तुतविशेषरूपस्य वार्थान्तरस्य न्यसनमर्थान्तरन्यास इत्युक्तं भवति । तत्राद्यस्य द्वितीयार्थमुदाहरणं, द्वितीयस्य द्वितीयश्लोकः । नन्वयं काव्यलिङ्गा-

नोक्तकाव्यलिङ्गगम्यार्थोपपादकमस्तीति निराबाधमेव काव्यलिङ्गमिति । ननु स्वयमन्योपपादकस्य काव्यलिङ्गस्याप्युपपादकं क दृष्टमित्याशङ्कोदाहरति—यत्त्वन्नेत्रेति । एतत्प्रतीपालंकारे प्रागुदाहृतम् ॥ अनेकवाक्यार्थहेतुकेति । पूर्वपादत्रयवाक्यार्थत्रयस्य चतुर्थपादार्थे हेतुत्वमिति ज्ञेयम् ॥ हेतुभावोपपादकानीति । इन्दीवरस्य नेत्रसमानकान्तित्वं विना पटादेरिव तददर्शनस्य दैवगतकान्तासादृश्यविनोदासहिष्णुत्वे हेतुत्वासंभवादिति भावः । समाहितमर्थमुपसंहरति—इतीति । तयोः पशुनापीति मच्चित्तेऽस्तीत्येतयोः ॥ १२१ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां काव्यलिङ्गालंकारप्रकरणम् ॥ २८ ॥

टिप्प०—१ 'सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यं च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ॥ साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः' इत्युक्तं साहित्यदर्पणे ।

पाठा०—१ 'दुस्तरं किं'. २ 'नुसंगेन'.

जातिरिच्यते । तथा हि—उदाहरणद्वयेऽप्यप्रस्तुतयोः सामान्यविशेषयोरुक्तिः प्रस्तुतयोर्विशेषसामान्ययोः कथमुपकरोतीति विवेक्तव्यम् । न हि सर्व-
थैव प्रस्तुतान्वय्यप्रस्तुताभिधानं युज्यते । न तावदप्रस्तुतप्रशंसायामिव
प्रस्तुतव्यञ्जकतया, प्रस्तुतयोरपि विशेषसामान्ययोः स्वशब्दोपात्तत्वात् ।
नाप्यनुमानालंकार इव प्रस्तुतप्रतीतिजनकतया तद्वदिह व्याप्तिपक्षधर्मताद्य-
भावात् । नापि दृष्टान्तालंकार इव उपमानतया,—

‘विस्त्रब्धघातदोषः स्ववधाय खलस्य वीरकोपकरः ।

वनतरुभङ्गध्वनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः ॥’

इत्यादिषु सामान्ये विशेषस्योपमानत्वदर्शनेऽपि विशेषे सामान्यस्य कचि-
दपि तददर्शनात्, उपमानतया तदन्वये सामञ्जस्याप्रतीतेश्च । तस्मात्प्रस्तुत-
समर्थकतयैवाप्रस्तुतस्योपयोग इहापि वक्तव्यः । ततश्च वाक्यार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गमेवात्रापि स्यान्न त्वलंकारान्तरस्यावकाश इति चेत् । अत्र केचित्,—समर्थ-
नसापेक्षस्यार्थस्य समर्थने काव्यलिङ्गं निरपेक्षस्यापि प्रतीतिवैभवात्समर्थनेऽर्था-
न्तरन्यासः । न हि ‘यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति’ इत्यादिकाव्यलिङ्गोदाहरणेऽपि,—

‘अथोपगूढे शरदा शशाङ्के प्रावृद्धयौ शान्ततडित्कटाक्षा ।

कासां न सौभाग्यगुणोऽङ्गनानां नष्टः परिभ्रष्टपयोधराणाम् ॥’

‘दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवा भीतमिवान्धकारम् ॥

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ॥’ (कुमार० १।१२)

प्रस्तुतव्यञ्जकतयेति । अप्रस्तुताभिधानं युज्यत इत्यनुषज्यते । एव-
मप्रेऽपि ॥ विस्त्रब्धेति । खलस्य विस्त्रब्धघातरूपो दोषः स्वस्यैव वधाय भवति ।
यतो वीराणां कोपकारकः । सिंहनिद्रापहारी नवतरुभङ्गजन्यध्वनिः करिणो वधाय
यथेत्यर्थः । तददर्शनात् उपमानत्वाददर्शनात् । ननु महापुरुषाकृतिरिव गम्भीरेय-
मस्याकृतिरित्यादौ सामान्यस्याप्युपमानता दृष्टेयत्वेराह—उपमानेति । इवा-
द्यभावात्तात्पर्याभावाच्चोपमानतयाऽन्वयस्य सामञ्जस्येनाप्रतीतेरित्यर्थः । इहापीत्य-
पिना काव्यलिङ्गसमुच्चयः । प्रतीतिवैभवात् प्रतीतिदार्ढ्यरूपप्रयोजनवशात् । प्रयो-
जनस्यापि हेतुत्वविवक्षया पञ्चमी ॥ उक्तवैलक्षण्यमुदाहरणनिष्ठतया दर्शयति—
न हीत्यादिना । इत्यादिकाव्यलिङ्गोदाहरणेऽपि ॥ अथेति । अथेत्याद्यर्था-
न्तरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनार्थित्वं न ह्यस्तीति संबन्धः । शरदा शशाङ्के
उपगूढे आलिङ्गिते सति । अथानन्तरम् । शान्तास्तडिद्रूपाः कटाक्षा यस्याः सा
प्रावृद्ध ययौ गतवती । उक्तं विशेषरूपमर्थं सामान्यरूपेणार्थान्तरेण समर्थयति ।
परिभ्रष्टपयोधराणां कासामङ्गनानां सौभाग्यगुणो न नष्ट इति । पयोधराः कुचा
मेवाश्च ॥ दिवाकरादिति । कुमारसंभवे हिमालयवर्णनम् । यो हिमालयः ।
ममत्वं मदीयताबुद्धिः । शिरो मस्तकं शिखरं च ॥ समर्थनार्थित्वं समर्थनापेक्ष-
त्वम् । अयमर्थान्तरन्यासे समर्थनानपेक्षत्वरूपः । सामान्यस्येत्यस्य बुद्धौ प्रति-

इत्याद्यर्थान्तरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनापेक्षत्वमस्तीति । वस्तु-
तस्तु प्रायोवादोऽयम् । अर्थान्तरन्यासेऽपि हि विशेषस्य सामान्येन समर्थ-
नानपेक्षत्वेऽपि सामान्यं विशेषेण समर्थनमपेक्षत एव 'निर्विशेषं न सामान्य'-
मिति न्यायेन 'बहूनामप्यसाराणां संयोगः कार्यसाधकः' इत्यादिसामान्यस्य
'तृणैरारभ्यते रज्जुस्तया नागोऽपि बध्यते' इत्यादि संप्रतिपन्नविशेषावतरणं
विना बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वासंभवात् ॥

न च तत्र सामान्यस्य 'कासां न सौभाग्यगुणोऽङ्गनाना'मित्यादिविशेषसमर्थ-
नार्थं सामान्यस्येव लोकसंप्रतिपन्नतया विशेषावतरणं विनैव बुद्धौ प्रतिष्ठि-
तत्वं संभवतीति श्लोके तद्व्यसनं नापेक्षितमस्तीति वाच्यम्; सामान्यस्य
सर्वत्र लोकसंप्रतिपन्नत्वमित्यमाभावात् । न हि यो यो धूमवान् स सोऽ-
ग्निमानिति न्यासिरूपसामान्यस्य लोकसंप्रतिपन्नतया यथा महानस इति
तद्विशेषरूपदृष्टान्तानुपादानसंभवमात्रेणाप्रसिद्धव्याप्तिरूपसामान्योपन्यासे-
ऽपि तद्विशेषरूपदृष्टान्तोपन्यासनैरपेक्ष्यं संभवति । न चैवं सामान्येन विशेष-
समर्थनस्थलेऽपि क्वचित्तस्य सामान्यस्य लोकप्रसिद्धत्वाभावेन तस्य बुद्धावारो-
हाय पुनर्विशेषान्तरस्य न्यासप्रसङ्ग इति वाच्यम्; इष्टापत्तेः । अत्रैव विषये
विकस्वरालंकारस्यानुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात् । किंच काव्यलिङ्गेऽपि न
सर्वत्र समर्थनसापेक्षत्वमित्यमः । 'विकुरप्रकरा जयन्ति ते' इत्यत्र तदभावा-
दुपमानवस्तुषु वर्णनीयसाम्याभावेन निन्दायाः कविकुलक्षुण्णत्वेनात्र समर्थ-
नापेक्षाविरहात् । न हि 'तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारितां न शारदः पार्वण-
शर्वरीश्वरः' इत्यादिषु समर्थनं दृश्यते ॥

'न विषेण न शस्त्रेण नाग्निना न च मृत्युना ।

अप्रतीकारपारुष्याः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृताः ॥'

इत्यादिकाव्यलिङ्गविषयेषु समर्थनापेक्षाविरहेऽप्यप्रतीकारपारुष्या इत्या-
दिना समर्थनदर्शनाच्च । नहि तत्र स्त्रीणां विषादिनिर्मितत्वाभावप्रतिपादनं
समर्थनसापेक्षं प्रसिद्धत्वात् । तस्मादुभयतो व्यभिचारात्समर्थनापेक्षसमर्थने
काव्यलिङ्गं, तन्निरपेक्षसमर्थनेऽर्थान्तरन्यास इति न विभागः, किंतु सामर्थ्य-

ष्ठितत्वासंभवादित्यनेनान्वयः ॥ संप्रतिपन्नेति । वक्तृश्रोतृसंमतेत्यर्थः । विशेष-
ावतरणं विशेषावगमनम् । तत्र बहूनामित्यादौ सामान्यस्येति विशेषावतरणे
विनैव बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वं संभवतीत्यग्निमेणान्वितम् । तद्व्यसनं तृणैरित्यादिविशेष-
न्यसनम् । नन्वेवमप्यर्थान्तरन्यासे क्वचिदेव समर्थनापेक्षा, काव्यलिङ्गे तु सर्वत्र
सेत्यस्तु मेद इत्याशङ्क्याह—किंचेति । कविकुलक्षुण्णत्वेन कविसमूहाभ्यस्त-
त्वेन । तदास्यदास्ये नलमुखदास्ये । पार्वणि पूर्णिमायां भवः पार्वणः शर्वरीश्वरश्चन्द्रः
न विषेणेत्यादेः स्त्रियः कृता इत्यनेनान्वयः, अपि तु स्त्रीभिरेव । यतः प्रती-
काररहितं पारुष्यं क्रौर्यं यासां तथाभूताः । उभयतोऽन्यथव्यतिरेकाभ्याम् ।
समर्थनापेक्षायामपि तदास्यदास्येऽपीत्यादौ तदभावात् । न विषेणेत्यादावपेक्षा-

समर्थकयोः सामान्यविशेषसंबन्धेऽर्थान्तरन्यासः । तदितरसंबन्धे काव्यलिङ्ग-
मित्येव व्यवस्थावधारणीया । प्रपञ्चश्चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यः ।

एवमप्रकृतेन प्रकृतसमर्थनमुदाहृतम् । प्रकृतेनाप्रकृतसमर्थनं यथा
(कुमार० ५।३६)—

यदुच्यते पार्वति ! पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।

तथा हि ते शीलमुदारदर्शने ! तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥

यथा वा,—

दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे

को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेतु ? ।

यद्वन्तिनः कटकटाहतटान्मिमङ्गले-

र्मङ्गलदपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥ १२२-१२३ ॥

विकस्वरालंकारः ६२

यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः ।

स न जिग्ये महान्तो हि दुर्धर्षाः सागरा इव ॥ १२४ ॥

विरहेऽपि समर्थनसत्त्वात् । अप्रकृतेनेति । आद्ये महात्मनां सर्वसुकरत्वे-
नाप्रकृतेन सामान्येन हनुमदब्धितरणस्य प्रकृतविशेषस्य समर्थनम् ; द्वितीये पुष्प-
मालासूत्रवृत्तान्तेनाप्रकृतेन विशेषरूपेण प्रकृतस्य गुणवत्सङ्गप्रयुक्तपूज्यत्वस्य
सामान्यरूपस्य समर्थनमित्यर्थः ॥ यदुच्यत इति । हे पार्वति ! रूपमाकृति-
सौन्दर्यं पापवृत्तये दुष्टाचरणाय न भवति, 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति
न्यायादिति यदुच्यते तद्वचनमव्यभिचारि यथार्थम् । तथा हि—उदारं रमणीयं
दर्शनं यस्यास्तथाभूते हे पार्वति ! तव शीलमाचरणं तपस्विनामप्युपदेशरूपतां
प्राप्तमिति प्रकृतेन विशेषेणाप्रकृतस्य सामान्यस्य समर्थनम् ॥ दानमिति ।
दानं वितरणं मदजलं च । जलैरुदकैः, जडैश्च । लडयोरमेदात् । अधिरूढे आक्रान्ते
सति । विद्यमानगतिः समतिको बुद्धिमांश्च कः आसितुं स्थातुमुत्सहेतु
शक्नुयात् ? । यस्मान्मिमङ्गलेर्मज्जनं कर्तुमिच्छोर्दन्तिनो गजस्य कटो गण्ड एव
कटाहस्तस्य तटादप्रादलीनां पटलैः समूहैः परितो मङ्गु शीघ्रमुदपाति उत्पतित-
मित्यन्वयः । अत्रापि पूर्वार्धोक्तमप्रकृतसामान्यमुत्तरार्धोक्तेन प्रकृतेन विशेषेण
समर्थितम् ॥ १२२-१२३ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामर्थान्तरन्यासालंकारप्रकरणम् ॥ ६१ ॥

टिप्प०—१ विकस्वरो न पृथगलंकारान्तरम्, समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषभाव-
संबन्धेऽर्थान्तरन्यासस्य सङ्गत्वात् ; तदितरसंबन्धे कारणेन कार्यस्य कार्येण कारणस्य वा
समर्थने काव्यलिङ्गस्याभ्युपगमात् इति केचित् ।

पाठा०—१ 'दुर्दशाः'.

यत्र कस्यचिद्विशेषस्य समर्थनार्थं सामान्यं विन्यस्य तत्प्रसिद्धावप्यपरि-
तुष्यता कविना तत्समर्थनाय पुनर्विशेषान्तरमुपमानरीत्यान्तरन्यासविधया
वा विन्यस्यते तत्र विकस्वरालंकारः । उत्तरार्धं यथाकथंचिदुदाहरणम् ।
इदं तु व्यक्तमुदाहरणम् (कुमार० १।३)—

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥

इदमुपमानरीत्या विशेषान्तरस्य न्यसने उदाहरणम् । अर्थान्तरन्यास-
विधया यथा,—

कर्णारुनुदमन्तरेण रणितं गाह्रस्व काक ! स्वयं

माकन्दं मकरन्दशालिनमिह त्वां मन्महे कोकिलम् ।

धन्यानि स्थलवैभवेन कतिचिद्वस्तूनि कस्तूरिकां

नेपालक्षितिपालभालपतिते पङ्के न शङ्केत कः ? ॥

यथा वा,—

मालिन्यमब्जशशिर्नोर्मधुलिदकलङ्कौ

धत्तो मुखे तु तव इक्षितलकाञ्जनाभाम् ।

यस्मिन्निति । यस्मिन्काव्ये इत्यर्थात् । निबध्यत इति शेषः । समर्थ्यसम-
र्थकभावापन्नत्वं तु न लक्षणे निवेशनीयम् । तद्विना चमत्काराभावेन चमत्कारि-
त्वविशेषणमवश्यवक्तव्येनैवानतिप्रसङ्गात् । एवमर्थान्तरन्यासलक्षणेऽपि बोध्यम् ॥
स नेति । स प्रकृतो राजा न जिग्ये न जितः । अर्थात् परैरिति शेषः ।
तत्समर्थनं महान्तो हि दुर्धर्षा अनाक्रमणीया इति सामान्येन तस्यापि सागरा
इवेति विशेषोपमयेति ज्ञेयम् । प्रसिद्धेरल्पत्वात्तत्रापरितोषो बोध्यः ॥ यथाकथं-
चिदिति । महतामनाक्रमणीयत्वस्यातिप्रसिद्धत्वेन तत्समर्थनापेक्षाभावाच्चन्द्र-
लोकगतमेतच्च समञ्जसमिति भावः । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ व्यक्तमिति । गुण-
समुदाये एकस्य दोषस्यानाकलनमनतिप्रसिद्धत्वेन समर्थनापेक्षमिन्दोरित्यादि-
विशेषेण समर्थयत इत्यतः स्फुटमित्यर्थः ॥ कर्णेति । हे काक ! कर्णयोररुनुदं
पीडाञ्जनकं रसितं शब्दितमन्तरेण विना स्वयं मकरन्दः पुष्परसस्तच्छासिनं
माकन्दमाप्रवृक्षं गाह्रस्व आश्रय । इहाम्रतरौ त्वां वयं कोकिलं मन्महे जानी-
महे । यतः स्थलवैभवेन । स्थानमाहात्म्येन कतिचिद्वस्तूनि धन्यानि भवन्तीति
सामान्येन पूर्वाक्तविशेषसमर्थनम् । अत्रापि तदाकाङ्क्षायां विशेषरूपमर्थान्तरं
न्यसति—नेपालभूमिपालस्य भालपतिते पङ्के कस्तूरिकां को न शङ्केत ? अपि तु सर्वं
इति ॥ मालिन्यमिति । मधुलिदं भ्रमरः, कलङ्कश्च ; एतावज्जशशिर्नोर्मालिन्यं
धत्तः कुरुतः । तव मुखे तु इह च तिलकाञ्जनं च तयोराभां शोभां धत्त
इत्यनुषज्यते । ‘अञ्जनाभे’ इति पाठे द्वितीयाद्विवचनम् । उक्तमर्थं सामान्येन
समर्थयति—दोषावपि क्वचित् मेलनतो मिथो मेलनात् गुणत्वमितः प्रामुत

दोषावितः कचन मेलनतो गुणत्वं

वक्तुर्गुणौ हि वचसि भ्रमविप्रलम्भौ ॥ १२४ ॥

प्रौढोक्त्यलंकारः ६३

प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम् ।

कचाः कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः ॥ १२५ ॥

कार्यातिशयाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनं प्रौढोक्तिः । यथा तमालगतनैल्याति-
शयाहेतौ यमुनातटरोहणे तद्धेतुत्वप्रकल्पनम् । यथा वा,—

कल्पतरुकामदोग्धीन्विन्तामणिधनदशङ्खानाम् ।

रचितो रजोभरपयस्तेजःश्वासान्तराम्बरैरेषः ॥

अत्र कल्पवृक्षाद्यैककवितरणातिशयिवर्णनीयराजवितरणातिशयाहेतौ कल्प-
वृक्षपरागादिरूपपञ्चभूतनिर्मितत्वेन तद्धेतुत्वप्रकल्पनं प्रौढोक्तिः ॥ १२५ ॥

संभावनालंकारः ६४

संभावेना यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये ।

यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव ॥ १२६ ॥

इति । कथमेतत्तत्राह—हि यतः वक्तुर्वचसि भ्रमविप्रलम्भौ भ्रान्तिप्रतारणे
गुणौ भवतः । घटवति घटाभावं निर्णाय परप्रतारणाय घटोऽस्तीति प्रयुक्ते वाक्ये
प्रमाजनकत्वात्तयोर्गुणत्वमिति भावः ॥ १२४ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां विकस्वरालंकारप्रकरणम् ॥ ६२ ॥

प्रौढोक्तिरिति । उत्कर्षस्याऽहेतावुत्कर्षहेतुत्वकल्पनं प्रौढोक्तिः । कलिन्दजा
यमुना । स्तोमः समूहः । मेचकाः श्यामाः । रोहणे उद्भवे ॥ कल्पेति । एष
राजा कल्पवृक्षादीनां क्रमेण रजोभरादिभिः पञ्चभी रचित इत्यन्वयः । धनदः
कुबेरः । शङ्खो निधिविशेषः । रजोभरः परागसमूहः । पयो दुग्धम् । श्वासः
प्रसिद्धः । अन्तराम्बरं शङ्खाभ्यन्तरगतमाकाशम् । अतिशायीत्यग्रिमवितरणेना-
न्वितम् । अहेतौ पञ्चनिर्मितत्वे इति सामानाधिकरण्येनान्वयः ॥ १२५ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां प्रौढोक्त्यलंकारप्रकरणम् ॥ ६३ ॥

संभावेनेति । अहस्वर्कः । कस्तूरिकेति । अहं यदि सृष्टिकर्ता स्यां

टिप्प०—१ प्रौढोक्तिरपि न पृथगलंकारः; असंबन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्त्या गता-
र्थत्वादिति केचिदाहुः ।

पाठा०—१ 'रुत्कर्षहेतौ'. २ 'संभावनं यदीत्थं'. ३ 'पंचभिर्भूतैः'.

यथा वा,—

कस्तूरिकामृगाणामण्डाद्वन्धगुणमखिलमादाय ।

यदि पुनरहं विधिः स्वां खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि ॥

‘यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्’ अतिशयोक्तिभेद इति (१०१००) काव्यप्रकाश-
कारः ॥ १२६ ॥

मिथ्याध्यवसित्यलंकारः ६५

किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम् ।

मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वश्येत्स्वस्रजं वहन् ॥ १२७ ॥

अत्र वेश्यावशीकरणस्याल्यन्तासंभावितत्वसिद्ध्ये गगनकुसुममालिका-
धारणरूपार्थान्तरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिः । यथा वा,—

अस्य क्षोणिपतेः परार्धपरया लक्ष्मीकृताः संख्यया

प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणबधिरश्राव्याः किलाकीर्तयः ।

गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्धोदरा-

न्मुकानां प्रकरेण कूर्मरमणीदुग्धोदधे रोधसि ॥

अत्राद्योदाहरणं निदर्शनागर्भम् । द्वितीयं तु शुद्धम् । असंबन्धे संबन्धरूपा-
तिशयोक्तितो मिथ्याध्यवसितेः किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पना-
त्मना विच्छित्तिविशेषेण भेदः ॥ १२७ ॥

तदा कस्तूरिकामृगाणामण्डादखिलं गन्धरूपं गुणमादाय खलजिह्वायां निवेश-
यिष्यामीत्यन्वयः ॥ १२६ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां संभावनालंकारप्रकरणम् ॥ ६४ ॥

किञ्चिदिति । कस्यचिदर्थस्य मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्याभूतार्थान्तरकल्पनं
मिथ्याध्यवसितिरलंकारः । वेश्यामित्युदाहरणम् । स्वस्रजं गगनमालाम् । अत्र
स्वपुष्पमालाधारणमिव वेश्यावशीकरणमिति निदर्शनापि बोध्या ॥ अस्येति ।
परार्धपरया परार्धसंख्यामतिक्रान्तया । लक्ष्मीकृता उपलक्षिताः । प्रज्ञाचक्षुषा
अन्धेनावेक्ष्यमाणः । अत्र ता बधिरश्राव्याश्चेति कर्मधारयः । कलयता कुर्वता । प्रक-
रेण समूहेन । कूर्मरमणी कच्छपी । रोधसि तीरे । ‘मिथ्याध्यवसिते’रित्यस्य ‘भेद’
इत्यत्रान्वयः । कल्पनाविच्छित्तिविशेषेण कल्पनाप्रयुक्तविच्छित्तिविशेषेण ‘कल्प-
नात्मना’ इति पाठे कल्पनास्वरूपेणेत्यर्थः । उपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकरात् ।
विच्छित्तिविशेषेणेति च तस्यैव विशेषणम् । विच्छित्तेर्विशेषो यस्मादिति, विच्छित्ति
विशेषयति व्यावर्तयतीति वा व्युत्पत्तेः । एतेन प्रौढोक्त्यैव गतार्थतामाचक्षणा
निरस्ता वेदितव्याः । न च मिथ्याध्यवसितेरलंकारान्तरत्वे ‘हरिश्चन्द्रेण संज्ञाः
प्रगीता धर्मसूनुना । खेलन्ति निगमोत्सङ्गे मातर्गङ्गे । गुणास्तव ॥’ इत्यादौ हरि-
श्चन्द्रादिसंबन्धाद्गुणानां सत्यताप्रतीतेः सत्याध्यवसितिरपि तथा स्यादिति वाच्यम् ।

ललितालंकारः ६६

वर्ण्ये स्याद्वर्ण्यवृत्तान्तप्रतिबिम्बस्य वर्णनम् ।

ललितं निर्गते नीरे सेतुमेघा चिकीर्षति ॥ १२८ ॥

प्रस्तुते धर्मिणि यो वर्णनीयो वृत्तान्तस्त्ववर्णयित्वा तत्रैव तत्प्रतिबिम्बरूपस्य कस्यचिदप्रस्तुतवृत्तान्तस्य वर्णनं ललितम् । यथाकथंचिद्वाक्षिण्यसमागततत्कालोपेक्षितप्रतिनिवृत्तनायिकान्तरासक्तनायकानयनार्थं सखीं प्रेषयितुकामां नायिकामुद्दिश्य सख्या वचनेन तद्व्यापारप्रतिबिम्बभूतगतजलसेतुबन्धवर्णनम् । नेयमप्रस्तुतप्रशंसा, प्रस्तुतधर्मिकत्वात् ; नापि समासोक्तिः, प्रस्तुतवृत्तान्ते वर्ण्यमाने विशेषणसाधारण्येन सारूप्येण वाऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्फूर्त्यभावात् ; अप्रस्तुतवृत्तान्तादेव सरूपादिह प्रस्तुतवृत्तान्तस्य गम्यत्वात्, नापि निदर्शना, प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः शब्दोपात्तयोरैक्यसमारोप एव तस्याः समुन्मेषात् । यदि विषयविषयिणोः शब्दोपात्तयोः प्रवर्तमान एवालंकारो विषयिमात्रोपादानेऽपि स्यात्तदा रूपकमेव भेदेऽप्यभेदरूपाया अतिशयोक्तिरपि विषयमाकमेत् । ननु तर्ह्यत्र प्रस्तुतनायकादिनिगरेण तत्र शब्दोपात्ताप्रस्तुतनीराद्यभेदाध्यवसाय इति भेदे अभेदरूपातिशयोक्तिरस्तु । एवं तर्हि सारूप्यनिबन्धना अप्रस्तुतप्रशंसाविषयेऽपि सैवातिशयोक्तिः स्यात् ।

सत्यताप्रतीत्यर्थं कस्याप्यर्थस्य कविप्रतिभाकल्पितत्वाभावेन—शब्दमात्रेणालंकारताया असंभवात् । कविप्रतिभामात्रकल्पिता अर्थाः कान्ये अलंकारपदास्पदमिति विषमालंकारप्रकरणे त्वयैवाभिधानादित्यलं विस्तरेण ॥ १२७ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां मिथ्याध्यवसित्यलंकारप्रकरणम् ॥ ६५ ॥

प्रस्तुत इति । ललितमिति लक्ष्यनिर्देशः । निर्गत इत्युदाहरणम् । दाक्षिण्येत्यादिकप्रत्ययान्तचतुष्टयं नायकविशेषणम् । दाक्षिण्यमनुरोधशीलत्वम् ॥ तद्व्यापारेति । सखीप्रेषणरूपनायिकाव्यापारस्वरूपेत्यर्थः । सारूप्यं चात्र नैरर्थैक्यम् । कृतालंकारेष्वन्तर्भावमाशङ्क्य निराकरोति—नेयमित्यादिना । प्रस्तुताप्रस्तुतेति । तथा च प्रकृतेऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्यैवोपादानाग्निदर्शना न युजेति भावः ॥ ननुभयोः शब्दोपात्तत्वं इवाप्रस्तुतमात्रस्य तत्त्वेऽपि निदर्शनाऽस्त्वित्याशङ्क्याह—यदीति । प्रतिबन्ध्या तावत्परिहरति—तर्हि सारूप्येति । 'एकः कृती शकुन्तेषु योऽन्यं शकान्न याचते' इत्यादावित्यर्थः ॥ अप्रस्तुतेति ।

टिप्पण—१ चेदं पृथगलंकारान्तरम्, किं तु आशीं निदर्शनेति दण्डी-मम्मटादयः । 'अत्र ललितालंकार इत्युक्तमप्ययदीक्षितादिभिस्तद्वृषितमस्माभिरलंकारसारोद्धरे' इत्युक्तं सुधासागरकारैः । 'प्रकृतधर्मिणि प्रकृतव्यवहारानुल्लेखेन निरूप्यमाणोऽप्रकृतव्यवहारसंबन्धो ललितालंकारः' इति पण्डितराजः ।

अप्रस्तुतधर्मिकत्वाच्च भवतीति चेत्,—तत्राप्यप्रस्तुतधर्मिवाचकपदस्यापि प्रसिद्धातिशयोक्त्युदाहरणेष्विव प्रस्तुतधर्मिलक्षकत्वसंभवात् ॥ नन्वप्रस्तुत-प्रशंसायां सरूपादप्रस्तुतवाक्यार्थात्प्रस्तुतवाक्यार्थोऽवगम्यते, नत्वतिशयो-क्ताविव विषयवाचकैस्तत्तत्पदैर्विषया लक्ष्यन्त इति भेद इति चेत्तर्हि इहापि प्रस्तुतगतादप्रस्तुतवृत्तान्तरूपाद्वाक्यार्थात्तद्वतप्रस्तुतवृत्तान्तरूपो वाक्या-र्थोऽवगम्यत इत्येवातिशयोक्तितो भेदोऽस्तु । वस्तुतस्तु,—

‘सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं

दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक्किं भूयसोक्तेन वा ? ।

पूर्वं निश्चितवानसि अमर ! हे यद्धारणोऽद्याप्यसा-

वन्तःशून्यकरो निषेव्यत इति औतः ! क एष ग्रहः ? ॥’ (मह.श.१८)

इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे प्रथमप्रतीतादप्रस्तुतवाक्यार्थात्प्रस्तुतवाक्या-र्थोऽवगम्यत इत्येतच्च घटते; अप्रस्तुते वारणस्य अमरासेव्यत्वे कर्णचापल-मात्रस्य अमरनिरासकरणस्य हेतुत्वसंभवेऽपि रसनाविपर्ययान्तःशून्यकरत्वयो-र्हेतुत्वासंभवेन मदस्य प्रत्युत तत्सेव्यत्व एव हेतुत्वेन च रसनाविपर्ययादीनां तत्र हेतुत्वान्वयार्थं वारणपदस्य दुष्प्रभुरूपविषयक्रोडीकारेणैव प्रवृत्तेर्वक्तव्य-त्वात् । एवं सत्यपि यद्यप्रस्तुतसंबोधनादिविच्छित्तिविशेषात्तत्राप्रस्तुतप्रशं-साया अतिशयोक्तितो भेदो घटते, तदात्रापि प्रस्तुतं धर्मिणं स्वपदेन निर्दिश्य

अप्रस्तुतस्य शकुन्तादेस्तत्र वर्णनीयत्वादतिशयोक्तिस्थले च वापी कापीत्यादौ वापीत्वादिना प्रस्तुतनाभ्यादेवैर्ण्यत्वाच्चातिशयोक्तिस्तत्रापादयितुं शक्येति भावः । अप्रसिद्धोऽयं हेतुरित्याह—तत्रेति । प्रसिद्धेति । ‘वापी कापी’त्यादिसर्वसंमते-त्यर्थः ॥ तद्वत्तेति । प्रस्तुतगतेत्यर्थः । अप्रस्तुतप्रशंसायां कचित्प्रस्तुताप्रस्तु-तयोरभेदाध्यवसानमप्यप्रस्तुतवाक्यार्थप्रतीतिकाले दृश्यते । ललिते तु न कापीति सुतरामतिशयोक्तितो भेद इत्याह—सोऽपूर्व इत्यादिना । रसनाविपर्ययः अग्निशापात्करिणां जिह्वापरिवृत्तिः, पूर्वं विपरीताभिधानं च । कर्णचापलं प्रसिद्धं, पिशुनप्रतार्यत्वं च । मदः प्रसिद्धः, गर्वश्च । तेन विस्मृत्या स्वपरयोर्दिग्भ्रान्तिः, आसन्नाप्तविभागश्च यथा सा दृष्टिः । वारणो गजः, वारकश्च । शून्यः सरन्ध्रः, धनरहितश्च । करः शुण्डा, हस्तश्च । ग्रह आग्रहः । कुतो न घटते तत्राह—अप्रस्तुत इति । एतच्च अमरासेव्यत्व इत्यस्य विशेषणम् । अमरनिरास-करणयेति च कर्णचापलमात्रस्येत्यस्य क्रोडीकारः । स्वार्थेन समभेदाध्यवसायः । अप्रस्तुतसंबोधनादीति । आदिना सारूप्यनिबन्धनप्रस्तुतवाक्यार्थाव-

टिप्पण०—१ अत्र रसनाविपर्ययो नाम अग्निशापजो वाजिनां जिह्वाविपर्यासः, कथानकमिदं भारतेऽनुशासनिके पर्वणि ८५ तमाध्याये वरीवर्ति ।

पाठा०—१ ‘सर्व’ इति समीचीनतरः पाठः. २ ‘भ्रान्तः’.

तत्राप्रस्तुतवर्णनारूपस्य विच्छित्तिविशेषस्य सद्भावात्ततो भेदः सुतरां घटते । 'पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निसरन्ति', 'वापी कापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्या' इत्यादिषु तु प्रस्तुतस्य कस्यचिद्धर्मिणः स्ववाचकेनानिर्दिष्टत्वादतिशयोक्तिरेव । एतेन गतजलसेतुबन्धवर्णनादिष्वसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिरस्त्विति शङ्कापि निरस्ता । तथा सति 'कस्त्वं भोः! कथयामी'त्यादावपि तत्प्रसङ्गात्सारूप्यनिबन्धनप्रस्तुतवाक्यार्थाविगतिरूपविच्छित्तिविशेषेणालंकारान्तरत्वकल्पनं त्विहापि तुल्यम् । तस्मात्सर्वालंकारविलक्षणमिदं ललितम् ।

यथा वा (रघु. १।१),—

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनासि सागरम् ॥

अत्रापि निदर्शनाभ्रान्तिर्न कार्या । अल्पविषयया मत्या सूर्यवंशं वर्णयितुमिच्छुरहमिति प्रस्तुतवृत्तान्तानुपन्यासात्तत्प्रतिबिम्बभूतस्य उडुपेन सागरं तितीर्षुरस्मीत्यप्रस्तुतवृत्तान्तस्य वर्णनेनादौ विषमालंकारविन्यसनेन च केवलं तत्र तात्पर्यस्य गम्यमानत्वात् । यथा वा (नैषध. ८।२५),—

अनाथि देशः कतमस्त्वयाद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य ।

त्वदासकैततया कृतार्था श्रान्यापि नानेन जनेन संज्ञा ॥

अत्र 'कतमो देशस्त्वया परित्यक्तः?' इति प्रस्तुतार्थमनुपन्यस्य 'वसन्तमुक्तस्य वनस्य दशामनायी'ति प्रतिबिम्बभूतार्थमात्रोपन्यासाल्ललितालंकारः ॥ १२८ ॥

गतिपरिग्रहः । अत्रापि ललितालंकारेऽपि ॥ वर्णनारूपस्येति । चमत्कारितारूपाया विच्छित्तेस्तदवच्छेदकवर्णनारूपत्वमित्यभिप्रायः । कस्यचित् नेत्रद्वन्द्वदेः । स्ववाचकेन नेत्रादिपदेन । अनिर्दिष्टत्वादतिशयोक्तिरेव । अतिशयोक्तिरस्त्विति । अतिशयोक्तिरेवास्तीत्यर्थः । तत्प्रसङ्गात्संबन्धत्वोच्चारयितुं त्वयोरसंबन्धेऽपि संबन्धवर्णनादतिशयोक्तिमात्रप्रसङ्गात् । अलंकारान्तरं 'कस्त्वं'मित्यादावप्रस्तुतप्रशंसा, प्रकृते तु ललितमिति । तत्प्रतिबिम्बेति । प्रस्तुतार्थप्रतिबिम्बरूपस्याप्रस्तुतार्थस्येत्यर्थः । आदौ पूर्वार्धे ॥ विषमेति । स्वमतिःसूर्यवंशयोरत्यन्तानुरूपत्वरूपेत्यर्थः । तात्पर्यस्य तादृशमतिकरणकसूर्यवंशवर्णनेच्छामिप्रायस्य ॥ अनायीति । नलं प्रति दमयन्त्या उक्तिः । हे नल ! अयं त्वया

टिप्पण—१ अत्र कथमन्यस्य दशामन्यो नेतुं शक्य इति वसन्तमुक्तवनदशां निःश्रीकत्वलक्षणामनायीति हि पर्यवसन्नोऽर्थः; तत्र निःश्रीकत्वरूपकार्यद्वारा कारणस्य राजकर्तृकत्यागकर्तृत्वस्याभिधानं पर्यायोक्तेर्विषयः । दशयोरैकत्वाध्यवसानं तु पदार्थनिदर्शनाया अतिशयोक्तेर्वैलन्यदेतत् । एवं च पदार्थनिदर्शनोपबृंहितस्य पर्यायोक्त्यैवात्र विषयो न ललितस्येत्यन्ये प्राहुः ।

प्रहर्षणालंकारः ६७

उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणम् ।

तामेव ध्यायते तस्मै निरुद्धा सैव दूतिका ॥ १२९ ॥

उत्कण्ठा=इच्छाविशेषः ।

‘सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमन्यते ।

तत्प्राप्तीच्छां ससंकल्पासुत्कण्ठां कवयो विदुः ॥’

इत्युत्कलक्षणात्तद्विषयस्यार्थस्य तदुपायसंपादनयत्नं विना सिद्धिः प्रहर्षणम् ।
उदाहरणं स्पष्टम् । यथा वा (गीतगोविन्दे १।१),—

मेघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमै-

नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे ! गृहं प्रापय ।

इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुञ्जद्रुमं

राधामाधवयोर्ययन्ति यमुनाकूले रहःकेलयः ॥

अत्र राधामाधवयोः परस्परमुत्कण्ठितत्वं प्रसिद्धतरम् । अत्रे च ग्रन्थकारेण
निबद्धमित्यत्रोदाहरणे लक्षणानुगतिः ॥ १२९ ॥

वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् ।

दीपमुद्योजयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः ॥ १३० ॥

कतमो देशो वसन्तमुक्तस्य वनस्य दशामनाथि प्रापितः? लयि प्राप्तसंकेततया
कृतार्था संज्ञा नामाप्यनेन मल्लक्षणेन जनेन न श्राव्या न श्रवणार्हा, अपि तु
श्राव्यैवेति । अत्र च तादृशवनदशारूपस्याप्रस्तुतार्थस्य प्रस्तुते देशे कथनात्प्र-
स्तुतवृत्तान्तस्योक्तरूपस्य प्रतीतिः । न चात्र वारणेन्द्रलीलामिति वत्पदार्थनिदर्शना
युक्तिरिति वाच्यम् । तत्र पूर्वार्धेन प्रकृतवृत्तान्तोपादानेन, सादृश्यपर्यवसानरूपनि-
दर्शनाद्यन्तरेऽप्यत्र तदनुपादानेन । तद्यज्ञ्यताप्रयुक्तिविच्छित्तिविशेषवत्त्वेन ललिता-
लंकारस्यैवोचितत्वात् । एतेन दशापदलक्षितनिःश्रीकृत्वरूपकार्यद्वारेण कारणस्य
राजकर्तृकल्याणकर्मलस्याभिधानात्पर्यायोक्तमित्यपि निरस्तम् । उपधेयसंकरेऽप्यु-
पाधेरसंकराच्चेति संक्षेपः ॥ १२८ ॥

इत्यलंकारचंद्रिकायां ललितालंकारप्रकरणम् ॥ ६६ ॥

तामेवेति । दूतिका मेवेत्यर्थः । निरुद्धा प्रेषिता । ससंकल्पां मनोरथसहिताम् ।
मेघैरिति । मेदुरं तुन्दिलम् । नक्तं रात्रिः, अस्तीति शेषः । नन्दनिदेशतो नन्द-टिप्पण०—१ ‘साक्षात्तदुद्देश्यकथनमन्तरेणाप्यभीष्टार्थलाभः प्रहर्षणम्’ इति जग-
न्नाथपण्डितः ।

पाठा०—१ ‘निरुद्धा’. २ ‘दीपमुद्दीपयेद्यावत्’.

स्पष्टम् । यथा वा,—

चातकस्त्रिचतुरान्पयःकणान् याचते जलधरं पिपासया ।

सोऽपि पूरयति विश्वमम्भसा हन्त हन्त महतामुदारता ॥ १३० ॥

यत्नादुपायसिद्धयर्थात्साक्षाद्लाभः फलस्य च ।

निध्यञ्जनौषधीमूलं खनता साधितो निधिः ॥ १३१ ॥

फलोपायसिद्ध्यर्थद्यत्नान्मध्ये उपायसिद्धिमनपेक्षयापि साक्षात्फलस्यैव ला-
भोऽपि प्रहर्षणम् । यथा निध्यञ्जनसिद्ध्यर्थं मूलिकां खनतस्तत्रैव निधेर्लाभः ।

यथा वा,—

उच्चित्प्रथममधःस्थितं मृगाक्षी पुष्पौघं श्रितविटपं ग्रहीतुकामा ।

आरोढुं पदमदधादशोकयष्टावामूलं पुनरपि तेन पुष्पिताभूत् ॥

अत्र पुष्पग्रहणोपायभूतारोहणसिद्ध्यर्थात्पदनिधानात्तत्रैव पुष्पग्रहण-
लाभः ॥ १३१ ॥

स्याज्ञावशात् । प्रत्यध्वकुञ्जद्रुममध्वसंबन्धिकुञ्जद्रुमं द्रुमं प्रति । ग्रन्थकारेण
गीतगोविन्दकृता ॥ १२९ ॥ चातक इति । यत्तु चातकस्य त्रिचतुरकणमात्रा-
र्थितया जलदकर्तृकेणाम्भसा विश्वपूरणेन हर्षाधिक्याभावादयुक्तमुदाहरणमिति,—
तत्तुच्छम् ; हेत्वसिद्धेः । न हि क्षुद्रपञ्चमाय तत्पर्यासाक्षमात्रार्थिनस्तदधिकाञ्जलाभे
हर्षाधिक्यं नास्तीति वक्तुं शक्यते । तदानीमुपयोगाभावेऽपि स्वस्यैव कालान्तरे
तदुपयोगसत्त्वात् । न च चातकस्य जलसंग्रहानुपयोगाद्वैषम्यं शङ्कनीयम् ।
चातकवृत्तान्तस्याप्रस्तुततया तद्व्यङ्ग्ये प्रस्तुतदातृयाचकवृत्तान्ते काव्यस्य पर्यव-
सानादिति ॥ १३० ॥ तृतीयं प्रभेदमाह—यत्नादिति । प्रहर्षणमित्यनुवर्तते ॥
निध्यञ्जनेति । निधिदर्शनसाधनं यदञ्जनं तत्साधनौषधीमूलमित्यर्थः । साधितो
लब्धः ॥ उच्चित्येति । अधःस्थितं वृक्षस्याधोदेशे स्थितम् । ‘अवस्थितम्’
इति पाठे समीपाशोकयष्टाववस्थितमित्यर्थः । श्रिता आश्रिता विटपाः शाखा येनेति
पुष्पौघविशेषणम् । अदधादाहितवती । यष्टिः स्कन्धः । तेन पादाघातेन ।
पुनरप्यामूलं पुष्पिताऽभूत् । अर्थादशोकयष्टिः । अत्र च तदसाध्यकयत्नात्तल्लाभ
इति प्रकारत्रयसाधारणं सामान्यलक्षणं बोध्यम् ॥ १३१ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां प्रहर्षणालंकारप्रकरणम् ॥ ६७ ॥

टिप्पण—१ अत्र चातकस्य न कथमपि संतोषाधिक्यं वक्तुं शक्यते ; त्रिचतुरकण-
मात्रार्थित्वात् ; न हि संसिद्धिप्रदेन निष्पत्तिमात्रं वक्तुं युक्तं ; सत्यामपि निष्पत्तौ वाञ्छित-
स्तल्लाभकृतसंतोषानतिशये ‘प्रहर्षण’शब्दयोगार्थासंगत्या तदलंकारायोगत्वात् । किंतु
रामेन कृतः संतोषातिशयः इति केचित्प्राहुः ।

विषादनालंकारः ६८

इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनम् ।

दीपमुद्योजयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेव सः ॥ १३२ ॥

यथा वा,—

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं

भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।

इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे

हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥ १३२ ॥

उल्हासालंकारः ६९

एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्हासोऽन्यस्य तौ यदि ।

अपि मां पावयेत्साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी ॥ १३३ ॥

काठिन्यं कुचयोः स्रष्टुं वाञ्छन्त्यः पादपद्मयोः ।

निन्दन्ति च विधातारं त्वद्वाटीष्वरियोषितः ॥ १३४ ॥

तदभाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनम् ।

लाभोऽयमेव भूपालसेवकानां न चेद्वधः ॥ १३५ ॥

इष्यमाणविरोधो योऽर्थस्तत्संप्राप्तिर्विषादनमलंकारः । उद्योजयेदुद्दीप्तं कुर्यात् ।
 'उद्योजयेद्यावत्' इत्यनेन तदिच्छामात्रं नतु तत्करणमिति विषमाद्भेदः । एवमग्नि-
 मोदाहरणेऽपीच्छामात्रं न त्विष्टोत्पत्त्यनुकूलचरणमिति ॥ १३२ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां विषादनालंकारप्रकरणम् ॥ ६८ ॥

एकस्येति । एकस्य गुणदोषाभ्यामन्यस्य तौ गुणदोषौ यदि भवतस्तदोल्हा-
 सालंकारः ॥ अपीति । अपिः संभावनायाम् । साध्वी पतिव्रता ब्राह्म्या मां
 पावयेदिति जाह्नवी इच्छतीत्यन्वयः । तव घाटीषु युद्धयात्रासु कुचयोः स्रष्टुं
 काठिन्यं पादपद्मयोर्विच्छिन्नयोऽरियोषितो विधातारं निन्दन्तीत्यन्वयः । 'स्रष्टुम्'
 इति पाठे कुचयोः काठिन्यं पादयोः स्रष्टुमिच्छन्त्य इत्यन्वयः ॥ लाभोऽयमिति ।

टिप्पणं—१ 'अभीष्टार्थविरुद्धलाभो विषादनम्' इति रसगंगाधरकारः ।
 २ उल्हासालंकारोऽपि न पृथगलंकारः; अन्यदीयगुणेनान्यत्र गुणवत्ताबुद्धिरूपोऽन्यदोषे-
 णान्यत्र दोषवत्ताबुद्धिरूपोऽयमलंकारः काव्यलिङ्गालंकारेण गतार्थ इति केचिदाहुः ।

पाठां—१ 'प्राप्तिश्च'. २ 'उद्दीपयेत्'. ३ 'तावन्निर्वाण एव सः'. ४ 'कुचयो-
 र्द्वयः'. ५ 'विश्वधातारः'.

यत्र कस्यचिद्गुणोनान्यस्य गुणो दोषेण दोषो गुणेन दोषो दोषेण गुणो वा वर्ण्यते स उल्लासः । द्वितीयार्धमाद्यस्योदाहरणम् । तत्र पत्तिव्रतामहिमगुणेन तदीयस्नानतो गङ्गायाः पावनत्वगुणो वर्णितः । द्वितीयश्लोके द्वितीयस्योदाहरणम् । तत्र राज्ञो धाटीषु वने पलायमानानामरातियोषितां पादयोर्धाविन-परिपन्थिमार्दवदोषेण तयोः काठिन्यमसृष्ट्वा व्यर्थं कुचयोस्तत्सृष्टवतो धातु-निन्द्यत्वदोषो वर्णितः । तृतीयश्लोकस्तृतीयचतुर्थयोरुदाहरणम् । तत्र सज्जन-महिमगुणेन धनस्य, तदनाश्रयणं दोषत्वेन राज्ञः, क्रौर्यदोषेण तत्सेवकानां वधं विना विनिर्गमनं गुणत्वेन वर्णितम् ।

अनेनैव क्रमेणोदाहरणान्तराणि,—

यदयं रथसंक्षोभादंसेनांलो निपीडितः ।

एकः कृती मदङ्गेषु, शेषमङ्गं भुवो भरः ॥

अत्र नायिकासौन्दर्यगुणेन तदंसनिपीडितस्य स्वांसस्य कृतित्वगुणो वर्णितः ॥

लोकानन्दन ! चन्दनद्रुम ! सखे ! नासिन्वने स्पीयतां

दुर्वशैः परुषैरसारहृदयैराक्रान्तमेतद्वनम् ।

ते ह्यन्योन्यनिघर्षजातदहनज्वालावल्लीसंकुला

न स्वान्येव कुलानि केवलमहो सर्वं दहेयुर्वनम् ॥

अत्र वेणूनां परस्परसंवर्षणसंजातदहनसंकुलत्वदोषेण वननाशरूपदोषो वर्णितः ।

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालै-

दूरीकृताः करिवरेण मदान्धबुद्ध्या ।

तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा

भृङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥

अत्र अमराणामलंकरणत्वगुणेन गजस्य तत्प्रतिक्षेपो दोषत्वेन वर्णितः ।

आघ्रातं परिचुम्बितं परिमुहुर्लीढं पुनश्चर्वितं

त्यक्तं वा भुवि नीरसेन मनसा तत्र व्यथां मा कृथाः ।

हे सद्गल ! तवैतदेव कुशलं यद्वानरेणादरा-

दन्तःसारविलोकनव्यसनिना चूर्णीकृतं नाशमना ॥

भूपालसेवकानामयमेव लाभो यदि वधो न भवतीत्यन्वयः ॥ यदयमिति । रथस्य संक्षोभाच्चलनायदयमंसोऽसेनार्थाद्विज्ञाताया निपीडितः संघृष्टो ममाङ्गेषु मध्ये स एवैकः कृती कुशलः । अवशिष्टमङ्गं भूमेर्भारमित्यर्थः । दुर्वशैर्दुष्टवेणुभिर्दुःकुलैश्च-त्यादिः श्लेषो बोध्यः । वननाशरूपो वनसंबन्धनाशरूपः । 'वनस्य' इति युक्ततर-पाठः । तत्प्रतिक्षेपो अमरनिरासो गजस्य दोषत्वेनेति संबन्धः ॥ आघ्रात-मिति । मुहुः परिलीढमाखादितम् । नीरसेन मनसा करणभूतेन । वानरेण

अत्र वानरस्य चापलदोषेण रत्नस्य चूर्णनाभावो गुणत्वेन वर्णितः । अत्र प्रथ-
मचतुर्थयोस्त्रयोऽन्वर्थः । मध्यमयोश्छत्रिन्यायेन लाक्षणिकः ॥ १३३-१३५ ॥

अवज्ञालंकारः ७०

ताभ्यां तौ यदि न स्यातामवज्ञालंकृतिस्तु सा ।

खल्पमेवाम्बु लभते प्रस्थं प्राप्यापि सागरम् ॥

मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः ॥ १३६ ॥

ताभ्यां गुणदोषाभ्याम् । तौ गुणदोषौ । अत्र कस्यचिद्गुणेनान्यस्य गुणा-
लाभे द्वितीयाधिसुदाहरणम् । दोषेण दोषस्याप्राप्तौ तृतीयाधम् । यथा,—

मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः

किमस्या नाम स्यौदरसपुरुषानादरभरैः ।

यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी

कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ॥

त्वं चेत्संचरसे वृषेण लघुता का नाम दिग्दन्तिनां

न्यालैः कङ्कणभूषणानि कुरुषे हानिर्न हेन्नामपि ।

मूर्धन्यं कुरुषे जलांशुमयशः किं नाम लोकत्रयी-

दीपस्याम्बुजबान्धवस्य जगतामीशोऽसि किं ब्रूमहे ॥

अत्राद्ये कवितारमणीगुणाभ्यामैरसबालकैर्योर्हृदयोऽल्लासरूपगुणाभावो व-
र्णितः । द्वितीये परमेश्वरानङ्गीकरणदोषेण दिग्गजादीनां लघुतादिदोषाभावो
वर्णितः ॥ १३६ ॥

कर्त्रा । तत्र तस्मिन्सति । विचारणव्यसनिना विचारणतत्परेण । अश्मना पाषा-
णेन । प्रथमचतुर्थयोर्गुणेन गुणदोषेण वा गुण इति भेदयोः । उल्लास उल्लास-
शब्दः ॥ अन्वर्थ इति । उत्कृष्टोल्लासः । सुखं यत्रेत्यर्थानुगत इत्यर्थः । छत्रि-
न्यायेनेति । केषुचिच्छत्रसंबन्धाच्छत्र्यच्छत्रिसमुदाये 'छत्रिणो यान्ति' इतिवदि-
त्यर्थः ॥ १३३-१३५ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामुल्लासालंकारप्रकरणम् ॥ ६९ ॥

प्रस्थं प्रस्थपरिमाणपात्रम् ॥ मदुक्तिरिति । ममोक्तिः कविता । सुधियो-
ऽन्तःकरणं सुधीभूयामृतीभूय चेन्मदयति तोषयति तदाऽस्या मदुक्तेः अरसानां
नीरसानां पुरुषाणामनादरसमूहैः किं नाम स्यात् ? न किंचिदित्यर्थः । कचित्
'अलस-' इति पाठः । परमरमणीयापि । केव ? रमणी स्त्री यूनस्तरुणस्य यथान्तः-
करणहरणं कुरुते, न तद्वत्कुमाराणां बालानामित्यन्वयः ॥ त्वं चेदिति । शिवं

टिप्पण—१ उल्लासस्य विपर्ययोऽवज्ञेति सामान्यलक्षणम् । अन्यस्यान्यदीयगुण-
दोषप्रयुक्तगुणदोषाधानाभाव इति पर्यवसितोऽर्थः ।

पाठा०—१ 'पान्थं प्राप्यापि'. २-३ 'दलस'. ४ 'बालिश'.

अनुज्ञालंकारः ७१

दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् ।

विपदः सन्तु नः शश्वद्यासु संकीर्त्यते हरिः ॥ १३७ ॥

यथा वा,—

मय्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं हरे ! ।

नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकाङ्क्षति ॥

इयं हनुमन्तं प्रति राघवस्योक्तिः । अत्र प्रत्युपकाराभावो दोषस्तदभ्युप-
गमे हेतुगुणो विपत्त्याकाङ्क्षाया अप्रसक्तिः । सा च व्यतिरेकमुखप्रवृत्तेन
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपेणार्थान्तरन्यासेन दर्शिता । यथा वा,—

ब्रजेम भवदन्तिकं प्रकृतिमेव पैशाचिकीं

किमित्यमरसंपदः प्रमथनाथ ! नाथामहे ।

भवद्भवनदेहलीविकटतुण्डदण्डादिति-

श्रुटन्मुकुटकोटिभिर्मधवदादिभिर्भूयते ॥ १३७ ॥

लेशालंकारः ७२

लेशः स्यादोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम् ।

अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु ॥

शुक ! पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥ १३८ ॥

प्रति कस्यापि कवेरुक्तिः । जलांशुं चन्द्रं पक्षे जडांशुम् । अम्बुजबान्धवः
सूर्यः उल्लासरूपगुणाभाव उल्लासरूपस्य गुणस्याभावः ॥ १३३ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामनुज्ञालंकारप्रकरणम् ॥ ७० ॥

दोषस्येति । अभ्यर्थना इच्छा । तत्रैव दोष एव । अनुज्ञेति लक्ष्यनिर्देशः ।
शश्वच्चिरन्तरं संकीर्त्यते इत्यनेनान्वयि ॥ मय्येवेति । जीर्णतां प्रत्युपकाराक्षम-
ताम् । 'हरि'शब्दो वानरार्थः ॥ व्यतिरेकमुखेति । वैधर्म्यमुखेल्यर्थः । अस्य
चार्थान्तरन्यासेनेत्यनेनान्वयः ॥ दर्शितेति । वैधर्म्यविपर्यये प्रत्युपकाराभिका-
ङ्क्षा विपत्तिं नाकाङ्क्षतीत्यर्थपर्यवसानादिति भावः ॥ ब्रजेमेति । हे प्रमथनाथ
हर ! पैशाचिकीं पिशाचसंबन्धिनीं प्रकृतिं पिशाचतामेव प्राप्य भवतोऽन्तिकं
समीपदेशं भजेम । अमरसंपत्तीः किमिति प्रार्थयामहे ? यतो मधवदादिभिर्निद्र-
प्रमुखैरपि भवद्भवनदेहलीषु विकटतुण्डस्य वक्रतुण्डस्य दण्डाघातैः स्फुटन्मुकुटा-
भूयते इत्यर्थः ॥ १३७ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामनुज्ञालंकारप्रकरणम् ॥ ७१ ॥

लेश इति लक्ष्यनिर्देशः । प्रवसतीति सतिसप्तम्यन्तम् । शुकस्य निन्दाया

पाठा०—१ 'यत्त्वयैव कृतं'. २ अस्य पद्यस्य क्वचित्पूर्वाधोत्तरार्थयोर्वैलोम्येन पाठः—

३ 'संपद'.

दोषस्य गुणत्वकल्पनं गुणस्य दोषत्वकल्पनं च लेशः । उदाहरणं—राज्ञोऽभिमते विदुषि पुत्रे चिरं राजधान्यां प्रवसति तद्दर्शनोत्कण्ठितस्य गृहे स्थितस्य पितुर्वचनमप्रस्तुतप्रशंसारूपम् । तत्र प्रथमार्धे इतरविहगानामवक्तृत्वदोषस्य स्वच्छन्दचरणानुकूलतया गुणत्वं कल्पितम् । द्वितीयार्धे मञ्जुरभाषित्वस्य गुणस्य पञ्जरबन्धहेतुतया दोषत्वं कल्पितम् । न चात्र व्याजस्तुतिराशङ्कनीया । न ह्यत्र विहगान्तराणां स्तुतिव्याजेन निन्दायां शुक्तस्य निन्दाव्याजेन स्तुतौ च तात्पर्यम् । किंतु पुत्रदर्शनोत्कण्ठितस्य पितुर्दोषगुणयोगुणदोषत्वाभिमान एवात्र श्लोके निबद्धः । यथा वा,—

सन्तः सञ्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः

सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा ।

अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो

युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥

दण्डी त्वन्नोदाजहार (काव्या० २।२६९)

‘युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरुज्जितः ।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥

चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ! ।

आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः ॥’

अत्राद्यश्लोके राज्ञो वीर्योत्कर्षस्तुतिः । कन्याया निरन्तरं संभोगनिर्विर्वर्तिषया दोषत्वेन प्रतिभासतामित्यभिप्रेत्य विदग्धया सख्या राजप्रकोपपरिजिहीर्षया स एव दोषो गुणत्वेन वर्णितः । उत्तरश्लोके सखीभिरुपदिष्टं मानं कर्तुमशक्त्यापि तौसामग्रतो मानपरिग्रहणानुगुण्यं प्रतिज्ञाय तदनिर्वाहमाशङ्कमानया सखीनामुपहासं परिजिहीर्षन्त्या नायिकया नायिकस्य चाटुकारितागुण एव दोषत्वेन वर्णितः । न चाद्यश्लोके स्तुतिर्निन्दापर्यवसायिनी, द्वितीयश्लोके च निन्दा स्तुतिपर्यवसायिनीति व्याजस्तुतिराशङ्कनीया । राजप्रकोपादिपरिहारार्थमिह निन्दास्तुत्योरन्याविदिततया लेशत एवोद्घाटनेन ततो विशेषादिति ।

निन्दाव्याजेन स्तुतौ चेल्यन्वयः ॥ सन्त इति । सञ्चरितस्योदयो वृद्धिस्तद्यसनितस्तपराः । प्रादुर्भवद्यन्त्रणं स्वेच्छाचरणनिरोधो येषां ते । सर्वत्रैव विषये । दुःखमिति क्रियाविशेषणम् । अव्युत्पन्नमतिरनिपुणमतिः । सता समीचीनेन कृतेनाचरणेन । प्राकृतो नीचः ॥ युवैष इति । वरार्थिनीं कन्यकां प्रति सखीवचनम् ॥ चपल इत्यादि च नायिकायाः सखीं प्रति । ‘उत्सेक—’ इति पाठेऽप्युत्कर्ष एवार्थः । कन्याया दोषत्वेन भासतामित्यन्वयः । निर्वर्तितुमिच्छा निर्विर्वर्तिषा, तद्रूपदोषत्वेनेत्यर्थः । ‘निर्विर्वित्सोः’ इति पाठे राज्ञो विशेषणम् । कुतस्तर्हि गुणत्वेन वर्णनं तत्राह—राजप्रकोपेति । अन्येनाविदितं यथा स्यादिति क्रियाविशेषणम् ॥ लेशत एवेति । तदुक्तं दण्डिनैव (काव्या. २।१६८)—‘लेशमेके

पाठा०—१ ‘निर्विर्वित्सोर्दोषत्वेन’. २ ‘तदग्रतो मानपरिग्रहानुगुण्यं’.

वस्तुतस्त्विह व्याजस्तुतिसद्भावेऽपि न दोषः । न ह्येतावता लेशमात्रस्य व्याजस्तुत्यन्तर्भावः प्रसज्यते; तदसंकीर्णयोरपि लेशोदाहरणयोर्दक्षितत्वात् । नापि व्याजस्तुतिमात्रस्य लेशान्तर्भावः प्रसज्यते । भिन्नविषयव्याजस्तुत्युदाहरणेषु 'कस्त्वं वानर ! रामराजभवने लेखार्थसंवाहकः, यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां व्रूषे न चादृन्मृषा' इत्यादिषु दोषगुणीकरणस्य गुणदोषीकरणस्य चाभावात् । तत्रान्यगुणदोषाभ्यामन्यत्र गुणदोषयोः प्रतीतेः ॥

विषयैक्येऽपि—

‘इन्दुर्लक्ष्म त्रिपुरजयिनः कण्ठमूलं सुरारि-
र्दिङ्गागानां मदजलमपीभाञ्जि गण्डस्थलानि ।

अथाप्युर्वीवल्यतिलक ! श्यामलिङ्गानुलिप्ता-

न्याभासन्ते वद धवलितं किं यशोभिस्त्वदीयैः ॥’

इत्याद्युदाहरणेषु लेशास्पर्शनात् । अत्र हीन्दुलक्ष्मादीनां धवलीकरणाभाव-
दोष एव गुणत्वेन न पर्यवसति किंतु परिसंख्यारूपेण ततोऽन्यत्सर्वं धवलित-
मित्यन्यो गुणः प्रतीयते । क्वचिव्याजस्तुत्युदाहरणे गुणदोषीकरणसत्त्वेऽपि
स्तुतेर्विषयान्तरमपि दृश्यते । यथा,—

सर्वदा सर्वदोऽसीति मिथ्या संस्तूयसे बुधैः ।

नारयो लेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोपितः ॥

अत्र हि वाच्यया निन्दया परिसंख्यारूपेण ततोऽन्यत्सर्वमर्थिनामभिमतं
दीनारादि दीयते इति स्तुत्यन्तरमपि प्रतीयते । एवं च येषूदाहरणेषु 'कस्ते
शौर्यमदो योद्धु'मित्यादिषु गुणदोषादिषु गुणदोषीकरणादिकमेव व्याजस्तुति-
रूपतयावतिष्ठते, तत्र लेशव्याजस्तुत्योः संकरोऽस्तु । इत्थमेव हि व्याजस्तुत्य-
प्रस्तुतप्रशंसयोरपि प्राक्संकरो वर्णितः ॥ १३८ ॥

विदुर्निन्दां स्तुतिं वा लेशतः कृताम्' इति । लेशमात्रस्येति कृतार्थकम् । उदाहरण-
योः अखिलेष्वित्याद्योः ॥ भिन्नविषयेति । अन्यनिन्दयाऽन्यस्य स्तुतिरन्यस्तु-
त्याऽन्यनिन्देत्यादिरूपेत्यर्थः । ननु तथाप्येकविषया व्याजस्तुतिर्न लेशाद्भियेतेत्या-
शङ्क्याह—विषयैक्येऽपीति । लेशास्पर्शनादित्यग्रेतनेनान्वयः ॥ इन्दोरिति ।
हे उर्वीवल्यतिलकरूप राजन् ! त्वदीयैर्यशोभिः किं धवलितं तद्वद । यतोऽद्यापि
इन्दुलक्ष्मादीनि श्यामलिङ्गा श्यामवर्णेनानुलिप्तान्याभासन्ते इत्यन्वयः । लक्ष्म
लाञ्छनम् । दिङ्गागानां दिग्गजानां मदजलमेव मपी तद्भाञ्जि तद्युक्तानि ॥ परिसं-
ख्येति । एतान्येव श्यामानोखेवंरूपेत्यर्थः । विषयान्तरं दोषीकृताङ्गिणं गुणरूपमा-
लम्बनम् ॥ सर्वदेति । अरयः पृष्ठमर्थात्तव न लेभिरे न प्राप्तवन्तः; पलायनाभा-
वात् । दीनारः परिमाणविशेषपरिच्छिन्ना सुवर्णमुद्रा । एवं च लेशव्याजस्तुत्योर-
संकीर्णविषयसत्त्वे च 'गुणदोषीकरणादिक'मित्यादिपदेन दोषगुणीकरणसंभवः ।

मुद्रालंकारः ७३

सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः ।

नितम्बगुर्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा ॥ १३९ ॥

अत्र नायिकावर्णनपरेण 'युग्मविपुला'पदेनास्यानुष्टुभो युग्मविपुलानामत्व-
रूपसूच्यार्थसूचनं मुद्रा । यद्यप्यत्र ग्रन्थे वृत्तनाम्नो नास्ति सूचनीयत्वं तथा-
प्यस्योत्तरार्थस्य लक्ष्यलक्षणयुक्तच्छन्दःशास्त्रमध्यपातित्वेन तस्य सूचनीयत्व-
मस्तीति तदभिप्रायेण लक्षणं योज्यम् । एवं नवरत्नमालायां तत्तद्रत्ननामनि-
वेशेन तत्तन्नामकजातिसूचनम् । नक्षत्रमालायामभ्यादिदेवतानामभिर्नक्षत्र-
सूचनमित्यादावयमेवालंकारः । एवं नाटकेषु वक्ष्यमाणार्थसूचनेष्वपि ॥ १३९ ॥

रत्नावल्यालंकारः ७४

क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः ।

चतुरास्यः पतिलक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते ! ॥ १४० ॥

अत्र चतुरास्यादिपदैर्वर्णनीयस्य राज्ञः ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मता प्रतीयत इति
प्रसिद्धसहपाठानां ब्रह्मादीनां क्रमेण निवेशनं रत्नावली ।

येष्वित्युपक्रमात् तत्रेति पाठो युक्ततरः । अत्रेत्यपि युक्त एव । इदमोऽपि यच्छ-
ब्दार्थपरामर्शकत्वात् ॥ १३८ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां लेशालंकारप्रकरणम् ॥ ७२ ॥

सूच्यार्थेति । सूचनीयस्यार्थस्येत्यर्थः । मुद्रेति लक्ष्यनिर्देशः । दृग्युग्मं
विपुलं यस्याः सा । अत्र ग्रन्थे अस्मिन्नलंकारग्रन्थे । 'रत्नमाला'शब्देन भगवत्स्तुति-
पद्यावलीविशेष उच्यते । रत्ननामनिवेशेन प्रकृतार्थपररत्नवाचिपदघटनेन ।
तत्तन्नामकजातिसूचनं तत्तन्नामप्रवृत्तिनिमित्तरत्नजातिसूचनम् । नक्षत्रमाला-
शब्दार्थोऽपि पूर्वोक्त एव । अभ्यादिदेवतानामभिर्नक्षत्राणां तदैवत्यानां सूचनं
बोध्यम् ॥ वक्ष्यमाणेति । यथा अनर्घराघवे—'यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्य-
ञ्चोऽपि सहायताम् । अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति' ॥ इति सूत्र-
धारवधनेन वक्ष्यमाणरामरावणवृत्तान्तसूचनमिति बोध्यम् ॥ १३९ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां मुद्रालंकारप्रकरणम् ॥ ७३ ॥

क्रमिकमिति । प्रकृतार्थानां क्रमिकं प्रसिद्धक्रमानुसारि न्यसनं प्रतिपादनं
रत्नावल्यालंकारः । प्रकृतत्वं च यथाकथंचित्प्रकृतसंबन्धवत्त्वं बोध्यम् ॥ चतु-

टिप्प०—१ इदमपि न पृथगलंकारान्तरम्, यतोऽत्र वर्ण्यस्य रूपकेणैवोपस्कारो
न तु क्रमकृतोऽपि इत्युद्घोतकारादिभिरुक्तम् ।

पाठा०—१ 'क्रमिका'.

यथा वा,—

रत्यासप्रियलाञ्छने कठिनतावासे रसालिङ्गिते
प्रह्लादैकरसे क्रमादुपचिते भूभृद्भुक्त्वापदे ।
कोकस्पधिनि भोगभाजि जनितानङ्गे खलीनोन्मुखे
भाति श्रीरमणावतारदशकं बाले ! भवत्याः स्तने ॥

यथा वा,—

लीलाब्जानां नयनयुगलद्राविमा दत्तपत्रः
कुम्भावेतौ कुचपरिकरः पूर्वपक्षीचकार ।
भूविभ्रान्तिर्मदनधनुषो विभ्रमानन्ववादी-
द्वक्त्रज्योत्स्ना शशधररुचं दूषयामास यस्याः ॥

अत्र पत्रदानपूर्वपक्षोपन्यासानुवाददूषणोद्भावनानि बुधजनप्रसिद्धक्रमेण
न्यस्तानि । प्रसिद्धसहपाठानां प्रसिद्धक्रमानुसरणेऽप्येवमेवालंकारः ।

यथा वा,—

‘यस्य वह्निमयो हृदयेषु जलमयो लोचनपुटेषु मारुतमयः श्चस्तिषु क्षमा-
मयोऽङ्गेष्वाकाशमयः स्वान्तेषु पञ्चमहाभूतमयो मूर्ते इवादृश्यत निहतप्रति-
सामन्तान्तःपुरेषु प्रतापः ।’

रेति । चतुरमासं यस्य सः, चतुर्मुखश्च ॥ रत्याप्तेति । हे बाले ! भवत्याः
स्तने श्रीरमणस्य विष्णोरवतारदशकं भातीयन्वयः । कीदृशे ? रतावाप्तं प्राप्तं
प्रियस्य लाञ्छनं चिह्नं नखक्षताङ्गरागादिकं येन तथाभूते । कठिनताया आवासे
स्थानभूते । रसेनालिङ्गिते प्रह्लादादैकरसे तत्परे । क्रमाद्बदरामलकादिपरि-
माणलभेनोपचिते प्रवृद्धे । भूभृतां पर्वतानां गुरुत्वमपहन्ति नाशयति तादृशे
ततोऽपि महत्त्वात् । चक्रवाकस्पर्धाशीले तत्सदृशत्वात् । भोगः सुखं शरीरं वा
तद्भाजि । जनितमदने । खेप्त्रिन्द्रियेषु लीना आसक्ता उन्मुखा यस्मिंस्तादृशे ।
एतैरेव विशेषणैरवतारदशकरूपतापि स्तनस्य बोध्या । तद्यथा—रत्या आप्तः प्रियः
कामस्तस्य लाञ्छनं मत्स्यस्तद्रूपे । कठिनताया आवासे कूर्मे । रसया पृथिव्या
खोद्धरणकाल आलिङ्गिते वराहे । प्रह्लादे एको रसः प्रीतिर्यस्य तस्मिन्नुत्सिंहे ।
क्रमः पादविश्लेषस्तदनुसारेणोपचिते प्रवृद्धे वामने । भूभृतां राज्ञां गौरवनाशके
भार्गवे । कोकस्पधिनि सीतावियोगातुरतया चक्रवाकशापदे रामे । भोगः फणा
तद्भाजि शेषावतारे बलभद्रे । जनितमनङ्गमङ्गस्य शरीरस्य विरुद्धं मौनभोगव्याग-
समाधिप्रभृति येन तस्मिन् बुद्धे । खलीनमश्वस्य बल्गा तदुन्मुखे कल्किनीति ॥
क्रमानुसरणेऽपीति । तथा च प्रसिद्धसहपाठानामर्थानां न्यसनं रत्नावलीति
सामान्यलक्षणम् ॥ सक्रमाक्रमत्वे तत्प्रमेदाविति भावः ॥ यस्येति । यस्य
प्रतापो निहतानां प्रतिशत्रुभूतानामन्तःपुरेषु पञ्चमहाभूतमयो मूर्ते इवादृश्यतेत्य-
न्वयः । पञ्चमहाभूतमयत्वमेव विशेषणैर्दर्शयति—वह्निमय इत्यादि । अङ्गेषु

पाठा०—‘कुम्भावेतौ’.

एवमष्टलोकपालनवग्रहादीनां प्रसिद्धसहपाठानां यथाकथंचित्प्रकृतोपमानो-
परञ्जकतादिप्रकारेण निवेशने रत्नावल्यलंकारः । प्रकृतान्वयं विना क्रमि-
कतत्तन्नाम्ना श्लेषभङ्ग्या निवेशने क्रमप्रसिद्धरहितानां प्रसिद्धसहपाठानां
नवरत्नादीनां निवेशनेऽप्ययमेवालंकारः ॥ १४० ॥

तद्गुणालंकारः ७५

तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः ।

पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा ॥ १४१ ॥

यथा वा,—

वीर ! त्वद्विपुरमणी परिधातुं पल्लवानि संस्पृश्य ।

न हरति वनभुवि निजकररुहचिखनितानि पाण्डुपत्रधिया ॥ १४१ ॥

क्षमामयः पृथ्वीमयः पीडाभरसहिष्णुत्वात् स्वान्तेष्वन्तःकरणेषु आकाशमयः
तेषां शून्यताश्रयत्वात् । यथाकथंचिदित्यस्य प्रपञ्चनम्—प्रकृतोपमानेत्यादि ।
उपमानं चोपरञ्जकं चोपमानोपरञ्जके तयोर्भावस्तथा प्रकृतं प्रत्युपमानता उपर-
ञ्जकता चेत्यर्थः । उपरञ्जकता चारोप्यमाणता; तदुक्तम्—‘उपरञ्जकतामेति
विषयी रूपकं तदा’ इति । तत्रोपमानता रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदय
इत्यादिवत् । उपरञ्जकता तु ‘चतुरास्य’ इत्याद्युदाहरणे वह्निमय इत्यादिप्रतापवर्णने
न स्पष्टेति ॥ प्रकृतान्वयं विनेति । ‘मित्र ! चन्द्रमुखी बाला लोहिताधर-
पल्लवा’ इत्यादाविति भावः । क्रमिकेत्युपलक्षणम् । तदभावेऽपि ‘गुरुणा जघनेनैषा
तरुणी मन्दगामिनी’ इत्यादावप्ययमलंकार इति बोध्यम् ॥ १४० ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां रत्नावल्यलंकारप्रकरणम् ॥ ७४ ॥

तद्गुण इति । स्वगुणत्यागादनन्तरमन्यदीयगुणग्रहणं तद्गुणालंकारः ॥
पञ्चेति । तव नासामौक्तिकमधरकान्त्या पद्मरागवदाचरतीत्यर्थः । वीरेति ।
हे वीर ! त्वदरिकासिनी वनभुवि परिधानं कर्तुं पल्लवानि करेण संस्पृश्य पाण्डु-
पत्रबुद्ध्या न हरति न गृह्णाति । कीदृशानि ? निजकररुहणां नखानां रूच्या श्वेत-
कान्त्या खचितानि व्याप्तानीत्यर्थः ॥ १४१ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां तद्गुणालंकारप्रकरणम् ॥ ७५ ॥

टिप्पण—1 मीलिते प्रकृतवस्तुनो वस्वन्तरेणाच्छादनम् ; इह तु विजातीयोत्कृष्ट-
गुणेनापकृष्टगुणाच्छादनमिति भेदः । यथोक्तमन्यत्र—‘तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुण-
ग्रहः’ इति । मम्मटस्तु—‘स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युल्लवलगुणस्य यत् । वस्तु तद्गुणतामेति
भण्यते स तु तद्गुणः’ इति ।

पाठा—१ ‘दन्योत्कृष्टगुणग्रहः’.

पूर्वरूपालंकारः ७६

पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् ।

हरकण्ठांशुलिप्तोऽपि शेषस्त्वद्यशसा सितः ॥ १४२ ॥

यथा वा,—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यरे वंशकरीरनीलैः ॥

अयमेव तदुण इति केचिद्वज्रहुः ॥ १४२ ॥

पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि ।

दीपे निर्वापितेऽप्यासीत्काञ्चीरत्नैर्महन्महः ॥ १४३ ॥

लक्षणे चकारात्पूर्वरूपमिति लक्ष्यवाचकपदानुवृत्तिः ।

यथा वा,—

द्वारं खड्गिभिरावृतं बहिरपि प्रखिन्नगण्डैर्गजै-

रन्तः कञ्चुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ।

आक्रान्तं महिषीभिरेव शयनं त्वद्विद्विषां मन्दिरे

राजन् सैव चिरंतनप्रणयिनी शून्येऽपि राज्यस्थितिः ॥ १४३ ॥

पुनरिति । स्वगुणत्यागानन्तरं पुनः स्वगुणप्राप्तिः पूर्वरूपमलंकारः ॥
हरेति । 'नीलोऽपि' इति युक्तः पाठः ॥ विभिन्नेति । माघे रैवतकगिरि-
वर्णनम् । गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णा मिश्रितवर्णाः सूर्यस्य रथ्या अश्वा यत्र
गिरौ वंशाङ्कुरवन्नीलै रत्नैः परितः स्फुरन्त्या रुचा स्वां रुचं नीलद्युतिमानिन्यरे
आनीतवन्तः । रुचा विभिन्नवर्णा इति वाऽन्वयः । केचिदित्यस्वरसबीजं तु 'पद्म-
रागायते' इत्युदाहरणे तदुणालंकारो न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अनुभवसिद्धचम-
त्कारस्य निरालम्बनत्वापत्तेरित्यूहनीयम् । अथवाऽयं तदुण एवेत्येवकारकमभङ्गेन
काव्यप्रकाशकारादिमतोपन्यासपरत्वेन व्याख्येयम् । तैरत्र तदुणस्योदाहृतत्वात् ।
अत्र हि पूर्वमश्वानामरुणगुणत्वं, अनन्तरं रैवतकरत्नैरुभयेषां तदुणत्वमिति तदुण-
द्वयमिति तेषामभिमतम् ॥ १४२ ॥ पूर्वेति । वस्तुनि विकृते विगते सत्यपि
पूर्वावस्थाया अनुवृत्तिरपि पूर्वरूपमलंकारः । महः प्रकाशः ॥ द्वारमिति । हे
राजन् ! तव विद्विषां मन्दिरे शून्येऽपि चिरंतनः प्रणयो यस्याः, सैव राज्यस्य
स्थितिर्मर्यादा । अस्तीति शेषः । यतो द्वारं खड्गिभिर्गण्डकाख्यपशुभिरेव खड्गधा-
रिभिरावृतम् । बहिरपि भूमयो मदप्रखिन्नगण्डैर्गजैरध्यासिताः । अन्तःपुरभूमयो
विलसन्मणिधारिभिः कञ्चुकिभिः सपैरेव सौविदलैरध्यासिताः । शयनं तल्पं महि-
षीभिर्वेनिताभिरेव महिषस्त्रीभिराक्रान्तमित्यन्वयः ॥ १४३ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां पूर्वरूपालंकारप्रकरणम् ॥ ७६ ॥

अतद्गुणालंकारः ७७

संगतान्यगुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणम् ।

चिरं रागिणि मच्चित्ते निहितोऽपि न रज्जसि ॥ १४४ ॥

यथा वा,—

गण्डाभोगे विहरति मदैः पिच्छले दिग्गजानां

वैरिस्त्रीणां नयनकमलेष्वञ्जनानि प्रमार्ष्टि ।

यद्यप्येषा हिमकरकराद्वैतसौवस्तिकी ते

कीर्तिर्विक्षु स्फुरति तदपि श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र ! ॥

ननु चान्यगुणेनान्यत्र गुणोदयानुदयरूपाभ्यामुल्लासावज्ञालंकाराभ्यां तद्गुणातद्गुणयोः को भेदः ? उच्यते,—उल्लासावज्ञालक्षणाद्योर्गुणशब्दो दोष-
प्रतिपक्षवाची । अन्यगुणेनान्यत्र गुणोदयतदनुदयौ च न तस्यैव गुणस्य संक्रमणा-
संक्रमणे किंतु सद्गुरूपदेशेन सदसच्छिष्ययोर्ज्ञानोत्पत्त्यनुत्पत्तिवत्तद्गुणजन्यत्वेन
संभावितयोर्गुणान्तरयोरुत्पत्त्यनुत्पत्ति । तद्गुणातद्गुणयोः पुनर्गुणशब्दो रूप-
रसगन्धादिगुणवाची । तत्रान्यदीयगुणग्रहणाग्रहणे च रक्तस्फटिकवस्त्रमालि-
न्यादिन्यायेनान्यदीयगुणेनैवानुरञ्जनाननुरञ्जने विवक्षिते । तथैव चोदाहर-
णानि दर्शिताणि । यद्यप्यवज्ञालंकृतिरतद्गुणश्च विशेषोक्तिविशेषावेव । 'कार्या
जनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे' इति तत्सामान्यलक्षणाकान्तत्वात् ।
तथाप्युल्लासतद्गुणप्रतिद्वन्द्वना विशेषालंकारेणालंकारान्तरतया परिगणिता-
विति ध्येयम् ॥ १४४ ॥

संगतेति । संगतः स्वसंबद्धो योऽन्यः पदार्थस्तद्गुणानङ्गीकारमतद्गुणालंकार-
माहुः ॥ चिरमिति । रागिण्यनुरागिणि मज्जिष्ठादिरञ्जनद्रव्ययुक्ते च । निहि-
तोऽपि त्वं न रज्जसि, रक्तोऽनुरागयुक्तश्च न भवसीति श्लिष्टम् ॥ गण्डेति ।
हे श्रीमन्नृसिंहाख्यभूपते ! एषा तव कीर्तिर्मदैः पिच्छले दिग्गजानां गण्ड-
प्रदेशे यद्यपि विहरति तथा वैरिस्त्रीणां नयनकमलेषु स्थितान्यञ्जनानि प्रमार्ष्टि
प्रोञ्छति तदपि तथापि दिक्षु हिमकरस्य चन्द्रस्य यत्किरणाद्वैतं तस्य सौवस्तिकी ।
स्वस्तीत्याहेत्यर्थे 'तदाहेति माशब्दादिभ्यष्टगवाच्यः' (वा० २९५१) इत्यनेन ठक्-
प्रत्ययः । तत्सदृशीति यावत् । स्फुरति प्रकाशत इत्यर्थः ॥ विशेषाकारेणेति ।
प्राग्लक्षितविशेषरूपेणेत्यर्थः ॥ १४४ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामतद्गुणालंकारप्रकरणम् ॥ ७७ ॥

टिप्पणं—१ स्वगुणत्यागपूर्वकं स्वसंनिहितवस्त्वन्तरसंबन्धिगुणग्रहणं तद्गुणः । तद्वि-
पर्ययोऽतद्गुणः इति पण्डितराजः । 'तद्रूपाननुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुणः' इति
दर्पणे ।

पाठा०—१ 'तानुगुणा'. २ 'निहितापि न रज्जसि'.

अनुगुणालंकारः ७८

प्राक्सिद्धं स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधेः ।
नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम् ॥ १४५ ॥

यथा,—

कपिरपि च कापिशायनमदमत्तो वृश्चिकेन संदष्टः ।
अपि च पिशाचग्रस्तः किं ब्रूमो वैकृतं तस्य ॥

अत्र कपित्वजात्या स्वतःसिद्धस्य वैकृतस्य मद्यसेवादिभिरुत्कर्षः ॥ १४५ ॥

मीलितालंकारः ७९

मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते ।
रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजारुणे ॥ १४६ ॥

यथा वा,—

मल्लिकामाल्यभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।
श्रौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥

अत्राद्ये चरणालक्तकरसयोररुणिमगुणसाम्याद्भेदानध्यवसायः । द्वितीयो-
दाहरणे चन्द्रिकाभिसारिकाणां धवलमगुणसाम्याद्भेदानध्यवसायः ॥ १४६ ॥

प्रागिति । परसंनिधिवशात्पूर्वसिद्धस्य स्वगुणस्योत्कर्षोऽनुगुणो नामालंकारः ।
नीलोत्पलानि कर्णावतंसीकृतानि ॥ कपिरिति । कापिशायनं मद्यम् ॥ १४५ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामनुगुणालंकारप्रकरणम् ॥ ७८ ॥

मीलितमिति । मीलितमिति लक्ष्यनिर्देशः ॥ रस इति । स्वभावलोहिते
चरणे लाक्षाया रसो नालक्षि न ज्ञातः ॥ मल्लिकेति । श्रौमं दुकूलं
तद्धारिण्यः ॥ १४६ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां मीलितालंकारप्रकरणम् ॥ ७९ ॥

टिप्पण—१ सहजमागन्तुकं वा किमपि साधारणं यल्लक्षणं तद्वारेण यत्किञ्चित्
केनचिद्वस्तु वस्तुस्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते तन्मीलितमिति मम्मटः ।

पाठा—१ 'सिद्धत्वगुणो', 'सिद्धेः स्वगुणो'. २ 'दृश्यते'. ३ 'मालभारिण्यः'.

सामान्यालंकारः ८०

सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषो नोपलक्ष्यते ।

पद्माकरप्रविष्टानां मुखं नालक्षि सुभ्रवाम् ॥ १४७ ॥

यथा वा,—

रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिबिम्बशतैर्वृतः ।

लङ्केश्वरः सभामध्ये न ज्ञातो वालिसूनुना ॥

मीलितालंकारे एकेनापरस्य भिन्नस्वरूपानवभासरूपं मीलनं क्रियते । सामान्यालंकारे तु भिन्नस्वरूपावभासेऽपि व्यावर्तकविशेषो नोपलक्ष्यत इति भेदः । मीलितोदाहरणे हि सहजारुण्याच्चरणादेर्वस्त्वन्तरत्वेनागन्तुकं यावकारुण्यं न भासते । सामान्योदाहरणे तु पद्मानां मुखानां च व्यक्त्यन्तरतया भानमस्त्येव । यथा रावणदेहस्य तत्प्रतिबिम्बानां च, किंत्विदं पद्ममिदं मुखमयं बिम्बोऽयं प्रतिबिम्ब इति विशेषः परं नोपलक्ष्यते । अत एव भेदतिरोधानान्मीलितं, तदतिरोधानेऽपि साम्येन व्यावर्तकानवभासे सामान्यमित्युभयोरप्यन्वयता । केचित्तु वस्तुद्वयस्य लक्षणसाम्यात्तयोः केनचिद्वलीयसा तदन्यस्य स्वरूपतिरोधाने मीलितं, स्वरूपप्रतीतावपि गुणसाम्याद्भेदतिरोधाने सामान्यम् ।

एवं च,—

अपाङ्गतरले दृशौ तैरलवक्रवर्णा गिरो

विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशां स्वतो लीलया

तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥

सामान्यमिति । सामान्यमिति लक्ष्यनिर्देशः । विशेषो व्यावर्तकधर्मः । पद्मानामाकरः ॥ रत्नस्तम्भेष्विति । वालिसूनुना अङ्गदेन । एकेन चरणज्योत्स्नादिना । अपरस्य लाक्षारसाऽभिसारिकादेः ॥ भिन्नस्वरूपेति । मुखपद्मादेर्भिन्नस्य स्वरूपस्यावभासेऽपीत्यर्थः । उक्तमेवार्थमुदाहरणारूढतया विशदयति— मीलितोदाहरणे हीत्यादिना । वस्त्वन्तरत्वेन न भासत इत्यन्वयः । तत्प्रतिबिम्बानां च व्यक्त्यन्तरतया भानमस्त्येवेत्यनुषङ्गः । केचिदित्यस्याहुरित्यग्निमेणान्वयः । केचित् प्रकाशकारादयः । तदुक्तम्—‘समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगृह्यते । निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥’ इति । तयोर्मध्ये । ‘एवं चेत्यस्ये’त्यत्र ‘मीलितालंकार’ इत्यग्रेतनेनान्वयः ॥ अपाङ्ग इति । अपाङ्गस्तरलो ययोस्ते । तरलाः सत्त्वरोच्चारणात् वक्रा वक्रोक्तिगर्भा वर्णा यासु ता गिरो

टिप्पण—१ ‘प्रत्यक्षविषयस्यापि वस्तुनो बलवत्सजातीयग्रहणकृतं तद्विज्ञेनाग्रहण सामान्यम्’ इति रसगंगाधरकाराः ।

पाठा—१ ‘नैव लक्ष्यते’ । २ ‘संक्रान्तैः’ । ३ ‘यावकादि न’ । ४ ‘मधुरवक्रवर्णा’ । ५ ‘मृगदृशः’ ।

इत्यत्र मीलितालंकारः । अत्र हि इत्तारव्यादीनां नारीवपुषः सहजधर्म-
त्वान्मदोदयकार्यत्वाच्च तदुभयसाधारण्यादुत्कृष्टतारव्यादियोगिना वपुषा
मदोदयस्य स्वरूपमेव तिरोधीयते । लिङ्गसाधारण्येन तज्ज्ञानोपायाभावात् ।
'मलिकामालभारिण्य' इत्यादिषु तु सामान्यालंकार इत्याहुः । तन्मते 'पद्मा-
करप्रविष्टाना'मित्यादौ भेदाध्यवसायेऽपि व्यावर्तकास्फुरणेनालंकारान्तरेण
भाव्यं, सामान्यालंकारावान्तरभेदेन वा । पूर्वस्मिन्मते स्वरूपतिरोधानेऽलंका-
रान्तरेण भाव्यं मीलितावान्तरभेदेन वा ॥ १४७ ॥

उन्मीलित-विशेषालंकारौ ८१-८२

भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्ताविुन्मीलितविशेषकौ ।

हिमाद्रिं त्वद्यशोमग्नं सुराः शीतेन जानते ॥

लक्षितान्युदिते चन्द्रे पद्मानि च मुखानि च ॥ १४८ ॥

मीलितन्यायेन भेदानध्यवसाये प्राप्ते कुतोऽपि हेतोर्भेदस्फूर्तौ मीलित-
प्रतिद्वन्द्वयुन्मीलितम् । तथा सामान्यरीत्या विशेषास्फुरणे प्राप्ते कुतश्चित्कार-
वाक्यरूपाः । इति प्रकारेण मृगदशमङ्गके लीलया खतः स्वभावात्स्फुरितं प्रकटी-
भूतं तत्तत्सादृश्याङ्गके कृतपदः कृतस्थितिः ॥ भेदाध्यवसायेऽपीति । मुख-
पद्मयोर्भेदावभासेऽपीत्यर्थः । व्यावर्तकास्फुरणेन हेतुना ॥ अलंकारान्तरे-
णेति । स्वरूपातिरोधानेन मीलितासंभवाद्भेदातिरोधानेन च सामान्यस्याप्यसंभ-
वादिति भावः ॥ सामान्येति । तथा च 'गुणसाम्याद्विशेषाग्रह' इति सामान्या-
लंकारसामान्यलक्षणम् । विशेषाग्रहश्च क्वचिद्भेदे गृह्यमाणे क्वचिच्चागृह्यमाण
इत्याद्यप्रकारान्तरगतितरत्र तन्मते स्यादिति भावः । 'अवान्तरभेदे'न वेत्यनन्तरं
भाव्यमित्यनुषज्यते ॥ पूर्वस्मिन्निति । 'मीलितं यदि सादृश्यात्' इत्यादिपूर्वोक्त-
चन्द्रालोककृन्मत इत्यर्थः । स्वरूपतिरोधानेऽपाङ्गतरल इत्यादिस्वरूपतिरोधान-
स्थले ॥ अलंकारान्तरेणेत्यादि । स्वरूपतो ज्ञायमाने सादृश्याद्भेदाग्रहणं
मीलितमित्यङ्गीकारे प्रथमः पक्षः । सादृश्याद्भेदाग्रहणमित्येतावन्मात्रमीलित-
लक्षणाङ्गीकारे द्वितीय इति भावः ॥ १४७ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां सामान्यालंकारप्रकरणम् ॥ ८० ॥

भेदेति । वैशिष्ट्यं वैजाल्यम् । उन्मीलितं विशेषकश्च क्रमेणालंकारौ । मग्नं
भेदाग्रहात्तदन्तर्गतम् ॥ लक्षितानीति । संकुचितत्वादिति भावः । सामान्य-
रीत्या सामान्यालंकारन्यायेन । एवं च 'वेन्नत्वचा तुल्यरुचां बधूनां कर्णाग्रतो
गण्डतलागतानि । मुञ्जाः सहेलं यदि नापतिष्यन् कोऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि ॥'

टिप्प०-१ उन्मीलितालंकारो मीलितालंकारान्तर्भूत एवेति प्राङ्मुखोक्तकारादयः ।

२ 'यदाधेयमनाधारमेकं चानेकगोचरम् । किञ्चित्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्येतरस्य वा ।
कार्यस्य कारणं दैवाद्विशेषस्त्रिविधस्ततः' इत्युक्तं दर्पणे ।

णाद्विशेषस्फूर्तौ तत्प्रतिद्वन्द्वी विशेषकः । क्रमेणोदाहरणद्वयम् । तदुणरीत्यापि
भेदानध्यवसायप्राप्तामुन्मीलितं दृश्यते । यथा,—

नृत्यद्गार्गाट्टहासप्रसरसहचरैस्तावकीनैर्यशोभि-

र्धावल्यं नीयमाने त्रिजगति परितः श्रीनृसिंहक्षितिन्द्र ! ।

नेदृश्येष नाभीकमलपरिमलप्रौढिमासादधिष्य-

देवानां नाभविष्यत्कथमपि कमलाकामुकस्यावबोधः ॥

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः ।

वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥

इदं विशेषकस्योदाहरणान्तरम् । अत्र द्वितीयौ काक-पिकशब्दौ काकत्वेन
ज्ञातः पिकत्वेन ज्ञात इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यौ ॥ यथा वा,—

वाराणसीवासवतां जनानां साधारणे शंकरलान्छनेऽपि ।

पार्थप्रहारव्रणमुत्तमाङ्गं प्राचीनमीशं प्रकटीकरोति ॥ १४८ ॥

उत्तरालंकारः ८३

किञ्चिदाकृतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरम् ।

यत्रासौ वेतसी पान्थ ! तत्रेयं सुतरा सरित् ॥ १४९ ॥

सरित्तरणमार्गं पृच्छन्तं प्रति तं कामयमानाया उत्तरमिदम् । वेतसीकुञ्जे
स्वाच्छन्धमित्याकृतगर्भम् ।

इत्यपि विशेषोदाहरणं बोध्यम् । यत्त्वनुमानालंकारेणैव गतार्थत्वाज्ञानयोरलं-
कारान्तरत्वमिति,—तदयुक्तम् ; उदाहृतस्थले भेदविशेषस्फूर्त्योर्विशेषदर्शनहेतुक-
प्रत्यक्षरूपत्वात् । अथापि स्वकपोलकल्पितपरिभाषयानुमानालंकारतां ब्रूषे, तथापि
सादृश्यमहिम्ना प्रागनवगतयोर्भेदवैजात्ययोः स्फुरणात्मना विशेषाकारेण मीलित-
सामान्यप्रतिद्वन्द्विना युक्तमेवालंकारान्तरत्वम् । अतदुणावश्ययोरिव विशेषोक्त्य-
लंकारादित्यलं विस्तरेण ॥ नृत्यदिति । नृत्यं कुर्वतो भर्गस्य हरस्य योऽट्टहास-
स्तत्प्रसरस्य समूहस्य विस्तारस्य वा सहचरैः । सहचैरित्यर्थः । ईदृक्कीर्तिवच्छुक्ल
एष कमलाकामुको नाभिकमलपरिमलस्य प्रौढिं समृद्धिं यदि नासादधिष्यन्नाधा-
रिष्यदित्यन्वयः ॥ यत्तु तदुणस्यात्र निर्वाधकत्वात्कथं तत्प्रतिद्वन्द्वित्वमुन्मीलि-
तस्येति तदनुक्तोपालम्भरूपत्वादुपेक्ष्यम् । तदुणेन भेदानध्यवसायमात्रस्योक्त-
त्वात् ॥ वाराणसीति । तृतीयलोचनादिच्छिन्ने साधारणेऽपि सतीत्यन्वयः ।
पार्थोऽर्जुनस्तेन कृतो यः प्रहारस्तेन व्रणे यत्र तादृशमुत्तमाङ्गं शिरः । पूर्वत्र
स्वाभाविकगुणसाम्यम्, इह त्वागन्तुकगुणसाम्यमिति भेदः ॥ १४८ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामुन्मीलित-विशेषालंकारप्रकरणम् ॥ ८१-८२ ॥

किञ्चिदिति । किञ्चिदभिप्रायसहितं गूढमुत्तरमुत्तरं नामालंकारः । वेतसी

टिप्पण-१ 'प्रश्नप्रतिबन्धकज्ञानविषयीभूतोऽर्थ उत्तरम्' इति रसगङ्गाधरकृतः ।

'उत्तरं प्रश्नस्योत्तरादुन्नयो यदि । यच्चासकृदसंभाव्यं सत्यपि प्रश्न उत्तरम् ।' इति दर्पणे ।

यथा वा,—

ग्रामेऽस्मिन्प्रस्तरप्राये न किञ्चित्पान्थ ! विद्यते ।

पयोधरोन्नतिं दृष्ट्वा वस्तुमिच्छसि चेद्वस ॥

आस्तरणादिकमर्थयमानं पान्थं प्रत्युक्तिरियम् । स्तनोन्नतिं दृष्ट्वा रन्तुमिच्छसि चेद्वस । अविदग्धजनप्रायेऽस्मिन्ग्रामे कश्चिद्वगमिष्यतीत्येतादृशं प्रतिबन्धकं किञ्चिदपि नास्तीति हृदयम् । इदमुद्येयप्रश्नोत्तरस्योदाहरणम् ।

निबद्धप्रश्नोत्तरं यथा,—

कुशलं तस्या ? जीवति, कुशलं पृच्छामि, जीवतीत्युक्तम् ।

पुनरपि तदेव कथयसि, मृतां नु कथयामि या श्वसिति ॥

ईर्ष्यामानानन्तरमनुतप्ताया नायिकायाः सखीमागतां प्रति 'तस्याः कुशलम्?' इति नायकस्य प्रश्नः । 'जीवती'ति सख्या उत्तरम् । जीवत्याः कुतः कुशलमिति तदभिप्रायः । अन्यत्पृष्टमन्यदुत्तरमिति नायकस्य पुनः 'कुशलं पृच्छामी'ति प्रश्नः । पृष्टस्यैवोत्तरमुक्तमित्यभिप्रायेण जीवतीत्युक्तमिति सख्या वचनम् । सखीवचनस्याभिप्रायोद्घाटनार्थं 'पुनरपि तदेव कथयसी'ति नायकस्याक्षेपः । 'मृतां नु कथयामि या श्वसिती'ति सख्याः स्वाभिप्रायोद्घाटनम् । सति मरणे खलु तस्याः कुशलं भवति, मदागमनसमयेऽपि श्वासेषु संचरत्सु कथं मृतां कथयेयमित्यभिप्रायः ॥ १४९ ॥

अथ चित्रोत्तरम्—

प्रश्नोत्तरान्तराभिन्नमुत्तरं चित्रमुच्यते ।

केदारपोषणरताः, के खेटाः, किं चलं वयः ॥१५०॥

अत्र 'केदारपोषणरता' इति प्रश्नाभिन्नमुत्तरं 'के खेटाः, किं चलम्?' इति प्रश्नद्वयस्य 'वयः' इत्येकमुत्तरम् । उदाहरणान्तराणि विदग्धमुखमण्डने द्रष्टव्यानि ॥ १५० ॥

वेतसलता । सुखेन तरितुं योग्या सुतरा ॥ ग्राम इति । प्रस्तरप्राये पाषाण-बहुले पाषाणतुल्ये च । 'प्राये बाहुल्यतुल्ययोः' इति कोशात् । किञ्चिदास्तरणादिकं समागमप्रतिबन्धकं च । पयोधरो मेघः स्तनश्च । कश्चिद्वगमिष्यति ज्ञास्यतीत्येतादृशमित्यादिरूपम् । उद्येयः कल्प्यः प्रश्नो येन तादृशस्योत्तरस्य ॥ ईर्ष्यामानेति । ईर्ष्याहेतुकमानेत्यर्थः । अनुतप्तायाः पश्चात्तापयुतायाः ॥ १४९ ॥ प्रश्नोत्तरेति । प्रश्नश्च उत्तरान्तरं च प्रश्नोत्तरान्तरे, ताभ्यामभिन्नमुत्तरं चित्रमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ केदारेति । दाराणां पोषणे रताः के इति प्रश्नः, केदारस्य क्षेत्रस्य पोषणे रता इति तदेवोत्तरम् । के

टिप्प०—१ 'तच्चित्रं यत्र वर्णानां खङ्गाद्याकृतिहेतुता । संनिवेशविशेषेण शक्ति-मानप्रकाशकाः' इति प्रकाशकाराः ।

सूक्ष्मालंकारः ८४

सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञेतरसाकृतचेष्टितम् ।

मयि पश्यति सा केशैः सीमन्तमणिमावृणोत् ॥ १५१ ॥

कामुकस्यावलोकनेन संकेतकालप्रश्नभावं ज्ञातवत्याश्चेष्टेयम् । अस्मिं गते
सूर्ये संकेतकाल इत्याकृतम् ।

यथा वा,—

संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

आसीन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ १५१ ॥

पिहितालंकारः ८५

पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुः साकृतचेष्टितम् ।

प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत् ॥ १५२ ॥

रात्रौ सपत्नीगृहे कृतजागरणेन श्रान्तोऽसीति तल्पकल्पनाकृतम् ।

यथा वा,—

वक्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खङ्गलेखां लिलेख ॥
अत्र स्वेदानुमितं पुरुषायितं पुरुषोचितखङ्गलेखालेखनेन प्रकाशितम् ॥ १५२ ॥खेऽटाः खे आकाशे अटन्तीति प्रश्नस्य यदुत्तरं वयः पक्षिण इति तत् 'किं चलम्?'
इति प्रश्नस्य यदुत्तरान्तरं 'वयः' तारुण्यादीति तेनाभिन्नम् ॥ १५० ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामुत्तरालंकारप्रकरणम् ॥ ८३ ॥

सूक्ष्ममिति । पराशयाभिज्ञस्येतरस्मिन्परविषये साभिप्रायं चेष्टितं सूक्ष्मालं-
कारः । पराशयाभिज्ञासावितरश्च तस्य साकृतचेष्टितमर्थात्परविषय इति चार्थः ॥
संकेतेति । संकेतकाले मनो यस्य तज्जिज्ञासुमिति यावत् । विटं जारं नेत्रा-
भ्यामर्पितमाकृतं यस्मिन् तादृशं लीलासंबन्धि पद्मम्, नेत्रेत्यादि क्रियाविशेषणं
वा ॥ १५१ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां सूक्ष्मालंकारप्रकरणम् ॥ ८४ ॥

पिहितमिति लक्ष्यनिर्देशः । तल्पं शयनम् ॥ वक्रेति । वक्रे पल्लवणशीलानां
स्वेदबिन्दूनां प्रबन्धैर्धाराभिः कण्ठे भिन्नं लग्नं कुङ्कुमं दृष्ट्वा कापि वयस्या सखीटिप्प०—१ 'कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यसौ प्रकाश्यते । धर्मेण केनचिन्न
तत्सूक्ष्मं परिचक्षते' इति प्रकाशकाराः । 'इंगिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्म्यात् सूक्ष्म इति
स्मृतः' इति दण्डी । २ उद्ध्योतकारास्तु—सूक्ष्मालंकारान्तभूतत्वान्न पिहितालंकारः
पृथगलंकार इत्याहुः ।

व्याजोक्त्यलंकारः ८६

व्याजोक्तिरन्यहेतूक्या यदाकारस्य गोपनम् ।

सखि ! पश्य गृहारामपरागैरसि धूसरा ॥ १५३ ॥

अत्र चौर्यरतकृतसंकेतभूषणलुण्ठनलभ्रधूलिजालस्य गोपनम् ।

यथा वा,—

कस्य वा न भवेद्गोषः प्रियायाः सन्नपेऽधरे ।

सभृङ्गं पद्ममाग्रासीर्वारितापि मयाधुना ॥

उपपत्तिना खण्डिताधराया नायिकायाः सकाशमागच्छन्तं प्रियमपश्य-
न्त्येव सख्या नायिकां प्रति हितोपदेशव्याजेन तं प्रतिनायिकापराधगोपनम् ।
लेकापहुतेरस्याश्चायं विशेषः—तस्यां वचनस्यान्यथानयनेनापह्नवः । अस्यामा-
कारस्य हेत्वन्तरवर्णनेन गोपनमिति । लक्षणे लक्ष्यनाञ्चि चोक्तिग्रहणमाकारस्य
गोपनार्थं हेत्वन्तरप्रत्यायकव्यापारमात्रोपलक्षणम् । ततश्च,—

आयान्तमालोक्य हरिं प्रतोल्यामाल्याः पुरस्तादनुरागमेका ।

रोमाञ्चकम्पादिभिरुच्यमानं भामा जुगूह प्रणमन्त्यथैनम् ॥

इत्यत्रापि व्याजोक्तिरेव । अत्र ह्यनुरागकृतस्य रोमाञ्चाद्याकारस्य भक्तिरूप-
हेत्वन्तरप्रत्यायकेन प्रणामेन गोपनं कृतम् । सूक्ष्मपिहितालंकारयोरपि
चेष्टितग्रहणमुक्तिसाधारणव्यापारमात्रोपलक्षणम् । ततश्च,—

नलिनीदले बलाका मरकतपात्र इव दृश्यते शुक्तिः ।

इति मम संकेतभुवि ज्ञात्वा भावं तदाब्रवीदालीम् ॥

इत्यादिष्वपि सूक्ष्मालंकारः प्रसरति । अत्र श्लोके तावत् 'किमावयोः संकेत-
स्थानं भविष्यति ?' इति प्रश्नाशयं सूचयति कानुके तदभिज्ञया विदग्धया तदा
सखीं प्रति साकूतशुक्तिमिति सूक्ष्मालंकारो भवति । यतोऽत्र बलाकाया मर-
कतपात्रप्रतिष्ठितशुक्लपुष्पमया तस्या निश्चलत्वेनाश्वस्तत्वं तेन तस्य प्रदेशस्य

स्मिता स्मितं कृत्वा पुंस्त्वं व्यञ्जयन्ती सती तन्व्याः पाणौ खङ्गलेखां लिलेखेल्यन्वयः ।
सूक्ष्मालंकारे पराभिप्रायमवगत्य साकूतचेष्टितेनोत्तरसमर्पणम् । पिहितालंकारे
तु गूढं परवृत्तान्तं ज्ञात्वा साकूतचेष्टया तत्प्रकाशनमिति भेदो बोध्यः ॥ १५२ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां पिहितालंकारप्रकरणम् ॥ ८५ ॥

व्याजोक्तिरिति । लक्ष्यनिर्देशः । चौर्यरते कृतं यत्संकेतभूतभूमिपृष्ठलुण्ठनमि-
त्यन्वयः । उपपत्तिना जारेण । तस्यां लेकापहुतौ ॥ **आयान्तमिति ।** प्रतोल्यां
रथ्यायाम् । एका काचिद्रामा वनिता सख्याः पुरस्ताद्रोमाञ्चकम्पादिभिरनुभावै-
र्व्यज्यमानमनुरागमेन हरिं प्रणमन्ती सती जुगूह गोपितवतीत्यन्वयः । लक्ष्यते
व्यज्यते ॥ **एवमिति ।** सूक्ष्मालंकारवदुक्तिरूपव्यापारवर्णनमित्यर्थः ॥ उदाहर्त-

टिप्पण— १ निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यद-
पह्नयते सा व्याजोक्तिरित्याह मम्मटः ।

निर्जनत्वं तेन 'तदेवावयोः संकेतस्थानम्' इति कामुकं प्रति सूचनं लक्ष्यते । न चात्र ध्वनिराशङ्कनीयः । दूरे व्यज्यमानस्यापि संकेतस्थानप्रभोत्तरस्य स्त्रोकलैवाविष्कृतत्वात् । एवं पिहितालंकारेऽप्युदाहार्यम् । इदं चान्यदत्रावधेयम्—'यत्रासौ वेतसी पान्थे'त्यादिषु गूढोत्तरसूक्ष्मपिहितव्याजोक्त्युदाहरणेषु भावो न स्त्रोकस्याविष्कृतः किंतु वस्तुसौन्दर्यबलाद्बहुबोद्धव्यविशेषविशेषिताद्भ्यः । तत्रैव वस्तुतो नालंकारत्वं, ध्वनिभावास्पदत्वात् । प्राचीनैः स्त्रोकस्याविष्करणे सत्यलंकारास्पदतास्तीत्युदाहृतत्वादस्माभिरप्युदाहृतानि । शक्यं हि 'यत्रासौ वेतसी पान्थ ! तत्रेयं सुतरा सरित् । इति पृच्छन्तमध्वानं कामिन्याह समूचनम् ॥' इत्याद्यर्थान्तरकल्पनया भावाविष्करणमिति । अतः प्राक् लिखितेषु येषुदाहरणेषु संकेतकालमनसं पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती भामा जुगुहेति भावाविष्करणमस्ति तेष्वेव तत्तदलंकार इति ॥ १५३ ॥

गूढोक्त्यलंकारः ८७

गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेद्यदन्यं प्रति कथ्यते ।

वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ॥ १५४ ॥

यं प्रति किञ्चिद्वक्तव्यं तत्तदस्थैर्माज्ञायीति तदेव तदन्यं कंचित्प्रति श्लेषेणोच्यते चेत् सा गूढोक्तिः । वृषेत्याद्युदाहरणम् । इह परकलत्रमुपभुञ्जानं कामुकं प्रति वक्तव्यं परक्षेत्रे सस्यानि भक्षयन्तं कंचिदुक्षाणं समीपे चरन्तं निर्दिश्य कथ्यते । नेयमप्रस्तुतप्रशंसा । कार्यकारणादिव्यञ्ज्यत्वाभावात् । नापि श्लेषमात्रम् । अप्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थान्वयित्वेनाविवक्षितत्वात् । तस्य केवलमितरवञ्चनार्थं निर्दिष्टतया विच्छित्तिविशेषसंज्ञावात् ।

व्यमिति । 'यथा वक्तव्यन्दी'ति पद्य एव 'आलीं बालां सस्मितं प्राह मन्दं मुग्धाक्षि । त्वामद्य पदयामि नाथम्' इत्युत्तरार्धनिर्माणे 'नाथम्' इत्युक्त्या प्रकाशनमिति बोध्यम् ॥ वस्तुसौन्दर्येति । वेतसीनिकुञ्जरूपवस्तुसौन्दर्यैत्यर्थः ॥ ध्वनिभावास्पदत्वाद्ध्वनित्वाश्रयत्वात् ॥ उपसंहरति—अत इति । येष्वित्यस्य भावाविष्करणमस्तीत्यनेनान्वयः ॥ १५३ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां व्याजोक्त्यलंकारप्रकरणम् ॥ ८६ ॥

गूढोक्तिरिति । यद्यन्योद्देशकं वाक्यं तत्तदन्यं प्रति कथ्यते चेद्गूढोक्तिरालंकारः । क्षेत्रं सस्यादेः, कलत्रं च । अपेहि दूरीभव ॥ अविवक्षितत्वादिति । अयं भावः—प्रकृताप्रकृतश्लेषे 'असावुदयमारूढः' इत्यादावप्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थोपमानतयान्वयः स्वीक्रियते । सर्वथैव प्रकृतासंबद्धस्याप्रकृतार्थस्य कथनेऽसं-

टिप्प०—१ नायं पृथगलंकारः, कंचिद्वृणीभूतत्वाद्ध्वनित्वाक्रान्तत्वादिति केचित् ।

पाठा०—१ 'अन्योद्देश्याशीर्यदन्यं'.

यथा वा,—

नाथो मे विपणिं गतो, न गणयत्येषा सपत्नी च मां,
त्यक्त्वा मामिह पुष्पिणीति गुरवः प्राप्ता गृहाभ्यन्तरम् ।
शय्यामात्रसहायिनीं परिजनः श्रान्तो न मां सेवते,
स्वामिज्ञागमलालनीय ! रजनीं लक्ष्मीपते ! रक्ष माम् ॥

अत्र 'लक्ष्मीपति' नाम्नो जारस्यागमनं प्रार्थयमानायास्तदस्थवञ्चनाय भगवन्तं
प्रत्याक्रोशस्य प्रत्यायनम् ॥ १५४ ॥

विवृतोक्त्यलंकारः ८८

विवृतोक्तिः श्लिष्टगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि ।

वृषापेहि परक्षेत्रादिति वक्ति ससूचनम् ॥ १५५ ॥

श्लिष्टगुप्तं वस्तु यथाकथंचित्कविनाविष्कृतं चेद्विवृतोक्तिः । 'वृषापेहि'त्यु-
दाहरणे पूर्ववद्गुप्तं वस्तु ससूचनमिति कविनाविष्कृतम् ।

यथा वा,—

वत्से ! मा गा विषादं श्वसनमुरुजवं संत्यजोर्ध्वप्रवृत्तं
कम्पः को वा गुरुस्ते किमिह बलमिदा जृम्भितेनात्र याहि ।
प्रत्याख्यानं सुराणामिति भयशमनच्छन्नना कारयित्वा
यस्मै लक्ष्मीमदाद्रः स दहतु दुरितं मन्थमुग्धः पयोधिः ॥
इदं परवञ्चनाय गुप्ताविष्करणम् ।

बन्धार्थाभिधायकत्वापत्तेः । अतः प्रकृतेऽपि श्लेषवादिनाऽप्रकृतस्य प्रकृतसंबन्धो
वाच्यः । स च न संभवति, विवक्षाविरहादिति ॥ कुतस्तर्हि अप्रकृतार्थकथनं
तत्राह—तस्येति । अप्रकृतार्थस्येत्यर्थः । ननु तादृशविवक्षाविरहेऽपि नानार्थ-
विन्यासमात्रेणास्तु श्लेष एवेत्याशङ्क्याह—विच्छित्तिविशेषेति । तथा च
श्लेषसत्त्वेऽपि विच्छित्तिविशेषाद्बुद्धोक्तिरवश्यमङ्गीकार्येत्याशयः । अत एव श्लेष-
मात्रमिति तन्मात्रनिराकरणमेवोपक्रान्तं, ननु श्लेषनिराकरणमिति ॥ नाथ इति ।
विपणिः पण्यवीथिका । पुष्पिणी रजस्वला । आगमेन वेदेन लालनीयः स्तुत्यः,
आगमनेन लालनीयश्च । रजनीं व्याप्येति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १५४ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां गूढोक्त्यलंकारप्रकरणम् ॥ ८७ ॥

श्लिष्टगुप्तमिति । श्लिष्टेत्युपलक्षणम् । अर्थशक्तिमूलगुप्तस्यापि 'गच्छाम्यच्यु-
ते'त्यादौ संप्राद्यत्वात् ॥ वत्से इति । वत्से लक्ष्मि ! विषादं खेदं, हरे च; उरुजवं
महावेगमूर्ध्वं प्रवृत्तं श्वसनं श्वासं, पवनं च संत्यजः; कं जलं पातीति तथा वरुणः
कम्पश्च । गुरुर्महान्, बृहस्पतिश्च । बलं प्रसिद्धं, तद्भिदा नाशकेन; बलाख्यदैत्य-
नाशकेनेन्द्रेण च । अत्र श्रीकृष्णसंनिधौ याहि इति प्रकारेण भयनिवारणव्याजेन

टिप्पण—1 अस्यापि पृथगलंकारत्वं प्रायः प्रकाशकृतादीनां न संमतम्; तस्य
केवलगुणीभूतव्यंग्यत्वात् ।

त्रपागुसाविष्करणं यथा,—

दृष्टया केशव ! गोपरागहृतया किंचिन्न दृष्टं मया

तेनेह स्वलितास्मि नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे ।

एकस्त्वं विषमेषुखिन्नमनसां सर्वावलानां गति-

गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वैश्वरम् ॥

अत्र कृष्णस्य पुरतो विषमे परितस्खलनमभिहितवत्यास्तं कामयमानाया गोपिकाया वचने विषमपथस्खलनपतनत्राणसंप्रार्थनारूपेण झटिति प्रतीयमानेनार्थेन गुप्तं विवक्षितमर्थान्तरं सलेशं ससूचनमित्यनेनाविष्कृतम् । एवं नैषधादिषु, 'चेतो नलं कामयते मदीयं नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम्' इति दमयन्तीवाक्यादिकमप्युदाहरणम् । इदं शब्दशक्तिक्रोडीकृतगुसाविष्करणम् ।

अर्थशक्तिमूलगुसार्थाविष्करणं यथा,—

गच्छाम्यच्युत ! दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुपपद्यते

किं चैवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा ।

इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसा-

माश्लिष्यन्पुलकोत्कराञ्चिततनुगोपीं हरिः पातु वः ॥

अत्र 'गच्छाम्यच्युत !' इत्यामन्त्रणेन 'त्वय्या रन्तुं' कामेच्छया स्थितं तन्न लब्धं' इत्यर्थशक्तिलभ्यं वस्तु तृतीयपादेनाविष्कृतम् । सर्वमेतत्कविनिबद्ध-वक्तृगुसाविष्करणोदाहरणम् ।

सुराणां प्रत्याख्यानं वर्जनं कारयित्वा मन्थो मन्थनं तेन मुग्धः पयोधिः यस्मै लक्ष्मीमदात्स वो दुरितं दहलित्यन्वयः ॥ परेति । परवञ्चनाय गुप्तस्य आविष्करणमित्यर्थः ॥ त्रपेति । लज्जया गुप्तस्येत्यर्थः । दृष्ट्येति । गोपे त्वयि यो राग आसक्तितद्धृतयाऽपहृतया, गवां परागैर्धूलिभिर्व्याप्तया च । गोपेति संबोधनं वा । किंचित्समविषमं, युक्तायुक्तं च । इह त्वयि, भूमौ च । पत्युर्भावः पतिता तां, पतनं प्राप्तां च । विषमेषुः पञ्चशरस्तेन खिन्नमनसां, विषमेषु संकटेषु खिन्नमनसां च । अवलानां स्त्रीणां, बलरहितानां च । सलेशं ससूचनम् । गोष्ठं गोस्थानम् ॥ चेतो नलमिति । लङ्कां न अयते न गच्छतीत्यर्थं नलं कामयते इच्छतीत्यर्थो गुप्तस्तदाविष्करणं च स्त्रीणां दृष्टां चेत्यनेनेति बोध्यम् ॥ शब्दशक्तीति । शब्दश्लेषवशेनेत्यर्थः । क्रोडीकृतः संगृहीतः ॥ गच्छामीति । अच्युत ! मद्विषये अस्खलितेति गुप्तोऽर्थः । चिरकालं त्वद्दर्शनेनापि न तृप्तिरित्यर्थेन 'दर्शनेन न तृप्तिरपि तु संभोगेन' इत्यर्थो गुप्तः । विजनस्थयोरेकान्तगतयोः । हतश्चासौ जनश्च । अन्यथा रत्यर्थं स्थिताविति संभावयति । तेन द्वयोरकीर्तिर्जातैव वृथैवात्मानं वञ्चयाव इति गुप्तोऽर्थः । आमन्त्रणस्याच्युतेत्यादेर्भङ्ग्या रचनया सूचितो यो वृथावस्थानखेदस्तेनालसाम् ॥ कविनिबद्धेति । कविनिबद्धेन वक्त्रा गुप्तस्येत्यर्थः ॥

पाठा०—१ 'पथि स्वलनमभिनीय हस्तावलम्बं कामयमानाया', २ 'रन्तुमेतावत्कालं स्थितं'.

कविगुसाविष्करणं यथा,—

सुधु ! त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ताः कथा योषितां

दूरादेव विवर्जिताः सुरभयः स्वगन्धधूपादयः ।

कोपं रागिणि मुञ्च मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना

सत्यं त्वद्विरहान्नवन्ति दयिते ! सर्वा ममान्धा दिशः ॥

अत्र तावदीष्यमानकलुषितदयिताप्रसादनव्यापारविधिः प्रतीयते । दृष्टि-
रोगार्तस्य दृष्टिं प्रत्याक्रोशो विवक्षितार्थः । स च 'दृष्टे' इत्यस्य पदस्य हुतो-
च्चारणेन संबुद्धिरूपतामवगमय्याविष्कृतः । कविनिबद्धवक्तृगुप्तं परवञ्चनार्थं,
कविगुप्तं स्वप्रौढिकथनार्थमिति भेदः ॥ १५५ ॥

युक्त्यलंकारः ८९

युक्तिः परातिसन्धानं क्रियया मर्मगुप्तये ।

त्वामालिखन्ती दृष्टान्यं धनुः पौष्पं करेऽलिखत् ॥१५६॥

अत्र 'पुष्पचापलेखनक्रियया मन्मथो मया लिखित' इति भ्रान्त्युत्पादनेन
स्वानुरागरूपमर्मगोपनाय परवञ्चनं विवक्षितम् ।

यथा वा,—

दम्पत्योर्निशि जरुपतोर्गृहशुकैनाकर्णितं यद्वच-

स्तप्रातर्गुरुसंनिधौ निगदतस्तस्यातिमात्रं वधूः ।

कर्णालम्बितपञ्चरागशकलं विन्यस्य चञ्चुपुटे

वीडार्ता विदधाति दाडिमफलव्याजेन वाग्बन्धनम् ॥

अत्र शुकवाञ्छुदणया तन्मुखेन स्वकीयरहस्यवचनशुश्रूषुजनवञ्चनं कृतम् ।
व्याजोक्तावाकारगोपनं युक्तौ तदन्यगोपनमिति भेदः । यद्वा,—व्याजोक्ताव-

सुधु त्वमिति । शोभनभ्रूदयिता, दृष्टिश्च; तयोः संबोधनम् । कोपो रोषः,
विकारश्च । रागिण्यनुरागिणीति । अवनते नम्रे इति च मयीत्यस्य विशेषणम् । पक्षे
रागिणि रक्तिमशीले । नम्रे इति दृक्संबोधनम् । एवं दृष्टे इत्यपि ॥ उच्चारणे-
नेति । स्वरविशेषसहकृतोच्चारणेनेत्यर्थः ॥ १५५ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां विवृतोक्त्यलंकारप्रकरणम् ॥ ८८ ॥

युक्तिरिति । स्वस्य मर्मगोपनाय क्रियया यत्परस्यातिसंधानं वञ्चनं सा
युक्तिरलंकारः ॥ त्वामिति । नायकं प्रति दूतीवचनम् । पुष्पस्येदं पौष्पम् ।
दम्पत्योरिति । तस्य शुकस्य अतिमात्रमत्यर्थं निगदत इति संबन्धः । फल-
शब्दो वीजपरः । गोपनीयविषयभेदस्य विच्छित्तिभेदाप्रयोजकत्वादाह—यद्वेति ।
नन्वेवं सति 'आयान्तमालोक्ये'त्यादौ व्याजोक्तिरेवेति प्रागुक्तं विरुध्येतेत्या-

टिप्प०—१ अयमपि न पृथगलंकार इति प्रायः सर्वेषामभिप्रायः ।

पाठा०—१ 'पराभिसंधानं'. २ 'शुश्रूषुश्चशुरजन'.

प्युक्त्या गोपनमिह तु क्रियया गोपनम्; इति भेदः । एवं च 'आयान्त-
मालोक्य हरिं प्रतोल्याम्' इति श्लोकेऽपि युक्तिरेव ॥ १५६ ॥

लोकोक्त्यलंकारः ९०

लोकप्रवादानुकृतिलोकोक्तिरिति भण्यते ।

सहस्र कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने ॥ १५७ ॥

अत्र लोचने मीलयित्वेति लोकवादानुकृतिः ।

यथा वा मदीये वरदराजस्तवे—

नामैव ते वरद ! वाञ्छितदानृभावं

व्याख्यास्यतो न वहसे वरदानमुद्राम् ।

विश्वप्रसिद्धतरविप्रकुलप्रसूते-

यंज्ञोपवीतवहनं हि न खल्वपेक्ष्यम् ॥

अत्रोत्तरार्धं लोकवादानुकारः ॥ १५७ ॥

छेकोक्त्यलंकारः ९१

छेकोक्तिर्यत्र लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगमिता ।

भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गचरणं सखे ! ॥ १५८ ॥

केनचित्कस्यचिद्वृत्तान्तं पृष्ठस्य समीपस्थमन्यं निर्दिश्य 'अयमेव तस्य
वृत्तान्तं जानाती'त्युक्तवतोऽयमहेः पादानहिरेव जानातीति लोकवादानुकारः ।
अत्र स चायं च लोकविदिते धनार्जनादिव्यापारे सहचारिणाविति विदित-
विषयतया लोकोक्त्यनुवादस्य प्रयोजने स्थिते रहस्येऽप्यनङ्गव्यापारे तस्यायं
सहचर इति समोद्धाटनमपि तेन गर्भीकृतम् ।

शङ्काह—एवं चेति । यद्वेति पक्षाङ्गीकारे चेत्यर्थः । एवं च पूर्वग्रन्थ आद्य-
पक्षाभिप्रायेणेति भावः ॥ १५६ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां युक्त्यलंकारप्रकरणम् ॥ ८९ ॥

लोकेति । अनुकृतिरनुकरणम् ॥ सहस्रेति । अर्थाद्विरहं मासानभिव्याप्ये-
त्यर्थः ॥ नामैवेति । हे वरद ! तव नामैव वाञ्छितदानृत्वमाख्याति कथयति ।
अतस्त्वं वरदानमुद्रां इतरदैवतवन्न धारयसि । यतो विश्वप्रसिद्धतरे विप्रकुले प्रसू-
तिरुत्पत्तिर्यस्य तादृशस्येत्यर्थः ॥ १५७ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां लोकोक्त्यलंकारप्रकरणम् ॥ ९० ॥

छेकोक्तिरिति । लक्ष्यनिर्देशः । अर्थान्तरगमिता अर्थान्तरव्यञ्जकता ।
समीपस्थं यद्वृत्तान्तः पृष्ठस्तत्समीपस्थम् ॥ स चायं चेति । पृच्छ्यमानवृत्तान्तस्त-

पाठा०—१ 'कथ्यते'. २ 'यदि लोकोक्तेः'. ३ 'गर्भता'.

यथा वा,—

मलयमरुतां व्राता याता विकासितमल्लिका-
परिमलभरो भग्नो ग्रीष्मस्त्वमुत्सहसे यदि ।
घन ! घटय तं त्वं निःस्नेहं य एव निवर्तने
प्रभवति गवां किं नदिच्छन्नं स एव धनंजयः ॥

अत्र धनलिप्सया प्रोषिताङ्गनासखीवचने 'य एव गवां निवर्तने प्रभवति स एव धनंजयः' इत्यान्ध्रजातिप्रसिद्धलोकादानुकारः । अत्रातिसौन्दर्यशालिनीमिमामपहाय धनलिप्सया प्रस्थितो रसानभिज्ञत्वाद्गोप्राय एव । तस्य निवर्तकस्तु धनस्य जेता धनेनाकृष्टस्य तद्विमुखीकरणेन प्रत्याक्षेपकत्वादित्यर्थान्तरमपि गर्भीकृतम् ॥ १५८ ॥

वक्रोक्त्यलंकारः ९२

वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपराथप्रकल्पनम् ।

मुञ्च मानं दिनं प्राप्तं नेह नन्दी हरान्तिके ॥ १५९ ॥

अत्र 'मानं मुञ्च, प्रयाता रात्रि'रित्याशयेनोक्तायां वाचि नन्दिनं प्राप्तं मा मुञ्चेत्यर्थान्तरं श्लेषेण परिकल्पितम् ।

यथा वा,—

अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता ? ।

त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् ॥

इदमविकृतश्लेषवक्रोक्तेरुदाहरणम् । विकृतश्लेषवक्रोक्तेर्यथा,—

भवित्री रम्भोरु ! त्रिदशवदनगलानिरधुना

स ते रामः स्याता न युधि पुरतो लक्ष्मणसखः ।

इयं यास्यत्युच्चैर्विपदमधुना वानरचमू-

लंघिष्ठेदं षष्ठाक्षरपरविलोपात्पठ पुनः ॥

सर्वमिदं शब्दश्लेषमूलाया वक्रोक्तेरुदाहरणम् ।

त्समीपस्थश्चेत्यर्थः । तेन लोकोक्त्यनुवादेन ॥ मलयेति । व्राताः समूहाः । यात गताः । विकासितानां मल्लिकाकुसुमानां परिमलस्य भरो यस्मिन् तादृशो ग्रीष्मो भग्नो नष्टः । हे घन ! त्वं यद्युत्सहसे उत्साहवान्भवसि तदा तं निःस्नेहं नायकं घटयाऽनया संयोजय । गवां निवर्तने परापहृतानां व्यावर्तने य एव प्रभवति स एव धनंजयोऽर्जुन इत्यन्वयः । लिप्सया प्रोषितस्य याऽङ्गना तत्सखीवचन इति संबन्धः । आन्ध्रास्तैलङ्गाः । इमां मत्सखीम् । गोप्रायो गोतुल्यः ॥ १५८ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां लोकोक्त्यलंकारप्रकरणम् ॥ ९१ ॥

वक्रोक्तिरिति । काकुर्ध्वनेर्विकारः । अपरार्थस्याभिप्रेतादर्थान्तरस्य । नन्दी हरस्य गणविशेषः ॥ अहो इति । दारुणा क्रूरेत्यभिप्रेतं, काष्ठेनेति कल्पनम् । विकृतत्वं च कस्यचिद्वर्णस्यावापोद्वापाभ्याम् ॥ भवित्रीति । सीतां प्रति रावणोक्तिः

अर्थश्लेषमूलाया वक्रोक्त्यर्था,—

भिक्षार्थी स क यातः सुतनु ! बलिमखे ताण्डवं काद्य भद्रे !

मन्ये वृन्दावनान्ते क नु स मृगशिशुर्नैव जाने वराहम् ।

बाले ! कच्चिन्न दृष्टो जरठवृषपतिर्गोप एवास्य वेत्ता

लीलासंलाप इत्थं जलनिधिहिमवत्कन्ययोस्त्रायतां नः ॥

काका यथा,—

असमालोच्य कोपस्ते नोचितोऽयमितीरिता ।

नैवोचितोऽयमिति तं ताडयामास मालया ॥

अत्र नैवोचितोऽयमिति काकुस्वरविकारेणोचित एवेत्यर्थान्तरकल्पनम् ॥ १५९ ॥

स्वभावोक्त्यलंकारः ९३

स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनम् ।

कुरङ्गैरुत्तरङ्गाक्षैः स्तब्धकर्णैरुदीक्ष्यते ॥ १६० ॥

पादत्रयम् । चतुर्थस्त्वं प्रति सीतायाः । ते तव पतिः स रामो युधि संग्रामे पुरतोऽग्रतो न स्थाता । न स्थास्यतीत्यर्थः । अतिशयेन लघुर्लघिष्ठस्तत्संबोधनम् । इदं पादत्रयं षष्ठाक्षरात्पराणां सप्तमानां 'त्रि-न-वि' इति वर्णानां विलोपो यत्र तादृशं पुनः पठे-त्यर्थः ॥ शब्दश्लेषेति । शब्दस्य परिवृत्तसहत्वादिति भावः ॥ भिक्षेति । जलनि-धिश्च हिमवांश्च तत्कन्ययोर्लक्ष्मीपार्वत्योः क्रमेण इत्थं लीलया संलापो मिथोभाषणं नोऽस्मान् त्रायतामित्यन्वयः । इत्थं कीदृक् तदाह—भिक्षार्थीति । हरमभिप्रेत्य लक्ष्म्या वाक्यम् । बलेर्देवस्य मखे यज्ञे इति वामनाभिप्रायं पार्वत्याः । भद्रे शोभने ! ताण्डवं नृत्यमद्य क वर्तत इति लक्ष्मीप्रश्रयोत्तरम् । वृन्दावनस्यान्ते मध्ये इति श्रीकृष्णाभिप्रायम् । मृगशिशुर्महादेवेन करे धृतः 'परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्' इति ध्यानश्रवणात् । इदं लक्ष्म्या वाक्यम् । नैवेति पार्वत्याः । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च' इति विश्वः । कच्चिदिति प्रश्ने । जरठो जीर्णः वृषपतिर्वृषश्रेष्ठ इति हरवृषभाभि-प्रायं लक्ष्मीवाक्यम् । गोपो गवां पालक इति कृष्णाभिप्रायमुत्तरमिति । अत्र भिक्षादिपदानां परिवृत्तिसहत्वादर्थश्लेषमूलत्वम् ॥ असमालोच्येति । अविचार्येत्यर्थः । मालया पुष्पमालया । 'भिक्षुः कास्ति बलेर्मखे पशुपतिः कास्ते परं गोकुले कास्ते पन्नगभूषणः सखि ! सदा शेते च शेषोपरि । मुग्धे ! मुञ्च विषाद-मेनमधुना नाहं प्रकृत्या चलास्मीत्येवं गिरिजासमुद्रतनयाहास्योद्गमः पातु वः ॥' अस्मिन्नपि पद्येऽयमेवालंकारः ॥ १५९ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां वक्रोक्त्यलंकारप्रकरणम् ॥ ९२ ॥

स्वभावोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः । जात्यादिस्थस्य जात्यादिसंबन्धिनः । आदि-

टिप्प०—१ दर्पणे तु 'स्वभावोक्तिर्दृष्टार्थस्वक्रियारूपवर्णनम्' इत्याह विश्वनाथः ।

पाठा०—१ 'ईरितम्'. २ 'उदीक्षितम्'.

यथा वा,—

तौ संमुखप्रचलितौ सविधे गुरुणां
मार्गप्रदानरभसस्खलितावधानौ ।
पार्श्वोपसर्पणमुभावपि भिन्नदिक्
कृत्वा मुहुर्मुहुरुपासरतां सलज्जम् ॥ १६० ॥

भाविकालंकारः ९४

भाविकं भूतभाव्यर्थसाक्षात्कारस्य वर्णनम् ।

अहं विलोकयेऽद्यापि युध्यन्तेऽत्र सुरासुराः ॥ १६१ ॥

स्थानभीषणत्वोद्भावनपरमिदम् ।

यथा वा,—

अद्यापि तिष्ठति दशोरिदमुत्तरीयं
धर्तुं पुरः स्तनतटात्पतितं प्रवृत्ते ।
वाचं निशम्य नयनं नयनं ममेति
किञ्चित्तदा यदकरोत्स्मितमायताक्षी ॥ १६१ ॥

उदात्तलंकारः ९५

उदात्तमृद्वेश्वरितं श्लाघ्यं चान्योपलक्षणम् ।

सानौ यस्याभवद्युद्धं तद्धूर्जटिकिरीटिनोः ॥ १६२ ॥

इदं श्लाघ्यचरितस्यान्याङ्गत्वे उदाहरणम् ।

पदेन क्रियादिपरिग्रहः । उत्तरङ्गाणि तरङ्गायमाणान्यक्षीणि येषां तैः । ताविति ।
तौ प्रक्रान्तौ वधूवरौ गुरुणां सविधे अन्योन्याभिमुखं प्रचलितौ परस्परस्य मार्ग-
प्रदाने यो रभसो वेगस्तेन स्खलितं भ्रष्टमवधानं सावधानत्वं ययोस्तादृशवुभावपि
भिन्नदिक् वामदक्षिणरूपदिवसंबन्धि परस्परपार्श्वभागोपसर्पणं मुहुर्मुहुः कृत्वा
सलज्जं यथा स्यात्तथोपसरताम् । उपसर्पणं चक्रतुरित्यर्थः । पूर्वोदाहरणे कुरङ्गजाति-
स्वभाववर्णनम्, अत्र सलज्जक्रियास्वभाववर्णनमिति भेदः ॥ १६० ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां स्वभावोक्त्यलंकारप्रकरणम् ॥ ९३ ॥

भाविकमिति । लक्ष्यनिर्देशः ॥ अद्यापीति । मम नयनं नयनमिति तस्य वाचं
निशम्य स्तनतटात्पतितमुत्तरीयं धर्तुं पुरः प्रवृत्ते मयि सति तदा आयताक्षी यत्कि-
ञ्चित्स्मितमकरोत् । इदमद्यापि मम दशोः पुरस्तिष्ठतीत्यन्वयः । अत्र नयनपदेन
स्ववाचकत्वरूपशक्यसंबन्धेन नेत्रपदं लक्ष्यते; तस्माच्च वस्त्रप्रतीतिः । किंवा स्ववाच-
कत्वाच्चत्वरूपशक्यसंबन्धेन वस्त्रमेव लक्ष्यतीति 'वचोवाणै'रित्यादिवलक्षितलक्षणा
वा बोध्या । 'नेत्रं पथि गुणे वल्ले' इति विश्वः ॥ १६१ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां भाविकालंकारप्रकरणम् ॥ ९४ ॥

ऋक्षुदाहरणं यथा,—

[विधुंकरपरिरम्भादात्तनिष्यन्दपूर्णैः

शशदृषदुपकृतैरालवालैस्तरुणाम् ।

विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण

न्यरचि स हतचित्तस्तत्र भैमीवनेन ॥]

रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तैः प्रतिबिम्बशतैर्द्वृतः ।

ज्ञातो लंकेश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्त्वतः ॥ १६२ ॥

अत्युक्त्यलंकारः ९६

अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्यौदार्यादिवर्णनम् ।

त्वयि दातरि राजेन्द्र ! याचकाः कल्पशाखिनः ॥ १६३ ॥

इयमौदार्यात्युक्तिः । शौर्यात्युक्तिर्यथा,—

राजन् ! सप्ताप्यकूपारास्त्वत्प्रतापामिशोषिताः ।

पुनस्त्वद्वैरिवनिताबाष्पपूरेण पूरिताः ॥

संपदत्युक्ताबुदात्तालंकारः । शौर्यात्युक्तावत्युक्त्यलंकार इति भेदमाहुः ।

अनयोरनवद्याङ्गि ! स्तनयोजृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे ॥

अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा ।

इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनमण्डलम् ॥

इति सदसदुक्तितारतम्येनातिशयोक्त्युक्तयोर्भेदः ॥ १६३ ॥

उदात्तमिति । ऋद्धेः समृद्धेश्वरितमुदात्तमलंकारः । तथा श्लाघ्यं चरितम् ।

अन्यस्योपलक्षणमङ्गं चेत्तदपि तथा । सानौ सिखरे । यस्य पर्वतस्य । किरीटी

अर्जुनः । कृच्छ्रात् कष्टात् । आञ्जनेयेन हनूमता ॥ १६२ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामुदात्तालंकारप्रकरणम् ॥ ९५ ॥

अत्युक्तिरिति । लक्ष्यनिर्देशः । अद्भुतं च तदतथ्यं मिथ्यारूपम् । अकूपाराः

समुद्राः ॥ आहुरिति । स्वमते तु तथ्यत्वातथ्यत्वाभ्यां भेद इति भावः । अतथ्ये

अद्भुतत्वविशेषणस्य कृत्यं दर्शयति—अनयोरित्यादि । एतत्पद्यं 'योगेऽप्य-

योगोऽसंबन्धातिशयोक्तिरित्यत्र प्रागुदाहृतम् ॥ असदुक्तितारतम्येनेति ।

अनयोरित्यत्रासदुक्तिमात्रम् । अल्पमिति पद्ये त्वत्यन्तासदुक्तिरिति तारतम्येने-

त्यर्थः । तथा चाद्भुतेति विशेषणादत्यन्तातथ्यरूपत्वलाभाच्चातिशयोक्तावतिव्याप्तिरिति

भावः । अत एव 'अनयो'रिति पद्यानन्तरं दण्डिनोक्तम्—'इति संभाव्यमेवैतद्वि-

पाठा०—१ इदं पद्यं पं० हालास्यनाथशास्त्रिभिर्मुद्रितकुवलयानन्दे दृश्यते.

२ 'संक्रान्तः', ३ 'तथ्यम्', ४ 'याचकाः', ५ 'त्वद्वैरिराजनिता', ६ 'स्तनजृम्भणम्'.

निरुक्त्यलंकारः ९७

निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम् ।

ईदृशैश्चरितैर्जनि सत्यं दोषाकरो भवान् ॥ १६४ ॥

यथा वा,—

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।

अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावाद्नामिका सार्थवती बभूव ॥ १६४ ॥

प्रतिषेधालंकारः ९८

प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम् ।

न द्यूतमेतत्किं तव ! क्रीडनं निशितैः शरैः ॥ १६५ ॥

निर्ज्ञातो निषेधः स्वतोऽनुपयुक्तत्वादर्थान्तरं गर्भीकरोति । तेन चारुत्वा-
न्वितोऽयं प्रतिषेधनामालंकारः । उदाहरणं युद्धरङ्गे प्रत्यवतिष्ठमानं शाकुनिकं
प्रति विदग्धवचनम् । अत्र युद्धस्याक्षद्यूतत्वाभावो निर्ज्ञात एव कीर्त्यमान-
स्तत्रैव तव प्रागल्भ्यं न युद्धे व्युत्पत्तिग्रहोऽस्तीत्युपहासं गर्भीकरोति, तच्च
'कितव' इत्यनेनाविष्कृतम् ।

यथा वा,—

न विषेण न शस्त्रेण नाम्निना न च मृत्युना ।

अप्रतीकारपारुण्याः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृताः ॥

अत्र स्त्रीणां विषादिनिर्मितत्वाभावः प्रसिद्ध एव कीर्त्यमानस्तासां विषा-

शेषाख्यानसंस्कृतम्' इति । एवम् 'लोकातीत इवात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः ।
योऽर्थस्तेनातिदुष्यन्ति विदग्धा नेतरे यथा ॥' इत्युक्त्वा 'अल्पं निर्मित'मित्या-
द्युदाहृत्य इदमत्युक्तिरित्युक्तमिति च ॥ १६३ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामत्युक्त्यलंकारप्रकरणम् ॥ ९६ ॥

निरुक्तिरिति लक्ष्यम् । योगवशाज्ज्ञानार्थविशेषाभिधायिनामर्थान्तरोपवर्णन-
मिति लक्षणम् ॥ ईदृशैरिति । चन्द्रं प्रति विरहिण्या उक्तिः । ईदृशैर्जनसंता-
पनरूपैः । दोषाया रात्रेः कर्ता, दोषाणामाकरश्च ॥ पुरेति । कनिष्ठिकाऽङ्गुलि-
विशेषः । अधिष्ठितः कालिदासो यस्यां सा अङ्गुलिविशेषरूपा । अर्थवती न विद्यते
कविनाम यस्यां सेल्यन्वर्थनामवती ॥ १६४ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां निरुक्त्यलंकारप्रकरणम् ॥ ९७ ॥

कितवो द्यूतकृत् । 'धूर्तोऽक्षदेवी कितव' इत्यमरः । ननु प्रसिद्धानुवादस्या-
चमत्कारित्वात्कथमलंकारत्वमत आह—निर्ज्ञात इति । शकुनैः पाशकैर्दीव्य-
तीति शाकुनिकः । आविष्कृतमिति ध्वनित्वशङ्कानिवारणम् । एवमग्रेऽपि ॥ १६५ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां प्रतिषेधालंकारप्रकरणम् ॥ ९८ ॥

द्यतिशायि कौर्यमित्यमुमर्थं व्यक्तीकरोति, स चाप्रतीकारपाह्वया इति प्रती-
कारवज्ज्यो विषादिभ्यस्तासां विशेषं दर्शयता विशेषणेनाविष्कृतः ॥ १६५ ॥

विध्यलंकारः ९९

सिद्धस्यैव विधानं यत्तमाहुर्विध्यलंकृतम् ।

पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत् ॥ १६६ ॥

निर्ज्ञातविधानमनुपयुक्तिबाधितं सदर्थान्तरगर्भीकरणेन चारुतरमिति तं
विधिनामानमलंकारमाहुः । उदाहरणे कोकिलस्य कोकिलत्वविधानमनुपयुक्तं
सदतिमधुरपञ्चमध्वनिशालितया सकलजनहृद्यत्वं गर्भीकरोति । तच्च 'पञ्चमो-
दञ्चने' इति कालविशेषणेनाविष्कृतम् ।

यथा वा, (उ० राम० २।१०) —

हे हस्त दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य

जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि निर्भरगर्भस्त्रि-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ? ॥

अत्र रामस्य स्वहस्तं प्रति 'रामस्य गात्रमसी'ति वचनमनुपयुक्तं सत् रामस्य'
इत्यनेन स्वस्यात्यन्तनिष्करुणत्वं गर्भीकरोति । तच्च 'निर्भरे'त्यादिविशेषणेना-
विष्कृतम् । यद्यप्यनयोर्विधिनियमयोर्दुदाहरणेषु व्यङ्ग्यान्वयान्तरसंक्रमित-
वाच्यरूपाणि तथापि न ध्वनिभावास्पदानि । स्वोक्त्यैव व्यङ्ग्यविशेषाविष्कर-
णात् । व्यङ्ग्याविष्करणे चालंकारत्वमेवेति प्राक्प्रस्तुताङ्कुरप्रकरणे व्यवस्थित-

पञ्चमस्य स्वरविशेषस्योदञ्चनमाविष्करणं यत्र तादृशे काले कोकिलः कोकिलो
मधुरध्वनिरभवदित्यर्थः । द्वितीयकोकिलपदस्यानुपयुक्तार्थत्वेनार्थान्तरे संक्रमित-
त्वात् । सकलजनहृद्यत्वप्रतीतिश्च प्रयोजनम् । एवं च शालितयेत्यनन्तरं लक्षितयेति
शेषो बोध्यः । पूर्ववद्भुजित्वाशङ्कानिवारणाय तच्चेत्याद्युक्तम् ॥ हे हस्तेति ।
शूद्रतपस्याजनिताधर्मवशादपूर्णायुषि द्विजबालके मृते तद्वधोद्यतस्य रामस्य स्वहस्तं
प्रतीयमुक्तिः । जीवातवे जीवनाय । शूद्र एव तपश्चरणान्मुनिरिव मुनिस्तस्मिन्कृ-
पाणं खड्गं विसृज निक्षिप । यतो रामस्याकरुणस्य गात्रं शरीरमसि । निर्भर-
मतिशयेन गर्भस्त्रिणायाः सीताया विवासनं निर्वासनं तत्र पटोर्दृढस्येत्यर्थः । अत्र
रामपदमकरुणत्वरूपार्थान्तरसंक्रमितम् । तदतिशयो व्यङ्ग्यः । स चात्यन्तमित्यने-
नोक्तः । ध्वनिभावास्पदानि ध्वनित्वप्रयोजकानि ॥ व्यवस्थितत्वादिति ।
'शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः । यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या
सान्धैवालंकृतिध्वनेः ॥' इति ध्वनिकारवचनेन निर्णयित्वादित्यर्थः ॥ उक्ताविति ।
'निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते । आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च

पाठा०—१ 'यत्तदाहुः'. २ 'भवेत्'. ३ 'निवासन', 'प्रवासन'.

त्वात् । पूर्वं बाधितौ विधिप्रतिषेधौ आक्षेपभेदत्वेनोक्तौ । इह तु प्रसिद्धौ विधिप्रतिषेधौ तत्प्रतिद्वन्दिनावलंकारत्वेन वर्णिताविति भेदः ॥ १६६ ॥

हेत्वलंकारः १००

हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते ।

असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवाम् ॥ १६७ ॥

यथा वा,—

एष ते विदुमच्छायो मरुमार्गं इवाधरः ।

कस्य नो तनुते तन्वि ! पिपासाकुलितं मनः ? ॥

माने नेच्छति वारयत्युपशमे क्षमामालिखन्त्यां हियां

स्वातन्त्र्ये परिवृत्य तिष्ठति करौ व्याधूय धैर्यं गते ।

तृष्णे ! त्वामनुबध्नता फलमियत्प्राप्तं जनेनामुना

यत्स्पृष्टो न पदा स एव चरणौ स्पृष्टुं न संमन्यते ॥

इत्याद्युदाहरणम् ॥ १६७ ॥

हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं 'केचित्प्रचक्षते ।

लक्ष्मीविलासा विदुषां कटाक्षा वेङ्कटप्रभोः ॥ १६८ ॥

अत्र च कार्यावश्यंभावतच्छैष्यादिप्रत्यायनार्थः कार्यकारणभेदव्यपदेशः ।

रूपके सादृश्यादभेदव्यपदेशः । इह कार्यकारणभावादिति भेदः ॥

तिरोहिते ॥' इत्येताभ्यां 'नाहं दूती', 'गच्छ गच्छसी'त्युदाहरणयोः प्रतिपादिता-
वित्यर्थः । प्रसिद्धत्वाद्बाधितप्रतिद्वन्द्वत्वम् ॥ १६७ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां विध्यलंकारप्रकरणम् ॥ ९९ ॥

हेतोरिति । हेतुमता कार्येण । मानच्छेदः कार्यम् ॥ एष इति । विदुम-

च्छायः प्रवालकान्तिर्विगततरुच्छायश्च । मरुर्निर्जलदेशः ॥ माने इति । माने
नेच्छति अनिच्छति सति । एवमुपशमे वारयति सति । हियां लज्जायां क्षमां
भूमिमालिखन्त्याम् । भूम्युल्लेखनस्य तदनुभावत्वात् । स्वातन्त्र्ये च परिवृत्य परा-
ञ्जुखीभूय तिष्ठति सति । धैर्यं करौ व्याधूय मम जानुमतमिति सूचनाय हस्तधूननं
कृत्वा गते सति । हे तृष्णे ! त्वामनुसरताऽमुना जनेनैतावत्फलं प्राप्तम् । यत्पादेनापि
यो न स्पृष्टः स एव चरणौ स्त्रीयौ स्पृष्टुं न सम्यक् मन्यते अनुजानातीत्यन्वयः ।

अत्र तृष्णारूपहेतुतत्कार्ययोः स्पष्टमभिधानम् ॥ १६८ ॥ भेदान्तरमाह—हेतु-
हेतुमतोरिति । केचिद्भेदोद्भूतप्रसृतयः । तदुक्तम्—'हेतुमता सह हेतोरभिधान-
मभेदताहेतुः' इति ॥ लक्ष्मीति । कटाक्षा विदुषां लक्ष्मीविलासा इत्यन्वयः ।

अत्र विलासहेतोर्विलासामिन्नत्वेनाभिधानम् । एवंविधलक्षणायाः प्रयोजनमाह—
अत्रेति । कार्यावश्यंभावश्च तच्छैष्यं चेति विग्रहः । आदिना अपध्याशनं

यथा वा,—

आयुर्दानमहोत्सवस्य विनतक्षोणीभृतां मूर्तिमा-

न्विश्वासो नयनोत्सवो मृगदन्तां कीर्तेः प्रकाशः परः ।

आनन्दः कलिताकृतिः सुमनसां वीरश्रियो जीवितं

धर्मस्यैष निकेतनं विजयते वीरः कलिङ्गेश्वरः ॥

अत्र दानमहोत्सवायुष्करत्वादिनाध्यवसिते राशि तदायुष्मादिच्यप-
देशः ॥ १६८ ॥

इत्थं शतमलंकारा लक्षयित्वा निदर्शिताः ।

प्राचामाधुनिकानां च मतान्यालोच्य सर्वतः ॥ १६९ ॥

अथ रसवदाद्यलंकाराः—

रसभावतदाभासभावशान्तिनिबन्धनाः ।

चत्वारो रसवत्प्रेय ऊर्जस्वि च समाहितम् ॥ १७० ॥

भावस्य चोदयः संधिः शबलत्वमिति त्रयः ।

अष्टौ प्रमाणालंकाराः प्रत्यक्षप्रमुखाः क्रमात् ॥

एवं पञ्चदशान्यानप्यलंकारान्विदुर्बुधाः ॥ १७१ ॥

तत्र विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यञ्जितो रतिहासशोकादिश्चित्तवृत्ति-

रोग इत्यादौ कार्यगतोपादेयत्वानुपादेयत्वादिसंग्रहः ॥ आयुरिति । वीरः कलि-

ङ्गेश्वरः कलिङ्गदेशाधिपो विजयत इत्यन्वयः । कीदृशः ? दानरूपस्य महोत्सवस्य

आयुरिति कार्याभिज्ञत्वेनाभिधानम् । एवमग्रेऽपि । विशेषेण नतानां क्षोणीभृतां

राज्ञां कलिताकृतिर्भृताकारः । वीरश्रियो वीरलक्ष्म्याः निकेतनं स्थानम् ॥ १६९ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सदुपाख्यभट्टविट्ठलसूरिवरात्मज-

श्रीरामचन्द्रसूरिसूनुना वैद्यनाथेन कृतायामलंकारचन्द्रिकाख्यायां

कुवलयानन्दटीकायां हेत्वलंकारप्रकरणं संपूर्णम् ॥ १०० ॥

(अर्थादन्येऽपि पञ्चदशलंकारा लक्ष्येषु प्रचुरप्रयोगा मूलकारेणानुक्तास्ते प्रद-
र्श्यन्त इत्यभिप्रेत्य तान्विभज्यते—चत्वार इति ।) भावस्येति । निर्वेदादे-
र्व्यभिचारिभावस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षप्रमुखाः प्रत्यक्षाद्याः । ते च प्रत्यक्षानुमानो-
पमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिसंभवैतिहाख्याः ॥ विभावित्यादि । रत्यादे-
रालम्बनोद्दीपनरूपाणि नायिकाचन्द्रोदयादीनि कारणानि काव्ये वर्ण्यमानानि
विभावयन्तीति व्युत्पत्त्या विभावपदेनाभिधीयन्ते । कार्याणि च कटाक्ष-

विशेषो रसः, स यत्रापरस्याङ्गं भवति तत्र रसवदलंकारः । विभावानुभावाभ्यामभिव्यञ्जितो निर्वेदादिस्त्रयस्त्रिंशद्भेदो देवतागुरुशिष्यद्विजपुत्रादावभिव्यज्यमाना रतिश्च भावः । स यत्रापरस्याङ्गं तत्र प्रेयोलंकारः । अनौचित्येन प्रवृत्तो रसो भावश्च रसाभासो, भावाभासश्चेत्युच्यते, स यत्रापरस्याङ्गं तदूर्जस्वि । भावस्य प्रशाम्यदवस्था भावशान्तिः । तस्यापराङ्गत्वे समाहितम् । भावस्योद्गमावस्था भावोदयः । द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयोः परस्परस्पर्धाभावो भावसंधिः । बहूनां भावानां पूर्वपूर्वोपमर्देनोत्पत्तिर्भावशबलता । एतेषामितराङ्गत्वे भावोदयाद्यास्त्रयोऽलंकाराः ।

तत्र रसवदलंकारः १०१

तत्र रसवदुदाहरणम्—

मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसंभवः ।

येनैकमुलके दृष्टौ दिन्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥

अत्र मुनिविषयरतिरूपस्य भावस्याद्भुतरसोऽङ्गम् ।

रोमाञ्चादीनि तथाविधान्येवानु पश्चाद्भवन्तीति व्युत्पत्त्याऽनुभावपदेन । एषामेव कार्याणां रत्यादिनोत्पादने कर्तव्ये सहकारिभूतान्युत्कण्ठादीनि च । व्यभिचारिपदेन विशेषादभितः समन्ततो ये स्थायिनं चारयन्तीति व्युत्पत्तेः । एवं रतिरासक्तयनुरागादिपर्यायबोध्यन्तः करणवृत्तिः । विकृतिविदूषकादिचेष्टादर्शनजन्या चित्तस्य विकासरूपा वृत्तिर्हासः । इष्टनाशानिष्टलाभादिजन्या चित्तवृत्तिः । शोकः प्रसिद्धः । आदिपदेन क्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयनिर्वेदाख्यानां षण्णां परिग्रहः । विशेषपदेन च रत्यादेः स्थायित्वप्रयोजकं परिपुष्टत्वं कान्ताविषयत्वमितरानङ्गत्वं च विवक्षितम् । तदुक्तम्—‘रत्यादिश्चेन्निरङ्गः स्यादेवादिविषयोऽथ वा । अन्याङ्गभावभागरा स्यान्न तदा स्थायिशब्दभाक् ॥’ इति । स्थायिन एव चाभिव्यक्तरसत्वम् । यदाहुः—‘कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च । रत्यादेः स्थायिना लोके तानि चेन्नात्यकाव्ययोः ॥ विभावा अनुभावास्ते कथ्यन्ते व्यभिचारिणः । व्यक्तः स तैर्विभावयैः स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥’ इति । अभिव्यक्तानां च रत्यादीनां रसरूपाणां क्रमाच्छृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकबीभत्साद्भुतशान्तरूपविशेषसंज्ञा बोध्याः ॥ निर्वेदादिरिति । ‘निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथाऽसूयामदश्रमाः । आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा । गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रा विस्मृतिरेव च ॥ स्वप्नो विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोपता । मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः । त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥’ इति भरतेनोक्ताः । लज्जादिना विकारगोपनमवहित्याख्यो भावः । देवतेत्याद्यपरिपुष्टत्वादेरुपलक्षणम् । रतिरिति चापुष्टहासादेः ॥ अनौचित्येनेति । एतच्चोदाहरणे दर्शयिष्यामः ॥ मुनिरिति । कुम्भसंभवोऽगस्त्यः ।

यथा वा,—

अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविखंसनः करः ॥

अत्र करणस्य शृङ्गारोऽङ्गम् ॥

प्रेयोलंकारः १०२

प्रेयोलंकार एव भावालंकार उच्यते । स यथा,—

कदा वाराणस्याममरतटिनीगेघासि वसन्

वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।

अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन !

प्रसीदेत्याक्रोशस्त्रिमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥

अत्र शान्तिरसस्य 'कदा' इतिपदसूचितश्चिन्ताख्यो व्यभिचारिभावोऽङ्गम् ।

यथा वा,—

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-

स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न श्रान्तासि तुभ्यं नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव-

स्तावद्भिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजौ वाचस्ततो मुद्रिताः ॥

अत्र प्रभुविषयरतिभावस्य वसुमतीविषयरतिभावोऽङ्गम् ॥

ऊर्जस्व्यलंकारः १०३

ऊर्जस्वि यथा,—

त्वत्प्रत्यर्थिवसुन्धरेशतरुणीः संत्रासतः सत्वरं

यान्तीवीर ! विलुण्ठितुं सरभसं याताः किराता वने ।

एकचुलकेन समुद्रे पीयमाने तदन्तर्गतयोरवताररूपयोर्मत्स्यकूर्मयोर्दर्शनेन गम्योऽ-

द्भुतरसो मुनिप्रभावातिशयपर्यवसन्नतया तद्विषयरतिपोषकत्वात्तदङ्गमिति भावः ॥

अयमिति । भूरिश्रवसशिखं हस्तमालोक्य तद्वधूनामुक्तिः । स पूर्वानुभूतोऽयं

करः । यः काञ्चीसमाकर्षणशीलः । नीवी वसनग्रन्थिस्तस्या विखंसनो मोचक इति

स्मर्यमाणया शृङ्गारावस्थया करणरसपरिपोषः ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां रसचदलंकारप्रकरणम् ॥

कदेति । निमिषमिव दिवसान् कदा नेष्यामीत्यन्वयः । कीदृशः ? काश्यां

गङ्गातीरे वसन् । अये इत्यादेरिति आक्रोशस्त्रित्यनेनान्वयः ॥ अत्युच्चा इति ।

स्फारा विस्तीर्णाः । प्रस्तौमि प्रसंजयामि । भुवः पृथिव्याः । इमां भुवं बिभ्रद्भारय-

माणः ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां प्रेयोलंकारप्रकरणम् ॥

त्वत्प्रत्यर्थीति । हे वीर ! संत्रासतो भयाद्वने सत्वरं गच्छतीस्तव

पाठा०—१ 'प्रेमभावातिशय'. २ 'ऊर्जस्वि'.

तिष्ठन्ति स्तिमिताः प्ररुद्धपुलकास्ते विस्मृतोपक्रमा-

स्तासामुत्तरलैः स्तनैरतितरां लोलैरपाङ्गैरपि ॥

अत्र प्रभुविषयरतिभावस्य शृङ्गाररसाभासोऽङ्गम् ।

यथा वा,—

त्वयि लोचनगोचरं गते सफलं जन्म नृसिंहभूपते ! ।

अजनिष्ट ममेति सादरं युधि विज्ञापयति द्विषां गणः ॥

अत्र कवेः प्रभुविषयस्य रतिभावस्य तद्विषयद्विषद्गणरतिरूपो भावा-
भासोऽङ्गम् ॥

समाहितालंकारः १०४

समाहितं यथा,—

पश्यामः किमियं प्रपद्यत इति स्थैर्यं मया लम्बितं

किं मां नालपतीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः ।

इत्यन्योन्यविलक्षदृष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे

सव्याजं हसितं मया दृतिहरो मुक्तस्तु बाष्पस्तया ॥

अत्र शृङ्गारस्य कोपशान्तिरङ्गम् ॥

प्रत्यर्थिनः शत्रवो वसुन्धरेशा भूपास्तेषां तरुणीर्विलुण्ठितुं याताः किराता भिन्नाः
तासां तरुणीनामुत्तरलैरतिचपलैः स्तनैरतितरामतिशयेन लोलैश्चलैरपाङ्गैर्नन्त्रप्रा-
न्तैश्च तैः स्तिमिताः स्तब्धाः प्रोद्धतरोमाश्वाः विस्मृत उपक्रमो लुण्ठनरूपो यैस्ता-
दृशास्तिष्ठन्तीत्यन्वयः । अत्र शृङ्गारस्यानुरक्तराजवनिताविषयत्वादनौचित्येन
प्रवृत्तिरित्याभासरूपत्वम् ॥ त्वयीति । अजनिष्ट अभूत् । युधि संग्रामे ॥
तद्विषयेति । प्रभुविषया द्विषद्गणस्य या रतिस्तद्रूप इत्यर्थः । अत्र शत्रुविषय-
कत्वरूपानौचित्येन प्रवर्तितत्वाद्भावस्याभासत्वम् ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामूर्जस्वयलंकारप्रकरणम् ॥

पश्याम इति । नायकस्य स्वमित्रं प्रति नायिकावृत्तान्तोक्तिः । मयि तूष्णी-
भूते किमियं प्रपद्यते कुरुते तत्पश्याम इत्यभिप्रायेण मया स्थैर्यं सौनरूपमालम्बित-
मङ्गीकृतम् । पश्याम इति बहुवचनं सखीसमानाभिप्रायम् । एवं तयाप्ययं खलु
शठो मां किमिति नालपति भाषत इति कोप आश्रितः । इत्यन्योन्यं परस्परं विलक्षा-
लक्ष्यरहिता या दृष्टिस्तत्र चतुरे । सव्याजं निमित्तान्तरव्याजसहितम् ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां समाहितालंकारप्रकरणम् ॥

भावोदयालंकारः १०५

भावोदयो यथा (नैषध० ९।६६),—

तदद्य विश्रम्य दयालुरेधि मे दिनं निनीषामि भवद्विलोकिनी ।

अदर्शि पादेन विलिख्य पत्रिणा तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः ॥

अत्र नलं प्रति दमयन्त्या औत्सुक्यरूपभावस्योदयः शृङ्गाररसस्याङ्गम् ॥

भावसंध्यलंकारः १०६

भावसंधिर्यथा,—

एकाभूत्कुसुमायुधेषुधिरिव प्रव्यक्तपुङ्खावली

जेतुर्मङ्गलपालिकेव पुलकैरन्या कपोलस्थली ।

लोलाक्षीं क्षणमात्रभावि विरहक्लेशासां पश्यतो

द्रागाकर्णयतश्च वीर ! भवतः प्रौढाहवाढम्बरम् ॥

अत्र रमणीप्रेम-रणौत्सुक्ययोः संधिः प्रभुविषयभावस्याङ्गम् ॥

भावशबलालंकारः १०७

भावशबलं यथा,—

काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं ?, भूयोऽपि हृदयेत सा,

दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः, स्वमेऽपि सा दुर्लभा,

चेतः ! स्वास्थ्यमुपैहि, कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ? ॥

तदिति । एधि भव । निनीषामि नेतुमिच्छामि । यतस्त्ववैव रूपेण समः स मत्प्रियो नलः पत्रिणा हंसेन पादेन विलिख्य अदर्शि दर्शितः ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां भावोदयालंकारप्रकरणम् ॥

एकेति । हे वीर ! क्षणमात्रेण युद्धप्रस्थानाद्भावी यो विरहक्लेशस्तदसहिष्णुं लोलाक्षीं दयितां पश्यतस्तथा प्रौढसंग्रामाढम्बरमाकर्णयतश्च भवतः; एका कपोल-स्थली द्राक् शीघ्रं पुलकैः कुसुमायुधस्य मदनस्येषु धिस्तरुणीव प्रव्यक्ता पुङ्खावली शरपुङ्खपङ्क्तिर्यत्र तथाभूताऽभूत् । अन्या द्वितीया जेतुर्जयशीलस्य मङ्गल-पालिका मङ्गलरूपा पालिका या कुशकाशादिनिर्मिता उभयपार्श्वस्थस्तम्भवृक्षादिषु बद्धा मार्गपालीति प्रसिद्धा तद्वदभूदित्यर्थः । अत्र प्रेमपदोक्ताया रतेरपरिपुष्टत्वा-द्भावरूपत्वं बोध्यम् ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां भावसंध्यलंकारप्रकरणम् ॥

काकार्यमिति । शुककन्यां देवयानीं दृष्टवतो राज्ञो यथातेरियमुक्तिः । अकार्यं ब्राह्मणकन्यासक्तिः । शशलाञ्छनस्य चन्द्रस्य कुलं सोमवंशः । अयं वितर्कः । तदुपमर्देन भूयोऽपीत्यौत्सुक्यम् । एवमग्रेऽपि । श्रुतं शास्त्रश्रवणमिति मतिः । अहो कोपेऽपीति स्मरणम् । अपगतकल्मषाः कृते सुकृते धीर्येषां ते किं वदिष्य-

अत्र वितकौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यद्युतिचिन्तानां शबलता विप्रलम्भ-
शङ्कारस्याङ्गम् ॥

प्रत्यक्षालंकारः १०८

प्रमाणालंकारे प्रत्यक्षं यथा,—

क्रान्तक्रान्तवदनप्रतिबिम्बे भग्नबालसहकारसुगन्धौ ।

खादुनि प्रणदितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥

यथा वा,—

किं तावत्सरसि सरोजमेतदारादाहोस्विन्मुखमवभासते युवत्याः ।

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चिद्विबोकेर्बकसहवासिनां परोक्षैः ॥

यूवत्र प्रत्यक्षमात्रम्, इह तु विशेषदर्शनजन्यसंशयोत्तरप्रत्यक्षमिति भेदः ॥

अनुमानालंकारः १०९

अनुमानं यथा,—

यथा रन्ध्रं व्योन्नश्चलजलदधूमः स्थगयति

स्फुलिङ्गानां रूपं दधति च यथा कीटमणयः ।

यथा विद्युज्ज्वालोऽसितपरिपिङ्गाश्च ककुभ-

स्तथा मन्ये लग्नः पथिकतरुखण्डे स्मरद्वयः ॥

न्तीति शङ्का । खप्रेऽपीति दैन्यम् । हे चेतः । स्वास्थ्यमुपैहीति धैर्यम् । कः खलु
धन्यो युवा तरुणोऽधरं धास्यति पास्यतीति चिन्ता । विप्रलम्भो वियोग इति पर्यायो ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां भावशबलालंकारप्रकरणम् ॥

क्रान्तेति । इन्द्रियाणां वर्गः समूहः । मधुनि मये निर्ववार निश्चैति प्राप ।
कथंभूते ? संक्रान्तप्रियमुखप्रतिबिम्बे । भग्नकोमलाप्रपल्लववत्सुगन्धौ खादुनि
आखाद्ये प्रकृष्टनादयुक्तभ्रमरयुते शीतस्पर्शं चेति । अत्रेन्द्रियतृप्त्या तज्जन्यः प्रत्य-
क्षमलंकारः ॥ किमिति । आरादूरे । इति क्षणं संदिह्य कश्चिद्वकसहवासिनां
कमलानां परोक्षैरदृश्यैर्विबोकेः 'मानात्प्रियकथालापे विबोकोऽनादरक्रिया' इत्यु-
क्तलक्षणैर्हावविशेषैर्मुखमिति निश्चिकाय निर्णीतवान् ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां प्रत्यक्षालंकारप्रकरणम् ॥

यथेति । यथाशब्दा अनुमानार्थाः । 'यथाशब्दस्तु निर्दिष्टस्तुल्ययोगानुमा-
नयोः' इति विश्वकोशात् । तथा च चपलजलदधूपो धूमो व्योन्न आकाशस्य
रन्ध्रमवकाशं यस्मात्स्थगयति । यस्माच्च कीटमणयः । खद्योताः स्फुलिङ्गानां रूपं
दधति धारयन्ति । यस्माच्च विद्युद्रूपाभिर्ज्वालाभिरुलसिताः प्रकाशीभूताः परितः
पिङ्गवर्णाश्च ककुभो दिशस्तस्मात्पथिकरूपाणां तरुणां खण्डे समूहे स्मरलक्षणौ
ब्रवामिर्लग्न इति मन्ये इत्यन्वयः । प्रयोगस्तु पथिकतरुखण्डे स्मरदावानलवत्

यथा वा,—

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवौ
यत्तत्रैव पतन्ति संततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः ।
तच्चक्रीकृतचापपुङ्खितशरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं तदासां सरः ।
पूर्वं रूपकसंकीर्णम्, इदमतिशयोक्तिसंकीर्णमिति भेदः ।
शुद्धानुमानं यथा,—
निलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः ।
विकसन्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥

यथा वा,—

सौमित्रे ! ननु सेव्यतां तरुतलं चण्डांशुरुज्जृम्भते,
चण्डांशोर्निशि का कथा ? रघुपते ! चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।
वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता ?, धत्ते कुरङ्गं यतः,
कासि प्रेयसि ! हा कुरङ्गनयने ! चन्द्रानने ! जानकि ! ॥

उपमानालंकारः ११०

उपमानं यथा,—

तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले ।
यस्तन्वि ! तारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः ॥
अत्र मन्मथमिवातिसुन्दरं दानवारिमिव दिव्यतेजसम् ।
शैलराजमिव धैर्यशालिनं वेद्मि वेङ्कटपतिं महीपतिम् ॥

व्योमव्यापिजलदधूमवत्त्वादित्यादिबोध्यः ॥ यत्रैता इति । लहरीवचलाचला-
श्चञ्चला दृशो यासां ता एताः कामिन्यो यत्र जने धूलतां व्यापारयन्ति प्रेरयन्ति
तत्रैव भ्रूसंज्ञाविषय एव यद्यस्मादमी मर्मस्पर्शिनो बाणाः संततं पतन्ति तत्तस्मा-
न्मण्डलीकृते चापे पुङ्खिता योजितमुखा ये शरास्तेषु प्रेङ्खंश्चपलः करो यस्य
तादृशः क्रोधनः सरः शासनमाज्ञा तद्धारक आसामग्रतो धावतीति सत्यमित्य-
न्वयः ॥ अतिशयोक्तीति । मार्गणत्वेन दृशामध्यवसानादिति भावः । प्रयो-
गस्तु एताश्चक्रीकृतचापं सदा पुरोधवदाज्ञाकरमदनकाः मर्ममेदिबाणपाताश्रयभ्रू-
संज्ञास्थानकत्वादिति बोध्यः । एवं निलीयमानैरित्यत्रापि । अयं कालः सूर्यास्त-
मयवान् पक्षिनिलीयमानताद्याश्रयत्वादिति । रविरस्तगमनवान् तादृशकालसंबन्धि-
त्वादिति वा प्रयोगो ज्ञेयः ॥ सौमित्रे इति । विरहादुरस्य रामस्य लक्ष्मणं
प्रत्युक्तिः । अत्राप्ययं चन्द्रः कुरङ्गधारितत्वादिति प्रयोगः ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामनुमानालंकारप्रकरणम् ॥

तामिति । तारकाणां न्यासः संनिवेशः शकटस्याकारं संस्थानमाश्रितस्तां
रोहिणीं विजानीहीत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानमिहोपमानम् । इयं शकटाकारनक्षत्र-
व्यक्तिः रोहिणीपदवाच्येत्युपमिति प्रति करणत्वात् ॥ अत्रेति । अत्र एषु राजसु

पूर्वोदाहरणे उपमामूलभूतमतिदेशवाक्यं दर्शितम् । अत्रातिदेशवाक्यार्थ-
सादृश्यप्रत्यक्षरूपमुपमानं फलेन सह दर्शितमिति विशेषः ॥

शब्दप्रमाणालंकारः १११

शब्दप्रमाणं यथा (कुमार० ५।८१),—

विवृण्वता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकभीशं प्रति साधु भाषितम् ।

यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ? ॥

अत्र शिवः परमेष्ठिनोऽपि कारणमित्यत्र 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं' इति
श्रुतिरूपं शब्दप्रमाणमुपन्यस्तम् । एवं स्मृतिपुराणागमलौकिकवाक्यरूपाण्यपि
शब्दप्रमाणान्युदाहरणीयानि ॥

स्मृत्यलंकारः ११२

तत्र स्मृतिर्यथा,—

बलात्कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि वः ।

सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥

पूर्वं श्रुतिरभिमतार्थे प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता । इह तु स्मृतिरभिमतार्थे
तद्दूषणपरेण प्रमाणतया नीतेति भेदः । आचारात्मतुष्ट्योरपि मीमांसकोक्तधर्म-
प्रमाणयोर्वेदशब्दानुमापकतया शब्दप्रमाण एवान्तर्भावः ।

मध्ये मन्मथमिवातिमुन्दरं महीपतिं वेङ्कटपतिसंज्ञं वेङ्गीत्याद्यन्वयः । दानवारि-
विष्णुः । शैलराजं हरं धैर्यशालिनं मदनशासकत्वात् ॥ प्रत्यक्षरूपमिति ।
सादृश्यविशिष्टपिण्डप्रत्यक्षस्यापि फलायोगव्यवच्छिन्नत्वेन कारणत्वादिति भावः ।
फलेन उपमितिरूपेण ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामुपमानालंकारप्रकरणम् ॥

विवृण्वतेति । कुमारसंभवे बहुवेषं हरं प्रति पार्वत्या इयमुक्तिः । वरदोषं
प्रकाशयतापि स्खलितान्तःकरणेन त्वया ईशं महादेवं प्रति एकमलक्ष्यजन्मत्वं
साधूकम् । यतो यमीशात्मभुवो ब्रह्मणोऽपि कारणमामनन्ति वेदाः स कथं
लक्ष्यः प्रभव उत्पत्तिस्थानं यस्य तादृग्भविष्यतीत्यन्वयः । 'विवक्षता' इति
क्वचित्पाठः, वक्तुमिच्छतेति तदर्थः ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां शब्दप्रमाणालंकारप्रकरणम् ॥

बलादिति । नास्तिकोक्तिरियम् । हे जनाः ! पापानि बलात्कुरुत । तानि
च पापानि वो युष्माकमकृतान्येव भवन्तु । यतो बलात्कारेण कृतान्सर्वानर्थान्
मनुरकृतानब्रवीदित्यन्वयः । तद्दूषणपरेण सर्वाभिमतार्थदूषणपरेण । आत्मनस्तुष्टिः
प्रीतिर्वैकल्पिके विषये 'गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्' इत्यादौ प्रमाण-

तत्राचारप्रमाणं यथा (नैषध० १।१३),—

महाजनाचारपरम्परेदृशी स्त्रनाम नामाददते न साधवः ।

अतोऽभिघातुं न तदुत्सहे पुनर्जनः किलाचारमुचं विगायति ॥

आत्मतुष्टिप्रमाणं यथा (शकुन्तले १।१९),—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

अत्र दुष्यन्तेनात्मतुष्ट्या शकुन्तलापरिग्रहस्य धर्म्यत्वं श्रुत्यनुमतमनुमीयते । एवं श्रुतिलिङ्गादिकमपि मीमांसोक्तं प्रमाणं संभवदिहोदाहर्तव्यम् ।

श्रुत्यलंकारः ११३

तत्र श्रुतिर्यथा,—

त्वं हि नान्नैव वरदो नाधत्से वरमुद्रिकाम् ।

न हि श्रुतिप्रसिद्धार्थे लिङ्गमाद्रियते बुधैः ॥

अत्र करिगिरीश्वरस्य वरद इत्यभिधानश्रुत्या सर्वाभिलषितदानृत्वं समर्थितम् । लिङ्गं यथा,—

विदितं वो यथा स्वार्थं न मे काश्चित्प्रवृत्तयः ।

ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थंभूतोऽस्मि सूचितः ॥

अत्र शिवस्य श्रुतिप्रसिद्धसर्वोपकारकप्रयिव्याद्यष्टमूर्तिपरिग्रहलिङ्गेन तत्प्रवृत्तीनां लोकानुग्रहैकप्रयोजनत्वं समर्थितम् । लिङ्गस्यापि मूलभूतवेदानुमापकतया वैदिकशब्दप्रमाण एवान्तर्भावः । एवं लौकिकलिङ्गानामपि लौकिकशब्दोच्चारकतया लौकिकशब्दप्रमाण एवान्तर्भावः । अतः—

लोलकूलतया विपक्षदिगुपन्यासे विधूतं शिर-

सद्वृत्तान्तपरीक्षणेऽकृतनमस्कारो विलक्षस्थितः ।

मित्युक्तम् ॥ महाजनेति । दमयन्तीं प्रति नलस्योक्तिः । नाम वितर्के । नाददते न गृह्णन्ति । आचारमुचमाचारख्यानिनम् । विगायति निन्दति ॥

असंशयमिति । क्षेत्रेण क्षत्रियेण परिग्रहे क्षमा योग्या । यत आर्यं श्रेष्ठं मम मनः अस्यां शकुन्तलायामभिलाषशीलम् । पदेषु विषयेषु ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां स्मृत्यलंकारप्रकरणम् ॥

त्वं हीति । वरमुद्रिकां वरमुद्रां नाधत्से न धारयसि । श्रुतिर्वरदसंज्ञारूपा लिङ्गगमकम् । पक्षे श्रुत्या तृतीयादिरूपया प्रकर्षेण क्रीडं सिद्धेऽर्थे अज्ञाज्जिभावे सति लिङ्गमर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपमाद्रियते । यथा 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तस्य मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेनेन्द्रोपस्थाने विनियोगो नाद्रियत इत्यर्थः । करिगिरीश्वरः हंस्तिगिरीश्वरः ॥ विदितमिति । इत्थंभूतः परार्थैकप्रवृत्तिकः । अत इत्यस्य चेष्टारूपं प्रमाणान्तरं नाशङ्कनीयमित्यप्रेतनेनान्वयः । लोलदिति । गुरुणां संनिधावपि द्वाभ्यां नायकाभ्यां समयोचितो विधिर्नोत्पद्यते ।

ईषत्ताम्रकपोलकान्तिनि मुखे दृष्ट्यानतः पादयो-

रुत्सृष्टो गुरुसंनिधावपि विविद्वाभ्यां न कालोचितः ॥

इत्यादिषु चेष्टारूपं प्रमाणान्तरं नाशङ्कनीयम् । क्वचिच्छब्दप्रमाणकल्पक-
तया चमत्कारो यथा (नैषध० ४।५२),—

किमसुभिर्गल्पितैर्जड ! मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः ।

मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥

अत्र त्रियमाणानां मनश्चन्द्रं प्रविशतीत्येतदर्थिकायाः श्रुतेर्नलमुखचन्द्र-
विषयत्वे कल्पिते तथा व्याख्यातृस्मरवाक्यं प्रमाणतयोपन्यस्तम् ।

अर्थापत्त्यलंकारः ११४

अर्थापत्तिर्यथा,—

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ! ।

अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥

यथा वा,—

व्यक्तं बलीयान् यदि हेतुरागमादपूरयत्सा जलधिं न जाह्नवी ।

गङ्गावैर्निर्भर्त्सितशम्भुकन्धरासवर्णमर्णः कथमन्यथा भवेत् ? ।

अनुपलब्ध्यलंकारः ११५

अनुपलब्धिर्यथा,—

स्फुटमसदवलङ्गं तन्वि ! निश्चिन्वते ते

तदनुपलभमानास्तर्कयन्तोऽपि लोकाः ।

तथा लोलङ्गूलतया नायिकया विपक्षस्य सपत्न्यादेर्दिश उपन्यासे तत्सकाशादागतो-
ऽसीति सूचने कृते नायकेन नेति सूचनाय शिरो विधूतं संचालितम् । ततस्तद्वृत्तान्त-
परीक्षणे नायिकया कृते सति अकृतनमस्कारो विलक्ष एव स्थितः । तत ईषत्ताम्रा
कपोलकान्तिर्यस्य तादृशे नायिकाया मुखे कोपातिशयाज्जाते सति तत्पादयोर्दृष्टि-
पाते नैवानतः प्रणत इति ॥ किमसुभिरिति । व्याख्यातं प्राक् ॥ तथेति ।
नलमुखचन्द्रविषयत्वव्याख्यातुः स्मरस्येत्यर्थः । तच्चासिद्धत्वात्कल्पितमिति भावः ।
इति शब्दः ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां श्रुत्यलंकारप्रकरणम् ॥

निर्णेतुमिति । अस्तीति निर्णेतुं शक्यमित्यन्वयः ॥ व्यक्तमिति ।

हेतुस्तर्कः । यदि व्यक्तं प्रकटं बलीयान् तदा सा जाह्नवी जलधिं नापूरयत् ।

अन्यथा पूरणे सति अर्णः समुद्रस्य जलं गङ्गावैर्निर्भर्त्सितं तिरस्कृतं सच्छम्भु-

कण्ठसमानवर्णं नीलं कथं स्यादित्यन्वयः ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामर्थापत्त्यलंकारप्रकरणम् ॥

स्फुटमिति । हे तन्वि ! तर्कयन्तस्तर्कशीला अपि लोकास्त्वदवलङ्गमनुपल-

कुचगिरिवरयुग्मं यद्विनाधारमास्ते
तदिह मकरकेतोरिन्द्रजालं प्रतीमः ॥

संभवालंकारः ११६

संभवो यथा,—

अभूतपूर्वं मम भावि किं वा सर्वं सहे मे सहजं हि दुःखम् ।

किंतु त्वदग्रे शरणागतानां पराभवो नाथ ! न तेऽनुरूपः ॥

यथा वा (मालती० १।६),—

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

यथा वा,—

भ्रातः पान्थ ! कुतो भवान्नगरतो वार्ता न वा वर्तते

बाढं ब्रूहि युवा पयोदसमये त्यक्त्वा भ्रियां जीवति ।

सत्यं जीवति जीवतीति कथिता वार्ता मयापि श्रुता

विस्तीर्णा पृथिवी जनोऽपि विविधः किं किं न संभाव्यते ? ॥

भमाना अपश्यन्तस्तवावलग्नं मध्यमसदिति स्फुटमेव निश्चिन्वते । कुलपर्वतश्रेष्ठ-
युग्मत्वेनाध्यवसितं स्तनद्वन्द्वमाधारं विना यदास्ते तत्त्वित्वा मकरध्वजस्येन्द्रजालं
मायाचरितं प्रतीम इत्यन्वयः ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामनुपलब्धलंकारप्रकरणम् ॥

अभूतेति । ईश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिः । पूर्वमभूतमभूतपूर्वं तादृशं मम किं वा
भावि । न किञ्चित् । सर्वं शीतातपादि द्वन्द्वं सहे । हि यतो मम सहजमेव दुःख-
मस्ति । किंतु हे नाथ ! ते तव शरणागतानां भक्तानां त्वदग्रे पराभवो नानुरूपो
नोचित इत्यन्वयः । अथवा तव नानुरूप इत्यन्वयः । अत्र दुःखादेः संभवाख्य-
प्रमाणसिद्धस्य कथनम् ॥ ये नामेति । भवभूतेरुक्तिः । नामेति कुत्सने ।
'नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने' इत्यमरः । किमपीति काकुः । न किम-
पीत्यर्थः । एष काव्यनिर्माणरूपः । मम कोऽपि समानधर्मा सदृशो य उत्प-
त्स्यते अस्ति वा तं प्रति यत्नः, हि यस्मान्निरवधिरयं कालः पृथ्वी च विपुलेति
क्रमेण योज्यम् । अत्र 'कालो ह्ययं'मित्यादिना सौपत्तिकं संभवाख्यप्रमाणमुप-
दर्शितम् ॥ भ्रातरिति । पथिकं प्रति ग्रामस्थस्य प्रश्नः । कुत इत्यनन्तरं आगत
इति शेषः । नगरादित्युत्तरम् । वातंति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः । बाढमित्युत्तरमङ्गी-
कारे । अस्तीत्यर्थः । ब्रूहीति पूर्वस्योक्तिः । युवेत्यादि पान्थवचनम् । सत्यं जीव-
तीति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः । जीवतीत्यादि सर्वं पान्थवचनम् ।

इत्यलंकारचन्द्रिकायां संभवालंकारप्रकरणम् ॥

अत्राद्योदाहरणे 'अभूतपूर्वं मम भावि किं वे'ति संभवप्रमाणसिद्धार्यो
दर्शितः । द्वितीयोदाहरणे संभवोपपादकं कालानन्त्यादिकमपि दर्शितम् ।
तृतीयोदाहरणे तु संभवोऽपि कण्ठोक्त इति भेदः ॥

ऐतिहासिकसं० ११७

ऐतिहासिकं यथा,—

कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥

अत्र लौकिकी गाथेयमित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवादपारम्पर्यरूपता दर्शिता ॥

(अथ संसृष्टिसंकरौ—)

अथैतेषामलंकाराणां यथासंभवं कचिन्मेलने लौकिकालंकाराणां मेलन
इव चारुत्वातिशयोपलम्भाच्चरसिंहन्यायेन पृथगलंकारावस्थितौ तन्निर्णयः
क्रियते । तत्र तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्यभेदालंकारमेलने संसृष्टिः । नीर-
क्षीरन्यायेनास्फुटभेदालंकारमेलने संकरः । स चाङ्गाङ्गिभावेन समप्राधान्येन
संदेहेन एकवाचकानुप्रवेशेन च चतुर्विधः । एवं नृसिंहाकाराः पञ्चालंकाराः ।

अलंकारसंसृष्टिः ११८

तत्रालंकारसंसृष्टिर्यथा (माष० ६।१४),—

कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमङ्गरसंभ्रमसंभृतशोभया ।

चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदशान्यया ॥

अत्र शब्दालंकारयोरनुप्रासयमकयोः संसृष्टिः ।

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलां गता ॥

अत्रोत्प्रेक्षयोरुपमायाश्चेत्यर्थालंकाराणां संसृष्टिः ॥

अनिर्दिष्टप्रवक्तृकेति । अनिर्दिष्टो विशेषतोऽनुक्तः प्रवक्ता यस्येत्यर्थः ।
एवं चैतदेवैतिहासक्षणमिति दर्शितम् ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामैतिहासिकालंकारप्रकरणम् ॥

यथासंभवमिति । संसृष्टिसंकराभ्यां द्वयोस्तदधिकानां वेति यथासंभव-
मित्यर्थः ॥ स्फुटेति । स्फुटमवगम्यमानो भेदो येषामिति विग्रहः । एकसि-
न्वाचकेऽनुप्रवेशोऽवस्थितिः । एतत्सर्वमुदाहरणे व्यक्तीभविष्यति ॥

कुसुमेति । माषे ऋतुवर्णने पद्यमिदम् । अन्यथा कयापि वनितया चलि-
तया कलखरो मेखलायाः काक्ष्याः कलकलः कोलाहलो विदधे । किंभूतया ?
कुसुमसौरभलोभेन परिभ्रमतां भ्रमराणां संभ्रमेण त्वराविशेषेण संभृता समृद्धा

आनन्दमन्थरपुरन्दरमुक्तमाल्यं

मौलौ हटेन निहितं महिषासुरस्य ।

पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जु-

मञ्जीरसिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ॥

अत्र शब्दार्थालंकारयोरनुप्रासोपमयोः संसृष्टिः ।

अङ्गाङ्गिभावसंकरालंकारः ११९

अङ्गाङ्गिभावसंकरो यथा,—

तलेष्ववेपन्त महीरुहाणां छायास्तदा मारुतकम्पितानाम् ।

शशाङ्कसिंहेन तमोगजानां लूनाकृतीनामिव गात्रखण्डाः ॥

अत्र 'शशाङ्कसिंहेन' इति 'तमोगजानाम्' इति च रूपकम् । यद्यप्यत्र शशाङ्क एव सिंहस्तमांसेव गजा इति मयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणेन रूपकवच्छशाङ्कः सिंह इव तमांसि गजा इवेत्युपमितसमासाश्रयणेनोपमापि वक्तुं शक्या, तथापि 'लूनाकृतीनाम्' इति विशेषणानुगुण्याद्रूपकसिद्धिः । तस्य हि विशेषणस्य प्रधानेन सहान्वयेन भाव्यं, न तु गुणेन । 'गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्' इति न्यायात् । उपमितसमासाश्रयणे तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वाच्छशाङ्कस्य तमसां च प्राधान्यं भवेत् । तत्र च न विशेषणस्य मुख्यार्थान्वयस्वारस्यमस्ति । स्वरूपनाशरूपोपचरिताकृतिलवनकर्तृत्वान्वयसंभवेऽपि

शोभा यस्यास्तथा । अलका लोला यस्यां तादृशी दृश्यस्यास्तथाभूतयेति ॥ आनन्देति । आनन्देन मन्थरं यथा स्यात्तथा । पुरन्दरेणेन्द्रेण मुक्तमर्पितं माल्यं यत्र तादृशं महिषासुरस्य मौलौ मस्तके हटेन निहितं मञ्जु मनोज्ञं मञ्जीरस्य नूपुरस्य सिञ्जितं रणितं यत्र तादृशमनोरममम्बिकायाः पादाम्बुजमम्बुजसदृशं चरणं नोऽस्माकं विजयाय भवत्वित्यन्वयः । अत्र पादाम्बुजमित्युपमितसमास एव न तु मयूरव्यंसकादिवत्पाद एवाम्बुजमिति । तथा सत्यम्बुजप्राधान्ये मञ्जीरसिञ्जितान्वयायोगादित्युपमैव न रूपकमिति ज्ञेयम् ।

इत्यलंकारचन्द्रिकायामलंकारसंसृष्टिप्रकरणम् ॥

तलेष्विति । तदा मारुतकम्पितानां महीरुहाणां तलेषु छाया अवेपन्त कम्पमाना आसन् । तत्रोत्प्रेक्षते—शशाङ्करूपेण सिंहेन छिन्नाकृतीनां तमोलक्षणगजानां शरीरखण्डा इवेति । 'गुणानां च—' इति तार्तीयाधिकरणसूत्रम् । अस्यार्थः—गुणानां गुणभूतानां पदार्थानां परार्थत्वान्मुख्यप्रधानार्थत्वात्परस्परमसंबन्धः । कुतः ? समत्वादप्रधानत्वसाम्यादिति । यथा भाष्यकारमते पावमानेष्टीनामाधानस्य चाहवनीयाद्यर्थत्वात्परस्परं नाङ्गाङ्गिभावसंबन्धः । यथा वा वार्तिककारमतेऽग्निसमिन्धनार्थानां मन्त्रविशेषरूपाणां निविदां सामिधेनीनां चेति संक्षेपः । एतदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तौ प्रकृतानुपयोगाच्च दर्शितौ ॥ स्वरूपनाशेति । स्वरूपनाशरूपमुपचरितं गौणं यदाकृतिलवनमित्यर्थः ॥ नन्वेवमपि तमोशेऽस्य विशेष-

मुख्यार्थान्वयस्वारस्यमेवादरणीयम् । अतः स्वरूपनाशक्रोडीकरणप्रवृत्तया लक्षणाभूलातिशयोक्त्या रूपकसिद्धिः । तच्च रूपकमुत्प्रेक्षाया अङ्गं तदुत्थापकत्वात् । रूपकाभावे हि छाया लूनगात्रखण्डा इवावेपन्तेत्येतावदुक्तावुपमैव सिध्येत् । वेपनादिसाधर्म्यात् । न छायाणां सद्यःकृतगात्रखण्डतादात्म्यसंभावनारूपोत्प्रेक्षा । ननु शशाङ्केन लूनाकृतीनां तमसां गात्रखण्डा इवावेपन्तेत्येतावदुक्तावपि सिद्ध्यत्युत्प्रेक्षा; तादात्म्यसंभावनोपयुक्तलूनाकृतित्वरूपाधिकविशेषणोपादानात् । सत्यम्; तथोक्तावाकृतिलवनादिधर्मरूपकार्यसमारोपनिमित्ता शशाङ्कतमसोर्हन्तृहन्तव्यचेतनवृत्तान्तसमारोपरूपा समासोक्तिरपेक्षणीया । एवमुक्तौ रूपकमिति विशेषः । एवं चात्रातिशयोक्तिरूपकोत्प्रेक्षाणामङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

समप्राधान्यसंकरालंकारः १२०

समप्राधान्यसंकरो यथा,—

अवतु नः सवितुस्तुरगावली समतिलङ्घिततुङ्गपयोधरा ।

स्फुरितमध्यगत्तारुणनायका मरकतैकलतेव नभःश्रियः ॥

अत्र पयोधरादिशब्दश्लेषमूलातिशयोक्त्याङ्गभूतयोत्थाप्यमानैव सवितुस्तुरगावल्यां गगनलक्ष्मीमरकतैकावलीतादात्म्योत्प्रेक्षा नभोलक्ष्म्यां नायिकाव्यवहारसमारोपरूपसमासोक्तिगर्भैवोत्थाप्यते । पयोधरशब्दश्लेषस्योभयोपकारकत्वात्, तत उत्प्रेक्षासमासोक्त्योरेकः कालः । परस्परापेक्षया चारुत्वसमुन्मेषश्चोभयोस्तुल्य इति विनिगमनाविरहात्समप्राधान्यम् ।

णस्यान्वयात्कथं रूपकसिद्धिरित्याशङ्क्याह—स्वरूपेति । क्रोडीकारेण निगरणेन ॥ लक्षणाभूलेति । साध्यावसानलक्षणाभूलेत्यर्थः । तथा च तमोर्शे उपचारेणान्वय इति भावः । न चैवं सत्युपमाङ्गीकारेऽपि किं बाधकमिति वाच्यम् । तदङ्गीकारे प्रधानान्वयेऽप्युपचाराश्रयणापत्तेः । तदपेक्षयाऽप्रधाने तमोर्शे तदङ्गीकारेण रूपकस्यैवौचित्यादिति ॥ न छायानामिति । सिध्येदित्यनुवर्तते । उत्प्रेक्षा न सिध्येदित्यन्वयः । इवशब्दस्य सादृश्ये प्रसिद्धतरत्वेनासति तात्पर्यग्राहके संभावनावोधकत्वासंभवादिति भावः । रूपकं विनाप्युत्प्रेक्षायां तात्पर्यग्राहकमस्तीति शङ्कते—नन्विति । एवमुक्तौ तमोगजानामित्युक्तौ । तथा च साधकान्तरस्य साधकान्तरादुपकत्वादूपकस्योत्प्रेक्षाङ्गत्वमविकृतमिति भावः ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां अङ्गाङ्गिभावसंकरालंकारप्रकरणम् ॥

अवत्विति । सवितुः सूर्यस्य तुरगावली अश्वपङ्क्तिर्नोऽस्मानवतु । केव ? नभःश्रियो गगनलक्ष्म्याः मरकतमणीनामेकलता एकावलीवेत्युत्प्रेक्षा । सूर्यतुरङ्गाणां हरितवर्णत्वात् । कथंभूता ? सम्यगतिलङ्घितास्तुङ्गा उच्चाः पयोधरा मेघा यथा । एकावलीपक्षे—पयोधरौ स्तनौ । तथा स्फुरितो दीप्तिमान् । मध्यगतोऽरुण-

यथा वा,—

अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्कुलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥

अत्राङ्गुलीभिरिवेति वाक्योक्तोपमया तत्प्रायपाठान्मुख्यकुङ्कुलीकरणलिङ्गा-
नुगुण्याच्चोपमितसमासाश्रयणेन लब्धया सरोजलोचनमिति समासोक्तोपम-
याङ्गभूतयोत्थाप्यमानैव शशिकर्तृकनिशामुखचुम्बनोत्प्रेक्षा निशाशशिनोर्दा-
म्पत्यव्यवहारसमारोपरूपसमासोक्तिर्गर्भैवोत्थाप्यते । उपमयोरुभयत्रोत्थापक-
त्वाविशेषात्समासोक्तिर्गर्भतां विना चुम्बनोत्प्रेक्षाया निरालम्बनत्वाच्च । तत्-
श्चात्राप्युत्प्रेक्षासमासोक्त्योरेककालयोः समप्राधान्यम् । यद्यप्यत्रोपमाभ्यां
शशिनिशगतावेव धर्मौ समर्थ्येते, नतु शशि-नायकयोः निशा-नायिकयोश्च
साधारणौ धर्मौ । साधारणधर्मसमर्पणं चोत्प्रेक्षासमासोक्त्योरपेक्षितम् । उत्प्रे-
क्षायाः प्रकृताप्रकृतसाधारणगुणक्रियारूपनिमित्तसापेक्षत्वात्समासोक्तेर्विशेषण-
साम्यमूलकत्वाच्च । तथापि वाक्योक्तोपमायाभिवकारस्य 'मरीचिभिरिव' इत्य-
न्वयान्तरमभ्युपगम्यान्वयभेदलब्धस्य प्रकृताप्रकृतयोरेकैकविषयस्यार्थद्वयस्य
समासोक्तोपमायां 'सरोजसदृशं लोचनं'मिति समासान्तरमभ्युपगम्य समास-
भेदलब्धार्थद्वयस्य चाभेदाध्यवसायेन साधारण्यं संपाद्य च तयोरुत्प्रेक्षासमा-
सोक्त्योरङ्गता निर्वाह्या । यद्वा,—इह प्रकृतकोटिगतानां मरीचितिमिरसरोजानाम-
प्रकृतकोटिगतानां चाङ्गुलिकेशसंचयलोचनानां च तनुदीर्घारुणत्वनीलनीरन्ध्र-

रूपो नायको नेता सारथिर्यस्याः । पक्षे—अरुण आरक्तो नायको हारमध्यमणिः ।
'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वः । अतिशयोक्त्या मेधानां
स्तनत्वेनाध्यवसानरूपया । गर्भैवेत्यनेन तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्यमान-
भेदायाः संसृष्टेः सकाशाद्वैलक्षण्यं दर्शितम् ॥ एवमत्रेति । एकस्य चमत्कृति-
जनने परापेक्षत्वादङ्गाङ्गिभावमाशङ्क्याह—परस्परेति । अङ्गुलीभिरिति ।
शशी अङ्गुलीभिरिव मरीचिभिः केशसंचयमिव तिमिरं संनिगृह्य कुङ्कुलीकृतसरो-
जलोचनं लोचनमिव सरोजं यत्र तादृशं रजनीमुखं चुम्बतीवेत्यन्वयः ॥ तत्प्रा-
येति । उपमाबहुले संदर्भे पाठादित्यर्थः ॥ मुख्येति । मुख्यार्थरूपं यत्कुङ्कुली-
करणरूपं लिङ्गं पुष्पासाधारणधर्मैस्तस्यानुकूल्यादित्यर्थः । उत्थापकत्वाविशेषाद-
ङ्गत्वाविशेषात् ॥ चन्द्रस्य चुम्बनोत्प्रेक्षायां दाम्पत्यव्यवहारसमारोपात्मकसमा-
सोक्तौ चापेक्षितस्य नायकसाधर्म्ययोक्तोपमाभ्यामसमर्पणात्कथं तयोस्तदङ्गत्वमिति
शङ्कते—यद्यपीति । मरीचिभिरिवेति । मरीचिभिरिवाङ्गुलीभिस्तिमिरमिव
केशसंचयमित्येवंरूपमित्यर्थः । एकैकविषयस्यार्थद्वयस्याभेदाध्यवसानेनेत्यन्वयः ।
तयोर्वाक्यसमासोक्तोपमयोः । आवश्यकभेदाध्यवसायेनोपपत्तौ कृतमन्वयान्त-
रसमासान्तरकल्पनागौरवेणेत्याशयेनाह—यद्वेति । तनुदीर्घत्वादौ पूर्वेनिपात-
नियमानुरोधेन यथासंख्यक्रमपरित्यागः । तथा चाङ्गुलिमरीच्योस्तनुवतीरन्ध्र-
त्वाभ्यां तिमिरकेशसंचययोरारण्यरूपत्वनीलत्वाभ्यां सरोजलोचनयोर्दीर्घत्वकान्ति-

त्वकान्तिमत्त्वादिना सदृशानां प्रातिस्विकरूपेण भेदवत् अनुगतसादृश्यप्रयो-
जकरूपेणाभेदोऽप्यस्ति स चात्र विवक्षित एव । भेदाभेदोभयप्रधानोपमेत्या-
लंकारिकसिद्धान्तात् । तत्र च प्रयाजकाण्डनिष्कर्षन्यायेनाभेदगर्भतांशोपजीव-
नेन साधारण्यं संपाद्य प्रधानभूतोत्प्रेक्षा समासोक्त्यङ्गता निर्वाह्या । न हि
प्रकाशशीतापनयनशक्तिमतः सौरतेजसः शीतापनयनशक्तिमात्रेण शीतालप-
योगिता न दृष्टा ॥

एवमनभ्युपगमे च,—

‘पाण्ड्योऽयमंसापितलम्बहारः कृसाङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्क्षरोद्गार इवादिराजः ॥’

इत्याद्युपमापि न निर्वहेत् । न ह्यत्रादिराजपाण्ड्ययोरुपमानोपमेययोरनु-
गतः साधारणधर्मो निर्दिष्टः । एकत्र बालातपनिर्क्षरौ, अन्यत्र हरिचन्दनहारा-
विति धर्मभेदात् । तस्मात्तत्रबालातपहरिचन्दनयोर्निर्क्षरहारयोश्च सदृशयोर-
भेदांशोपजीवनमेव गतिः ॥

‘पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः समुद्रः फेनचन्दनम् ।

तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥’

इत्यत्रोत्प्रेक्षयोः कालभेदेऽपि समप्राधान्यम् । अन्योन्यनिरपेक्षवाक्य-
द्वयोपात्तत्वात् । तदादायेति फेनचन्दनरूपकमात्रोपजीवनेन पूर्वोत्प्रेक्षान-
पेक्षणात् । नचैवं ‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानी’तिबहुत्वेक्षाद्वयस्य संसृष्टिरेवेयमिति
वाच्यम् । लौकिकसिद्धपेषणलेपनपौर्वापर्यच्छायाणुकारिणोत्प्रेक्षाद्वयपौर्वापर्येण

मत्त्वाभ्यां च सादृश्यं बोध्यम् । प्रातिस्विकरूपेण अङ्कलित्वमरीचित्वादिना ॥ अनु-
गतेति । अनुगतं यत्सादृश्यप्रयोजकं रूपं तनुत्वादिकं तेनेत्यर्थः । एतच्च सादृ-
श्यमतिरिक्तमित्यभिप्रायेण ॥ सिद्धान्तादिति । तदुक्तं—‘साधर्म्यं त्रिविधं
भेदप्रधानमभेदप्रधानं भेदाभेदप्रधानं चेत्युपक्रम्य विद्यानाथेन ‘उपमानन्वयो-
पमेयोपमास्तरणानां भेदाभेदसाधारणसाधर्म्यमूलत्व’मिति । ननु भेदाभेदरूपांश-
द्वयोपेताया उपमाया भेदांशस्यानुपयोगात्कथं तस्या उत्प्रेक्षाद्युपयोगित्वमित्या-
शङ्क्य परिहरति—न हीति । प्रकाशश्च शीतापनयनं चेति द्वन्द्वः । शीतालः
शीतार्तः ‘शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने’ (वा. ३२१७) इति वा आलः । उक्तसिद्धान्त-
स्य निर्युक्तिकत्वेनाश्रदेयत्वभावाशङ्क्यमानं प्रत्याह—एवमिति । पाण्ड्योऽय-
मिति । पाण्ड्यनामायं नृपः अदिराज इवाभाति । कथंभूतः ? अंसयोरपितो लम्बो
हारो येन सः । तथा हरिचन्दनेन रक्तचन्दनेन कृत्तः कृतोऽङ्गरागोऽनुलेपनं येन
तथाभूतः । अदिराजः कीदृक् ? बालातपेन रक्तानि सानूनि प्रस्थानि यस्य सः ।
तथा निर्क्षरस्योद्गारेणोद्गमेन सहितः । पिनष्टीति । व्याख्यातं प्राक् ॥ पौर्वा-
पर्येणेति । तथा च चमत्कारप्रयोजकपौर्वापर्यघटकत्वेन भेदानवभासात्संसृष्टि-

चारुतातिशयसमुन्मेषतः संसृष्टिवैषम्यात् । तस्माद्दर्शादिवदेकफलसाधनतया
समप्रधानमिदमुत्प्रेक्षाद्वयम् । एवं समप्रधानसंकरोऽपि व्याख्यातः ॥

संदेहसंकरालंकारः १२१

संदेहसंकरो यथा (रघु० ६।८५),—

शशिनमुपगतयेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥

अत्र इयमिति सर्वनाम्ना यद्यजं वृत्तवतीन्दुमती विशिष्टरूपेण निर्दिश्यते
तदा बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मविशिष्टयोः सदृशयोरैक्यारोपरूपा निदर्शना ।
यदि तेन सा स्वरूपेणैव निर्दिश्यते, बिम्बभूतो धर्मस्तु पूर्वप्रस्तावात्समगुण-
योगप्रीतय इति पौरविशेषणाच्चावगम्यते, तदा प्रस्तुते धर्मिणि तद्वृत्तान्त-
प्रतिबिम्बभूताप्रस्तुतवृत्तान्तारोपरूपं ललितमित्यनध्यवसायात् संदेहः ॥

यथा वा,—

विलीयेन्दुः साक्षादमृतरसवापी यदि भवे-

त्कलङ्कस्तत्रत्यो यदि च विकचेन्दीवरवनम् ।

ततः स्नानक्रीडाजनितजडभावैरवयवैः

कदाचिन्मुख्येयं मदनशिखिपीडापरिभवम् ॥

अत्र यद्येतावत्साधनं संपद्येत तदा तापः शाम्यतीत्यर्थे कविसंरम्भश्चेत्त-
दैतदुपात्तसिद्ध्यर्थमूह इति संभावनालंकारः । एतावत्साधनं कदापि न संभ-
वत्येवातस्तापशान्तिरपि गगनकुसुमकल्पेत्यर्थे कविसंरम्भश्चेदुपात्तमिथ्यात्व-
सिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनारूपा मिथ्याध्यवसितिरित्युभयथासंभवात्संदेहः ॥

एवम्,—

‘सिक्तं स्फटिककुम्भान्तःस्थितिश्वेतीकृतैर्जलैः ।

मौक्तिकं चेष्टतां सूते तत्पुष्पेस्ते समं यशः ॥’

वैलक्षण्यमिति भावः । दर्शादिवद्दर्शपौर्णमासादिवत् । अयं च भिन्नकालीनयोरपि
समप्राधान्ये दृष्टान्तः । फलं तत्र स्वर्गः । प्रकृते तु चमत्कृतिविशेषः ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां समप्राधान्यसंकरालंकारप्रकरणम् ॥

शशिनमिति । अत्र अजस्येन्दुमत्या स्वयंवरे समगुणयोरजेन्दुमत्योर्योगेन
प्रीतिर्येषां ते पौरा नागरिकाः नृपाणामन्येषां श्रवणयोः कटु पीडाकरमिति पूर्वार्ध-
रूपकमेव वाक्यं विवव्रुरुच्चारयामासुरित्यन्वयः । तेन सर्वनाम्ना सा इन्दुमती
बिम्बभूतो धर्मः । अजकर्मकं वरणम् । तत्र तस्मिन्पक्षे ॥ विलीयेति । अग्नि-
संयोगेन वृतादिवत्केनापि हेतुना विलीनतां प्राप्येत्यर्थः । विकचं विकसितम् ।
जडभावः शैत्यम् । मदन एव शिखी वद्धिः । संरम्भस्तात्पर्यम् ॥ सिक्तमिति ।

इत्यादिष्वपि संभावनामिध्याध्यवसितिसंदेहसंकरो द्रष्टव्यः ॥

मुखेन गरलं मुञ्चन्मूले वसति चेत्फणी ।

फलसंदोहगुरुणा तरुणा किं प्रयोजनम् ? ॥

अत्र महोरगवृत्तान्ते वर्ण्यमाने राजद्वाररूढखलवृत्तान्तोऽपि प्रतीयते । तत्र किं वस्तुतस्तथाभूतमहोरगवृत्तान्त एव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतः खलवृत्तान्तस्ततः प्रतीयत इति समासोक्तिः । यद्वा,—प्रस्तुतखलवृत्तान्तप्रत्यायनायाप्रस्तुत-महोरगवृत्तान्तकीर्तनमप्रस्तुतप्रशंसा । यद्वा,—वर्ण्यमानमहोरगवृत्तान्तकीर्तनेन समीपस्थितखलमर्मोद्घाटनं क्रियत इति उभयस्यापि प्रस्तुतत्वात्प्रस्तुताङ्कुर इति संदेहः ।

एकवचनानुप्रवेशसंकरः १२२

एकवाचकानुप्रवेशसंकरस्तु शब्दार्थालंकारयोरेवेति लक्षयित्वा कान्य-
प्रकाशकार उदाजहार—

स्पष्टोच्छ्वसत्किरणकेसरसूर्यबिम्ब-

विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।

श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-

बद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥

अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ यत्रैकस्मिन् श्लोके पदभेदेन शब्दार्था-
लंकारयोः स्थितिस्तत्र तयोः संस्पृष्टिः, इह तु संकर इति । अलंकारसर्वस्वकारस्तु

स्फटिककुम्भान्तःस्थित्या श्वेतीकृतैर्जलैः सिक्तं मौक्तिकमित्यन्वयः ॥ मुखेनेति ।
संदोहः समूहः ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां संदेहसंकरालंकारप्रकरणम् ॥

लक्षयित्वेति । 'स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंक्रुतिद्वय'मिति सूत्रेणेत्यर्थः ।
स्पष्टेति । अतो अनन्तरं दिवसरूपमरविन्दं कमलं संचुकोच संकोचमगमत् ।
कीदृक् ? स्पष्टमुच्छ्वसन्त उलसन्तः किरणा एव केसराणि यस्यास्तथाभूता सूर्य-
बिम्बरूपा विस्तीर्णा कर्णिका वराटो यस्य तत् । श्लिष्टाः प्रकाशामावेन परस्परं
मिलिता अष्ट दिश एव दलानां कलापस्तन्मुखेनावतारो यस्यास्तादृशी बद्धा अन्ध-
काररूपा मधुपावलिर्न तथाभूतमित्यर्थः । पदभेदेनेति । 'सो णत्थि एत्थ
गामे जो एयं महमहंतलाअण्णं । तरुणाणं हिअअलुडिं परिसप्पंतिं णिवारेइ' ॥
'स नास्त्यत्र ग्रामे य एतां स्फुरल्लवण्याम् । तरुणानां हृदयलुण्ठनं परिसर्पन्तीं
निवारयति' इति संस्कृतम् । अत्र पूर्वार्थेऽनुप्रासस्तृतीयपादे रूपकमिति तयोः

एकस्मिन्वाचकेऽनुप्रवेशो वाच्ययोरेवालंकारयोः स्वारसिको वाच्यप्रतियोगि-
कत्वाद्वाचकस्येति मत्वार्थालंकारयोरप्येकवाचकानुप्रवेशसंकरमुदाजहार ।

सत्पुष्करद्योतितरङ्गशोभिन्यमन्दमारब्धमृदङ्गवाद्ये ।

उद्यानवापीपयसीव यस्यामेणीदृशो नाट्यगृहे रमन्ते ॥

अत्र नाट्यगृहत्वापीपयसोः सत्पुष्करेत्यादिविशेषणे शब्दसाम्यं श्लेषः, 'अम-
न्दमारब्धे'त्यादिविशेषणेऽर्थसाम्यमुपमा, तदुभयमेकस्मिन्निवशब्देऽनुप्रविष्ट-
मिति तदपि न मन्यामहे । सत्पुष्करेत्यादिविशेषणेऽपि श्लेषभित्तिकाभेदाध्यव-
सायरूपातिशयोक्तिलभ्यस्य धर्मसाम्यस्यैव तत्रेवशब्दप्रतिपाद्यतया शब्दसा-
म्यस्य बद्धप्रतिपाद्यत्वात् । श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेन धर्मसाम्यमतानङ्गी-
कारे 'अहो रागवती सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरम्' इत्यादिश्लिष्टविशेषणसमासो-
क्त्युदाहरणे विशेषणसाम्याभावेन समासोक्त्यभावप्रसङ्गात् । शब्दसाम्यस्येव-
शब्दप्रतिपाद्यत्वेऽपि तस्योपमावाचकत्वस्यैव प्राप्त्या श्लेषवाचकत्वाभावाच्च ।
शब्दतोऽर्थतो वा कविसंमतसाम्यप्रतिपादने सर्वविधेऽप्युपमालंकारस्वीका-
रात् ।

अन्यथा,—

'यथा प्रह्लादनाम्बुदः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरजनात् ॥'

इत्यत्राप्युपमा न स्यात् । न ह्यत्रान्वर्थनामरूपशब्दसाम्यं विना किञ्चिदर्थ-
साम्यं कविविवक्षितमस्ति । तस्माद्यत्रैकस्मिन्नर्थे प्रतिपाद्यमाने अलंकारद्वय-
लक्षणयोगादलंकारद्वयप्रतीतिस्तत्र तयोरलंकारयोरैकवाचकानुप्रवेशः ॥

संछिष्टः ॥ वाच्यप्रतियोगिकत्वादिति । वाच्यं प्रतियोगि प्रतिसंबन्धि
यस्य तद्वाच्यप्रतियोगिकं तत्त्वादित्यर्थः । एवं च काव्यावाच्यस्यानुप्रासादेः शब्दा-
लंकारस्य तदनुप्रवेशो न वाचकानुप्रवेश इति वक्तुं युक्तमिति भावः ॥

सत्पुष्करेति । यस्यां नगर्यामेणीदृश उद्यानसंबन्धिव्यापीपयसीव नाट्यगृहे
रमन्ते क्रीडन्ति । क्रीदृशे ? समीचीनैः पुष्करैः कमलैः द्योतिनो ये तरङ्गास्तच्छो-
भावति । गृहपक्षे—समीचीनैः पुष्करैर्बाद्यमाण्डमुखैर्द्योतितो यो रङ्गो नृत्यभूमिस्त-
च्छोभिनीत्यर्थः । 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यमाण्डमुखे जले । व्योम्नि खड्गफले
पक्षे' इत्यमरः । श्लेषभित्तिकेति । श्लेषो भित्तिरिव भित्तिर्मूलं यस्येत्यर्थः ॥
रागवतीति । रागोऽनुरागो रक्तिमा च । अम्बरमाकाशं वक्त्रं च । नन्वत्र
विशेषणसाम्याभेदाध्यवसायापेक्षणेऽपि सत्पुष्करेत्यादौ शब्दसाम्यमात्रेणाप्यु-
पमोपपत्तेर्न तदपेक्षेत्यत आह—शब्देति । शब्दतोऽर्थतो वेति । शब्दप्रयुक्त-
मर्थप्रयुक्तं वा यत्कविसंमतं साम्यं तत्प्रतिपादन इत्यर्थः । सर्वविधे सर्वप्रकारे ।
यथेति । 'चदि आह्लादने' इति धात्वनुसाराच्चन्द्रपदमन्वर्थम् । अन्वर्थोऽन्वर्थ-
नामा । तस्मान्मतद्वयस्याप्ययुक्तत्वात् ॥

यथा (नैष० २।६),—

विधुकरपरिरम्भादात्तनिष्यन्दपूर्णैः

शशिद्वषदुपकृतैरालवालैस्तरुणाम् ।

विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण

व्यरचि स हृतचित्तस्तत्र भैमीवनेन ॥

अत्र हि प्रतिपाद्यमानोऽर्थः समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तमिति लक्षणानुसारा-
दुदात्तालंकाररूपः, असंबन्धे संबन्धकथनमतिशयोक्तिरिति लक्षणादतिशयो-
क्तिरूपश्च । न च सर्वत्रोदात्तस्यासंबन्धे संबन्धकथनरूपत्वं निर्णेतमिति न
विविक्तालंकारद्वयलक्षणसमावेशोऽस्तीति वाच्यम्; दिव्यलोकगतसंपत्समृद्धि-
वर्णनादिष्वतिशयोक्त्यस्पृष्टस्योदात्तस्य शौर्यौदार्यद्वारिद्र्यादिविषयातिशयोक्ति-
वर्णनेषुदात्तास्पृष्टाया अतिशयोक्तेः परस्परविविक्त्या विश्रान्तेः । तयोश्चेहार्थ-
वशासंपन्नसमावेशयोनाङ्गाङ्गिभावः । एकेनापरस्यानुत्थापनास्वातन्त्र्यपार-
तन्त्र्यविशेषादर्शनाच्च । नापि समप्राधान्यम्; यैः शब्दैरिह संबन्धि वस्तु
प्रतिपाद्यते तैरेव तस्यैव वस्तुनोऽसंबन्धे संबन्धरूपस्य प्रतिपाद्यमानतया
भिन्नप्रतिपादकशब्दव्यवस्थितार्थभेदाभावात् । नापि संदेहसंकरः; एका-
लंकारकोट्यां तदन्यालंकारकोटिप्रतिक्षेपाभावात् । तस्मादिहोदात्तातिशयो-
क्त्योरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः ।

संकरसंकरालंकारः १२३

कचित्संकराणामपि संकरो दृश्यते । यथा,—

मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः

प्रातः प्राङ्गणसीमनि मन्थरचलद्वालाङ्गिलाक्षारुणाः ।

दूराद्वाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुका

यद्विद्वद्भवेण भोजनृपतेस्तस्यागलीलायितम् ॥

अत्र तावद्विदुषां संपत्समृद्धिवर्णनमुदात्तालंकारस्तन्मूलको 'वालाङ्गिलाक्षा-

विधुकरेति । स हंसस्तत्र भैमीवनेन दमयन्त्या उद्यानेन हृतचित्तो व्यरचि
कृतः । कथंभूतेन? चन्द्रकिरणाल्लेषोदात्तैरङ्गीकृतैर्निष्यन्दैः पूर्णैश्चन्द्रकान्तघटितै-
स्तरुणामालवालैर्विफलीकृतजलसेकप्रकाररूपगौरवेणेत्यर्थः ॥ शब्दव्यवस्थि-
तेति । शब्दप्रयुक्त्यर्थः । तथा च समप्राधान्यमर्थभेदविषयमिति भावः । प्रति-
क्षिप्यते निवार्यते कोऽप्यन्तरमनेनेति प्रतिक्षेपो विरोधः ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायामेकवचनानुप्रवेशसंकरालंकारप्रकरणम् ॥

मुक्ता इति । विदुषां भवनेषु मन्दिरेषु केलौ सुरतकीडायां विच्छिन्नसूत्रा-
द्दाराद्रलिताः संमार्जनीभिरपसारिताः प्रातःकालेऽङ्गणसीमान्ते मन्दं चलतां
बालानां चरणलाक्षासेनारुणा मुक्ताः दूराद्वाडिमबीजशङ्कितधियः कीडाशुका यत्क-
र्षन्त्याकर्षन्ति तद्भोजनृपतेस्त्यागस्य दानस्य लीलायितमित्यन्वयः । तत्रैव बाला-

रूपा' इत्यत्र तद्गुणालंकारस्तत्रैव वक्ष्यमाणभ्रान्त्युपपादकः पदार्थहेतुककाव्य-
लिङ्गालंकारश्चेति तयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः । तन्मूलः शङ्कितधिय इत्यत्र
भ्रान्तिमदलंकारस्ताभ्यां चोदात्तालंकारश्चारुतां नीत इति तयोश्च तस्य चाङ्गा-
ङ्गिभावेन संकरः । एवं विद्वद्देहवैभवस्य हेतुमतो राज्ञो वितरणविलासस्य
हेतोश्चाभेदकथनं हेत्वलंकारः । स च राज्ञो वितरणविलासस्य निरतिशयो-
त्कर्षाभिव्यक्तिपर्यवसायी । एतावन्मात्रे कविसंरम्भश्चेदुक्तरूपोदात्तालंकार-
परिष्कृते हेत्वलंकारे विश्रान्तिः । वर्णनीयस्य राज्ञः कीदृशी संप्रदिति प्रश्नोत्तर-
तया निरतिशयैश्वर्यवितरणरूपाप्रस्तुतकार्यमुखेन तदीयसंपदुत्कर्षप्रशंसने कवि-
संरम्भश्चेत्कार्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसालंकारे विश्रान्तिः । कार्यस्यापि वर्णनीय-
त्वेन प्रस्तुतत्वाभिप्राये तु प्रस्तुताङ्कुरेऽपि विश्रान्तिः । अत्र विशेषानध्य-
वसायात्संदेहसंकरः । किंच विद्वद्देहवैभववर्णनस्यासंबन्धे संबन्धकथनरूप-
तयाऽतिशयोक्तैरुदात्तालंकारेण सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । निरतिशयवितर-
णोत्कर्षपर्यवसायिनो हेत्वलंकारस्याप्युदात्तार्थोदायवर्णनात्मिकयात्युत्तया
सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । तन्मूलकस्याप्रस्तुतप्रशंसालंकारस्य प्रस्तुताङ्कुरस्य
वा राजसंपत्समृद्धिवर्णनात्मकोदात्तालंकारेण सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ।
वाचकशब्दस्य प्रतिपादकमात्रपरतया व्यञ्जकसाधारण्यात् । एषां च त्रयाणां-
मेकवाचकानुप्रवेशसंकराणां समप्राधान्यसंकरः । न ह्येतेषां परस्परमन्यत्रा-
ङ्गत्वमस्ति । उदात्तादिमात्रस्यैव हेत्वलंकारादिचारुतापादकत्वेनातिशयोक्ति-

ङ्गिलाक्षारूपा इत्यत्रैव ॥ वक्ष्यमाणेति । शङ्कितधिय इति वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥
तयोस्तद्गुणकाव्यलिङ्गयोः । तन्मूलः संकरमूलः । ताभ्यां संकरभ्रान्तिमभ्याम् ।
तयोः संकरभ्रान्तिमतोः । तस्य उदात्तस्य । हेतुमतः कार्यस्य अमेदकथनं तत्त्या-
गलीलायितस्य कार्यमिति वक्तव्ये तदेव त्यागलीलायितमित्यभेदकथनम् ॥ तदी-
येति । राजकीयेत्यर्थः ॥ अतथ्यौदार्येति । असत्यौदार्येत्यर्थः । तन्मूलक-
स्येति । वितरणोत्कर्षपर्यवसायिहेत्वलंकारमूलकस्येत्यर्थः । ननु राजसंपत्समृद्ध-
व्यञ्जनागम्यत्वेनाव्याच्यत्वात्कथं तद्वर्णनात्मकोदात्तालंकारेण सहैकवाचकानुप्रवेश-
कथनमित्याशङ्क्यामाह—वाचकशब्दस्येति । त्रयाणामिति । एक उदात्ता-
तिशयोक्त्योरपरो हेत्वत्युक्त्योरन्यो व्यङ्ग्योदात्ताप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तुताङ्कुरान्यतरयो-
रित्येवं त्रयाणां परस्परमित्यर्थः ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां संकरसंकरालंकारप्रकरणम् ॥

उदात्तालंकारस्य हेत्वलंकाराङ्गतायाः पूर्वमुक्तत्वादुदात्तातिशयोक्तिसंकरस्यापि
तदङ्गत्वमिति शङ्कां निरस्यति—उदात्तादिमात्रस्यैवेति । उदात्तादीत्यादि-
पदेन हेत्वलंकारपरिग्रहः । हेत्वलंकारादीत्यादिपदेन चाप्रस्तुतप्रशंसापरिग्रहः ।
तत्रापि निरतिशयैश्वर्यवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनो हेत्वलंकारस्यैव तादृशवितरणरूप-
कार्यपरिष्कारद्वारा तद्वन्म्यप्रस्तुतराजसंपदुत्कर्षप्रशंसारूपायामप्रस्तुतप्रशंसायामङ्गत्वं

संकरस्याङ्गतयानपेक्षणात् । एवमत्र श्लोके चतुर्णामपि संकराणां यथायोग्यं संकरः । एवमन्यत्राप्युदाहरणान्तराण्युदाहृतिः ॥

उपसंहारः ।

अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः ।

नियोगाद्वेङ्कटपतेर्निरुपाधिकृपानिधेः ॥ १७१ ॥

चन्द्रालोको विजयतां शरदागमसंभवः ।

हृद्यः कुवलयानन्दो यत्प्रसादादभूदयम् ॥ १७२ ॥

इति श्रीमद्वैतविद्याचार्यश्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीरङ्गराजाध्वरीन्द्र-
वरसूनोः श्रीमदप्पय्यदीक्षितस्य कृतिः कुवलयानन्दः समाप्तः ॥

न त्वद्भुतातथ्यवर्णनरूपात्युक्तिसंकरस्यापेक्षेति भावः ॥ यथायोग्यमिति ।
तथा हि उदात्ततदुणयोरङ्गाङ्गिभावसंकरस्य भ्रान्तिमदुदात्तयोरङ्गाङ्गिभावसंकरस्य
चाङ्गाङ्गिभावे च संकरः । तथा भ्रान्तिमदुदात्तयोरङ्गाङ्गिभावसंकरस्योदात्ताङ्ग-
हेत्वलंकारादिसंदेहसंकरस्य चाङ्गाङ्गिभावेन संकर इति सूक्ष्ममतिमिरूहनीयम् ॥

स्वकीर्त्यनुप्रवृत्तये ग्रन्थनाम खनाम चोपनिबध्नन् ग्रन्थपूर्तिमनुवदति—अमु-
मिति । स्वग्रन्थस्य प्रामाणिकत्वं सूचयितुमाह—चन्द्रालोक इति । शरदा-
गमसंज्ञकश्चन्द्रालोकमूलभूतो ग्रन्थः । शरत्कालागमनेन चन्द्रस्यालोक इति शेषः ।
तस्माच्च कुवलयानन्दः स्वग्रन्थोऽभूत् । कुवलयस्य कुमुदस्यानन्द इति च शेष
इति शिवमास्ताम् ।

विद्वद्बृन्दमहामान्यरामचन्द्रात्मजन्मना ।

विदुषा वैद्यनाथेन कृतालंकारचन्द्रिका ॥ १ ॥

एनां कुवलयानन्दप्रकाशनविशारदाम् ।

विदां कुर्वन्तु विद्वांसः काव्यतत्त्वविदां वराः ॥ २ ॥

असौ कुवलयानन्दश्चन्द्रालोकोत्थितोऽपि सन् ।

प्रतिष्ठां लभते नैव विनालंकारचन्द्रिकाम् ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञतत्सद्ग्रामभट्टात्मजवैद्यनाथकृता-
लंकारचन्द्रिकाख्या कुवलयानन्दटीका संपूर्णा ।

विक्रय्यसंस्कृतपुस्तकानि ।

मू. डा. व्या.

आर्यासप्तशती—गोवर्धनाचार्यकृता, अनंतपण्डित- कृतया व्यङ्ग्यार्थदीपनाटीकया सहिता.	२	१=
कथाकौतुकम्—पण्डितश्रीवरविरचितम्.	१	४=
कथासरित्सागरः—महाकविश्रीसोमदेवभट्टविरचितः, एतस्मिन् पृथक् पृथक् मनोहराः १२४ कथाः सन्ति.	८	१॥
कादम्बरीकथासारम्—श्रीमदभिनन्दकृतम्.	१	४=
किरातार्जुनीयम्—भारविकृतं, मल्लिनाथकृतया घण्टा- पथटीकया परिशिष्टादिभिश्च सहितम्.	२१	१॥
कुमारसंभवम्—कालिदासविरचितम्, पाठान्तर-टिप्पणी- महाशिवपुराणसाम्यप्रतिपादकपरिशिष्टादिभिः समेतम्	३	१॥
रघुवंशकाव्यम्—कालिदासकृतम्, मल्लिनाथकृतसंजी- विनीटीकासहितम् [स्थूलाक्षरम्.]	४॥	१=
गाथासप्तशती—सातवाहनविरचिता, ध्वनिव्यङ्ग्य- योश्चमत्कृतौ सुप्रसिद्धस्यास्य ग्रन्थस्य षष्ठं संस्करणं मूलप्रत्यक्षरं 'संस्कृत-गाथासप्तशत्या' सह संव- लितं वरीवर्ति.....	४॥	१॥
दशावतारचरितम्—क्षेमेन्द्रविरचितम्.	१॥	१.
नैषधीयचरितम्—श्रीहर्षविरचितम्, नैषधीयप्रकाशाख्य- (नारायणी)टीकयानेकटीकाविशेषांशैश्च सनाथीकृतम्.	१०	१
शिशुपालवधः—माघकृतः, मल्लिनाथकृतया सर्वकषा- ख्यटीकया परिशिष्टटिप्पण्यादिभिश्चोपबृंहितः.	३॥	१॥१.
श्रीकण्ठचरितम्—श्रीमङ्गककविकृतम्, जोनराज- कृतया टीकया सहितम् । अस्य २५ सर्गाः सन्ति, अस्मिन् सज्जनदुर्जनवर्णनं, वसन्तवर्णनं, कैलास- पर्वतवर्णनम्, शिववर्णनं चेत्यादीनि वर्णनान्यतीव मनोहराणि सन्ति.	३॥	१=

मनेजर—निर्णयसागरमुद्रणालयम्, मुंबई.

कुवलयानन्दपद्यानामकारादिकोशः ।

श्लोकः	अलं.	पृष्ठं	श्लोकः	अलं.	पृष्ठं
अ			अन्येयं रूप	अति.	४४
अकारणात्	विभा.	१०६	अन्योन्यं नाम यत्र	अन्यो.	१२२
अकृशं कुचयोः	उल्ले.	२३	अन्योपमेयलाभेन	प्रति.	१२
अकृमातिशयोक्तिः	अति.	४५	अपरां बोधनं प्राहुः	निद.	६३
अङ्गं केऽपि	अप.	२६	अपाङ्गतरले	सामा.	१६४
अङ्गाधिरोपित	अप्रस्तु.	८४	अपारिजातां वसुधां	असंग.	११०
अङ्गासङ्गिमृणाल	प्रस्तु.	९१	अपीतक्षीव	विभा.	१०५
अङ्गुलीभिरिव	सम.	१८१	अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्सा	अप्र.	८२
अङ्गिदण्डो	निद.	६१	अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्र	व्याज.	९३
अचतुर्वदनो	रूप.	१८	अब्जेन त्वन्मुखं तुल्यं	श्लेषा.	७८
अजस्रमारोहसि	असङ्ग.	१०९	अभिलषसि	विष.	११२
अतियजेत	परि.	७६	अभूतपूर्वं	संभवा.	१९२
अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्यं अ.		४६	अमरीकचरी	उपो.	१
अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु पौर्वा अ.		४६	अमुं कुवलयानन्दं	उपसं.	१८८
अत्युक्तिरद्भुतातथ्य	अत्यु.	१६४	अयं प्रमत्तमधुपः	आन्ति.	२४
अत्युच्चाः परितः (पंचाक्षरी) प्रेयो.		१८३	अयमति	श्लेषा.	८०
अत्र मन्मथं	उप.	१८८	अयं वारां (भल्लटशतकम्) असं.		१०८
अथोपगृहे	अर्थान्त.	१४१	अयं स (म० भा० स्त्रीपर्व) रस.		१८३
अद्यापि तिष्ठति	भावि.	१७७	अयं हि धूर्जटिः साक्षात् रूप.		१५
अधरोऽयं	अर्था.	१३६	अरण्यरुदितं	निद.	५९
अधिकं पृथुलाधारात्	अधि.	१२०	अर्थैरयत्न	व्याज.	९३
अनन्तरत्न	विक.	१४४	अर्थ दानव	व्याज.	९१
अनयोरनवद्याङ्गी	अति.	४३	अलंकारेषु बालानां	उपो.	२
” ”	अत्यु.	१७८	अलंकारः परिकरः	परि.	७४
अनायि देशः (नैषध)	ललि.	१४९	अल्पं तु सूक्ष्मादाधेया	अल्पा.	१२१
अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च	विष.	११२	अल्पं निर्मित	अत्यु.	१७८
अनुरागवती (ध्वन्यालोक) विशे.		१०८	अवतु नः	सम.	१८१
अन्तर्विष्णोः	सारा.	१२७	अविवेकि कुच	विभा.	१०७
अन्तर्लिङ्गाणि	अप्र.	८३	असमालोच्य	वक्तो.	१७६
अन्यत्र करणीयस्य	असंग.	११०	असावुदय	श्लेषा.	७९
अन्यत्र तस्यारोपार्थः	अप.	२७	असोढा	काव्य.	१३८
अन्यासु तावदुप	प्रस्तु.	८९	असंभवोऽर्थनिष्पत्तेः	असं.	१०८

श्लोकः	अलं.	पृष्ठं	श्लोकः	अलं.	पृष्ठं
असंशयं क्षत्र	आत्म.	९०	उदयमेव सविता	निद.	६३
अस्य क्षोणि	मिथ्या.	१४६	उदात्तमृद्धेश्वरितं	उदा.	१७७
अस्याश्चेद्वति	अप्र.	८६	उदिते कुमार	विभा.	१०७
अहमेव गुरुः	प्रती.	१३	उद्गाढ्य योग	उपो.	२
अहो केनेदशी	वक्रो.	१७५	उद्यानमास्तोद्धूताः	विभा.	१०५
अहो खल	असंग.	१०९	उन्नतं पद	निद.	६४
अहो विशालं	अधि.	१२१	उन्मीलन्ति कदम्बानि	आवृ.	५४
अहं प्राथमिकाभाजां	समु.	१३३	उपमानोपमेयत्वं	अन.	९
आ			उपमा यत्र सादृश्य.	उपमा.	३
आकर्णय	प्रती.	१३	ए		
आक्षेपोऽन्यो विधौ	आक्षे.	१०३	एकस्मिन्वचनेकं वा	पर्या.	१३०
आक्षेपः स्वयमुक्तस्य	आक्षे.	१०१	एकस्य गुणदोषाभ्यां	उल्ला.	१५२
आप्राप्तं परि	उल्ला.	१५३	एकाभूत्कुसु	भावसं.	१७२
आदातुं	अति.	४५	एकेन बहुषोलेखे	उल्ले.	२३
आदौ हालाहल	समा.	११८	एतस्मिन्नधिक	श्लेषा.	८१
आनन्दमन्थर	असं.	१७९	एष ते विदुम	हेत्व.	१८१
आबद्धकृत्रिम	अप्र.	८३	क		
आभासत्वे विरोधस्य	विरो.	१०३	कतिपयदिवसैः	अति.	४२
आयान्तमालोक्य	व्याजो.	१६९	कदा वाराणस्या	प्रेयो.	१८३
आयुर्दानमहो	हेत्व.	१८२	कपिरपि च	अनु.	१६३
आविर्भूते शशिनि	विनो.	६८	कमलमनम्भसि	विशे.	१२३
आश्रित्य नून	अप्र.	८४	कर्णारुन्दुद	विक.	१४४
इ			कर्ता यद्युप	उत्प्रे.	३४
इत्थं शतमलंकाराः	हेत्व.	१८२	कल्पतरु	प्रौढो.	१४५
इन्दोर्लक्ष्म	लेशा.	१५७	कल्याणी	ऐति.	१७८
इन्द्र्यमाणविरुद्धार्थ.	विषाद.	१५२	कवीन्द्राणा	अति.	४५
उ			कस्तूरिका	संभा.	१४६
उक्तिरर्थान्तरन्यासः	अर्थान्त.	१४०	कस्ते शौर्यमदो	व्याज.	९१
उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दा	व्याज.	९१	कस्य वा न	व्याजो.	१६९
उच्यते प्रथम	प्रहर्ष.	१५१	कस्त्वं वानर	व्याज.	९७
उच्चैर्गजैरटन	समा.	११८	कस्त्वं भोः	प्रस्तु.	८८
उत्कण्ठयति	आवृ.	५४	काकः कृष्णः	विशे.	१५४
उत्कण्ठितार्थसिद्धिः	प्रहर्ष.	१५०	काठिन्यं कुचयोः स्रष्टुं	उल्ला.	१५२
उत्तरोत्तरमुत्कर्षः	सारा.	१२७	कामं दृपाः	दृष्टा.	५७

श्लोकः	अलं.	पृष्ठं
कार्याजनिर्विशेषोक्तिः	विशे.	१०८
कार्यात्कारणजन्मापि	विभा.	१०७
कार्ये निमित्ते	अप्र.	८२
कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्या.	विभा.	१०६
कालिन्दि ब्रूहि	अप्र.	८७
किञ्चिदाकृतसहितं	उत्त.	१६६
किञ्चिदारम्भतोऽशक्य	विशे.	१२४
किञ्चिन्मिथ्यात्वसि.	मिथ्या.	१४६
किं तावत्सरसि सरोज	प्रत्य.	१८७
किं पद्मस्य रुचिं	रूप.	१८
किमसुभिर्गल्पितै	रूप.	१९

”

कुशलं तस्या	श्रुत्य.	१७६
कुसुमसौरभलोभपरि	उत्त.	१६७
कृतं च गर्वाभि	अ. सं.	१७९
कैतवापहुतिर्व्यक्तौ	दृष्टा.	५८
कैमुलेनार्थसंस्तिद्धिः	कैतवा.	३०
कोशद्वन्द्वमियं	अर्था.	१३६
कौमुदीव तुहि	प्रस्तु.	८९
क्रमिकैकगतानां तु	समा.	११७
क्रमिकं प्रकृतार्थानां	कार.	१३३
क्रान्तक्रान्तवदन	रत्ना.	१५८
क्र सूर्यप्रभवो (रघुवंशः)	प्रत्य.	१८७
क्राकार्यं शश(विक्रमोर्व.)भावश.	ललि.	१४९
	क्राकार्य.	१८६

ख

खमिव जलं जल	उपमे.	११
खिन्नोऽसि मुञ्च	विष.	११४

ग

गगनं गगनाकारं	अन.	१०
गच्छाम्यच्युत	विवृ.	१७२
गजत्रातेति वृद्धाभिः	उल्ले.	२२
गण्डाभोगे विहरति मदैः	अत.	१६२
गतासु तीरं तिमि	अति.	४२
गर्वमसंवाह्यमिमं(रुद्रतालं.)प्रती.		१२

श्लोकः	अलं.	पृष्ठं
गिरिरिव गजराजोऽयं	उपमे.	११
गिरिर्महान्गिरे	सारा.	१२८
गुणदोषौ बुधो	उपमा.	५
गुणवद्वस्तुसंसर्गात्	अर्थान्त.	१४०
गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य	तुल्य.	५१
गुम्फः कारणमाला	कार.	१२५
गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेत्	गूढो.	१६९
गूहीतमुकरीत्यार्थं	एका.	१२६
गृह्णन्तु सर्वे यदि	आक्षे.	१०१
गोपाल इति कृष्ण	विष.	११३
ग्रामेऽस्मिन्प्रस्तरप्राये	उत्त.	१६७

च

चक्राभिघातप्रसभान्नयैव	पर्या.	९४
चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने	रूप.	१७
चन्द्रालोको विजयतां	उपसं.	११८
चपलातिशयोक्तिस्तु	अति.	४५
चपलो निर्दयश्चासौ	लेशा.	१५६
चातकस्त्रिचतु	प्रहर्ष.	१५१
चिह्नप्रकरा जयन्ति ते	काव्य.	१३७
चित्रं चित्रं बत बत	समा.	११७
चित्रं तपति राजेन्द्र	विभा.	१०६
चूडामणिपदे धत्ते	निद.	६४
चेद्दिम्बप्रतिबिम्बत्वं	दृष्टा.	५७

छ

छाया संश्रयते तलं	सहो.	६७
छेकापहुतिरन्यस्य	छेका.	२९
छेकोक्तिर्यत्र लोकोक्तेः	छेको.	१७४

ज

जटा नेयं वेणीकृत	अप.	२९
जाता लता हि	विभा.	१०७
जानेऽतिरागादि	अति.	४३
जीयादम्बुधि	काव्य.	१३८
जीवनग्रहणे	संदेह.	२५
ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधव	निद.	६२

श्लोकः	अलं.	पृष्ठं	श्लोकः	अलं.	पृष्ठं
त					
तच्चैत्किंचिद्विना रम्यं	विनो.	६८	दिधक्षन्मारुतेर्वालं	विष.	११३
तडिद्वौरीन्दुतुल्यास्या	उपमा.	७	दिवमप्युपयातानां	विशे.	१२३
तदभाग्यं धनस्यैव	उल्ला.	१५२	दिवाकराद्रक्षति	अर्थान्त.	१४१
तदय विश्रम्य दयालु	भावो.	१८६	दिवि श्रितवतश्चन्द्रं	विष.	११३
तदोजसस्तयशसः	प्रती.	१४	दिव्यानामपि	स्मृति.	२४
तद्रुणः स्वगुणत्यागात्	तद्रु.	१६०	दीपकैकावलीयोगा.	माला.	१२६
तलेष्वेवपन्त	अज्ञा.	१७९	दृढतरनिबद्धमुष्टेः	व्यति.	६६
तव प्रसादात्कुसुमा	परि.	७५	दशा दग्धं मनसिजं	व्याघा.	१२४
तवामृतस्यन्दिनि	प्रति.	५५	दृष्ट्या केशव गोप	विवृ.	१७२
तस्य च प्रवयसो	परि.	१३१	देवीं वाचमुपासते	दृष्टा.	५८
तापत्रयौषधवरस्य तव	अप्र.	८७	देहि मत्कन्दुकं	पर्या.	९५
ताभ्यां तौ यदि न स्या	अव.	१५४	दोभ्यामिदं	निद.	६०
तां रोहिणीं विजानीहि	उपमा.	१८८	दोषस्याभ्यर्थेनानुज्ञा	अनुज्ञा.	१५५
तिलपुष्पात्समायाति	विभा.	१०६	दोःस्तम्भौ जानुपर्यन्त.	एका.	१२६
तीर्त्वा भूतेशमौलि	परि.	२१	द्वारं खड्गभिरावृतं	पूर्व.	१६१
तृणाल्लुपुतरस्तूलः	सारा.	१२७			
तौ संमुखप्रचलितौ	खभा.	१७७	ध		
त्रातः काकोदरो	श्लेषा.	७९	धन्याः खलु वने	व्याज.	९३
त्रिविधं दीपकावृत्तौ	आवृ.	५३	धूमस्तोमं तमः शङ्के	उत्प्रे.	३२
त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे	तुल्य.	४८	न		
त्वं चेत्संचरसे	अवज्ञा.	१५४	न चिरं मम	आक्षे.	१०३
त्वत्खड्गखण्डित	असंग.	११०	नन्वाश्रयस्थिति	पर्या.	१२९
खत्प्रत्यर्थिवसुन्धरे	ऊर्ज.	१८४	न पद्मं मुखमेवेदं	अप.	२९
त्वद्वक्त्रसाम्यमय	विष.	११५	नपुंसकमिति ज्ञात्वा	विष.	११५
त्वयि लोचनगोचरं	ऊर्ज.	१८५	नरेन्द्रमौले न.	आक्षे.	१०२
त्वयि सति शिवदा	निद.	६०	नलिनीदले	व्याजो.	१६९
त्वय्यागते किमिति	रूप.	१८	न विषेण न	अर्थान्त.	१४२
त्वं हि नात्रैव वरदो	श्रुत्य.	१९०	”	प्रति.	१७९
द			नागरिकसम	अप.	२८
दम्पत्योर्निशि	उक्त्य.	१७३	नागेन्द्रहस्तास्त्वचि	तुल्य.	४९
दवदहनादुत्पन्नो	समा.	११८	नाथ त्वदङ्गिनख	अप्र.	८५
दानार्थिनो मधुकरा	उल्ला.	१५३	नाथो मे विपणिं	गूढो.	१७१
दानं ददत्यपि	अर्थान्त.	१४३	नानार्थसंश्रयः श्लेषो	श्लेषा.	७८
दिक्कालात्मसमैव	एका.	१२६	नामैव ते वरद	लोको.	१७४
			निद्राति स्नाति	कार.	१३३

श्लोकः	अलं.	पृष्ठं	श्लोकः	अलं.	पृष्ठं
निन्दाया निन्दया व्य. व्या. निं.	९९		पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च	पूर्व.	१६१
निरीक्ष्य विद्यु	समा.	७१	पृथ्वाधेयाद्यदाधारा.	अधि.	१२१
निरुक्तियोगतो नाम्ना	निरु.	१७९	प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य	प्रति.	१७९
निर्णेतुं शक्यमस्तीति	अर्था.	१९१	प्रतीपभूपैरिव किं ततो	विरो.	१०४
निलीयमानैर्विहगैः	अनु.	१८८	प्रतीपमुपमानस्योपमे.	प्रती.	११
निवेद्यतां हन्त	पर्या.	९३	प्रतीपमुपमानस्य कैम.	प्रती.	१३
निषेधाभासमाक्षेपं	आक्षे.	१०२	प्रत्यनीकं बलवतः	प्रत्य.	१३५
नीतानामाकुलीभावं	श्लेषा.	७९	प्रदानं प्रच्छन्नं	समु.	१३३
नृत्त्यङ्गार्द्रहास	उन्मी.	१६७	प्रश्नोत्तरान्तराभिन्न	उत्त.	१६७
प			प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य	प्रस्तु.	८८
पतत्यविरतं वारि	विक.	१३२	प्राक्सिद्धत्वगुणोत्कर्षो	अनु.	१६३
पदार्थवृत्तिमप्येके	निद.	५९	प्रायश्चरित्वा वधुधा	पर्या.	१२१
पद्मातपत्ररलिके	विष.	११४	प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ	प्रौढो.	१४५
पद्मे लज्जयने	छेका.	३०	फ		
परस्परतपःसंपत्	उपो.	१	फणीन्द्रस्ते गुणान्वक्तुं	परि.	७८
परिणामः क्रियार्थश्चेत्	परि.	२०	ब		
परिम्लानं पीनस्तन	प्रस्तु.	९१	बलात्कुरुत पापानि	स्मृत्य.	१८९
परिवृत्तिर्विनिमयः	परि.	१३०	बलालक्षोणिपाल	विष.	११६
परिसंख्या निषिध्यैके	परि.	१३१	बहुभिर्बहुधोल्लेखात्	उल्ले.	२१
पर्यायेण द्वयो	उपमे.	१०	बहुनां युगपद्भाव.	समु.	१३२
पर्यायोक्तं तदप्याहुः	पर्या.	९५	बालेन्दुवक्राण्यविकास.	उत्प्रे.	३५
पर्यायोक्तं तु गम्यस्य	पर्या.	९२	विभ्राणा हृदये	समु.	१३२
पर्यायो यदि पर्याये	पर्या.	१२८	बिम्बोष्ठ एव रागस्ते	पर्या.	१२९
पलाशमुकुल	आन्ति.	२४	भ		
पल्लवतः कल्पतरोरेष	व्यति.	६५	भवन्ति नरकाः	कार.	१२५
पश्यामः किमियं	समा.	१८५	भवित्री रम्भोरु	वक्रो.	१७५
पाण्ड्योऽयमंसा	समप्रा.	१९७	भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु	काव्य.	१३७
पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः	उत्प्रे.	३७	भातुर्निशासु भवदङ्घ्रि	विष.	११५
” ”	समप्रा.	१९७	भावस्य चोदयः संधिः	रस.	१८२
पिहितं परवृत्तान्त.	पिहि.	१६८	भाविकं भूतभाव्यर्थ.	भावि.	१७६
पुनः स्वरगुणसंप्राप्तिः	पूर्व.	१६१	भिक्षार्थी स क	वक्रो.	१७६
पुरा कवीनां गणना	निरु.	१७९	भेदकातिशयोक्तिस्तु	अति.	४३
पुराभूदस्माकं प्रथम	पर्या.	१३०	भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्ती.	उन्मी.	१६५
पुरा यत्र स्रोतः	समा.	७०	भ्रातः पान्थ कुतो	संभ.	१९२
पूरं विधुर्वर्धयितुं	उत्प्रे.	३८	भ्रान्तापह्नुतिरन्यस्य	अप.	२८

श्लोकः	अलं.	पृष्ठं	श्लोकः	अलं.	पृष्ठं
भूचापवल्लीं सुमुखी	असंग.	१०९	यथासंख्यं क्रमेणैव.	यथा.	१२८
म			यथोर्ध्वाक्षः	अन्यो.	१२२
मणिः शाणोल्लीढः	सीप.	५२	यदयं रथसंक्षोभा.	उल्ला.	१५३
मदुक्तिश्चेदन्तर्मद	अव.	१५४	यदि सन्ति गुणाः	प्रति.	५६
मधुव्रतौघः कुपितः	प्रत्य.	१३५	यदुच्यते पार्वति	अर्थान्त.	१४३
मध्यः किं कुचयोर्ध्वलै	उत्प्रे.	३३	यद्यपहुतिगर्भत्वं	अति.	४२
मन्थानभूमिधर	अप.	२७	यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे	व्याज.	९७
मन्दमग्निमधुर्यमोपला	श्लेषा.	७६	यन्मध्यदेशादपि	अल्पा.	१२२
मन्ये शङ्के ध्रुवं	उत्प्रे.	३८	यश्च निम्बं	तुल्य.	५०
मम रूपकीर्ति	प्रत्य.	१३५	यश्च रामं न	विनो.	६७
मध्येव जीर्णतां	अनुज्ञा.	१५५	यस्मिन्विशेषसामान्य.	विक.	१४३
मलयमरुतां व्राता	छेको.	१७५	यामि न यामीति	अति.	४६
मलिनयितुं खलवदनं	विचि.	१२०	युक्तिः परातिसन्धानं	युक्त्य.	१७३
मल्लिकामाल्यभारिण्यः	मीलि.	१६३	युगान्तकालप्रति	अधि.	१२०
महाजनाचारपरं	स्मृत्य.	१९०	युवैष गुणवान्राजा	लेशा.	१५६
मानमस्या निराकर्तुं	समा.	१३४	ये नाम केचिदिह	संभवा.	१९२
माने नेच्छति	हेत्व.	१८१	येषां चन्द्रालोके	उपो.	२
मालिन्यमब्जशशि	विक.	१४४	योगेऽप्ययोगोऽसंब.	अति.	४४
मीलितं यदि सादृश्या.	मीलि.	१६३	र		
मुक्ताः केलिवि	संकर.	२०१	रक्तस्त्वं नवपल्लवैरह	व्यति.	६५
मुक्ताविद्रुममन्तरा	अति.	४२	रक्तौ तवाङ्घ्रौ मृदुलौ	उत्प्रे.	३२
मुखेन गरलं	एकाव.	१९९	रत्नस्तम्भेषु संक्रान्त	समा.	१६४
मुखति मुखति	अति.	४५	रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तैः	उदा.	१७८
मुनिर्जयति	रस.	१८३	रत्याप्तप्रियलाञ्छने क.	रत्ना.	१५९
मेघैर्मंदुरमम्बरं	प्रहर्ष.	१५०	रथस्थितानां परिवर्त.	उत्प्रे.	३८
मोहं जगत्रय	असंग.	११०	रम्या इति	श्लेषा.	८०
य			रवितप्तो गजः	अति.	४३
यं प्रति प्रेषिता	विष.	११५	रसभावतदाभास.	रस.	१८२
यत्तया मेलनं तत्र	उपमा.	७	राजनसप्ताप्यकूपारा	अत्यु.	१७८
यत्रैता लहरी	अनु.	१८८	राजसेवा मनुष्याणां	निद.	६१
यत्नादुपायसिद्ध्यर्थ.	प्रहर्ष.	१५१	रात्रिर्गमिष्यति	विषाद.	१५२
यत्त्वञ्चेन्नसमान	प्रती.	१२	रात्रिः शिवा	प्रस्तु.	९०
यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः	एकव.	२००	रात्रौ रवेर्दिवा	उत्प्रे.	३७
यथा रन्ध्रं व्योम	अनु.	१८७	रिक्तेषु वारिकथया	कैत.	३१
			रूपकातिशयोक्तिः	अति.	३९

श्लोकः	अलं.	पृष्ठं	श्लोकः	अलं.	पृष्ठं
ल					
लज्जा तिरश्चां	अप्र.	८६	विद्वानेव विजानाति	प्रति.	५६
लावण्यद्विणव्ययो	नि.	१००	विधाय वैरं सामर्थे	अप्र.	८३
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि	अ. सं.	१९३	विधिरेव विशेष	व्या. नि.	९९
लीलाञ्जानां	रत्ना.	१५९	विधुकरपरिरम्भादा.	एकाव.	२०१
लुब्धो न विमु	व्याधा.	१२५	विनानिष्टं च तत्सिद्धि.	समा.	११८
लेशः स्यादोषगुणयोः	लेशा.	१५५	विनोक्तिश्चेद्विना किं.	विनो.	६७
लोकं पश्यति	पर्या.	९३	विभावना विनापि	विभा.	१०४
लोकप्रवादानुकृति.	लोको.	१७४	विभिन्नवर्णा गरुडा	पूर्व.	१६१
लोकानन्दन	उल्ला.	१५३	वियोगे गौडनारीणां	निद.	६०
लोके कलङ्कमप	विष.	११४	विरुद्धं भिन्नदेशत्वं	भसंग.	१०९
लोलभ्रूलतया	श्रुत्य.	१९०	विरुद्धात्कार्यसंपत्ति.	विभा.	१०७
व			विरूपकार्यस्योत्पत्ति.	विष.	११२
वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्या.	वक्रो.	१७५	विरोधे तुल्यबलयो	विक.	१३१
वक्रस्यन्दस्त्रेद	पिहि.	१६८	विलङ्घयन्ति श्रुति	परि.	१३१
वत्से मा गा	विवृ.	१७१	विलीयेन्द्रुः साक्षाद	संदेह.	१९८
वदनेन निर्जितं	आवृ.	५४	विवस्त्रतानायिषतेव	उत्प्रे.	३६
वदन्ति वर्ण्यवर्णानां	दीप.	५१	विवृण्वता दोषमपि	शब्द.	१८८
वदन्ती जारवृत्तान्तं	छेका.	३१	विवृतोक्तिः श्लिष्टगुसं	विवृ.	१७१
वन्दे देवं जलधिं	पर्यायो.	९३	विशेषः ख्यातमाधारं	विशे.	१२३
वपुःप्रादुर्भावादनु	काव्य.	१३७	विशेषः सोऽपि यद्येकं	विशे.	१२३
वरतनुकवरी	विभा.	१०५	विशेषणानां साम्येन.	समा.	७३
वर्णानामितरेषां वा	तुल्य.	४७	विषमं वर्ण्यते यत्र	विष.	११२
वर्णनान्यस्योपमाया	प्रती.	१३	विषयभेदताद्रूप्य	रूप.	१५
वर्ण्ये स्याद्वर्णवृत्तान्त.	ललि.	१४७	विस्रब्धघातदोषः	अर्थान्त.	१४१
वर्ण्योपमानधर्माणां	उपमा.	६	वीर त्वद्विपुरमणी	तद्गु.	१६०
वर्ण्योपमेयलाभेन	प्रती.	१३	वेधा द्वेधा भ्रमं	रूप.	१७
वहन्ती सिन्दूरं	प्रस्तु.	९०	व्यक्तं बलीयान्यदि	अर्था.	१९१
वाक्ययोरेकसामान्ये	प्रति.	५५	व्यतिरेको विशेषश्चेत्	व्यति.	६५
वाक्यार्थयोः सदृशयोः	निद.	५६	व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या	व्याजो.	१६९
वाञ्छितादधिकार्थस्य	प्रहर्ष.	१५०	व्यावल्यात्कुचभार	समा.	६९
वापी कापि स्फुरति	अति.	४०	व्यास्थं नैकतया	परि.	७५
वाराणसीवासवतां	विशे.	१६८	व्रजेम भवदन्तिकं	अनुज्ञा.	१५५
विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेत्	विचि.	१२०	श		
विदितं यो यथा	श्रुत्य.	१९०	शब्दार्थशक्त्या	प्रस्तु.	९०
			शमयति जल	आवृ.	५४

श्लोकः	अलं. पृष्ठं	श्लोकः	अलं. पृष्ठं
शंभुर्विश्वमवत्यद्य.	रूप. १६	सारूप्यमपि कार्यस्य	समा. ११७
शरणं किं प्रपन्नानि	यथा. १२८	साहित्यपायोनिधि	आक्षे. १०१
शशिनमुपगत्येयं	संदेह. १९८	सिक्तं स्फटिककुम्भान्तः	संदेह. १९८
शङ्खं न खलु कर्तव्यं	समा. ११९	सिद्धस्यैव विधानं	विध्य. १८०
शापोऽप्यदृष्टतनया	विष. ११५	सिद्धिः ख्यातेषु चेन्ना.	तुल्य. ५१
शिखरिणि कं नु	व्याज. ९९	सीत्कारं शिक्षयति	छेका. ३०
शुद्धापद्भुतिरन्यस्या.	अप. २५	सुधाबद्धग्रासैरुपवन.	अति. ४१
श्रोणीबन्धस्त्यजति	पर्या. १२९	सुभ्रु त्वं कुपितेत्य	विवृ. १७३
स		सुवर्णपुष्पां पृथिवीं	दीप. ५२
संकेतकालमनसं	सूक्ष्मा. १६८	सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञे	सूक्ष्मा. १६८
संगतानि मृगाक्षीणां	तुल्य. ६२	सूच्यार्थसूचनं मुद्रा	मुद्रा. १५८
संगतान्यगुणानङ्गी	अत. १६२	सोऽपूर्वा रसना	ललि. १४८
संग्रामाङ्गणमागतेन	माला. १२७	सौकर्येण निबद्धापि	व्याघा. १२४
संजातपत्रप्रकरा	तुल्य. ४९	सौमित्रे ननु	अनु. १८८
स एव युक्तिपूर्वश्चेत्	अप. २६	सौहार्दस्वर्णरेखा	अप्र. ८४
सत्पुष्करयोतितरङ्ग	एकाव. १८५	स्थिरा शैली	प्रति. ५५
सख्यं तपः सुगलै	समा. ११९	स्पष्टोच्छ्वासात्किरण.	एकाव. १९९
सन्तः सचरितोदय	लेशा. १५६	स्फुटमसदवलम्बं	अनुप. १७७
सम्बन्धातिशयोक्तिः	अति. ४२	स्फुरदद्भुतरूप	विशे. १२४
सम्भावना यदीत्थं	संभा. १४५	स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसंदे.	स्मृति. २३
सम्भावना स्यादुत्प्रेक्षा	उत्प्रे. ३२	स्याद्वाधातोऽन्यथा.	व्याघा. १२४
समं स्याद्वर्णनं यत्र	समा. ११७	स्वकीयं हृदयं	अर्था. १३६
समर्थनीयस्यार्थस्य	काव्य. १३७	स्वभावोक्तिः स्वभावस्य.	स्वभा. १७६
समाधिः कार्यसौकर्यं	समा. १३४	ह	
समासोक्तिः परिस्फू.	समा. ६९	हालाहलो नैव	अप. २८
सर्वदा सर्वदोऽसीति	लेशा. १५७	हिताहिते वृत्तितौल्य	तुल्य. ४९
सर्वाशुचिनिधानस्य	परि. ७५	हृतसारमिवेन्दु	अप्र. ८४
सर्वेन्द्रियसुखाखादो	प्रहर्ष. १५०	हृदयान्नापयातो	विशे. १२३
सहोक्तिः सहभावश्चेत्	सहो. ६६	हे गोदावरी देवि	काव्य. १३८
साधु दूति पुनः साधुः	व्याज. ९६	हेतुहेतुमतोरैक्यं	हेत्व. १८१
साध्वीयमपरा लक्ष्मीः	रूप. १६	हेतूनामसमग्रत्वे	विभा. १०५
साभिप्राये विशेष्ये तु	परि. ७७	हेतोर्हेतुमता सार्धं	हेत्व. १८१
सामान्यं यदि सादृश्य.	सामा. १६४	हे हस्त दक्षिण	विध्य. १८०

समाप्ता चेयं कुवलयानन्दश्लोकसूची ।